Korkut Boratav

Türkiye'de Devletçilik

2. BASKI

İMGE KİTABEVİ

İMGE kitabevi

Prof. Dr. Korkut Boratav, 1935'te doğdu. 1959'da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1960 sonunda Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne maliye asistanı olarak girdi. 1964'te, aynı fakültede, "iktisat doktorası"nı tamamladı. 1964-1966'da Cambridge Üniversitesi'nde araştırmalar yaptı. 1972'de doçent oldu. 1974'te Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi'nde danışmanlık yaptı. 1980'de Ankara Üniversitesi Senatosu'nca profesörlüğe yükseltildi. 1983'te Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nca 1402 sayılı yasaya göre üniversitedeki görevine son verildi. 1984-1986'da Zimbabwe Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Danıştay kararıyla yeniden Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne dönen Boratav, bu okuldan 2002'de emekli oldu.

Boratav'ın Eserleri:

- *Türkiye'de Devletçilik, 1923-1950: İktisadi Düşünceler ve İktisadi Mevzuat* (SBF Maliye Enstitüsü, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi No. 16, 1962)
- *Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı: Kavramlar ve Metod Meseleleri* (SBF, Doktora tezi, 1965)
- *Gelir Dağılımı: Kapitalist Sistemde, Sosyalist Sistemde, Türkiye'de* (100 Soruda Dizisi, Gerçek Yayınevi, 1969)
- *Sosyalist Planlamada Gelişmeler* (1. baskı, SBF; 2. baskı, Savaş Yayınları, 1973)
- *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik* (Gerçek Yayınevi, 1974)
- *Türkiye'de Devletçilik* (1. baskı, Savaş Yayınları, 1982; 2. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2006)
- *Uluslararası Sömürü ve Türkiye* (YSE İş Sendikası Temel Eğitim Dizisi, 1979)
- *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* (1. baskı, SBF, 1980; 2. baskı, Birikim Yayınları; 3. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları: Seçme Yazılar* (Belge Yayınları, 1983)
- *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* (Ş. Pamuk ve Ç. Keyder ile birlikte, Kaynak Yayınları, 1984)
- *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı İçin Konut Sektörü ve Politikaları Üzerine Bir Model Önerisi* (H. Ersel ve Y. Kepenek ile birlikte, Kent Koop, 1984)
- *Die Türkische Wirtschaft im 20. Jahrhundert: 1908-1980* (Dagyeli Verlag, Türkiye İktisat Tarihi'nin çevirisi, 1987)
- *Stabilization and Adjustment Policies and Programmes-Country Study 5: Turkey* (WIDER, 1987)
- *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985* (Gerçek Yayınevi, 1988; genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 7. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2003, 2004, 2005)
- *İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar* (BDS, 1988)
- *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm* (Gerçek Yayınevi, 1991)

- *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler* (Editör, Ergun Türkcan ile birlikte, Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, 1993)
- *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri* (1. baskı, Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, 1995; 2. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *Türk KİT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi, Araştırma Raporu* (Y. Kepenek, E. Taymaz, T. Bali, N. İ. Ertuğrul ve M. A. Candan ile birlikte, KİGEM ve Friedrich Ebert Vakfı, 1998)
- *Yeni Dünya Düzeni Nereye?* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2004)
- *Küreselleşme, Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı* (E. A. Tonak, O. Türel, C. Somel, T. Şengül, H. Arslan ile birlikte, İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2004)
- *Türkiye Ekonomisinin Son Durumu* (Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, No. 10, 2002)

İmge Dağıtım

Ankara
Konur Sokak No: 43/A Kızılay
Tel: (312) 417 50 95-96 / 418 28 65
Faks: (312) 425 65 32
E-Posta: dagitim@imge.com.tr

İstanbul
Mühürdar Cad. No: 80 Kadıköy
Tel: (216) 348 60 58
Faks: (216) 418 26 10
E-Posta: kadikoy@imge.com.tr

Korkut Boratav

Türkiye'de Devletçilik

2. Baskı

İMGE kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Tabakçı

ISBN 975-533-461-0

© İmge Kitabevi Yayınları, Korkut Boratav, 2006

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

2. Baskı: Şubat 2006

Düzelti
Alaattin Topçu

Kapak Uygulama
Murat Özkoyuncu

Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Mithatpaşa Cad. No: 62/4 Kızılay-Ankara
Tel: (312) 418 70 93-94 • Faks: 418 10 46
www.pelinofset.com.tr

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10-11 • Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www.imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr

İçindekiler

İkinci Baskıya Önsöz 9
Birinci Baskıya Önsöz 13
100 Soruda Türkiye'de Devletçilik Önsöz 19

GİRİŞ 23

I. BÖLÜM: 1923-1931

A. DÖNEME GENEL BAKIŞ 29
1. İktisat Politikasının Genel Görünüşü ve Belirleyici Etkenleri 29
2. Lozan Antlaşması'nın İktisadi Hükümleri 33
3. Sermaye Çevreleri ve Yeni Siyasi Kadrolar 35
- Milli Türk Ticaret Birliği 36
- İzmir İktisat Kongresi 38
- İş Bankası ve Benzerleri 43
- İnhisarlar 47
4. Devlet İşletmeciliğinin Genişliği 49
5. Yabancı Sermâye ile İlişkiler 52
6. Korumacı-Müdahaleci İlk Adımlar: 1929-1931 58

B. İKTİSADİ DÜŞÜNCE VE TARTIŞMALAR 61
1. Milli Mücadele Yıllarının İktisadi Görüşleri 61
2. Yeni Rejimin İlk Yıllarında İktisadi Sistem Üzerinde Görüşler 70
3. İnhisarlar ve Devlet İşletmeleri Üzerine Eleştiri ve Tartışmalar 74
4. Liberalizm-Devletçilik Tartışması 84
- İlk Tartışmalar 84
- Serbest Fırka-CHF Polemiği 87
- Devletçilik CHF Programında 94
5. İktisadi Bağımsızlık ve Yabancı Sermaye 99
- Bir Temel Yanılgı 99
- Resmi Görüşlerdeki Gelişme 101
- Yerli-Yabancı Sermâye İşbirliğinin Savunulması 106
- Dış Ticaret Politikası Üzerinde Görüşler 109
C. İKTİSADİ MEVZUAT 115
1. Demiryolları ve Limanlar 115
2. Tütün İnhisarı 117
3. Şeker Sanayii 119
4. Madencilik, Petrol, Benzin 122
5. Sanayi ve Maadin Bankası 124
6. İnhisarlarla İlgili Diğer Kanunlar 125
7. Teşviki Sanayi Kanunu 129
8. Âlî İktisat Meclisi 132
9. Dış Ticaret ve Kambiyo ile İlgili Kanunlar 133

II. BÖLÜM: 1932-1939

A. DÖNEME GENEL BAKIŞ 137
1. Devletçi Politikaların Genel Özellikleri 137
2. Devletçiliğe Geçiş Sebepleri 140
3. Gazi'nin Yurt Gezisi 144
4. Devletçi Uygulamaların Başlangıcı ve Gelişimi 150
5. Kişiler: Atatürk, İnönü, Bayar, Peker 154
6. Planlama Çalışmaları 157
7. Bir İlk Değerlendirme 160

B. İKTİSADİ DÜŞÜNCELER VE TARTIŞMALAR 166
1. Devletçilik ve İktisadi Sistem Tartışmaları 166
- Dönemin Başında Resmi İktisat Görüşleri 166
- İlk Atılım ve Tepkiler: 1932-1933 169
- Resmi Sentez: 1934-1937 183
- Yeni Bir Çözülme Sürecinin Belirtileri 203
- Kadro Akımı 207
- Devletçilik ve İktisadi Sistem Üzerine Bazı Diğer Görüşler 219
2. Diğer İktisat Politikası Konularında Tartışmalar 226
- Yabancı Sermaye Sorunları 226
- Dış Ticaret Politikası ve İktisadi Bağımsızlık 230
- Sanayileşme Sorunları ve Öncelikleri 235
- Planlama 240
C. İKTİSADİ MEVZUAT 243
1. Dış Ticaret 243
2. Piyasaya Müdahalelerin Kanuni Çerçevesi 247
3. Sanayi 254
- Devlet Sanayi Ofisi 255
- Sanayi Kredi Bankası 259
- Gümrük Bağışıklıkları 262
- Sümerbank 264
4. Ulaşım Sorunları 267
5. İnhisarlar 278
6. Madencilik 280

III. BÖLÜM: 1940-1945

A. DÖNEME GENEL BAKIŞ 287
1. Savaş Yıllarının Genel İktisadi Görünüşü 287
2. Savaş Ekonomisi ve İktisat Politikaları 289
- Siyasi İktidar ve Savaş Koşulları 289
- Refik Saydam Hükümetinin İktisat Politikası 292
- Şükrü Saraçoğlu Hükümetinin İktisat Politikası 294
3. Vurgun-Sömürü Ortamı Üzerine Gözlemler 298
4. Siyasi Kadrolar-Savaş Zenginleri İlişkileri 304

B. İKTİSADİ DÜŞÜNCELER VE TARTIŞMALAR 309
1. Savaş Ekonomisi ve Devletçilikle İlgili Resmi Görüşler 309
2. Vurgun Ortamına İlişkin Resmi Görüşler 314
3. İktisadi Önlem ve Politikaların Savunulması 317
C. İKTİSADİ MEVZUAT 320
1. Üç Ana Kanun 320
2. Milli Korunma Kanunu 321
3. Varlık Vergisi 333
4. Toprak Mahsulleri Vergisi 345
5. Diğer Bazı Düzenlemeler 347

IV. BÖLÜM: SONUÇ: 1946 VE SONRASI

1. Savaş Sonunda Egemen Sınıflarda Ana Eğilimler 349
2. Dış Etkenlerin Rolü 350
3. Devletçiliğin Resmen Tasfiyesi 353
4. Sonuç: Bir Genel Değerlendirme 363

İkinci Baskıya Önsöz

Türkiye'de Devletçilik'in bu baskısı, az sayıda dil değişiklikleri dışında bir önceki (1982 tarihli) baskının aynısıdır.

1982'den bugüne, Cumhuriyet iktisat tarihi üzerinde yeni ve önemli çalışmalar yapıldı. Benim kuşağımdan İlhan Tekeli ve Selim İlkin Cumhuriyetin ilk çeyrek yüzyılı üzerinde bir dizi önemli araştırma yayımladılar. Dostum ve meslektaşım Bilsay Kuruç, diğer incelemelerinin yanı sıra, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası* başlığı altında büyük boyutlu bir araştırmayı 1935 sonuna kadar getirdi ve bu çok değerli çalışma (Ankara Üniversitesi tarafından 1988 ve 1993'te) iki cilt olarak yayımlandı. Daha genç kuşaklardan çok sayıda bilim insanının da monografik araştırmaları bu kitapta kapsanan konulara yeni ışıklar tuttu.

Bu katkılara rağmen, *Türkiye'de Devletçilik*'i gözden geçirip yeniden kaleme almaya kalkışmadım. İki neden var. Birincisi, bu türden bir "revizyon", metnin baştan aşağı elekten geçirilmesini gerektirecekti. Bu tür bir çabanın so-

nunda ortaya çıkacak yeni ürünün, şimdiki baskıdaki bulgu, sonuç ve değerlendirmeleri fazla değiştirmeyeceğini ve Cumhuriyet tarihiyle ilgilenenlerin *Türkiye'de Devletçilik*'i diğer araştırmalarla birlikte başvuracakları bir kaynak olarak kullanabileceklerini düşündüm. İkinci neden ise, 1982 baskısından sonra, bu kitapta kapsanan tarih kesitini de içeren farklı perspektifli bir araştırmaya girişmiş olmamdır. *Türkiye İktisat Tarihi* başlığı altında (ilk baskısı 1988'de, son baskısı ise İmge Kitabevi Yayınları tarafından 2005'te) yayımlanan kitap o çalışmanın ürünüdür. *Türkiye'de Devletçilik*'in kimi boşlukları, örneğin incelenen dönemin bölüşüm-büyüme göstergelerine dayalı çözümlemeler o çalışmada doldurulmaktadır.

Türkiye'de Devletçilik'in "100 Soruda" dizisinden çıkan baskısına yazdığım Önsöz'de bu incelemenin 1962'de sınırlı sayıda çoğaltılan bir araştırmadan kaynaklandığını açıklıyordum. Zaman içinde metin genişledi; yeni malzeme, bulgular, değerlendirmeler eklendi. Ancak, ilk metnin iki özelliği bugüne kadar taşındı. Birincisi, çalışmanın ("Döneme Genel Bakış"; "İktisadi Düşünceler" ve "İktisadi Mevzuat" öğelerinden oluşan) üçlü yapısı; ikincisi ise dilidir. Cumhuriyetin ilk otuz yılındaki tartışmalarında ve yasal metinlerinde kullanılan dil bugüne göre elbette eskidir. Özgün metinleri "sadeleştirme" çabasını gereksiz ve verimsiz buluyorum. Ancak, 1982 baskısını yeni baştan okuduğumda fark ettim ki, aynı "eskilik", yazar olarak benim kalemimden çıkan bölümlere de taşınmıştır. Bir miktar ayıklama yapmama rağmen, genç okurların yadırgamasına yol açacak dil özelliklerinin giderilmediğinin farkındayım.

Türkiye'nin yirmi birinci yüzyıl iktisat tarihini inceleyecek olan geleceğin araştırıcıları, 2005'te bir maliye bakanının, "Sümerbank'ı bitirdik; tarihe gömdük" diye övündüğünü yazacaklardır. Kimi araştırıcılar, o yıllarda Türkiye'nin bilinçli olarak bir "kurumlar mezarlığı"na dö-

nüştürüldüğünü; yeni yüzyılın başlarında Türkiye'yi yöneten kadrolarca gerçekleştirilen bu uygulamaların, biraz da, Cumhuriyetin ilk çeyrek yüzyılının kurumlaşma tarihine duyulan tepkiyle, hatta nefretle bağlantılı olabileceğini belirleyeceklerdir.

Türkiye'de Devletçilik, biraz da bu yakın tarihe, yani toplumumuzun yirminci yüzyılda geçirdiği devrimci dönüşümün bazı boyutlarına, sevapları ve günahlarıyla ("yarı kalmışlık" olgusunun ağır yükünü de hatırlatarak) sahip çıkma çabasıdır.

Korkut Boratav
17 Eylül 2005

Birinci Baskıya Önsöz

Türkiye'de Devletçilik'in ilk baskısı, Gerçek Yayınevi tarafından *100 Soruda Türkiye'de Devletçilik* adıyla 1974 yılında yapılmıştı. O tarihten sonra, 1923-1939 yıllarının iktisat tarihi ve devletçilik üzerine dört çalışmam daha yayımlandı.[1] Bu çalışmalardan üçü, incelenen yıllara, bu kitapta olmayan bir açıdan yaklaşıyor: Dönemin iktisat politikalarını, bu kez de nicel verilerin miyarına vurmak ve büyüme, sanayileşme, dış ticaret ve bölüşüm göstergeleri bakımından 1923-1939 yıllarının bir bilançosunu çıkarmak...

Türkiye'de Devletçilik'in bu baskısına yeni çalışmalarımın sonuçlarını katmayı, kitabın yapısı ve sistematiği bu

---

[1] "Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye'nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları", *Makine Mühendisleri Odası Sanayi Kongresi,* 1976; "1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları,* İTİA Mezunları Derneği, İstanbul 1977; "Türkiye'de Devletçilik", *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi,* c. 8, May Yayınları; "Kemalist Economic Policies and Etatism", *Atatürk: Founder of a Modern State,* C. Hurst and Co., Londra, 1981.

yönde bir genişletmeye uygun olmadığı için düşünmedim. Bu baskı, bazı zorunlu biçim değişikliklerinin dışında, 1974 baskısından farklı değildir.

Yine de bu önsözde, yukarıda sözünü ettiğim çalışmalardan çıkan bazı sonuçları kısaca özetlemekte yarar görüyorum.

1923-1939 yıllarını; 1923-1929, 1930-1932[2] ve 1933-1939 alt-dönemlerine ayırırsak ve *milli gelirin büyüme hızı, sınai üretimin büyüme hızı, sanayinin milli hasıladan payı ve sermaye birikiminin milli hasıladan payı* ölçütleri bakımından bir değerlendirme yaparsak şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

1. Devletçi yıllar (1933-1939), sınai büyüme, milli hasılada sanayinin payı ve sermaye birikimi göstergeleri bakımından 1923-1929 yıllarından daha başarılıdır. Üstelik, Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen ilk yılların, savaş sonrasının onarım sürecini içerdiği dikkate alınırsa, 1923-1929 yıllarında gözlenen göreli hızlı büyümenin belli bir zorunlu şişkinlik taşıdığı kabul edilecektir.

2. Devletçi yıllar, milli gelir büyüme hızı, milli hasılada sanayinin payı ve sermaye birikimi göstergeleri bakımından 1930-1932 yıllarından daha başarılıdır.

3. 1933-1939 yıllarının olumlu ekonomik gelişmesinin en dikkati çeken özelliği, bu gelişmenin dış ticaret açığının ortadan kalkması ve ithalatın milli gelir içindeki payında hızlı bir düşme ile birlikte meydana gelmesidir. Gerçekten de dış ticaret, 1923-1929 yılları arasında her yıl açık verirken, 1930'dan sonra, esas olarak ithalattaki düşme sayesinde sürekli olarak fazla vermiş ve bu fazla devletçi politikaların egemen olduğu yıllarda en yüksek yıllık

---

[2] Bu kitapta özellikleri gösterilmekle birlikte ayrı bir dönem olarak ele alınmayan 1930-1932 yıllarını, nicel bir değerlendirmede, devletçiliğin henüz uygulanmadığı korumacı bir alt-dönem olarak ayırmak anlamlı olmaktadır.

ortalamalara ulaşmıştır. Sözünü ettiğimiz alt-dönemlerin nicel göstergeleri aşağıdaki Tabloda özetleniyor.

Ana Alt-Dönemlerin İktisadi Göstergeleri: 1923-1939, Yıllık Ortalamalar

	1923-29	1930-32	1933-39
Milli Gelir Büyüme Hızı (%)	10,9	1,5	9,1
Sanayi Büyüme Hızı (%)	8,5	14,8	10,2
Milli Gelirde Sanayi Payı (%)	11,4	13,6	16,9
Milli Gelirde Yatırım Payı (%)	9,1	9,7	10,7
Milli Gelirde İthalat Payı (%)	14,5	8,9	6,6
Dış Ticaret Açığı/Fazlası (Milyon (TL)	-56,6	+6,6	+ 12,4

Kaynak: T. Bulutay, Y. S. Tezel, N. Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri: 1923-1948*, Ankara 1974, Tablo 8.2.C, 8.3.A, 9.3, 9.5'ten hesaplanmıştır.

Böylece, kapitalist dünya ekonomisi tarihinin en ağır bunalımını yaşamakta iken Türkiye ekonomisi, korumacı ve devletçi politikalar uygulayarak anlamlı bir birikim, sanayileşme ve büyüme temposu gerçekleştirebilmiştir. Kitabımızın son kesiminde ulaştığımız bu sonuç, yukarıda sunulan nicel göstergelerle de desteklenmiş oluyor. Bu, ana hatlarıyla 1930'lu yıllarda Türkiye'nin izlediği yolun, "*ulusal* bir sanayileşme ve gelişme modeli" olarak nitelendirilmesini haklı kılan bir saptamadır.

Ancak, bu yıllardaki gelişmeleri sadece *ulusal* niteliğiyle algılayan, bu sürecin *sınıfsal* boyutunu göz ardı eden bir çözümleme tek yönlü, eksik ve yanıltıcı olur. *Türkiye'de Devletçilik*, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren toprak ve sermaye kökenli varlıklı sınıfların, siyasi iktidara adım adım nasıl yeniden egemen olduklarının hikâyesidir. Yukarıda sözünü ettiğim çalışmalarda bu hikâyenin bölüşüm ilişkileri bakımından nicel göstergelerini de ortaya koymaya çalıştım. Korumacı-devletçi politikaların izlendi-

ği yıllarda, gelir dağılımının buğday üreticisi köylülerin ve işçilerin aleyhine döndüğünü; buna karşılık devletle iş gören aracı (müteahhit) sermâye grupları ile devlet sanayii lehine oluşturulan nesnel koşullardan (örneğin koruma rantından) yararlanmayı başaran genç sanayi sermâyesinin, pamuk ve tütün üreten çiftçi gruplarının gelişme sürecinin nimetlerinden en çok yararlanan gruplar olduğunu nicel verilerin incelenmesi ortaya koyuyor: Buğday fiyatlarında, büyük bunalımla birlikte meydana gelen büyük düşme, 1930'lu yıllarda telafi edilmemiş; tarım kesiminin sermaye birikimine katkısı esas olarak iç ticaret hadlerindeki bu "donma" ile gerçekleşmiştir. Reel ücretler ise, 1930'lu yıllarda esas olarak sabit kalmış; bu, işçi sınıfının hayat düzeyinde mutlak anlamda bir gerileme olmadığını göstermekle birlikte, büyüyen bir ekonomide ücretlerin payının ve işçi sınıfının göreli durumunun bozulması anlamına gelmiştir. Öte yandan, ithalatın hacmini mutlak daraltan gelişmelerin, dışa bağlı, ithalatçı ticaret sermâyesinin çıkarlarını da zedelediğini biliyoruz. Belli çekinceler koymak şartıyla, benzer bir gözlem yabancı sermaye için de yapılabilir.

Devletçilik yıllarında biçimlenen bu sınıfsal ilişkiler, sonraki dönemlerde, özellikle 1945-sonrasında iktisadi gelişmenin ulusal niteliklerini yitirmesinde de şüphesiz belirleyici olmuştur. Bu nedenle, Türkiye'deki devletçilik, "yirminci yüzyıl şartlarında azgelişmiş bir ülkede bir 'milli kapitalist sanayileşme' yolunun *imkân* ve *sınırlarına* ışık tutan önemli bir deneme"[3] olarak görülmelidir. Tekrar vurgulayayım: Böyle bir gelişmenin *imkânlarına* olduğu kadar *sınırlarına* da ışık tutan bir tarihi deneyimden söz ediyoruz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1930'lu yıllarını inceleyen veya değerlendiren ilerici yazarlarda, bu dönemin yukarı-

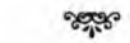
[3] Boratav, "Büyük Dünya Bunalımı İçindeki Türkiye'nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları".

da ayırdığımız *ulusal* ve *sınıfsal* özelliklerinden *sadece birini* ön plana çıkarma eğilimi oldukça yaygın bir "deformasyon" biçimi olarak dikkati çekiyor. Bir grup yazar, dönemin sadece *ulusal* ve *ekonomik bağımsızlığa* yönelik özelliklere vurgulamakta ve sonraki yıllarda Türkiye'ye egemen olan entegrasyoncu ve gayri milli iktisat politikalarına karşı, bu modeli örnek göstererek polemik yapmaktadırlar. Bir diğer grup ise, dönemin salt *sınıfsal* özelliklerini (ve zaman zaman mekanik bir biçimde) vurgulamakta; egemen sınıfların içe ve dışa dönük politikalarında elli yıl boyunca önemli bir fark olmadığını ve esasen de olamayacağını ileri sürmektedirler.

Aslında tek başına yanlış olmayan, ancak gerçeğin *kısmi* bir algılamasına dayandığı için eksik ve yanıltıcı olan bu farklı yaklaşımlardan her biri toplumumuzun güncel sorunları karşısında karşıt tavırlara sürüklenebilmekte; başlangıçta farklı bilimsel çözümlemeler olarak ortaya çıkan ayrılıklar zaman zaman birer iman konusu olarak uzlaşmaz bir kutuplaşmaya dönüşebilmektedir. Böyle bir dönüşme sonunda bu tezler ne geçmişimizi kavramada, ne de bugünün sorularına yanıt getirmede aydınlatıcı olabilmektedir. Devletçiliği ve tüm iktisat politikası sorunlarını bu iki yönüyle, yani dışsal ve içsel boyutlarını birlikte kavrayarak incelemenin önemini vurgulamak istiyorum. Kısacası, bu türden bir incelemede karşılaşılan normatif sorunları çözebilmek için, bunları *hem* emperyalizm-Türkiye bağlantısı içinde, *hem de* sınıf mücadeleleri sorunsalı içinde değerlendirmek zorunludur. Farklı bir ifade ile bunlar bağımsızlık ve bölüşüm ölçütleri açısından *birlikte* değerlendirilmelidir. *Türkiye'de Devletçilik* bu yönde bir çabadır.

Korkut Boratav
Ankara, Mayıs 1982

100 Soruda Türkiye'de Devletçilik
Önsöz

1961 yılında, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü'ne bağlı olarak, "Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi" adı altında ve Cumhuriyet döneminin iktisadi gelişmesini bir bütün olarak incelemek amacını izleyen çok yönlü bir çalışma yürütülmekte idi. Araştırma Projesinin müdürü, SBF profesörlerinden sayın Sadun Aren idi.

Prof. Aren, sözü geçen araştırmaya yardımcı malzeme sağlamak üzere, 1923-1950 yılları arasında devletçilik kavramı ile ilgili iktisadi mevzuatın, iktisadi düşünce ve tartışmaların derlenmesini 1961 yılı içerisinde benden istedi. Benim bu amaçla yaptığım çalışma, "yardımcı malzeme" olmanın ötesine geçmiş olacak ki, Prof. Aren bu çalışmanın, olduğu gibi, Araştırma Projesi yayınları arasında çıkmasını kararlaştırdı. Böylece, 1962 Mart'ında, *Türkiye'de Devletçilik,* ilk olarak Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi tarafından teksirli ve ciltli, küçük kitap boyunda bir metin olarak ve 16 yayın numarası ile yayımlandı.

Maliye Enstitüsü tarafından sadece birkaç yüz adet çoğaltılmış bulunan *Türkiye'de Devletçilik* kısa zamanda tükendi. Ancak konu ilgi çekici, kapsadığımız alan da, hiç olmazsa o zamana kadar, pek az el sürülmüş olduğu için; Türkiye'de Devletçilik, araştırıcılar tarafından başvurulan meraklılar tarafından aranan, fakat mevcudu tükendiği için bulunamayan bir çalışma olarak kaldı.

Gerçek Yayınevi, *Türkiye'de Devletçilik* çalışmasını "100 Soruda" dizisi için hazırlamamı bana önerdiği zaman, doğrusu bir hayli tereddüt geçirdim. Zira, 1961'den bu yana konu üzerinde hiçbir çalışma yapmamıştım. Önceki çalışma dahi, aslında yayımlanmak üzere değil, çok daha geniş bir araştırmanın "yardımcı malzeme"si olarak kaleme alınmıştı. Bu, çalışmanın dil, yöntem ve çözümleme bakımından pek çok yetersizlik taşıması sonucunu doğuruyordu. Zaman bakımından, 1961'de elden geçirdiğim ilk kaynakları tekrar incelememe imkân yoktu. Bu, çok ciddi bir güçlük daha getiriyordu: 1961'de incelediğim kaynaklara bugün eğilseydim; yapacağım seçmeler ve algılamalarım epeyce farklı olurdu. Dolayısıyla, o günkü malzeme üzerine inşa edilmiş çözümlemelerin yanlışlarını gidermek, belli bir ölçüde ilk kaynaklar üzerinde yeni baştan çalışmayı gerekli kılabilirdi.

Bütün bu güçlüklere rağmen, *Türkiye'de Devletçilik*'i yeniden kaleme alma cesaretini bana veren ana unsur, 1961'den bu yana, Cumhuriyet döneminin iktisadi ve sosyal tarihi üzerinde çok değerli çalışmaların yapılmış bulunması oldu. Bu kitabın dipnotlarından rahatça izlenebileceği gibi, 1961'de bir hayli bakir olan bu alan, son yıllarda çok sayıda araştırıcı tarafından incelenip durmaktadır. Böylece, 1961'de ilk kaynaklara dayanılarak hazırlanmış olan bu çalışmayı, sonraki yıllarda tamamlanan diğer araştırmaların bulgu ve katkıları ile zenginleştirmeye ve yeni-

den kaleme alarak yine *Türkiye'de Devletçilik* adı altında, "100 Soruda" dizisi için yayına hazırlamaya karar verdim.

Ancak, yapı ve kapsam olarak önceki çalışmanın sınırları pek aşılmadı. İstatistiklere, sayılara dayanan bir iktisat tarihi çalışması yapmadık. Devletçilikle ilgili sorunların arasında, zorunlu istisnalar bir yana, tarım, kamu maliyesi, para-banka ve sosyal politika konularını ele almadık. 1961'de olduğu gibi, esas olarak devletçilik kavramı ile ilgili iktisadi tartışmalar ve iktisadi mevzuat üzerine eğildik; sadece, incelenen her dönemin iktisat politikasının genel bir tablosunu, "Genel Bakış" başlığı altında ve önceki çalışmadan daha geniş olarak gözden geçirdik. Eski çalışmamız 1950 yılına kadar uzanırken, bu sefer, kitapta açıklanan nedenlerle 1946-1950 dönemini ayrıntılı olarak incelemedik.

Devletçilik, Türkiye'de siyasi iktidarların belli bir dönem boyunca izledikleri iktisat politikalarının ana unsurunu oluşturmuş; ayrıca, resmi ideolojinin içinde de önemli bir yer kaplamıştır. Bu bakımdan esas olarak hâkim sınıfların malıdır. Devletçilik tartışmalarının değindiği çeşitli sorunlar üzerindeki sosyalist tezler ve eleştiriler bu nedenle çalışma kapsamı içine alınmamıştır.

Türkiye'de Devletçilik esas olarak bir belge çalışmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal ve iktisadi tarihini öğrenmek isteyenlerin başvurmak ihtiyacını duyacakları bir kaynak olabilirse, amacına ulaşmış olacaktır. Öte yandan, incelediğimiz malzemenin telkin ettiği çözümlemeleri yapmaya da gerektikçe teşebbüs ettik. Yakın tarihimiz üzerinde çalışmakta olan araştırıcıların yeni bulguları karşısında bu çözümleme ve yorumların yetersizliği şüphesiz ki ortaya çıkacaktır; ancak biz, bundan sadece kıvanç duyacağız.

Korkut Boratav
Ankara, Şubat 1974

Giriş

Bu kitapta 1923-1950 Türkiye'sinde "devletçilik" kavramı ile ifade edilen uygulama ve tartışmalar anlatılacaktır.

Devletçilik nedir? Başlangıçta, biraz da usulen bu soruyu soruyoruz. Ancak bu sorudan hareketle uzun bir kavram tartışmasına girişmeyi pek gerekli görmüyoruz. Zira, devletçilik kavramının aslında hiç de karmaşık olmayan çeşitli boyutları, ileriki sayfalarda kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bu noktada bu boyutlardan başlıcalarına kuşbakışı bir göz atmakla yetinelim.

Devletçilik bir iktisat siyaseti midir? Zaman zaman, bu kavramın liberalizmin karşıtı olarak kullanıldığına tanık olacağız. Böyle hallerde *devletçilik* bir iktisat siyaseti kavramı olan *müdahalecilik* ile esas olarak eşanlamlı görülmektedir. Ancak, biraz daha yakından bakıldığında, devletçilik teriminin kapsamı içerisine, müdahaleciliğin özel bir biçiminin; belli ekonomik faaliyet konularında (devletleş-

tirmeler veya yeni tesislerin devletçe kurulması yollarıyla gerçekleşen) *devlet işletmeciliği* halinde tezahür eden bir biçiminin girdiği anlaşılacaktır. Farklı bir ifadeyle, devletçilik, genel olarak, devlet işletmeciliğini de zorunlu bir unsur olarak içeren müdahaleci bir iktisat politikası anlamında kullanılmıştır.

Devletçilik bir sistem midir? İncelediğimiz dönemde Türkiye'nin siyaset ve iktisat edebiyatına "karma ekonomi" terimi henüz yerleşmiş değildi. Ancak, "Türkiye'nin düzeni"ni kapitalizm ve sosyalizm dışında bir "üçüncü yol" olarak göstermek isteyenler o dönemlerde de vardı. Bugün bu üçüncü yolu "karma ekonomi" düzeni olarak nitelendiren kişilerin benzerleri, özellikle 1930-1940 arasında "devletçilik" terimine aynı mahiyette bir anlam veriyorlardı. Ve bu anlamda *devletçilik* zaman zaman bir sistem gibi sunuluyordu. Bu anlayışı izleyenlerin bazıları ciddi bir kavram karışıklığı içinde, liberalizm - devletçilik - sosyalizm üçlüsü üzerine tezler inşa ediyorlardı.

Devletçi bir sistem veya bir karma ekonomi düzeni; veya farklı bir ifadeyle ekonominin bazı kesimlerinde yaygın devlet işletmeciliğinin varlığından ve sadece bu olgudan hareketle sistem olarak bir üçüncü yolun varlığı iddiası bilimsel bir dayanaktan yoksundur. Ancak *bizatihi bir sistem* olmamasına rağmen devletçilik, devlet işletmeciliği olgusu ile yakından ilgili bulunduğu için, bir sistem sorunu olarak önem taşır.

Bunun nedeni açıktır. Sosyalist olmayan bir sistemde devlet işletmeciliği, kapitalist mülkiyet ve bölüşüm ilişkilerinden farklı bir ilişkiler sistemi içerir. Bu ilişkilerde işçi tarafından yaratılan artık, dolaysız olarak kapitaliste intikal etmez.

Siyasi iktidara hâkim olan sınıfların bu artığa el koymaları ve onu kullanmaları dolaylı yoldan ve özel ekonomik mekanizmalarla olur. Kapitalist bir sistemde, yaygın

devlet işletmeciliğinin varlığı bu yüzden ayrıca incelenmesi gereken bir sistem sorunu olarak ortaya çıkar ve bazen "devlet kapitalizmi" kavramı ile tahlil edilir.[1] Bu yüzden bizatihi bir sistem olmayan devletçiliğin, bir sistem sorunu olarak taşıdığı önemi inkâr edemeyiz.

Bu anlamda devletçilik, Cumhuriyet Türkiyesinde kapitalist sermaye birikiminin özel bir yolu olarak da tezahür etmiştir. Bu özel yol, 1920'lerin "liberal" yöntemlerine bir tepki olarak doğmuştur. Devletçilik uygulamalarının asıl ilginç yanı bu olsa gerekir. Bizim anlatmaya çalıştığımız, aslında bir yönüyle, 1923'ten sonra Türk burjuvazisinin sermaye birikiminin ve kapitalist gelişmenin en "kolay", en elverişli yollarını arayışının hikâyesidir. Çeşitli iktisadi tartışmaların ve çapraşık iktisadi mevzuatın arkasında bu arayış yatmaktadır.

Devletçiliğin bir sistem değil, bir iktisat siyaseti olarak anlaşılması gerektiği böylece ortaya konmuş olsa gerektir. Ancak, öyle bir iktisat politikası ki Türkiye'de kapitalizmin gelişimine ve dolayısıyla sistemin biçimlenmesine özel damgasını vurmuştur.

Bu kitapta 1923-1950 yıllarının iktisat politikalarını, "devletçilik" kavramı ile ilgili oldukları ölçüde gözden geçiriyoruz. Bu yılların, sözü edilen sorunsal bakımından ana dönemleri nelerdir?

Devlet işletmeciliği ve devlet müdahalesi yoluyla kapitalist gelişme yolu, kısacası devletçilik uygulamaları belirgin biçimde 1932 yılı ile başlar. 1929-1931 yıllarında bu yeni yolun habercisi sayılabilecek bazı işaretler yok değildir. Örneğin 1930 yılı içinde bazı dış ekonomik kontrollere başvurulmuş; "devletçilik" sözcüğünün henüz tanım-

---

[1] Genel olarak kapitalist bir sistemde ve özel olarak Türkiye'de devlet işletmeciliğinin bünyesinden doğan bölüşüm ilişkilerini ve yukarıda değinilen bazı meseleleri *100 Soruda Gelir Dağılımı*'nda biraz daha ayrıntılı olarak açıklamıştık. (Özellikle 27, 28, 68, 69. sorulara bakınız.)

lanmayan bir içeriksiz ilke olarak benimsenmesi ise yine aynı yıl içinde, özellikle Serbest Fırka - Halk Fırkası tartışmaları sırasında gerçekleşmiştir. Ancak biz incelenen dönemleri iktisadi icraat ölçüsüne vurarak ayırma yolunu seçeceksek, devletçiliğin 1932 yılında uygulanmaya başladığını tespit ediyoruz.

1923-1931 dönemini ise "liberal" terimi ile nitelendirenler çoğunluktadır ve biz de zaman zaman bu dönem için, daha iyi bir sözcük bulamadığımızdan, aynı terimi kullanacağız. Gerçekte ise, "1923-1931 liberalizmi"nden söz etmek yanıltıcı olabilir; zira, bu dönemde belli bir anlamda devlet müdâhaleciliği vardı. Devlet, bizzat işletmecilik yapmadığı halde, inhisarları imtiyazlı şirketlere dağıtarak, devlet ihaleleri yoluyla ve geniş teşvik tedbirleriyle özel sermaye birikimini ve kapitalist gelişmeyi hızlandırmanın sonraki devletçi döneme göre farklı bir yolunu deniyordu. Bu, iktisadi bakımdan tarafsız, saf anlamıyla "liberal" bir politika sayılamazdı.

Denebilir ki, 1923-1931 ve 1932-1939 dönemleri, kapitalist gelişmeye yönelmiş geri kalmış, fakat siyasi bağımsızlığa sahip bir ülkede yirminci yüzyılın başlarında izlenebilecek iki alternatif yolu temsil ederler.

1940-1945 yıllarını, devletçilik uygulamalarının nitelendirdiği dönemden ayrı olarak ele almak gereklidir; zira bunlar savaş yıllarıdır. 2. Dünya Harbi, devletçilik uygulamalarında somut çözülme ve gevşeme belirtilerinin görüldüğü bir anda patlak verdi. Ancak, sınırlı ekonomik kaynaklarla bir savaş ekonomisinin gereklerini sürdürmek şüphesiz ki devlet kontrol ve müdahalelerini artırarak mümkün olacaktı. Bu yıllar, devletçiliğin saf uygulamalarının ağır bastığı bir dönemi değil; tabir caizse, devletçiliğin tarihi misyonunun tamamlandığı; 1932-1939 döneminde biçimlenen ekonomik yapının sınırları ve savaş yıllarının şartları içerisinde özel birikimin hızlandığı bir dönemi temsil eder.

1946-1950 yılları ise devletçiliğin bir iktisat politikası olarak tasfiye edildiği yıllardır. Bu, önceki dönemlerin yapısal kalıntısı olan devlet işletmeciliğinin, geniş devlet sektörünün tasfiyesi anlamına gelmez. Sadece, tarihi ve ekonomik görevini ifa etmiş bulunan bir iktisat politikasının, kısmen onun eski icracıları tarafından reddedilmesi anlamını taşır. 1946 yılı, aslında, Demokrat Parti iktidarı altında kemale erecek olan yeni bir dönemin başlangıç yılı sayılmalıdır ve bu kitabın o yılla son bulması gerekir; ancak biz, yine de 1946-1950 arasında, devletçiliğin tasfiyesi bakımından önem taşıyan bazı gelişmelere kısaca değinen bir son bölüme yer vermeyi tercih ettik.

Kitabın ana bölümleri bu dönemlere göre ayrılmış oluyor:

I. Bölüm: 1923-1931; II. Bölüm: 1932-1939; III. Bölüm: 1940-1945; IV. Bölüm: 1946 ve Sonrası.

I. BÖLÜM

1923 - 1931

A. DÖNEME GENEL BAKIŞ

1. İktisat Politikasının Genel Görünüşü ve Belirleyici Etkenleri

1923-1931 yılları, özel teşebbüsün hareket serbestisini sınırlayan devlet müdahalelerinin ve devlet işletmeciliğinin asgari düzeyde tutulduğu bir dönemdir. Bu yılları "liberal dönem" olarak adlandırmak bu yüzden yaygındır. Ne var ki, liberalizm, devletin yalnızca özel teşebbüs *aleyhindeki* müdahalelerinin değil, *her türlü* iktisadi müdahalesinin asgariye indiği, jandarma devletin giderlerinin finansmanı dışında sadece rekabet şartlarını sağlamak ve eşitleştirmek için iktisadi hayata karıştığı bir rejimi ifade ederse, bu döneme "liberal" demek güçleşecektir. Zira, 1923-1931 yılları arasında devlet, Teşviki Sanayi Kanunu ile olduğu gibi genel olarak özel teşebbüs *lehine* sayısız müdahaleler yapmış; daha da önemlisi, müdahalelerin bir kısmı, bazı

inhisarların sözleşmelerle imtiyazlı özel ve yabancı şirketlere devredilmesi yoluyla veya demiryolu inşaatında görüldüğü gibi ihaleler mekanizması kullanılarak belli sermaye çevrelerinin lehine, eşit rekabet şartlarının ortadan kaldırılması anlamına gelmiş ve bu yüzden hiç de liberal olmayan nitelikler taşımıştır.

Yine de, bir gelişme çizgisi olarak bu dönemde izlenen özel yolun belirgin niteliklerini de devletin oynadığı bu türden rollerde aramak gerekir. Buna rağmen, biz 1923-1931 yıllarının iktisat politikasını zaman zaman sırf kolaylık olsun diye kısaca "liberal" diye nitelendireceğiz; bunun saf bir liberalizmi yansıtmadığını akıldan çıkarmamak şartıyla...

Dönemin son iki yılı, 1930 ve 1931 yılları, bir sonraki devletçi iktisat siyasetinin hâkim olduğu döneme geçişi temsil etmektedir. Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ile Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakabesi Kanunu gibi bazı müdahaleci kanunlar 1930 yılında çıkarıldığı gibi, Cumhuriyet Halk Fırkası ve hükümet yetkilileri tarafından devletçiliğin, resmi iktisadi siyaseti nitelendiren bir terim olarak ortaya atılması, bu terimin Serbest Fırka sözcülerine karşı savunulması ve CHF programına alınması da bu son iki yıla rastlar. Buna rağmen "liberal" dönemi muhakkak belli bir anda son bulmuş kabul edeceksek, bunu 1931'in sonu olarak tespit etmek daha uygun görünmektedir. Zira yukarıda söylediğimiz bütün olgulara rağmen, 1932 yılına gelinceye kadar devletçilik, içeriği olmayan boş bir sözcükten ibaret kalmıştır. Hatta "devletçilik" terimini devlet masraflarını şişiren ve vergileri ağırlaştıran "şimendifer politikası"nı eleştirenlere karşı savunmak için ortaya atıldığı dahi söylenebilir. Bu şekilde ortaya atılan devletçilik kavramı o kadar boş ve anlamsızdır ki liberal Serbest Fırkacılar zaman zaman âdeta devletçiliği kâfi derecede devletçi olmadığı için yermişler, kari-

katürleştirmişlerdir. Yine daha ileride belirtileceği üzere, CHF programına "devletçiliğin" terim olarak alındığı Kurultay'da kavram üzerinde hiçbir tartışma olmamış ve devletin (Sanayi ve Maadin Bankası'nın) elindeki sınai işletmelerin kısa bir zamanda özel teşebbüse devredileceği iktisat vekili tarafından müjdelenmiştir.

Bu sebeplerden ötürü, paranın dış değerindeki düşmeye karşı çıkarılan savunma niteliğindeki bir iki kanunla, dönemin başından itibaren yürütülen demiryolu inşaatı ve imtiyazlı şirketlere devri imkânsız görülen tütün ve ispirto inhisarları dolayısıyla devlet işletmeciliğindeki çok sınırlı genişleme dışında, 1932'yi takiben rastlayacağımız nitelikte hiçbir "devletçi" icraatın görülmediği ve devletin elindeki fabrikaları ve inhisarların büyük kısmını devretme fırsatlarının arandığı bir dönemin elbette "devletçi" bir politika ile ilgisi olamaz. 1932 yılında üst üste çıkarılan önemli iktisadi kanunlar ve sermaye çevrelerinin Büyük Millet Meclisi içindeki sözcülerinin bunlara karşı gösterdikleri sert tepki, dönüm noktasının -eğer mutlaka kesin bir dönüm noktası göstermek gerekiyorsa- 1932 yılı olduğunu gösteriyor.

1923-31 döneminin iktisat politikasının, özgür bir tercihle kararlaştırılmış olduğunu söylemek doğru olmaz. Milli Mücadele'nin sonunda Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu şartlar, 1923'ten itibaren izlenecek iktisat politikasının objektif çerçevesini, sınırlarını çiziyor ve böylece bu politikayı önemli ölçüde belirliyordu.

Milli Mücadele, emperyalist saldırıya karşı yürütülen silahlı bir karşı koyma idi. Bu mücadele boyunca ülkedeki gayri müslim azınlıklar emperyalist güçlerle aynı safta yer almışlar; Rum, Levanten ve Ermeni sermaye çevrelerinin uluslararası kapitalizmle öteden beri mevcut sıkı ilişkileri iyice ortaya çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş ve iflasında uluslararası mali sermayenin ve onların ülkedeki

ortaklarının oynadığı habis rol ise elbette Mustafa Kemal ve arkadaşlarınca iyice biliniyordu. Bu bilinç, Milli Mücadele'nin sonunda, lider kadrosunun, iktisadi bağımsızlık, dış ekonomik ilişkiler ve yabancı sermaye konularındaki tavırlarını belirleyen ana etken olarak görülebilir. .

Ancak Milli Mücadele, Anadolu eşrafının esas olarak desteği ve yer yer katılması ile de yürütülmüştür. Eşrafın istilacılarla işbirliği örnekleri az değildir.[1] Buna rağmen, özellikle mal ve mülke karşı Ermeni tehdidinin çok ciddi olduğu Doğu ve Güney Anadolu'da ve Yunan istilasını takiben istilacıların yanı sıra yerli Rumların ağır taşkınlıklarına maruz kalan Batı Anadolu'da ticaret ve büyük toprak unsurlarının önemli kesimleri Milli Mücadele'yi desteklemiş; Erzurum, Sivas Kongrelerinde ve BMM'de kuvvetle temsil edilmişlerdi.[2] İşbirliğine çok daha yatkın İstanbul'un Türk sermayedarları ise, biraz sonra açıklanacağı gibi 30 Ağustos'tan hemen sonra, henüz İstanbul işgal altında iken, hızla toplanarak gayri müslim sermayesinin ekonomik rolünü, emperyalizmle ilişkilerini tasfiye etmek için değil, *devralmak* için örgütlenmişlerdi.

Milli Mücadele'nin asker kökenli liderlerinin yabancı ve yerli sermayeye karşı tavırlarını belirleyen ve sınırlayan ana unsurlar böylece Milli Kurtuluş Savaşı'nın niteliğinden; bu niteliğin idrak ve tahlilinde etkili olan sınıf ittifaklarından ve bu ittifaklara zafer sonundaki yeni katılmalardan doğuyordu.

Meselenin bu yönünü, yani zafer sonunda siyasi iktidarın sınıf niteliğinin biçimlenme sürecini aşağıda yeniden

---

[1] Bkz. D. Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni* (1. Baskı), ss. 139-144.

[2] Aynı eser, s. 151. 1923 Şubatında bir İstanbul gazetesinde çıkan "Memleketimizde abani sarıklı,... ve cidden milli bir tüccar sınıfı yetişmiştir... Anadolu'da mücahade-yi milliyeyi hiçbir istikraza tevessül etmeyerek kendi yağımızla idame ettirmek mazhariyet-i azimesini bu milli ve yerli sınıfın teraküm ettirdiği servet temin eylemiştir." ifadesi bu bakımdan ilginçtir. (G. Ökçün" *Türkiye İktisat Kongresi*, Ankara, 1971, s. 51.)

ele alacağız. Burada, Milli Mücadele sonunda emperyalizmle ekonomik kozların paylaşılmasından doğan ve 1923-1931 döneminin iktisat politikalarını etkileyen şartlara da değinmek gerekiyor. Bu, Lozan Antlaşması'nın iktisadi hükümlerine kısaca bakmakla mümkün olabilir.

2. Lozan Antlaşması'nın İktisadi Hükümleri

Milli bağımsızlık kavramı açısından fevkalâde önem taşıyan bir sorun, kapitülasyonlar sorunu, Lozan Barış Antlaşması'nın, "Türkiye'de kapitülasyonların her bakımdan kaldırıldığını" hükme bağlayan 28. maddesiyle çözülmüştür.[3] Buna karşılık 1923 sonrasının iktisadi gelişmesine de etkileri olacak iki önemli iktisadi sorunun çözümü, aynı derecede lehimize olmamıştır; bunlar, Osmanlı borçları ile dış ticaret (gümrük) politikasında hükümranlık sorunları idi.

Lozan Antlaşması'nın 46.-57. maddeleri Osmanlı borçlarının paylaşılması ve bu borçlardan Türkiye'ye düşen payın ve yıllık ödemelerin hesaplanması ile ilgili ilkeleri koymuştur. Yeni Türk devleti, bu ilkelerden hareketle yapılan hesaplamalara göre Osmanlı borçlarının aşağı yukarı 2/3'ünü oluşturan 84.597.495 altın liralık bir tutarı devralmıştır. Yıllık ödemeler 5.809.312 lira olarak tespit edilmiş; ancak daha sonra bu dönemler 1929 yılına kadar donduruldu.[4] 1929'da büyük buhranla birlikte borç ödemelerinin başlaması, paramızın dış değerini sarsıcı etkenlerden biri olarak ortaya çıkmış ve ayrıca kamu gelirlerinin bir kısmını bu amaca bağlayarak devletin faaliyet alanını daraltıcı bir etki icra etmiştir. Yukarıda sözü edilen ilk müdahaleci kanunların 1930 yılında çıkarılmasında ise para-

[3] Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı*, Takım II, c. 2, Ankara, 1973, s. 9.

[4] E. G. Hershlag, *Turkey, an Economy in Transition*, The Hague 1958, ss. 21-23.

nın dış değerindeki düşme -yani dolaylı da olsa Osmanlı Borçları- etkili olmuştur.

Lozan Antlaşması'na bağlı Ticaret Sözleşmesi, beş yıllık bir süre için Türkiye'nin etkili bir himaye politikası uygulamasını önleyen hükümler içermektedir. Bunlara göre, Türkiye 24.8.1928 tarihine kadar Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya 1 Eylül 1916'daki Osmanlı gümrüklerini uygulamayı taahhüt etmektedir. Aynı sözleşme ile belirli istisnalar dışında Türkiye, "yurda mal sokmaya ve yurttan mal çıkartmaya ilişkin yasakları kaldırmayı ve bunları yeniden koymamayı yükümlenir."[5] Bu hükümler hükümetin 1929'a kadar etkili bir dış ticaret politikası izlemesini önlediği gibi, aşar gibi önemli bir verginin kaldırıldığı bir sırada devlet bütçesini çok verimli olan gümrük resmi ve vergi hasılatından da önemli ölçüde yoksun kılarak devletin iktisadi müdahale imkânlarını fiilen frenlemiştir.

Görülüyor ki Cumhuriyetin kurulduğu anda mevcut şartlar, T.C. hükümetlerinin izleyeceği iktisadi politikaları belli doğrultulara yöneltiyordu. Emperyalizme, ekonomik bağımlılığa yabancı sermayeye karşı tepkinin somut içeriği, Milli Mücadele yıllarında oluşan ve zaferden hemen sonra yeni unsurlarla zenginleşen sınıf ittifakları ile belirleniyor ve sınırlanıyordu. Aynı sınıf ittifakları, yerli özel sermayenin korunmasını ve teşvikini öngörüyordu. Lozan'ın getirdiği iktisadi hükümler bir dış ticaret politikasını imkânsız kılıyor; gümrük gelirlerindeki azalma ve temel bir siyasi kararla aşarın kaldırılması devlet gelirlerini sınırlıyordu. 1929'da gümrükler üzerindeki kısıtlamaların kalkmasına rağmen aynı yıl başlayan dış borç ödemeleri ve buhranın ilk olumsuz etkileri, bütçe kaynaklarının gelişmesine imkân vermiyordu. Bütün bu politik, ideolojik ve mali sınırlamaların, Cumhuriyetin ilk yıllarında, geniş

[5] Meray, *age*, ss. 79-80.

kapsamlı bir müdahaleci iktisat politikası için hiç de elverişli bir ortam yaratmadığı herhalde kabul edilmelidir.

3. Sermaye Çevreleri ve Yeni Siyasi Kadrolar

1923 yılına girilirken Milli Mücadele'yi zafere ulaştıran liderlerin, yeni Türk devletinin yönetimini üstlenecek siyasi kadroların nüvesini oluşturacağı açıkça ortaya çıkmıştı. Devlet mekanizmasının kilit noktalarına hâkim olan bu yeni kadrolar, esas olarak asker veya bürokratik kökenli kişilerden oluşuyordu.

Tarihin belli anlarında, özellikle büyük dönüşüm ve çöküntü dönemlerinde siyasi iktidarların sınıf niteliği belirsiz olabilir; herhangi bir sınıfa dayanmayan "tarafsız", "salt rasyonel" bir görünüş taşıyabilir. Böyle anlar için bürokrasiyi, aydınları "hâkim sınıf" sayan görüşler yaygınlık kazanır. Bazı bakımlardan 1923 Türkiyesi de böyle bir görünüş içindeydi. "Bazı bakımlardan" diyoruz; zira, Milli Mücadele yıllarında lider kadro ile Anadolu eşrafı arasında oluşan ittifaka yukarıda değinmiştik. Ancak, savaş döneminin ittifak şartları barıştan sonra izlerini sürdürmekle beraber, birçok yeni sorunla karşılaşacaktı. Üstelik, Kuvayı Milliye kadrosu, İstanbul ve İzmir gibi ekonomik merkezlerin hâkim çevreleri ile henüz yüz yüze gelmemişti. Sınıf niteliği bakımından siyasi iktidarın nispi bir boşluk içinde olması bu yüzdendi.

Aslında iktidarın göreli tarafsız görünüşü, siyasi kadroların aydınlardan, subaylardan, hukukçu ve doktorlardan oluşması ile açıklanamaz. Doğrudan doğruya tüccar, fabrikatör ve bankerler tarafından yönetilen kaç burjuva devleti vardır? Siyasi ve yönetici kadrolarla bir ülkenin hâkim sınıfları arasındaki ilişki, girift ve karmaşıktır; ilk bakışta görülemeyecek ince bağlantılarla gerçekleşir. 1923 Türkiyesi için sözünü ettiğimiz iktidar boşluğu da yöneti-

min asker-sivil aydın kadrolarda olmasından değil; bunların *yeni* kadrolar olmasından ve iktisaden hâkim toprak ve sermaye güçlerinin bu kadrolarla biraz önce değindiğimiz girift bağıntılar sistemini henüz kurmamış bulunmalarından doğmakta idi.

İktisadi bakımdan hâkim güçlerle, yeni Türk devletinin genç siyasi kadroları arasında bu ilişkiler sisteminin oluşması bir sınıf iktidarının kuruluş ve gelişiminin hikâyesidir ve bu da Cumhuriyetin sosyal tarihinin konusu olur. Biz burada bu hikâyenin bütününü anlatmaya teşebbüs etmeyeceğiz. Sadece, 1923 ve sonrasına ait bazı anlamlı olayları, sermaye çevrelerinin "iktidar boşluğu"nu doldurma teşebbüslerine örnek olarak nakledeceğiz. Bu örnekler, Milli Türk Ticaret Birliği, İzmir İktisat Kongresi, İş Bankası, bazı şirketlerin inhisarlar ve yabancı sermayeyle bazı ortaklık teşebbüsleri üzerine olacaktı. Bunlar, aynı zamanda 1923-1931 döneminde izlenen iktisat politikasını belirleyen veya açıklayan etkenler olarak da önem taşıyan örneklerdir.

Milli Türk Ticaret Birliği

Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanması ile birlikte, daha 1922 yılı içinde iken, İstanbul'un Türk tacirleri ilginç bir örgütlenmeye girişirler; Milli Türk Ticaret Birliği'ni kurarlar. Birliğin amacı, kuruculardan Ahmet Hamdi Başar'ın daha sonraları açıklandığına göre, o ana kadar Batı sermayesiyle Türkiye arasında aracılık, komisyonculuk yapan gayri müslim ticaret erbabının ekonomik hayattan tedrici tasfiyesini sağlamak, bunun sonucu olarak doğacak "ticari boşluğu süratle Türk tüccarının doldurmasını sağlamak... Bunun için Avrupa ve Amerika'nın büyük ticari müesseseleriyle doğrudan doğruya temaslar kurulmasına [çalışmak], onlara Türk olmayan temsilciler yerine, Türk işa-

damları tavsiye" etmek idi.[6] Bu açıklama, emperyalist saldırıya karşı silahlı bir direnme olarak nitelendirdiğimiz Milli Mücadele sona ererken, İstanbul'un Türk burjuvazisinin emperyalizmle nasıl işbirliğine sarıldığını gösteren değerli bir belgedir. İstanbul Türk tüccarının bu yöndeki özlemlerini, 1922 sonu, 1923 başına ait başka kaynaklarda da görmek mümkündür. Örneğin, 10 Şubat 1923 tarihli bir gazetede, Feridun Fikri, mutavassıtların ekonomik hayattan tasfiyesinin vahim bir hata olacağını; "Rum ve Ermenilerin oynadıkları rollerle milli tüccar sınıfının vazifeyi içtimaiye ve iktisadiyesini bir tutma"nın, milli çıkarlarla açıkça çelişeceğini ifade ediyor.[7] Demek oluyor ki emperyalizm ile Türkiye arasında mevcut ekonomik ilişkiler sistemi, yeni dönemde de aynen sürdürülmeli; sadece bu ilişkilerin Türkiye'deki halkalarını oluşturan aracı faaliyetler gayri müslimlerden Türklere devredilmeliydi. Milli Türk Ticaret Birliği teşebbüsünün yanı sıra, İstanbul Ticaret Odası'nın bünyesini millileştirme yönünde çabalar dikkati çekmektedir.[8] Bu çabalar, Ankara'nın da onayı ile karşılaşıyor.[9]

Ahmet Hamdi Başar, bu çabaların İstanbul'daki yabancı çevreler tarafından hızla değerlendirildiğini ifade ediyor. Milli Türk Ticaret Birliği'nin kurucusunun, çok sonraları yazdığı gibi, "bugün büyük işler yapan Türk firmaları arasında ... Birliğin aracılığıyla, ya da... [bu] havadan yararlanmak sûretiyle mümessillik almış olanlar az değildir."[10]

Ancak, İstanbul'un Türk burjuvazisi bu cüretli hamlenin gerçekleşmesinde yeni siyasi kadroların desteğine

---

6 A. H. Başar, *Barış Dünyası*, Sayı 54.

7 G. Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 52.

8 *Aynı kaynak*, ss. 51-52.

9 *Aynı kaynak*, s. 7. Ayrıca bkz. A. H. Başar, *Atatürk'le Üç Ay*, İstanbul, 1945, s. 23.

10 *Barış Dünyası*, Sayı 54.

muhtaç idi. Başar'ın sözleriyle, "devletin Türk tüccarına... ithalat-ihracat işlerinde bazı imtiyazlar tanımasını istiyorduk... Serbest rekabet şartları altında ticaretin millileştirilmesi [ne]... imkân olmadığı için başlangıç döneminde devlet gücüne dayanan bir müdâhalenin zorunlu olduğuna inanmaktaydık."[11] Günün meselesi, İstanbul tüccarı için yeni Türk devletinin lider kadrosunun bu anlamdaki himaye, teşvik ve desteğini kazanmaktı. Muhtemelen, bu tezlerin ikna ve telkini amacıyla Milli Türk Ticaret Birliği, Ocak 1923'te bir *Ticaret-i Hariciye Kongresi* tertiplemeye karar verdi.[12] Ancak aynı günlerde Ankara, çok daha geniş kapsamlı bir kongrenin, İzmir'de toplanması düşünülen bir Türkiye İktisat Kongresi'nin hazırlıkları içindeydi. İktisat vekili Mahmut Esat (Bozkurt) 2 Ocak 1923'te Birliğe bir telgraf yollayarak, "teşkili ihbar olunan Türk Ticaret Birliği müessese-i millisini memnuniyet-i mahsusa ile" karşıladığını, ancak Birliğin bizzat girişeceği Kongre teşebbüsünü erteleyerek şubat ayı içinde İzmir'de toplanacak İktisat Kongresi'ne katılmasını temenni ettiğini ifade eder. Çok daha etkili bir diyalog fırsatının doğmakta olduğunu idrak eden Birlik, Ticaret-i Hariciye Kongresi'ni erteleyerek, İzmir Kongresi'ne iştiraki kararlaştırır.[13] Ve İzmir İktisat Kongresi'ne katılan en hazırlıklı ve etkili grubu oluşturur.

İzmir İktisat Kongresi

O dönemde Büyük Millet Meclisi hükümetinin iktisat vekili olan Mahmut Esat (Bozkurt), bir siyasi örgütlenme ilkesi olarak "mesleki temsil" ilkesinin hararetli bir savunu-

---

[11] *Aynı kaynak.*

[12] Ökçün, *age*, s. 85.

[13] *Aynı kaynak*, ss. 85-86.

cusu idi.[14] İktisat vekili için, bütün "iktisat amillerinin", "muhtelif anasır-ı iktisadiyemizin" temsil edileceği[15] bir İktisat Kongresi'nin toplanması, "mesleki temsil" ilkesini hayata uygulamak için değerli bir fırsat olacaktı. Nitekim Kongre'nin baş mimarı, Mahmut Esat olmuştur.[16]

1922 yılının son günlerinde İktisat Vekâleti, vilayetlere yolladığı bir tamimle şubat ortalarında İzmir'de toplanacak bir İktisat Kongresi için hazırlıklara başlanmasını istedi. Kongreye her kazadan sekiz delegenin katılması öngörülüyordu. Delegeler "mesleki temsil" veya sınıf esasına göre seçileceklerdi. Sekiz delegenin üçü çiftçi, biri tüccar, biri sanayici (veya "san'atkâr"), biri amele, biri "şirket", biri banka temsilcisi olacaktı. Ancak, Kongre çalışmaları sırasında bu altılı gruplaşma *çiftçi, tüccar, sanayici* ve *amele* olmak üzere dörde indirilmişti.

Vilayet ve kazalarda delege belirlenmesi ile ilgili çalışmalar yapılırken, İktisat Vekâleti altı mebus, bir yüksek memur (PTT Genel Müdürü) ve bir tacirden oluşan bir Heyet-i Faale kurdu. Heyetin üyesi olan "tüccardan Ali İhsan Bey" bir iktisadi rapor veya program taslağı kaleme almakla görevlendirildi. Hazırlanan rapor veya program, *İzmir İktisat Kongresi* adını taşımaktadır[17] ve İktisat Vekâleti'nin resmi görüşü olarak Kongre'den "iki gün evvel... mucib-i, suhûlet olmak üzere" ve sadece "tenvir ve irşad kabilinde" delegelere dağıtılacaktır.[18] Raporun kaleme alınmasında Mahmut Esat'ın görüş, hatta ifadelerinin ağır bastığı sezilmektedir.

---

[14] D. Avcıoğlu, *age*, ss. 173-174.

[15] Ökçün, *age*, s. 8.

[16] İzmir İktisat Kongresi üzerindeki bilgilerin ana kaynağı G. Ökçün'ün sözü geçen çalışmasıdır. Bunun yanı sıra A. H. Başar'ın, *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sayı 16'daki yazılarına da bakılabilir.

[17] Raporun tam metni, Ökçün, *age*, ss. 67-84'te vardır.

[18] TBMM 5 Şubat 1923 toplantısında Mahmut Esat'ın konuşmasından. Bkz. Ökçün, *age*, s. 14.

Delegelerin seçilmesinde sınıf temsili ne derecede gerçekleşmiştir? Büyük çiftçilerin ve ticaret burjuvazisinin örgütlü ve bilinçli olarak Kongre'ye katıldıkları açıkça anlaşılmaktadır. Buna karşılık vilayet makamlarının çabaları ile yüksek bürokrasinin de çeşitli sıfatlarla delegeler arasında temsil edildiği; özellikle hükümete yakın siyasi kadroların resmi sıfatları ile değil, çeşitli kazaların çiftçi, sanayici, tüccar, hatta amele temsilcileri olarak Kongre'ye katıldığı da gözlenmektedir. BMM'den yüz kadar mebus, delege olmuşlardır; ancak, aynı günlerde Lozan Konferansı ile ilgili gelişmeler dolayısıyla sürekli toplantı halinde olan Meclis'i bırakıp Kongre'ye fiilen katılıp katılmadıkları bilinmiyor. Siyasi kadroların bu şekilde temsili, şüphesiz ki tüccar-çiftçi gruplarınca olumlu karşılanmıştır; zira, Kongre'nin en önemli görevlerinden biri, bu gruplara göre, bu türden bir katılmanın sağlayacağı kaynaşma olacaktı.

Amele temsilcilerinin ise, çok daha danışıklı olarak seçildiği anlaşılıyor. İstanbul işçi delegelerinin seçilmesinde önemli rol oynayan İstanbul Amele Birliği'ni aslında Milli Türk Ticaret Birliği kurmuştu. Bu olguyu açıklayan A. H. Başar dosdoğru itiraf etmektedir ki, "Amele Birliği, tüccarın bir kukla teşkilatından, bir paravanadan ibaretti."[19] Diğer illerde işçi temsilcilerin seçilmesinde de aynı eğilimlerin ağır bastığı anlaşılıyor. Örneğin, romancı Aka Gündüz, Kütahya amele delegesi olarak Kongre'ye katılmış, üstelik Kongre'deki amele grubu başkanlığına ve Kongre reis vekilliğine getirilmişti.[20] Amele delegelerin temsili olmayan bu niteliği, zamanında İstanbul'daki solcu kalemlerce teşhir edilmiştir: "Erbâb-ı mesai nâmına gönderileceklerin tayini vali ve mutasarrıflara havale edilmiştir... Memur nasbı gibi yapılmaktadır. Amele işleri ile ala-

[19] Başar, *Barış Dünyası*, Sayı 54.

[20] Ökçün, *age*, s. 297. Ahmet Hamdi ise, Kongre tüccar grubunun mazbata muharriri oluyor.

kası olan kimseler[in] ... reyleri sorulmaksızın, İstanbul'dan... amele murahhasları tayin olunmuştur."[21] Nitekim, amele grubunun Kongre çalışmaları süresince, "imtiyazlı müessesat-ı ecnebiyenin devletleştirilmesi, büyük çiftliklerin taksimi, sermayedarlarla amele arasında temettüe iştiraki mutazammın mukaveleler akdi gibi" "aşırı" taleplere itibar etmemesi, Kongre'den sonra İstanbul basınınca övgüyle karşılanmıştı.[22]

Hâkim ekonomik güçlerle, siyasi kadrolar arasındaki kaynaşma çabalarının en belirgin görüntüsü, Kongre'ye Manisa sanayi temsilcisi sıfatıyla ve bu nedenle sivil olarak katılan Kâzım Karabekir Paşa'nın Kongre başkanlığına getirilmesidir. Tevhid-i Efkâr gazetesinin 3 Mart 1923 tarihli nüshasında ticaret, sanayi ve muhtemelen çiftçi temsilcisi olan üç grubun 16 Şubat akşamı birbirlerinden habersiz olarak Paşa'yı ziyarete karar verdikleri, birbirleriyle ziyaret anında tesadüfen karşılaştıkları anlatılıyor. Paşa, teklifi, ertesi gün Mustafa Kemal'e danıştıktan sonra kabul edecektir.[23] Kongre sona erdiğinde, Karabekir, kabul edilen kararların "tatbik ve icrası hususlarını Hükümet nezdinde takip ve müdafaa etmek üzere ... bu vazifeyi bizzat deruhte" etmişti.[24]

İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat 1923 günü, Gazi'nin konuşması ile açıldı; 4 Mart günü son buldu. Kongre çalışmaları, esas olarak çiftçi, ticaret, sanayi ve amele gruplarının kendi görüşlerini, iktisadi öneriler biçiminde formüle etmeleri ve her gruba ait önerilerin bütün gruplarca madde madde oylanması biçiminde oldu. Herhangi bir grupça önerilen maddelerden biri, diğer gruplarca reddedilse bile, öneriyi getiren gruba ait "iktisadi esaslar" belge-

---

[21] 10 Şubat 1923 tarihli *Aydınlık*'tan Ökçün naklediyor. *Age*, s. 48.

[22] *Aynı kaynak*, s. 375.

[23] *Aynı kaynak*, ss. 269-272'den naklen.

[24] *Aynı kaynak*, s. 364; *İkdam*, 6 Mart 1923'ten naklen.

sinde, muhalif oylar şerhedilerek korundu. Bazı örnekler verecek olursak, "Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları"nda, Aşar Meselesi başlığının 1. maddesi, "aşarın lağvı" ifadesinden ibarettir. Meşruhat olarak maddenin karşısında "çiftçi ve işçi grupları müttefikan kabul, sanayi ve ticaret grupları, 'bugünkü aşar usulünün lağvıyla yerine acil bir usulün ikamesini' teklif" ifadesi yer almaktadır. İşçi grubunun, "amele [ye] ... bundan böyle işçi denilmesi" ve "sendikalar hakkının tanınması, Tatil-i Eşgal kanununu yeniden... tetkik ve tanzim" önerileri müttefikan kabul; "iş başında sakatlanan... işçilerin sermayedarlar ve müesseseler tarafından hayatlarının emniyet altına alınması" önerisi ise işçilerin ısrarına rağmen diğer üç grupça red olunmuştur.

Gruplara ait ayrıntılı iktisadi esasların yanı sıra, Milli Türk Ticaret Birliği'nin yabancı sermâye ile ilgili esasları benimsenmiştir. Bu esaslarda, "ecnebi sermayesinden müstagni kalamayacağımız" ifade edildikten sonra, bu sermayenin ülkeye girmesinde öngörülecek ilkeler ortaya konulmakta ve özellikle yabancı sermayeyi ortaklığa yöneltecek tedbirler getirilmektedir.[25]

Kongre'nin kabul ettiği en genel nitelikli metin Misak-ı İktisadi'dir. Kâzım Karabekir'in ahlâkçı üslubunun izlerini taşıyan ve "hırsızlık, yalancılık, riyâ ve tembelliği en büyük düşmanımız" ilan eden, Türklerin candan seviştiklerini, çok çalıştıklarını, ecnebi sermayesine aleyhtar olmadıklarını, ancak kendi lisanına ve kanunlarına uymayan müesseselerle münasebette bulunmayacaklarını, serbestçe çalışmayı sevip işlerde inhisar istemediklerini ifade eden Misak-ı İktisadi[26] sathiliği ve gayri ciddi üslubu yüzünden Kongre ertesinde İstanbul basınında hafife alınmıştır.[27]

---

[25] *Aynı kaynak*, ss. 435-437.
[26] *Aynı kaynak*, ss. 387-389.
[27] *Aynı kaynak*, ss. 370-371.

Kongre'de kabul edilen kararlara, savunulan tezlere ileride zaman zaman döneceğiz. Ancak, genel olarak Kongre'nin toprak unsurlarının ve özellikle İstanbul tüccarının sürüklediği ticaret burjuvazisinin hâkimiyeti altında geçtiği söylenebilir. Genç Türkiye devletinin izlemesi istenen iktisadi yol konusunda, hâkim ekonomik güçler birbirleriyle ciddi ihtilaflara düşmeden, ortak mesajlarını siyasi kadrolara etkili bir biçimde ilettiler. Kongre'de oluşan genel çizginin, az sayıda istisnalar dışında, 1931 yılına kadar Cumhuriyetin iktisat politikasına hâkim olacağı gözlenecektir.

İş Bankası ve Benzerleri

Gazi Mustafa Kemal, Türkiye İktisat Kongresi'ni açmak üzere İzmir'e geldiğinde, Lâtife Hanım ile evleneli iki hafta oluyordu. Lâtife Hanım'ın babası Uşakizade Muammer Bey, İzmir eşrafındandı ve mali kurumlar adına İzmir delegesi olarak İktisat Kongresi'ne katılmıştı.[28] Lord Kinross, Muammer Bey'in, "ticaret ve armatörlükle ilgili; dış bağlantıları olan zengin bir İzmirli" olduğunu; Lâtife Hanım'ın ise, "dışarıda hukuk tahsil etmiş, bir Fransız gibi Fransızca konuşan" aydın bir Türk kızı olduğunu yazıyor. İzmir'in kurtuluşunda, Mustafa Kemal, o sırada Biarritz'de yazlarını geçirmekte bulunan Uşakizade'lerin Göztepe'deki evlerinde kalır ve Lâtife Hanım'la o vesile ile tanışır.[29]

1924 yılında, Mustafa Kemal'in kayınpederi Muammer Bey, Gazi'ye müştereken ve Türk işadamlarına örnek olmak amacı ile ticari nitelikle bazı teşebbüslere girişmeyi teklif eder. Gazi teklifi olumlu karşılamakla birlikte Muammer Bey'in meseleyi bir de o sırada imar vekili olan Ce-

---

[28] *Aynı kaynak*, s. 194.

[29] *Atatürk*, Londra, 1964, s. 327.

lâl (Bayar) Bey'e danışmasını tavsiye eder. İş Bankası'nın kurulmasına yol açan bundan sonraki gelişmeyi Celâl Bayar'ın kaleminden nakledelim: "Uşakizade Muammer Bey... Gazi'nin ve kendilerinin iki yüz elli bin liralarının bulunduğunu, bununla ihracat ve ithalat işleri yapmak istediklerini, fakat Gazi Hazretleri'nin kendisine: 'Bir kere Celâl Bey'e sorunuz.' ... dediğini söyledi. İthalat ve ihracat işlerinin çok riskli olabileceğini... sonra Gazi'nin bu gibi işlere isminin karışmaması gerektiğini düşündüm... Bu iki yüz elli bin lira ile 1 milyon sermayeli bir banka kurulmasını, bunun aslında bir amme hizmeti olacağını düşündüm, bu telkini Muammer Beye yaptım."[30]

İş Bankası 26.8.1924 tarihinde böyle kuruldu. Kuruluş tarihinde ödenmiş sermayesi sadece Atatürk'ün hissesi olan iki yüz elli bin lira idi. Genel müdürlüğe imar vekilliğinden istifa eden Celâl Bey, yönetim kurulu başkanlığına Siirt mebusu Mahmut getirildi. Kurucular, nüfuzlu politikacılar ve tüccardan; ilk yönetim kurulu ise tamamen milletvekillerinden oluşuyordu.

Kuruluşunu izleyen yıllarda İş Bankası, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünleşme süreci üzerinde fevkalâde aktif bir rol oynadı. İş Bankası ile ilişkili politikacılar sermaye çevreleriyle devlet arasında önemli bir halka görüntüsü taşıdılar. Bunlara, İş Bankası Grubu veya (İş Bankası'nın Fransızca karşılığı Banque d'Affaires'den esinlenerek, fakat aynı zamanda Fransızca "çıkarcı" anlamına gelen "affairiste" sözcüğünün karşılığı olarak) "aferistler" denirdi. Falih Rıfkı, "İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acıklı bir aferizm salgınının başlangıcı olmuştur... Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar, yerli

---

[30] D. Avcıoğlu, C. Bayar'ın Geçit dergisindeki bir yazısından naklediyor (*age*, s. 180).

yabancı, Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtası ile bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi. Birkaç defa bankayı pek ağır ziyanlardan kurtarmak için, onu çıkmaz işlere sokmuş olanları [hükümet müdahalesiyle] kurtarmak lazım gelmiştir" diye yazıyor.[31] Şevket Süreyya da, "en kısa zamanda affairiste cereyanların ve tiplerin... İş Bankası çevresinde kendilerine yer ve sığınak buldukları görülüyordu" demektedir. Aynı yazarın ifadesiyle, "İş Bankası'nın kuruluşu sırasında... devlet arkasını vererek, devlet nüfuz ve imkânlarından faydalanan... affairiste temayüllerin, yani işadamlığı, çeşitli yollardan iş takipçiliği... cereyanlarının da belirdiği bir gerçektir... Hemen hepsi... Milli Mücadele günlerinin asker, idareci, yahut siyasetçi elemanları arasında türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi işlerini ve imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak, kendi menfaatlerine kullanmak çabaları olmuştur."[32]

İş Bankası'nın faaliyetleri çevresinde belirginleşen bu olgu, sermaye çevreleri-siyaset bütünleşmesine, bir yandan eski Kuvayi Milliyecileri sırtlarında taşıdıkları siyasi nüfuzu kullanarak ticaret hayatının orta yerine sürüklerken; öte yandan da hükümetlerin iktisat politikası üzerinde aynı unsurların belli yönlerde etkili olmalarını da sağlayarak yol açıyordu. İş Bankası'nın faaliyetlerine, bu faaliyetler çevresinde oluşan "aferist" eğilimlere karışmamakla birlikte Atatürk'ün, İş Bankası grubu ile hükümet arasında 1932 yılında çıkan bir ihtilafta Bankacıları tutması, ileride anlatılacağı üzere, iktisat politikasının gelişim doğrultusu üzerinde önemli bir etki yapmıştır.

Çok önemli bir kuruluş olmasına rağmen temsil ettiği eğilimler bakımından İş Bankası istisnai ve tek olgu değil-

---

[31] *Çankaya* (1969), ss. 455-156.

[32] *Ikinci Adam* (I), İstanbul 1966, ss. 446-447.

dir. Gündüz Ökçün'ün bir araştırmasında, 1920-1930 döneminde yabancı sermâye ile ortaklık yapan Türk Anonim Şirketlerinde kurucu, hissedar veya yönetim kurulu üyesi olarak rol almış çok sayıda siyasi isme rastlanmaktadır: Mahmut Celâl (Bayar), Yunus Nadi, Kılıç Ali, İsmet Paşa (Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi'nde iki yüz hisse sahibi) dikkati çeken adlar arasındadır. Celâl (Bayar) Bey, yabancı sermâyeli anonim şirketlerden Siemens, Zingal, Kibrit İnhisarı ve Ankara Palas'la ve yabancı sermaye ile ilgili olmayan sekiz anonim şirketle ilgilidir. Bu çok tanınan siyasi simaların yanı sıra şirketlerle hissedar, kurucu ve yönetici olarak pek çok milletvekilinin yakından ilgili olduğu tespit edilmektedir.[33]

Siyasi kadrolar ile sermaye çevrelerinin çeşitli biçimlerde kaynaştığı bu şirketlerden her birinin Cumhuriyet iktisat tarihi bakımından ilginç hikâyeleri vardır. Bunlardan birisinin elli dört milletvekili, otuz yedi tüccar ve bazı yüksek memur ve subaylar tarafından 19 Eylül 1922'de kurulan Türkiye Milli İthalat ve İhracat Şirketi'nin hikâyesini Selim İlkin tespit etmiştir.[34] Lozan Antlaşması'ndan ve İzmir İktisat Kongresi'nden önce sansasyonel duyurularla faaliyete geçen ve süratle İngiliz sermâyesiyle imtiyaz kokan bir anlaşma imzalamaya teşebbüs eden bu şirketin kurucuları ve yöneticileri arasında Yunus Nadi, Şükrü Kaya, Ali Çetinkaya, Kılıç Ali, Hilmi Uran, Mustafa Şeref, Tunalı Hilmi, Soysallıoğlu İsmail Suphi gibi siyasiler yer alıyordu. Büyük iddialarla ortaya çıkan şirket, İngilizlerle yapılacak anlaşma suya düştükten sonra daha çok devlet ihaleleri ile uğraşmış ve pek başarılı olamamıştır. Ancak, bizim için önemli olan tek tek bu şirketlerin başarı dereceleri değil,

---

[33] *1920-1930 Yılları Arasında Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Celâl (Bayar) Bey'in ilişkilerinden bir kısmı, İş Bankası Genel Müdürü sıfatıyla katıldığı kurucu üyelik veya yönetim kurulu üyelikleri biçimindedir.

[34] *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Sayı 2.

kuruluşunda ve faaliyetinde işbirliği yapan unsurlar bakımından 1920'ler Türkiyesinin tipik görüntüsünü yansıtmakta olmalarıdır.

İnhisarlar

1923'ü izleyen yıllarda, biçimsel olarak devlet inhisarında olan birçok ekonomik faaliyet, dönemin genel atmosferine uyularak imtiyazlı özel veya yabancı şirketlere verilmiştir.[35]

Kibrit ve çakmak inhisarı, önce bir Belçika, sonra bir Amerika şirketine verilmiştir. Belçika şirketi ile 1925 yılında müştereken kurulan Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş.'nin hissedarları arasında İsmet Paşa, Mahmut Celâl, Yunus Nadi ve Cemal Hüsnü (Taray) vardır. Yabancı sermaye payı % 51'dir. Belçika şirketi ile anlaşma sağlayan ve İnhisar şirketinde iki yüz altmış yedi adet hissesi olan Emin Bey, daha önce Chester grubu ile olan temaslarda aracılık yaptığı için "Chester Emin" lâkabı ile anılırdı.

İspirto ve alkollü içkiler inhisarı 1926 yılında bir Polonya şirketiyle ortak olarak kurulan İspirto ve Meşrubat-ı Küuliye İnhisar İşletme T.A.Ş.'ye verildi. Bu şirketin % 45 hissesi T.C. hazinesine aitti ve hazine çıkarlarını İş Bankası izliyordu. Böylece bu alanda özel Türk sermâyesinin temsiline, ilgili kanun gereği imkân sağlanmamışsa da inhisar yabancı bir şirkete verilmiştir.

Barut ve patlayıcı maddeler inhisarı ise 1927'de bir Fransız grubuna verilmiştir. İnhisarı yürütmek için kurulan anonim şirketin 1.500.000 TL'lik sermâyesinin 740.000 lirası üç Fransız şirketine, 10.000 lirası Fransız grubu için aracılık ettiği anlaşılan İbrahim Beyzade Lütfü Beye, 750.000 lirası ise hazineye aittir.

---

[35] Bu konuda özellikle bkz. Ökçün, *Anonim Şirketler*, ss. 56-60, 113; Avcıoğlu, *age*, ss. 194-200 ile inhisarlarla ilgili (ve ileride ele alınacak) çeşitli kanunlar.

Lütfü Bey'in revolver ve av fişekleri inhisarının da aynı Fransız grubuna verilmesinde aracılık ettiği anlaşılmaktadır. Sermaye ve hisseler bakımından tamamen bir önceki şirkete benzeyen bu anonim şirket, yine 1927 yılında bu inhisarı da yürütmek üzere kurulmuştur.

Petrol-benzin ithali ile ilgili inhisar da Amerikan, Standard-Oil Şirketi'ne bırakılmış; reasürans (mükerrer sigorta) inhisarı ise İş Bankası aracılığı ile Milli Reasürans T.A.Ş.'ye devredilmiştir. Fakat bu konularda en canlı bilgiyi, bir süre İstanbul Liman Şirketi'nin müdürlüğünü yapmış olan Ahmed Hamdi Başar'ın yazdıklarına dayanarak liman inhisarları hakkında edinebiliyoruz.

İstanbul, İzmir, Trabzon ve Mersin limanlarının işletilmesi 1925 yılında devlet inhisarına geçmiş; ancak bu inhisar her dört limanda da yeni kurulan anonim şirketlere devredilmişti. Ahmet Hamdi'nin naklettiğine göre, İzmir inhisarlarını devralan anonim şirketin kurucularından Dr. Hulûsi (Alataş), İsmet Paşa'nın yakınıdır ve bu şirket hazineden bir milyon lira yardım almıştır.

İstanbul Liman İnhisarı ise, Bahri Muamelat T.A.Ş., Mavna ve Salapuryacılar Tahmil ve Tahliye T.A.Ş., Seyrisefain (Denizyolları), İş Bankası ve bir devlet kuruluşu olan Sanayi ve Maadın Bankası'nın 100.000'er TL sermaye taahhüdü ile, yani 500.000 TL sermaye ile 1925 sonunda kurdukları İstanbul Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş.'ye verilir. Ancak, kuruluş anında taahhüt edilen sermayenin sadece Bahri Muamelat T.A.Ş. ile İş Bankası'ndan gelen 200.000 lirası ödenmiştir. Başlangıçta öngörülen beşli kuruluşa rağmen inhisarın yönetimi Bahri Muamelat Şirketi ve Mavnacılar şirketi arasında paylaşılıyordu.

Bu iki kuruluştan Mavnacılar Şirketi, liman inhisarının kuruluşundan önce tahmil-tahliye inhisarını fiilen elde tutan ve bir lonca görünüşünü taşıyan Mavnacılar Cemiyeti'nce kurulmuştu. Bahri Muamelat Şirketi'nin kurucuları ise, liman inhisarına göz koyan ve yeni rejimle yakın iliş-

kileri olan muhteris, fakat parasız beş kişi idi: Milli Türk Ticaret Birliği'nden Ahmet Hamdi, Chester Emin, Gümüşhane mebusu Cemal Hüsnü, eski bir maliye müfettişi ve yabancı vapur şirketlerinin müşaviri olan Kâzım Ziya ile Ticaret Vekili Ali Cenani Beyin yakın akrabası Cevdet Bey. Bu beş ortak, 60.000 TL sermaye ile kurulan bu şirkete sadece 10.000 TL yatırabilmişlerdi. Önce, inhisarı doğrudan doğruya almayı uman Bahri Muamelat grubu, mavnacıların da işe karışması sonucu inhisarın ortak bir kuruluş olan Liman Şirketi'ne verilmesine razı oldu.

Ancak yeni şirketin parası yoktur; sadece hükümetçe devrolunan bir kanuni inhisar hakkı vardır. Şirket bu hakkın, o ana kadar liman işlerini fiilen yürüten ticari kuruluşları ve bu arada mavnacıları, belli bir komisyon veya hisse karşılığında ve çeşitli formüllerle serbest bırakarak uygular. Daha sonra dolaylı yoldan bir hazine yardımı sağlayarak ve mavnacılar grubunun direnmesini hükümet müdahalesi ile kırarak bizzat mavna satın alır ve tahmil tahliye işlerine girişir. Liman Şirket Müdürü Ahmet Hamdi'nin sözlerine göre, "Limanda... o sıralarda bir adam için... namuslu kalarak yapacağı kombinezonlarla... çok zengin olabileceği birçok yol vardı ve bu yolları bana gösteren nüfuzlu, ya da becerikli kimseler eksik değildi."

Görülüyor ki bu dönem, sermayesiz, fakat iş ve hükümet çevreleriyle kuvvetli bağlantıları olan kişiler için alabildiğine gelişme fırsatlarının açıldığı yıllardı. İstanbul Liman İnhisarı'nda görülen devletin sermaye koyup kârın özel kişilerce derlenmesi münferit bir olay değildi. Bazı başka örneklere ileride zaman zaman değineceğiz.

4. Devlet İşletmeciliğinin Genişliği

Bu dönem devlet işletmeciliği geniş ölçüde bir olup bitti biçiminde ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu

zamanında var olan devlet inhisarlarını (tuz, petrol, benzin, barut ve patlayıcı maddeler inhisarları), devlete ait ve Fabrikalar Müdüriyet-i Umûmiyesi'ne bağlı fabrikalar ile diğer işletmeleri (örneğin İdare-i Mahsusa diye anılan vapur işletmesini), yeni Cumhuriyet devleti tabii olarak devralacaktı. Nitekim, yukarıda sözü edilen inhisarların devlet elinde kalacağı, bu devirde çıkarılan ve ileride inceleyeceğimiz kanunlarla teyit edilmiştir. Ne var ki yeni kurulanlar dahil, bu inhisarlardan hemen hemen hiçbirinin devlet işletmesi alarak yürütülmediğini yukarıda gösterdik. 1925'te kurulan Sanayi ve Maadin Bankası da keza Osmanlı döneminde devlete ait olup sayıları 1915'te yirmi ikiyi bulan fabrikaları devralmaktan öte hiçbir devlet müdahaleciliğini temsil etmiyordu. Aynı şekilde, Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele yıllarında yabancı şirketlere ait bazı işletmeler, bu şirketlere terk edilmiş ve fiilen devletin eline geçmişti: Anadolu-Bağdat hattı ile Tahlisiye ve Fenerler İdaresi gibi... Cumhuriyet hükümetleri, örneğin demiryollarının büyük kısmını satın alarak fiili durumu uzun boylu değiştirmiş olmuyordu.[36]

Devletin en kapsamlı ve en önemli ekonomik faaliyeti demiryolu inşaatında olmuştur. CHP hükümetleri bu faaliyeti, "şimendifer siyaseti" diye adlandırarak benimsemiş ve çeşitli eleştirilere karşı savunmuştur.

Aslında, Ankara hükümeti, daha 1922 yılında Türkiye'nin demiryolu yapım ve işletme haklarını, biraz sonra açıklayacağımız üzere, maden imtiyazları ile birlikte Amerikan sermayesine, Chester grubuna vermişti. Ulaşım şebekesini bütün yurda yayarak ekonomik gelişmeye büyük katkılar yapacağı umulan Chester projesi fiyasko ile so-

---

[36] Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, ss. 127-132. A. H. Başar, *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sayı 2. 1915 Osmanlı sanayi sayımına göre, 18'i dokuma sanayiinde olmak üzere devlete ait sınai işletmelerin sayısı 22 idi. Bkz. *Osmanlı Sanayii*, Ankara, 1970, s. 15.

nuçlanınca, Cumhuriyet hükümetleri, 1924'ten başlayarak o zamanın imkânlarına göre bir hayli ihtiraslı sayılabilecek bir "şimendifer siyaseti"ne giriştiler. 1930 yılında demiryolu, Ankara'dan Sivas'a ulaştı ve öte yandan 1928 ve 1929 yıllarında Ankara-Ulukışla ve Mersin-Adana hatları yabancı şirketlerden satın alındı.[37] Böylece demiryolları, 1923-1931 döneminde devlet işletmeciliğinin yegâne anlamlı tezahür alanı olmuştur. Ne var ki, bu niteliğine rağmen, demiryolu yapımı ile ilgili ihalelerin ve buna bağlı çeşitli aracılık faaliyetlerinin yerli ve yabancı şirketlere çok büyük kazançlar sağladığı da aynı dönem içerisinde çeşitli çevrelerce ifade olunmuştur.

Bunun dışında, şeker endüstrisinde, aslında devlet sermayesi ile kurulan bazı işletmelere özel şahıslar fiilen hemen hemen sermaye koymadan ortak olmuşlar ve İstanbul Liman İşletmesi'nde olduğu gibi sermayeye katılmadan kârlardan pay almışlardır. Dönemin zihniyetinin tipik bir belirtisi olarak Sanayi ve Maadın Bankası'nın elindeki fabrikaların özel teşebbüse devri, ilgili kanun metnine göre zorunlu kılınmıştı. Özel müteşebbisler Samsun-Bafra arasında bir demiryolu inşâ ediyorlar; Seyrisefain'e aslında rakip olan özel armatörlere her türlü kolaylık ve muafiyet sağlanıyordu. Bu eğilimler, ileride de belirteceğimiz üzere, 1931 yılı içinde dahi yetkililerce açıkça ve ısrarla teyit edilmiş ve savunulmuştur.

Devlet işletmeciliğinin mümkün asgari düzeyde tutulmasının yanı sıra bu dönemde özel teşebbüsün çeşitli teşvik tedbirleriyle de desteklendiğini görüyoruz. İleride inceleyeceğimiz Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927), özel yerli sanayiye çok geniş himaye, teşvik ve muafiyet unsurları sağlamakta idi. Gerçi kanunun himayeci hükümlerinin uygulanması, Lozan Antlaşması'nın, kısıtlamaları yüzünden 1929'dan önce başlayamamışsa da diğer teşvik unsur-

[37] Ş. S. Aydemir, *İkinci Adam* (1), ss. 356-358.

ları sayesinde bu kanun özel sanayiin gelişmesinde çok büyük rol oynamıştır.

5. Yabancı Sermâye ile İlişkiler

Milli Mücadele sonunda İstanbul'daki Türk sermaye çevrelerinin, Batı sermayesi ile mevcut iktisadi ilişkileri kökten değiştirmek değil, sadece bu ilişkileri gayri müslim burjuvazinin yerine bizzat yürütmek; azınlıkların yerine geçmek çabaları içinde olduklarını yukarıda görmüştük.

Yeni rejimin liderleri, esas olarak bu tavra uyan politikalar izlemişlerdir. Sadece, ileride anlatılacağı gibi, yabancı sermayenin *kapitüler* imtiyazlar aramaması, siyasi bağımsızlığımıza saygı göstermesi konularında duyarlı idiler. Bu şartlar gerçekleştiği takdirde, yabancı sermayenin iktisadi bağımsızlığımıza gölge düşürmeden ülke ekonomisinin gelişmesine olumlu katkılar yapacağını kabul ediyorlardı. Yerli sermayedarların bu çerçeve içinde yabancı sermaye ile ortaklık ve işbirliği ilişkilerine girmesi bu yüzden tabii karşılanmıştı; bu tavır içerisinde pek çok siyasetçinin de aynı işbirliğinin aktif unsurları olarak sahneye çıktıklarını görüyoruz. Bazı örnekler verelim:

Daha 1920 yılı içerisinde iken, yeni kurulmuş olan Büyük Millet Meclisi'nin ikinci başkanı ve adliye vekili olan Celâlettin Arif'in siyasi nüfuzunu İtalyan sermayesi lehine kullandığını görüyoruz. Celâlettin Arif, Ereğli kömür havzasında bir maden arama ve işletme imtiyazına sahiptir ve 1919 yılında İtalya'ya giderek Terni şirketine bu imtiyazı % 10 hisse karşılığında devreder. 1920 Eylülünde, henüz savaş halinde bulunduğumuz İtalyanlara ait yirmi beş kişilik bir grup, maden imtiyazını işletmek üzere Ereğli'ye gelir ve o tarihlerde Meclis ikinci başkanı ve adliye vekili olan Celâlettin Arif, iktisat vekiline, İtalyanlara gereken kolaylığı göstermesi dileğiyle bir telgraf çeker. İk-

tisat Vekili Mahmut Celâl, İtalyanların çalışmalarına engel olur; ancak birkaç ay sonra konu Meclis'e getirildiğinde, C. Arif'e verilmiş olan imtiyazın da kaldırılmasına ait bir öneri BMM tarafından reddedilir. Burada önemli olan husus, Milli Mücadele'nin henüz başında iken, Türkiye ile açıkça muhasım olan bir ülkeye ait şirketlerle pervasızca işbirliğine ve ortaklığa girişmiş bir şahsın en yüksek siyasi mevkilerden bazılarını işgal etmekte bulunmasıdır.[38]

Kişisel bir çıkar unsuru taşımamasına rağmen benzer bir olay, hariciye vekili Bekir Sami'nin 1921 Mart'ında Fransızlarla ve İtalyanlarla imzaladığı iki anlaşmadır. Bu anlaşmalar, Güney illerinde bu iki ülkeye iktisadi imtiyazlar verilmesini, örneğin Fransızlara madenlerde ve demiryollarında öncelik ve işletme hakları sağlanmasını öngörüyordu. Gerçi, B. Sami bu metinleri yetkisini aşarak imzalamıştır ve imtiyazcı teslimiyetçi nitelikleri yüzünden anlaşmalar Mustafa Kemal ve BMM tarafından reddedilmiştir, ama önceki örnekte olduğu gibi burada da Milli Mücadele yılları içerisinde iken dahi bazı siyasi liderlerin emperyalizme karşı tutumlarında gözlenen işbirliği ve teslimiyet tavrı önemlidir.[39]

Nitekim benzer tavırlar, kuvvetli bir Amerika mandacılığı akımının en üst düzeydeki liderlere kadar yayılmış olmasında; Refet (Bele) Paşa'nın 1921 Kasım'ında İngiliz generali Harrington'a, İngiltere'nin siyasi desteğine karşı İngiliz sermayesine kolaylık gösterileceğini vaat etmesinde ve nihayet Lozan'da Rıza Nur'un Lord Curzon'a, "Biz Rus'a karşı sizin için bir savunma siperi oluruz. Irak'ta para harcayacağınıza biz size parasız jandarmalık ederiz" demesinde de tezahür etmiştir.[40]

---

[38] Y. S. Tezel, *SBF Dergisi*, c. XXV, No. 1.

[39] Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, ss. 58-59; D. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi (I)*, İstanbul, 1979, s. 377.

[40] *Aynı kaynak*, ss. 235, 240.

Şüphesiz ki Milli Mücadele içinde iken bu türden tutumların siyasi bakımdan tehlikeli görülmesi ve bu nedenle bir bütün olarak onaylanmaması beklenirdi; nitekim öyle de olmuştur. Ancak zaferden sonra, yabancı sermaye ile işbirliğinin siyasi riskleri, hâkim görüşe göre, kalmamış oluyordu. Gelişmeler de, bu anlayışın tabii sonucu olarak, beklenen yönde olacaktı. Yukarıda, çok sayıda milletvekilinin katılımıyla kurulan Milli İthalat ve İhracat A.Ş.'nin sözünü etmiştik. Bu şirket, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından kırk gün kadar önce ve yine Lozan'da David Urquhart'ın kurduğu bir İngiliz şirketiyle, dış ticaret ve Zonguldak kömürleri üzerinde imtiyaz belirtileri taşıyan, ancak dış (ABD) ve iç tepkiler yüzünden uygulanamayan bir anlaşma imzalar.[41] İç tepkiler, yabancı sermayeyle girişilen işbirliğinin özüne değil; bu işbirliğinin, o günlerde baş muarızımız olan İngilizlerle yapılmasına yönelmiştir. Nitekim yine aynı tarihlerde (Lozan'dan önce), Amerikan sermayesiyle girişilen çok daha geniş kapsamlı bir işbirliği BMM'ce de onaylanmış ve şevkle karşılanmıştır. "Chester imtiyazı" diye anılan bu proje, bu türden teşebbüslerin şüphesiz en ilgincidir.[42]

Chester imtiyazının kaynağı 1908'e kadar gider. Konu, aslında, Musul petrolleri üzerindeki emperyalistler arası çekişmelerle yakından ilgilidir. Musul petrolleri üzerindeki imtiyaz, 1914'te İngilizlere verilmek üzere iken savaş patlamıştı. Aynı yıllarda Amerikan sermayesi Chester grubu vasıtasıyla Irak petrollerinin imtiyazını ele geçirmeye çabalıyordu. Savaş sonunda, Ankara hükümeti İngiliz sermayesine değil, Chester grubuna itibar ederek Lozan Antlaşması imzalanmadan bu grupla sözleşme yaptı ve 8 Nisan 1923'te bu imtiyaz sözleşmesi Meclis tarafından onaylandı. İmza ve onay tarihinde Türk-Irak sınırı ve do-

---

[41] İlkin, *age.*

[42] Y. S. Tezel, *SBF Dergisi*, c. XXV, Sayı 4.

layısıyla Musul'un hangi ülkede kalacağı hususu belli olmamıştı. Musul'un Irak'a katılması Lozan'dan daha sonra resmiyet kazanacaktı. Bu nedenle Chester grubu, hesaplarını Musul petrollerinin Türkiye'de kalması ihtimali üzerine kurmuştu. Ancak, imtiyaz sözleşmesi, sadece Musul'la ilgili değildi. Chester grubu, Ankara'dan Kerkük'e, ayrıca Samsun ve Doğu Beyazıt'a kadar uzanan 4400 km. uzunluğunda demiryolu ve üç liman yapımını üstleniyor. Buna karşılık inşa edilecek demiryolu hatlarının çevresinde kırk kilometrelik şeritler içerisindeki bütün maden ve petrol kaynaklarının işletilmesi imtiyazına doksan dokuz yıl için sahip oluyordu. Demiryolu ve limanların işletilme hakkı da aynı süre için Amerikalılara bırakılıyordu, İmtiyazlı şirkete Türk özel sermayesinin de azamî % 50 oranında ortak olması öngörülmüştü. Şirket oldukça sınırlı tutulan bir vergi yükümlülüğünü de üstleniyordu.

Chester grubu ile sözleşmenin imzalandığı ve Meclisçe onaylandığı günlerde hükümet çevreleri bu imtiyaz anlaşmasını dış kamuoyuna yeni Türkiye'nin yabancı sermayeye karşı hasmane bir tavır almayacağının delili; iç kamuoyuna ise, Türkiye'nin iktisadi kurtuluşunun sihirli anahtarı olarak sunuyorlardı. İktisat vekili 1923 Şubat'ında, "yeni Türkiye'nin garp... sermayesinden istifadeye ne derece hahişkâr olduğunu[n]... en bariz bir delil[i] ... Chester projesidir... Memleketimizin kavaninine riayetkâr herhangi bir ecnebi sermâyesine kat'iyyen düşman olmadığımıza bundan daha kuvvetli burhan olabilir mi?"[43] diyordu. Sözleşmenin Meclis'te görüşülmesi sırasında başvekil Rauf Bey, "eğer Cenab-ı Hak (Chester imtiyazı ile öngörülen) hututun inşaasına ref ifâsını Meclis-i Âlimize mukadder kıldıysa... Meclisten alnınız açık vicdanınız sakin olarak gidebiliriz" sözleriyle Meclis'e hitap ediyor; Nafia Encümeni başkanı ise, yine Meclis'e hitaben Chester

[43] Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, ss. 7, 10.

sözleşmesini, "Meclisin tarihi şan ve şerefine ilave etmiş olduğu muvaffakiyetine iktisat sahasında da bir zamime" olarak gösteriyordu.[44]

Yeraltı kaynaklarımızın önemli bir kısmını, yüz yıl için Amerikan sermayesine teslim eden bir imtiyaz sözleşmesinin iktisadi bir zafer olarak gösterilmesi düşündürücüdür. Nitekim Chester imtiyazının onaylanmasından birkaç ay sonra, Lozan'da İngiliz ve Fransız delegeler, sözleşmenin, Türk delegelerinin Lozan'da *kendilerine karşı* savundukları temel ilkelerle *genel olarak* çeliştiğini pervasızca ifade etmekten ve "Türkiye BMM'nin, Amiral Chester'e, demiryolunun iki yanındaki Türk madenlerini ve petrollerini kapsamak üzere bir ayrıcalık verdiği vakit, ülkenin ekonomik kalkınması için yalnız Türklerin yardımına başvurmak konusundaki Türk hükümetinin hakkının çiğnenmiş olup olmayacağını" sormaktan çekinmiyorlardı.[45] İngiliz-Fransız sermayesi, Lozan'da, bir tekel olarak itham ettikleri Chester projesine karşı, eşit rekabet şartlarının ve "açık kapı ilkesi"nin uygulanmasını istemektedir.[46]

Öte yandan Amerikan sermayesinin bir başka kanadı, Standard Oil Company, Temmuz 1922'de Musul petrolleri üzerinde egemenlik arayan İngiliz-Fransız sermayesi ile anlaşmıştı. Amerika, aynı anda iki ata birden oynuyordu: Musul Türkiye'de kaldığı takdirde Chester grubu, Irak'ta kaldığı takdirde Standard Oil parsayı toplayacaktı. İkinci ihtimal gerçekleşince, yeni Türkiye sınırları içindeki maden kaynaklarını cazip bulmayan Chester grubu sözleşmeyi uygulamaktan kaçındı. Sözleşme hükümlerine göre, bu durumda Amerikan şirketine elli bin kâğıt liralık teminat akçesinin kaybından başka herhangi bir sorumluluk düş-

---

[44] Tezel, *age*, s. 304.

[45] Meray, *age*, Takım II, c. 1, Kitap 2, s. 231.

[46] *Aynı kaynak*, ss. 231, 234.

müyordu. Büyük iddialar ve hayallerle inşa edilen imtiyaz sözleşmesi böylece kâğıt üzerinde kaldı.[47]

Şimdiye kadar verdiğimiz örnekler, gerçekleşmeyen projeler ve teşebbüslerle ilgilidir ve daha ziyade incelenen dönemde hâkim olan zihniyet yansıtması bakımından anlamlıdır. Bu zihniyetin, gerçekte, nasıl meyveler verdiğini tahmin etmek mümkündür, ama ayrıntıyla tespit bir hayli güçtür. Biz buna teşebbüs etmiyoruz; sadece, değerli araştırıcı G. Ökçün'ün *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye* adlı eserinde tespit edilen bazı bulguları nakille yetineceğiz.

Ökçün'ün araştırması çok önemlidir; zira incelediğimiz dönemde hem yerli sermaye çevrelerinin, hem de siyasi kadroların yabancı sermayeyi, Türk sermayesiyle ortaklık kurduğu veya Türk kanunlarına tabi şirketler, özellikle *Türk* Anonim Şirketleri içerisinde örgütlenerek geldiği takdirde istediklerini ve teşvik edeceklerini biliyoruz. Bu durumda, bu yıllarda Türkiye'de yatırım yapmak isteyen Batı sermayesi için en emin yol Türk vatandaşları ile ortak olmak ve mesela bir Türk Anonim Şirketi içerisinde örgütlenmekti. Yabancı sermayeyi, doğrudan doğruya yatırım yapan, % 100 yabancı Batı şirketlerinde arayan araştırıcılar, bu nedenle incelenen dönemde Türkiye'ye yabancı sermayenin girmediğini sanmışlar ve yanılmışlardır. Sadece Türk Anonim Şirketlerini kapsayan Ökçün'ün araştırması ise, 1920-1930 arasında yabancı sermayenin ülkemize milli bir kostüm giyerek, fakat küçümsenmeyecek ölçülerde girdiğini ortaya koyuyor.

Ökçün'ün bulgularına göre 1920-1930 yılları arasında kurulan 201 Türk Anonim Şirketinden 66'sında yabancı sermaye yer almıştır. Bütün anonim şirketlerin ödenen sermayelerinin toplamı 73 milyondur; bu toplamın 31,3

[47] Tezel, *age*, ss. 295, 314-316.

milyonu, yani % 43'ü yabancı sermayeli Türk Anonim Şirketlerine aittir. Bu ortaklıklarda Türk hissedarların, çoğunlukla birer paravana olduklarını ve kârdan pay (daha doğrusu komisyon) alan, fakat sermayeye katılmayan unsurlar olduklarını ve sözü geçen meblağın hemen hemen tamamının yabancı kaynaklı olduğunu tahmin etmek herhalde gerçekçi olacaktır. Yabancı sermayeli anonim şirketlerin, yüzde yüz yerli şirketlerden daha güçlü olduğu faaliyet alanları; dokuma, gıda ve çimento sanayileri; elektrik-havagazı üretimi, orman işletmeciliği, haberleşme-yayın ve sinema-tiyatro-otel ve kaplıca işletmeleridir.

Verdiğimiz örneklerin ortaya koyduğu bütün bu eğilimler, teşebbüsler ve fiili durum göstermektedir ki, 1930'lara kadar Türk hükümetleri, siyasi kadrolar ve Türk burjuvazisi emperyalizmle mevcut ekonomik bağları koparmayı değil, bizzat ortak olarak yabancı sermayeyle uzlaşmayı ve işbirliğini hedef almışlardı. Bu tavrın ideolojik yansımalarını ve nasıl savunulduğunu ileride yeniden göstermeye çalışacağız.

6. Korumacı-Müdahaleci İlk Adımlar: 1929-1931

Şimdiye kadar çizdiğimiz iktisat politikası çerçevesinin, esas olarak 1931 sonuna kadar geçerli olduğuna yukarıda işaret ettik. Ancak, 1929 yılından itibaren müdahaleci bir politikanın bazı ilk belirtilerine rastlamak mümkün olmaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Lozan Antlaşması'nın gümrük tarifleri ile ilgili sınırlayıcı hükümleri 1928 yılı içinde yürürlükten kalkmış; himayeci ve teşvik edici bir gümrük politikası izlemek imkân dahiline girmişti. Bu imkânın 1929'dan itibaren yeni gümrük tarifeleri ile fiilen de kullanılmaya başlandığını ve daha sonra, 1931 yılında, 1873 sayılı kanunla "kontenjantman usûlü"nün uygulan-

masına geçildiğini görüyoruz. Başvekil İsmet Paşa mutedil bir himayecilik izleyeceğimizi ve ön planda toprak ürünlerimizin, özellikle buhran yüzünden fiyatları hızla düşen buğdayın ve dokuma endüstrisinin himaye edileceğini belirtiyordu.[48]

Böylece 1929'da dış ticaret sahasında devletin daha faal bir rol oynamaya başladığını görüyoruz. Ancak bunun tek sebebi yerli üretici ve sanayicileri himaye etmek isteği değildir. 1929 içinde paramızın dış değerinde hızlı bir düşme görülüyor. Düşmenin sebepleri arasında, 1929'a kadar devamlı açık veren[49] ödemeler dengesine bu yıl ödenmeye başlanan Osmanlı borç taksitlerinin de ani ve olumsuz bir unsur olarak eklenmesi ve aynı yıl gümrük tarifelerinin yükseltileceğini tahmin eden ithalatçıların düşük gümrüklü mallardan stok etmek üzere ithalat hacmini aniden artırmaları gösterilebilir. Nitekim Maliye Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey, para değerinin düşmesine sebep olarak objektif etkenleri göstermiş, ancak bunların yanı sıra "memleketin iktisadi istiklâline hasım" menfi propagandacıların ve kötü niyetli spekülatörlerin en önemli rolü oynadıklarını iddia etmiştir. Bu kanı *Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki Kanunun* gerçekleşmesinde ve Meclis görüşmelerinde de belirmektedir.[50] 1929 para buhranı, "spekülatör" ve "sui istimalcilere" karşı doğurduğu tepki ile, özel sermayeye ölçüsüz güvenin ilk sarsılışına yol açmış görünmektedir.

1930 yılında, Gazi'nin direktifleriyle kurulan, yönetici kadrosu da yine Mustafa Kemal tarafından seçilen Serbest

---

[48] *İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları (1920-1938)*, Ankara, 1933, ss 258-259, 320.

[49] 1923-1929 arasında dış ticaret her yıl açık vermiş ve bu açık toplam olarak 200.000.000 doları geçmiştir.

[50] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 25.9.1930, Saraçoğlu Şükrü Bey'in Konuşması ve *Aynı kaynak*, 20.2.1930, Başvekil İsmet Paşa'nın ve Maliye Vekili Saracoğlu Şükrü Bey'in konuşmaları.

Fırka "denemesi", önemli politika değişiklerinin bir önbelirtisi olacak bazı gelişmelere yol açmıştı.[51]

Bir kere, "güdümlü bir muhalefet" amacıyla kurulmuş olmasına rağmen, muhalefet alanı daha ilk baştan iktisadi konular olarak seçilmişti. Yeni parti "liberal" olarak yaftalanacaktı ve Serbest Fırka'nın iktisadi eleştirileri, bir yandan "şimendifer politikası"nda somutlaşan aşırı devlet harcamaları, bir yandan da inhisarlar ve devlet ihaleleri çevresinde kümeleşen menfaat şebekeleri üzerinde olacaktı. Eleştiriler, ilk defa olarak bir hükümet siyaseti olarak devletçiliğin ortaya konmasına, savunulmasına ve ilk tanımlama teşebbüslerine yol açacaktı.

İkinci olarak, bütün "muvazaa" görüşüne rağmen üç aylık kısa ömrü içinde Serbest Fırka, geniş halk yığınlarında mevcut hoşnutsuzluğun ve huzursuzluğun ne kadar yaygın ve ciddi olduğunu ortaya çıkardı. Yönetici kadrolar, ciddi bir iktisadi hamle dönemine girilmediği takdirde, ayaklarının altında sallanmakta olan zemin üzerinde uzun süre duramayacakları endişesine, Serbest Fırka denemesinin ortaya koyduğu gerçekler sonunda kapılmış olsalar gerekir. Serbest Fırka'nın kendi kendisini feshinden bir yıl kadar sonra başlayacak olan devletçi hamlelerin zorunluluğuna böylece adım adım inanılmaya başlanacaktı.

Nihayet, herhangi bir iktisat politikası için zorunlu olduğu halde, 1930 yılına kadar var olmayan bir temel kurumun, Merkez Bankası'nın bu yılın haziranında kanunlaşması ve bir yıl sonra da fiilen faaliyete geçmesi çok önemli bir gelişmedir. Merkez Bankası'nın kuruluşu, sadece müdahaleci bir iktisat politikasının para-kredi sorunlarında başvuracağı zorunlu araç olmasından değil; Banka-

---

[51] Serbest Fırka'nın kuruluşu ve çalışmalar için bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları;* Aydemir, *Tek Adam* (III), ss. 387-401 ve *İkinci Adam* (I), ss. 374-384; A. H. Başar, *Atatürk'le Üç Ay,* ss. 14-19, 38-39; Atay, *age,* s. 462-466.

nın bir devlet bankası olarak kurulabilmesi için bazı çevrelere karşı çetin bir mücadele verilmesinden ötürü de bizim için ilgi çekicidir. Selim İlkin'in çok ilgi çekici bir araştırması,[52] Merkez Bankası'nın bir devlet bankası olarak kurulmasının, önce Osmanlı Bankası'ndan ve dış çevrelerden; ikinci olarak da, yine yabancı uzmanların desteğine dayanarak öneriler getiren İş Bankası'ndan gelen direnmelere rağmen başarıldığını göstermektedir. Bizzat Celâl Bey'in hükümete kabul ettirmeye çalıştığı tez, Merkez Bankası fonksiyonlarının İş Bankası'nca devralınması idi. İş Bankası tezinin, başvekil İsmet Paşa tarafından reddedilmesi, devletçi politikalara geçişte önemli bir rol oynayacak olan hükümet çevreleri-İş Bankası çelişkisinin bir ilk belirtisi olarak anlamlıdır.

B. İKTİSADİ DÜŞÜNCE VE TARTIŞMALAR

1. Milli Mücadele Yıllarının İktisadi Görüşleri

Emperyalist saldırıya karşı bir ölüm kalım savaşının sürdürüldüğü yıllarda, savaş sonrasının muhtemel iktisat politikasına ilişkin temel ilkeler üzerinde ayrıntılı tartışmalara rastlamak pek beklenemezdi. Buna rağmen, bazı iktisadi konuları da ilgilendiren çeşitli tezler ve ilkeler üzerinde belgelere tesadüf ediyoruz. Bu belgelerin varlık sebebi daha ziyade Kuvayı Milliye hareketinin içinde ve çevresinde yer alan çeşitli siyasi kümeleşmelerdir. Gruplar, birbirlerini kollayarak programlar öneriyorlar ve bu arada iktisadi sorunlara da değiniyorlardı. Bütün görüş ve tezlerde ortak olan yan, emperyalizme karşı verilen mücadelenin izlerini taşıması ve bu mücadelede belli ölçülerde kader birliği

---

[52] Selim İlkin, "Türkiye'de Merkez Bankası Fikrinin Gelişimi" (yayımlanmamış araştırma).

yaptığımız Sovyet Rusya'dan yayılmakta olan radikal fikirlerin etkilerini içermesiydi. Bu radikal etkilerin, zaman zaman yeni Sovyet rejimi ile iyi geçinmeye katkısı olacağı umulan bir "muvazaa solculuğu" biçiminde ve yapay olarak benimsenir göründüğü de bir gerçektir.

Mustafa Kemal ve yakın çevresi için Milli Mücadele'de, kendi liderliklerine rakip olabilecek iki önemli akım vardı: Bunlardan birincisi, Komintern'e bağlı bir Türkiye Bolşevizmi; diğeri ise, Enver Paşa'nın liderliğinde toparlanmaya çalışan ve bir bölümü yurtdışında (Rusya ve Almanya'da), bir bölümü ise doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi'nde toplanmış eski İttihatçıların temsil ettiği akımdı. Bu ikinci akım, muhtemelen daha da tehlikeli sayılıyordu; zira Rusya'da üslenmiş İttihatçılar, Yunan ordularının askeri bir zafere ulaşması halinde, muhtemelen Sovyet desteğini de sağlayıp Anadolu'ya girerek Milli Mücadele'nin liderliğini devralma hazırlığı içinde görünüyorlardı. Bu hazırlıklar çerçevesi içinde ele alınması gereken bazı program taslakları Mete Tunçay tarafından yayımlanmıştır. Bu dönemde Mustafa Kemal ve çevresini benzer tezler formüle etmeye yöneltmesi açısından bu İttihatçı programlarının önemli iktisadi unsurlarını nakletmekte yarar vardır.

1920-1921 yılları içinde Enver Paşa çevresi tarafından hazırlandığı anlaşılan program ve metinlerde,[53] öncelikle komünizmin Türkiye'ye uygun bir sistem olup olmadığı sorusu ele alınmakta ve bu soruya olumsuz cevap verilmektedir: "Komünizmin... tatbiki için yegâne çare olan tahripkâr mübâreze (çalışma) vasıtalarını memleketimize sokmak, bizde içtimaî ve idarî bînihaye hercümerçten, bîhudut bir fakr ü sefâletten başka bir şeyi intac etmeyecektir." Buna rağmen, İttihatçılar, geniş halk yığınlarına

[53] Bkz. Mete Tunçay, *Mesai*, Ankara, 1972, ss. 46, 50-51, 53, 64-65, 68-69, 86, 96, 98-99.

dayanan ve sömürücü sınıflar ile memur tabakasını içermeyen bir siyasi hareket inşa etmek niyet ve iddiasında görünmektedirler: "Asırlardan beri mal, can ve kanıyla namütenahi fedakârlıkta bulunan fakir köylü ve işçilerimizin müdafii olan fırkamız... şehirlerdeki küçük esnaf ve sanatkârları kendisi için en yakın bir müttefik addeyler." 1920 şartlarında düşman kimdir? Bu soruya Enver Paşa çevresi tereddütsüz, "emperyalizm!" cevabını veriyor: "Beşeriyyeti tufeyli hayattan kurtarmak ve bahusus bu tufeyli hayatın tevlit ettiği emperyalizm belasını bütün cihandan kaldırmak" için, "başta düşman-ı ebedi İngilizler olduğu halde bütün Garp emperyalist ve kapitalistleriyle... mücadelede devam en mukaddes ve milli bir vazife" olarak ortaya konmaktadır. Ancak, İttihatçı programlar bu noktada durmuyor; kapitalizmi de hedef alıyorlar: "Kapitalizm bugünkü bünye-i içtimaiyye ve şerait-i istihsaliye itibariyle hassa-i tanzimiyesini tamamen kaybettikten başka zekâ ve irfan-ı beşeri öldürecek ve kapitalizmin menafiinden istifade temin eden mahdut bir sınıf halkın istifadesi için beşeriyeti ilânihaye mahkûm-i esaret edecek ve istihsalâtın terakkisine mani olacak bir şekil almış" bulunmaktadır. Bu şartların "tebdili bir zaruret-i içtimaiyye haline inkılâb" etmiştir. Nasıl bir değişiklik? "Yerli ve ecnebi hiç bir kimsenin diğerinin sâyinden (=emeğinden) gayr-i meşru surette istifade temin ederek bu suretle erbab-ı sây ü ameli (=çalışanların) ve köylü ve erbab-ı ücûratın (=ücretlilerin) bu tarz-ı içtimaiyatın ücretli esirleri haline inkılâb etmemesini teminen kati bir hattı hareket takip eylemek... fırkanın gaye-i iktisadisi dahilindedir." Bu "hatt-ı hareket", nihai bir hedef olarak üretim araçlarının ortak mülkiyetini ve *herkesten kabiliyeti oranında emek, herkese ihtiyacı kadar* ilkesinin uygulanmasını gerektirirse de "şimdilik" daha "makul" yöntemlerle yetinmek bir zorunluluktur: "Bilcümle vesait-i istihsaliye (=üretim araçları) cemiyetin mülk-i müştereki haline ifrağ olunarak herkes kabiliyeti

nisbetinde bir hizmet-i umûmiyede istihdam ve herkese sây ü amelinin derecesi nazar-ı dikkate alınmaksızın lüzûm ve ihtiyacı nispetinde bir hisse itâ olunarak... erbâb-ı say ü amelin her türlü eksplüatasyondan (=sömürüden) istihlâsını temin edinceye kadar şimdilik istihsalâtın tezyidi ve istihâkatın tanzimi hususunda erbâb-ı sây ü amelin... zarar görmemelerini temin edecek ve mahsulâtın elde edilmesinde makûl bir usûl takip" edecektir. Bu yöntemler daha somut olarak da açıklanmıştır: "Menafii devlete veya beldelere ve şehirlere şamil her nevi teşebbüsat-ı cesime-i iktisadiyenin (= büyük iktisadi teşebbüslerin) devlet ve belde hesabına hasrı... muayyen bir plana tevfikan... kooperatifler... vücuda getirmek ve aynı zamanda yerli erbâb-ı ticaretin sermaye ve tecrübesinden azami istifadeler temin edilmek... tedricen milli iktisadiyatın bir usul dairesinde bir idare-i merkeziye tarafından tanzim ve tedviri... bankaların... birleştirilerek vücuda getirilecek milli banka[nın] kapitalizm tarz-ı mesaisinden ayrılarak bütün... faaliyetini memleket dahilindeki kuvvet-i istihsaliyenin tezyidi noktasına afetme[si]" ve bir toprak reformu vasıtasıyla "ahâliyi toprak sahibi yapmak... ve yeniden toprağın eşhas elinde teraküm etmesine imkân [vermemek]". Bu, tedbirler sayesindedir ki, "fakir halkı tabakalarının sırtından geçinen tufeyliler ortadan kalkacaktır."

İttihatçı tezler, emperyalizmi en şiddetli ifadelerle mahkûm etmekle birlikte yabancı sermaye ve dış ekonomik ilişkiler konularında çok daha temkinli ifadeler kullanmaktadırlar. Kuvayı Milliyecilerle de ortak olan bir anlayışla, emperyalizmi siyasi, askeri ve hukuki yönleri ağır basan bir olgu olarak görmekte ve örneğin yabancı sermaye-emperyalizm ilişkilerini kavrayamamaktadırlar: "Fırka... beynelmiel münasebet-i iktisâdiyede serbesti-i rekâbet ve ticaretin şiddetle mürevvicidir. ... Memleketimize hayat vermek, halk tabakalarına geniş bir saha-i faaliyet açmak maksadıyla ecnebi sermâyesinin mebzulen memle-

kete girmesine taraftardır. Ancak mali sermayenin şimdiye kadar olduğu gibi siyasi ve iktisadi hâkimiyet temin edememesi için icap eden tedbirlere tevessül edilecektir." Bunlar, çeşitli düzenleyici tedbirlerden millileştirmelere kadar uzayabilmektedir ve örneğin "ecnebilere banka tesisi imtiyazı[nın] def ve ilga" edilmesi öngörülmektedir.

Komünizmi peşinen reddetmesine rağmen bir hayli radikal unsurlar taşıyan ve yurtdışındaki İttihatçılardan veya onlarla yakın ilişkisi olan Ankara'daki unsurlardan gelen bu tezlerle aynı günlerde bir Türk ve Müslüman bolşevizmini savunan gruplaşmalar da birtakım program çalışmaları yapıyorlardı. "Yeşil Ordu" ve Meclis içinde "Halk Zümresi" adını taşıyan bu gruplar eski İttihatçılardan, Mustafa Kemal'e yakın kişilerden ve samimi solculardan oluşuyordu. Muvazaa solculuğu ile samimi bir İslam sosyalizmi unsurlarını kaynaştıran "Yeşil Ordu" ve "Halk Zümresi"nin programları aynı kalemden çıkmış görünmektedir ve Enver Paşa çevresinin programlarına göre çok daha kısa ve genel düzeyde kalmaktadır. "Avrupa emperyalizminin hulûl ve istilâ siyasetini Asya'dan tard etmek üzere teşekkül etmiş" olduklarını ifade eden ve "İslâmiyetin kudsî esasatına istinat ederek... Garptan gelen ifsadat-ı ahlâkiyeyi, tahakküm ve ihtirasatı ... imhaya çalışmakla yolunu Hak yolu, Allah yolu" olarak gösteren bu programlar, "bedeni veya fikrî emeğinin mukâbili olarak yaşıyan rençber, amele, sanat erbâbı, müderris, muallim, memur, hademe gibi ... anasırı beşeriyetin hakiki hadimleri" olarak görmekte; "muhtekirlerin hile ve desiselerle celp etmiş olduğu magsubattan (=gasp edilenlerden) nefretle, en sahih sermayeyi say ü amelden ibaret" bilmektedirler. Biraz daha somut düzeyde, iktisadi önerileri, "arazi ve umûmi servetten bütün... ahalinin ancak zatî sayleri ve maddî, manevî kabiliyetleri nispetinde faydalanması... iktisadî idarede hükümetin şiddetli müdahalesi... tesisat-ı nafianın... hü-

kümetin taht-ı idaresinde [olması] ... toprağın hükümetçe idaresi ve halkın meccanen müşterek mesaisine tahsisi... süs ve kullanma eşyasının bugüne kadar devam edip gelen tasarruf haklarına riâyet etmekle beraber bundan sonra birikmesine mani [olmak]" gibi hususları içermekteydi.

Mustafa Kemal'e yakın unsurları içermesine rağmen, Yeşil Ordu ve Halk Zümresi'nin kontrol dışı gelişmeler gösterme eğilimi ve özellikle Meclis içinde bazı kuvvet gösterilerine girişmeleri yüzünden, bu örgütler dağıtıldı ve mensuplarının "resmi" nitelikte ve yeni kurulan Türkiye Komünist Fırkası'na girmeleri istendi. Bu resmi komünist fırkanın liderleri arasında Yunus Nadi, Dr. Adnan (Adıvar), Dr. Tevfik Rüştü, Mahmut Esat, Kılıç Ali, Topçu İhsan ve Refik (Koraltan) gibi, Kuva-yı Milliye hareketinin önde gelen isimleri vardı. Yeşil Ordu cemiyetinin üyesi olan Celâl (Bayar) Bey'in adı TFK kurucuları arasında geçmemektedir. Bu resmi fırkanın tespit edilen yayınları, her ne kadar "muvazaa solculuğu"nun eseri suni bir radikalizmin izlerini taşıyor ise de, Cumhuriyet sonrasında hepsi önemli yerler işgal edecek bu siyasi simaların ne gibi fikirlerle oynadıklarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Suni radikalizmin belirtileri bir yana, "resmi komünist" görüşlerin[54] samimi olarak ve tutarlılıkla işledikleri temel tez, Türk "komünizmi"nin Rus bolşevizminden farklı olmak zorunda bulunduğu ve bizimkinin kanlı bir sınıf kavgası sonunda değil "yukarıdan", "yukarı tabakadan" idare edilerek kurulacağı hususudur: "İki komünizm olduğu muhakkaktır... Anadolu'da, Rusya'daki tarzda haşin ve kanlı bir proletarya diktatörlüğü tesisine lüzûm kalmaksızın tahakkuk edecek ve belki de imha için sarf olunan kuvvetler ihyaya tahsis edileceği için Anadolu komünizmi daha feyyaz... neticelere doğru gidecektir... Bol-

[54] Halk Zümresi Siyasî Programı için bkz. *Aynı kaynak,* ss. 107-112. "Yeşilordu Nizamnamesi" için ise bkz. *Yakın Tarihimiz*, 22 Mart 1962, Sayı 4.

şevizm inkılabı... bir rehberdir... Onun usûllerini... taklit etmekten... hazer ederiz... Körükörüne taklitçilik fenadır; bilhassa inkılâpçılıkta... [Türkiye'ye] ancak Türkler getirebilirler ve bolşevizm ancak yukarıdan gelebilir... Esasen yukarı tabakadan idare edilmek lâzım gelen bu hareket, yüksekten gelen bir irade-i mutlakanın Rusya'da bulunduğu gibi şiddetli... bir mukâvemetine tesadüf etmiyor."[55] Yine TKF görüşlerini yansıttığı anlaşılan bir yazarın 1921 Mart'mda Hâkimiyet-i Milliye'de yayımlanan bir dizi yazısında, savaş sonunda sola kayacağı muhakkak görülen Türkiye'ye hâkim olması önerilen iktisadi ilkelere değinilmektedir: "İstihsâl müesseselerinin eşhas elinde kalması,... refahı takim ediyor (=akamete uğratıyor)". Fabrikalar, ekseriyetle insaniyete nafi olacak şeyleri değil, çok para eden mevadı istihsâle çalışıyorlar. Tüccarlar, stoklarını mülkün muhtaç mıntıkalarına değil, çok para eden yerlerine taşıyorlar. Bankaların sermâyeleri insanları sefâletten kurtaracak zeminlerde, insanların hayrı için değil, ihtikârın çok olduğu yerlerde, sarrafların menfaati için işletiliyor. Türkiye'de halkın menfaatinden ziyade, hissedarların kârını düşünen şirketlerden canı yanan Türkler bunu pek iyi takdir ederler. Binaenaleyh, istihsâl ve vesait-i istihsaldeki bu gayr-i tabiiliği kaldırmak, istihsâl ve vesait-i istihsal gibi menfaati de müşterek bir hale getirmek yani iktisadi müesseseleri milletin hesabına devlet idaresine geçirmek lâzım gelir."

Bütün bu görüş ve tezleri, siyasi sorumluluk taşıyan liderlerin resmi beyan ve tavırlarından ayırmak gerekir. Ancak 1920-1921 yıllarında yapay veya samimi radikal akımlarla, çeşitli program ve tezlerle kaynaşan Ankara ortamında bu görüşlerin belli ölçülerde resmi görüşleri de etkilemesi beklenirdi. Nitekim, Mustafa Kemal, bir yandan resmi TKF örgütlenmesini teşvik ederken, öte yandan

[55] Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımları*, ss. 85-86.

İttihatçı çevrelerden ve daha soldan gelen bu "radikal" görünüşlü programlara cevap vermek ve alternatif ve resmi bir programla çıkmak zorunluluğunu duydu. Bu, 18 Eylül 1920 tarihinde Meclis'te okunan ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun metnine konmak üzere bizzat Mustafa Kemal tarafından kaleme alınan "Halkçılık Programı" idi. Nutuk'ta, Mustafa Kemal, bu programı yayımlamış bulunduğunu ifade ediyor. Ancak, yayımlanmış metin mevcut değildir; sadece, bu programın Teşkilat-ı Esasiye Kanunu layihasına eklenen unsurları Meclis zabıtlarından derlenerek İsmail Arar tarafından yayımlanmıştır. Encümen ve Genel Kurul çalışmalarında, lâyihanın Mustafa Kemal'in eseri olan genel ilkelerinin kanun metninden çıkarılarak bir beyanname olarak ilanı kararlaştırılmıştır. İktisadi içeriği hemen hemen olmayan bu beyannamenin ilginç (ve hükümet tarafından Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na konmak üzere hazırlanmış bulunan) yönü, halkı emperyalizm ve kapitalizm zulmünden kurtarmayı hedeflemiş olmasıdır: "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti... halkı, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden tahlis ederek idare ve hâkimiyetinin hakiki sahibi kılmakla gayesine vâsıl olacağı itikadındadır."[56] Bu, Mustafa Kemal'in 1 Kanunusani 1920'de BMM'de ifade etmiş olduğu, iyi bilinen sözlerinin tekrarıdır: "Biz... istiklâlimizi emin bulundurmak için, heyeti umumiyemizce bizi mahvetmek isteyen emperyalizme karşı ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı heyeti milliyece mücahedeyi caiz gören bir mesleki takip eden insanlarız."[57] Her iki metinde de "emperyalizm"in yanı sıra "kapitalizm"in zikredilmiş olması, bu iki kavramı özdeş gören bir anlayışın mı ifadesidir; yoksa aynı dönemlerde İttihatçı ve daha sol gruplardan gelen (ve yukarıda naklettiğimiz) anti-kapitalist görüşlü ve daha ayrıntılı tez

[56] İsmail Arar, *Atatürk'ün Halkçılık Programı*, s. 33.

[57] Tekinalp, *Kemalizm* (1936), s. 226'dan naklen.

ve programları dikkate alan ve bunları gereksiz kılma amacını güden bir formülasyon mudur? Hangisi olursa olsun, buradaki genel düzeyde kaldıkça, emperyalizme ve kapitalizme yönelen saldırıların sistematik bir programın unsurları değil, propaganda şiarları oldukları söylenebilir.

Siyasi sorumluların bu konulardaki görüşlerine bir örnek de iktisat vekili Celâl (Bayar) Bey'in 1921 başlarında "devlet sosyalizmi"ni âdeta resmi bir politika olarak övmesi gösterilebilir. Hâkimiyet-i Milliye muhabirinin "Devlet sosyalizmi, müssesat-ı umûiye ve iktisadiyenin yavaş yavaş devletleştirilmesi hakkındaki mütalaalarını" sorması üzerine iktisat vekili şu cevabı vermiştir: "Devlet sosyalizmine muarız olanlar ferdiyeti kuvvetli, sermayesi mebzul memleketler ahâlisidir. Tanzimat-ı Hayriye'den beri gayri müsait şerâit tahtında Avrupa kapitalinin memleketimize mümtaz bir şekilde girmesinin ve menabii iktisâdiyemize hâkim bulunmasının müessif ... neticeleri gözümüzün önündedir. İktisadi nazariyelerin faydaları[nı]... görmek için Anadolu'yu tetkik ile mahsulât ve mesmuatımızı tasnif etmek ve her bir nevi için mahiyetine... nazaran karar ittihaz eylemek iktiza eder. Devlet sosyalizmi fevaidini müteaddit misallerle teyit etmek mümkündür. Almanya'da devlet sosyalizmi... pek güzel neticeler vermiştir."[58] Bu ifade, bizatihi "devlet sosyalizmi"nin resmi bir ağızdan duyulmasının ötesinde, içeriği ile, ayrıntılı ve somut iktisadi programlarla bağlantıya girmekten kaçman resmi tavrı yansıtır gibidir.

Emperyalizme ve kapitalizme karşı duygusal propaganda şiarları; "devlet sosyalizmi"; öte yandan sol akım ve eğilimleri kanalize etmek ve kontrol altında tutmak çabaları; fakat bunların ötesinde zaferden sonra izlenecek resmi iktisat politikaları üzerinde herhangi bir bağlantıya girmekten (İttihatçı programların böyle bir tavrı âdeta zor-

[58] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1921-1938), Ekonomik Konulara Dair*, (1955), ss. 21-22.

layıcı niteliğine rağmen) ısrarla kaçınmak... İşte, Milli Mücadele yıllarının iktisadi sorunlar üzerindeki resmi tutumları böyle özetlenebilir kanısındayız. Bu dönemde üzerinde oynanan radikal kavram ve tezlerin zaferden sonra resmi literatürden bir anda silinip gitmesi bu bakımdan şaşırtıcı olmamalıdır.

2. Yeni Rejimin İlk Yıllarında İktisadi Sistem Üzerinde Görüşler

Sloganlar düzeyinde de olsa, Milli Mücadele yıllarının radikal "anti-kapitalist" terminolojisinin zaferden sonra hızla terk edildiğini gözlüyoruz. Ancak, bu "geri dönüş", aslında görünüştedir ve bu yüzden sancısız olmuştur. Zira, savaş yıllarının resmi anti-kapitalist şiarları, sınıf çelişkisi kavramından yoksundu ve bu yüzden, büyük ölçüde içeriksiz ifadelerden ibaretti. Sınıflar sorununun ve sınıf çelişkisi kavramının ele alınışı, esas olarak tutarlı kalmıştır.

Şubat 1923'te Mustafa Kemal, İzmir İktisat Kongresi'ni açarken[59] delegelere şöyle hitap ediyordu: "Bu dakikada sâmilerim (=dinleyicilerim) çiftçilerdir, san'atkârlardır, tüccarlardır. Ve ameledir. Bunların hangisi yek diğerinin muarızı olabilir? Çiftçinin san'atkâra, san'atkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, yek diğerine ve ameleye muhtaç olduğunu kim inkâr edebilir?" Atatürk'ün, sonraki yıllarda da sürekli olarak işleyeceği ve Kemalist rejimin ana ideolojik dayanaklarından birini oluşturacak olan bu görüş, iktisat vekili Mahmut Esat'ın aynı Kongre'deki konuşmasında da tekrarlanıyor: "Bizde iktisadi mânâsıyla mütebellir bir sınıf meselesi mevcut değildir." Esasen, İzmir Kongresi'ne, İstanbul ticaret sermâyesinin kol-

[59] Burada, İzmir İktisat Kongresi'nden yapılan aktarmalar için sırasıyla bkz. Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, ss. 255-256, 263, 161, 262-263, 75, 244, 246, 251, 254, 68, 69, 74, 14-15.

tuğu altında katılmış olan işçi grubu da aynı görüşü savunmakta idi: "Memleketimizde sunuf-u içtimaiye farkları Garptaki... emsaline tevfikan zıd olan partilerin yek diğerinin ...canına kast edecek bir derecede olmadığından; ...memleketimizin umum insanları, zengin veya fakir olsun, şefkat denilen kıymetli hiss-i insaniyi ...kalplerinden söküp atmadıkları gibi dinlerine, vatanlarına, Allahlarına ve peygamberlerine daima şayan-ı dikkat bir alâka ve merbutiyet gösterdiklerinden... Türk milletinin ...bütün sunuf-u içtimâiyesi ...elele yürümeğe mantıkan, aklen, hamiyyeten mecbur[dur]". Sosyal sınıflar üzerindeki bu ortak görüşün, yeni rejimin temellerinin atılma sürecini içeren bu tarihlerde, korporatif bir siyasi-iktisadi örgütlenme tezine götürebileceği akla gelir. Nitekim, BMM'de ve özellikle Teşkilat-ı Esasiye görüşmeleri sırasında zaman zaman ortaya çıkan "mesleki temsil" önerisinin, hatta doğrudan doğruya İzmir İktisat Kongresi'nin "korporatif örgütlenme" ile yakın ilgisi olsa gerektir. Hatta muhalif bir mebusun (Ali Şükrü), Kongre hazırlıkları Meclis'te görüşülürken, Mahmut Esat'ın Kongre'ye vermek istediği biçimi, doğrudan doğruya Mussolini ile karşılaştırması ilgi çekicidir. Ancak, İzmir Kongresi'nden sonra "mesleki temsil" önerileri kaybolup gitmiş; sınıf çelişkileri üzerindeki yaygın görüş, uygulamada, korporatif bir biçime ihtiyaç duymamıştır.

Bu görüşten hareketle, liderler, yeni Türkiye'nin tamamen "kendine has" bir iktisadi sisteme sahip olacağı kanısına ulaşıyorlardı. Sonraki yıllarda, farklı biçimlerde tekrar karşımıza çıkacak olan bu tez, 1923 yılında yine Mahmut Esat tarafından şöyle ifade ediliyordu. "Yeni Türkiye iktisâdiyatı mevcut iktisat sistem ve siyasetlerinin hiçbirinin aynı olamaz... Ne 'bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar' mektebinden, ne de sosyalist, komünist, etatist veya himâye mekteplerindeniz... yeni bir iktisat mektebimiz vardır. Buna ben 'Yeni Türkiye İktisat Mektebi' diyo-

rum. Yukarıda zikrettiğim mekteplerden hiçbirine mensup olmamakla beraber memleketimizin ihtiyacına göre bunlardan istifâde etmeyi de ihmal eylemeyeceğiz. Yeni Türkiye muhtelit bir iktisat sistemi takip etmelidir. İktisadi teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüs-ü şahsi tarafından deruhte edilmelidir." Böylece, devlet teşebbüsü-özel teşebbüs arasındaki sınır sorunu, 1923 yılında yetkili bir ağız tarafından ortaya konmuş olmakta ve sistem sorununa bağlanmaktadır.

Bu sınır nasıl çizilmelidir? Devlet işletmeciliği hangi alanlara girmelidir? Mahmut Esat, bu soruya Kongre'de, "büyük kredi... sanayi teşebbüsatını... devlet idare edecektir" cevabını veriyor. Kongre öncesinde hazırlanan, yarı-resmi ve M. Esat'ın etkisini kuvvetle taşıyan bir raporda ise, "devlet... yalnız... büyük sanayi *iktisatlarında* irşad ve iştirak ile halka yol göstermelidir" ifadesi yer alıyordu. Bu sınırın, burjuvaziyi tatmin edecek bir sınır olduğu söylenebilir; zira, örneğin İstanbul Türk burjuvazisi henüz büyük sanayi kuruluşlarına geçmenin ve bu kuruluşlarda devlet rekabetinden çekinmenin sorunlarına yabancıdır; sadece ticarette şartlara göre serbesti, şartlara göre devlet desteği peşindedir. İstanbul sermaye çevrelerine yakınlığı sezilen bir yazar aynı tarihlerde şöyle yazıyordu: "Bizde sanayii tesis edecek... devlettir. Şu kadar var ki sanayi ile ticaretin aynı şeyler olmadığı da meydandadır. Bizim tavsiye ettiğimiz devlet sosyalistliği büyük sanayi ve bazı işletme işleri içindir. Yoksa... teşebbüs-ü şahsiye hiçbir mahal, hiçbir saha-i inkişâf bırakmamak, memleketimizin iktisadi terakkisi ve halkın umûmiyetle maişetini temin etmesi esasına en büyük tecavüz olur... Sermâyeye tethiş edecek... tedbirlerin memlekete mazarrattan başka bir şey getirmeyeceğine ka'iyetle kaniiz... Hürriyet-i ticareti suret-i mutlaka temin [gereklidir]."[60] Bu konuda resmi gö-

[60] *Aynı kaynak*, ss. 50, 52'den naklen.

rüşlerin farklı olması için herhangi bir sebep olamazdı. Nitekim, bir örnek olarak Mustafa Kemal'in 20 Mart 1923 tarihinde, Konya esnaf ve tüccarı ile yaptığı görüşmede söyledikleri verilebilir: "Ticaret hakkındaki düşünceleri iki şekilde tespit ediyorum. Biri bugüne ait... diğeri âtiye ait düşünceler... Bugün için düşündüğüm yegâne şey kapitülasyonlardır... Yarına ait olan, Türkiye ticaretinin, dünya ticareti ile rekabet edebilmesi için düşünülmesi lâzım gelen şeyleri bittabi siz tüccarlar benden iyi bilirsiniz."[61]

Sınıflar, iktisadi sistem, devlet teşebbüsü-özel teşebbüs sınırları gibi genel sorunların dışında, yeni rejimin ilk yıllarında ülkenin iktisadi gelişmesinin yolu ve yöntemi üzerinde neler düşünülüyordu? Bu konu üzerinde İzmir İktisat Kongresi, hemen hemen hiç durmamıştır. Mustafa Kemal'in açış konuşması, daha sonra nakledeceğimiz yabancı sermâye ve dış ekonomik ilişkiler konuları dışında, iktisadi sorunların önemi üzerindeki genel gözlemlerin ötesine pek geçmemektedir: "İktisâdiyâtımıza birinci derecede ve en çok ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Zamanımız tamamen bir iktisat devrinden başka bir şey değildir... Kılıçla fütûhat yapanlar, sabanla fütûhat yapanlara... terk-i mevki etmeye mahkûmdur... Siyasî ve askerî muzaffariyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferle tetvic edilemezse semere-i netice payidar olamaz... İktisadiyat demek her şey demektir."

Buna karşılık, Kongre'nin yarı-resmi "Heyet-i Faale Raporu", Türkiye'nin, "garp ile arasındaki mesafe-i iktisâdiyenin süratle azalıp kısalması" zorunluluğuna parmak basıyor ve sanayileşme hedefini gösteriyor: "Milletler ancak terakkiyat-ı sanayileri ile azami zenginliğe ve azami refaha nail olmaktadırlar... Küçük istihsâl[den]... kurtularak fabrika ve makine istihsâline ve büyük işletme devresine süratle geçmemiz lâzımdır. Bilhassa ham maddesi memleketimizde

---

[61] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (II), Ankara, 1952, ss. 134-137.

yetişen ve kolaylıkla yetişebilecek olan sanayiin... süratle tesis ve inkişâfı zarûridir." Mahmut Esat, bütün bunların önşartı olarak kredi kurumlarının gelişmesini görmektedir. Ancak, aynı günlerde, Chester imtiyazı dolayısıyla, ülkenin ulaşım şebekesinin geliştirilmesinin, "demir ağlarla örülmesinin" iktisadi gelişmenin diğer bir önşartı olarak görüldüğünü de biliyoruz.

3. İnhisarlar ve Devlet İşletmeleri Üzerine Eleştiri ve Tartışmalar

Devletçilik kavramının önemli bir problem, âdeta bir sistem tartışması olarak ortaya çıkmasından önce, devlet inhisarları üzerinde çeşitli tartışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Bu tartışmalar iki nokta etrafında toplanmaktadır: 1) İnhisarların ve devlet işletmelerinin varlık nedenleri, yarar ve zararları üzerindeki tartışmalar. Bunları, devletçilik tartışmaları ile birlikte biraz sonra ele alacağız. 2) İnhisarların ve devlet işletmelerinin yönetim biçimi üzerindeki eleştiri ve tartışmalar.

1923-1931 döneminde inhisarların özel yerli veya yabancı şirketlerce veya devletin de ortak olduğu anonim şirketler tarafından yürütüldüğüne yukarıda işaret etmiştik. Bu sistemin ve ayrıca devlet teşebbüslerine özel sermayenin de ortak edilmesi eğiliminin, devletin sırtından özel menfaat gruplarına şüpheli ve büyük kazançlar sağlamasına yol açtığı için öteden beri eleştiri konusu yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bu eleştirilerin, özellikle dönemin sonlarına doğru Serbest Fırkacılar tarafından yapıldığı görülmektedir. Ancak daha önce de inhisarlar üzerinde tartışma ve eleştirilerin süregeldiği, İsmet Paşa'nın 1928'de inhisarları savunma tarzından anlaşılmaktadır.[62]

---

[62] *İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, ss. 224-227.

Serbest Fırkacılar inhisarların yönetim biçimini CHF iktidarına karşı yönelttikleri iktisadi eleştirilerin en önemlilerinden biri olarak ele aldılar. İnhisarlar, özellikle çok masraflı bir biçimde yönetildiği, inhisar durumundan yararlanılarak pahalıya mal satıldığı, (örneğin şekerin geniş çapta ithal edildiği dönemlerde, komisyoncularca ucuza ithal edilen şekerin inhisar idaresince pahalıya satılması) ve inhisarlar kanalıyla devlet sermayesinin özel şahıslarca yendiği iddiaları ile eleştirilmiştir.[63]

Fethi (Okyar) Bey, Serbest Fırka lideri sıfatıyla İzmir'de verdiği nutukta, "Fırkamız... inhisarlardan halkın zararına... ceplerini doldurmak isteyenlerin gayri meşru hareketlerine karşı[dır]... Devlet hazinesi [liman] inhisarın[ın] tesisi için fedakârlık etmiş olduğu halde inhisardan hasıl olan fayda tamamen husûsi şahıslara terk edilmiştir... Bu inhisardan halkın, esnafın ve tüccarın... şikâyet etmesi fırkamızı bununla iştigale sevk etmiştir"[64] diyor.

BMM'de hükümet programını eleştirirken Serbest Fırka lideri Fethi Bey yine aynı konuya dokunuyor: Liman inhisarlarının devlet sermayesiyle kurulduğunu, fakat özel şahısların idaresinde olduğuna değindikten sonra, "devletçilik, devlet sermayesini hususi adamlar vasıtasıyla işletmek ve umumi hizmetleri hususi adamlara bırakmak suretinde tecelli ediyor" demekte ve barut inhisarı devlete ait olduğu halde devletin yabancı bir şirkete imtiyaz devrederek eskiden bizzat ucuza mal ettiği patlayıcı maddeleri pahalıya satın almaya mecbur kaldığı için eleştiride bulunmaktadır.[65]

Serbest Fırkacılar, demiryolu yapımının yabancı şirketlere ihale yoluyla verilmesini ve bunlara yüksek komisyon ve faiz ödenmesini de eleştirmişlerdir. Fırka lider ve

---

[63] Ağaoğlu, *age*, s. 117.

[64] *Hâkimiyet-i Milliye*, 8.9.1930.

[65] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 2.10.1930.

sözcülerinden Ağaoğlu Ahmet, şimendifer politikasını kast ederek; "Türk köylüsü varidatının % 35'ini elinden ecnebi sermayesine vermek ve... ecnebi sermâyesine % 7 faiz vererek... devlet hazinesini çıkmaz bir yola sevk etmek; buna ne Etatizm, ne sağ, ne sol... denir" diyor. Yine Ağaoğlu, demiryolu yapımında, "araya komisyoncular gidiyor. Asıl... bunlar istifade ediyor... Şimendiferleri zahirde hükümet yapıyor, fakat hakikatte Avrupa'nın ve komisyoncuların hesabına çalışmış oluyor" ifadesiyle aynı temayı işliyor.[66] Fethi Bey de İzmir nutkunda, demiryolu yapımı için, "halkın dişinden tırnağından... elde edilen bu paraların büyük bir dikkatle sarfı iktiza [eder]" dedikten sonra, demiryolu yapımını o sırada yürütmekte olan Belçika şirketine ödenen yüksek faiz ve komisyonları eleştirmiştir.[67]

İnhisarların ve devlet ihalelerinin yönetiliş tarzı ile ilgili bu eleştirilerin CHF liderlerince karşılanış biçimine bakılırsa, vicdanlarının bu konuda tamamen rahat olmadığı anlaşılmaktadır. CHF liderleri tartışmayı ilkelere yöneltmeyi tercih etmekte ve "ülkeyi demir ağlarla örmek" gibi kolay kolay eleştirilmeyecek temel amaçların gerçekleşmesi uğruna yapılan hataları -açıkça kabul etmeseler dahi- küçümsemektedirler.

İsmet Paşa, Serbest Fırka'dan hemen hemen iki yıl önce, TBMM'de yaptığı bir konuşmada, devlet hazinesini özel şahıslar lehine ve özellikle inhisarları kullanarak istismar etmek isteyen eğilimin tehlikelerine işaret etmiş ve imtiyazlı şirketlerden üstü kapalı bir biçimde de olsa şikâyet etmiştir: "[Tütünde] teçrübe, inhisar usûlünün bu memleket için en doğru yol olduğunu ispat etti. [Ancak] hazineden husûsi ihtiyaçlar için muâvenet taleplerine karşı koymak mecburiyetindeyiz... Devlet hazinesini gerek doğrudan doğruya, gerek inhisarlar ile bilvasıta mal satın alan

---

[66] Ağaoğlu, *age*, ss. 115-117

[67] *Hâkimiyet-i Milliye*, 8.9.1930.

bir hayrat ocağı sanmak, mücadele edilmek lazım gelen bir zihniyettir. Hükümet ile yaptıkları mukâvele külfetinden... kurtulabilmek ümidini zihinlerden silmeğe çalışıyoruz. Çünkü bu ümit ciddi iş sahiplerini ortadan kaldırmakta [dır]. Bilmem kaçıncı elden fahiş faizle büyük alışveriş heveslilerinin tütün veya müskirat inhisarlarına mal satmak için... müracaatları bu kâbildendir... Türkiye'de büyük iş deruhte eden harici sermâye sahiplerin[den] ...taahhütleri [ni]... tutmağa kudretli olan bir çokları bir güçlüğe uğramadan... kazançlarını almaktadırlar. Taahhüdünü tutmağa kudreti veya niyeti olmayanlara karşı müsâmahamız yoktur. Fesh olunan veya mahkemelere düşen işlerin sebebini bu izahatta aramak lâzımdır."[68]

1930 yılında, Serbest Fırka'nın aynı konuda geniş bir eleştiri kampanyasına başlaması üzerine CHF liderleri savunmaya geçmişler ve en azından özel teşebbüs mü, devlet teşebbüsü mü olduğu belli olmayan liman inhisarlarını tamamen devletleştirmek niyetinde olduklarını da açıklamışlardır. 2.10.1930 tarihinde BMM'de başvekil İsmet Paşa, hükümet programını okurken İstanbul ve İzmir liman inhisarlarının, "bu işlerin serbest zannedildiği zamanlara nispetle" daha iyi çalıştığını söylemekte ve şöyle devam etmektedir: "Liman hizmetlerini biz serbest işler zümresinden değil amme hizmetlerinden telâkki ediyoruz... Amme hizmeti cihazını tamamen kurtarmak imkânı hasıl oluncaya kadar... mevcut millî teşekkülleri kaldırmayacağız. Gitgide... rıhtım hizmetlerini amme hizmeti cihazı dahiline almaya [çalışacağız]".[69]

Bu ifade ile gerçekte kamu hizmeti niteliğinde olduğu halde liman hizmetlerinin o günkü biçimleriyle inhisarlar vasıtası ile yürütülmesinin kamu yararını gerçekleştirmediği kabul edilmektedir. "Rıhtım hizmetlerini amme hiz-

---

[68] *İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, ss. 224-227.

[69] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 2.10.1930.

metleri cihazına almak"tan liman inhisarlarının tamamen devletleştirilmesinin kast edildiği, aynı gün Meclis'te konuşan iktisat vekili Mustafa Şeref tarafından açıklanıyor.

Mustafa Şeref bu konuşmada hem inhisarlara karşı Serbest Fırkacıların ileri sürdüğü iddiaları cevaplandırmaya, hem de devlet işletmelerinin imtiyazlı şirketler veya karma ortaklıklar tarafından idare edilmesi olgusunun bir rasyonalizasyonunu yapmaya çalışıyor: "[Fethi Bey] inhisarları ecnebi bir gruba veya muayyen eşhasa yiyinti şeklinde gösterdiler... Muayyen hizmet, milletin umûm efrâdım iktisadî noktai nazardan alakadar ettiği takdirde Devlet onu umûmi hizmet şekline kalbeder ve ...amme hizmeti rejimi denilen bir rejim meydana gelir." Mustafa Şeref'e göre amme hizmetleri iki türlü idare edilir: İktisadi olmayanlar bütçe tahsisatıyla, iktisadi olanlar ise imtiyazlı şirketlerce... Bu ikinci yol amme hizmetini şirket menfaatine alet etmek demek değildir; "amme hizmetleri devletin tanzim ettiği nizamnâme... ve fenni şartnâme dahilinde... bir memuriyetin yapılması gibi muayyen devlet kadrosu dahilinde yürütülmesi demektir ki imtiyazlı idare edilen şimendiferler, ...liman işleri [nin] imtiyazlı şirketler tarafından gördürülmesi bu şekil dahilindedir." Amme hizmetlerini görmenin bir diğer şekli, "bu gibi işlerin ticaret odaları tarafından idare edilmesidir". Örneğin, ispirtolu madde imalinin inhisar haline getirilmesi devletçe istenirse, "amme hizmeti mahiyetine halel gelmeksizin işin icabı ticarî surette büyük suples istediğinden o suplesi muvâfık bir teşekkülle idare ettirmek demektir... İspirto inhisarının imtiyaz sûretinden bir şirkete verilmiş olması onun amme hizmeti mahiyetini ref edemez." Mustafa Şeref, devamla, İzmir Liman İnhisarı'nın yıllık temettüünün % 70'inin devlete, % 10'unun inhisarın yöneticilerine, geri kalanın ise inhisar kurulmadan önce limanda mavnacılık yapan ve ilgili mavna ve diğer malzemeleri inhisar idaresine intikal

etmiş bulunan özel şahıslara verildiğini ve bunun, devlet sermayesinin özel şahıslarca yendiği anlamına gelmeyeceğini söylüyor.[70]

İktisat vekili, imtiyazlı şirketleri ve devlet-özel teşebbüs ortaklıklarını iktisadi nitelikteki kamu hizmetlerini yürütmenin tek yolu olarak gösterirken; İsmet Paşa'nın, üstü kapalıca da olsa, liman inhisarlarının o günkü biçimleri ile kamu hizmeti gören kurumlar sayılamayacağını belirtmesi ilgi çekicidir. İsmet Paşa benzer bir tedirginliği, demiryolu ihalelerinin yabancı şirketlere verilmesi ve bu arada yüksek komisyonlar ödenmesi gibi eleştirilere değinirken; bu hususları, zorunlu fenalar, kaçınılmaz olupbittiler olarak göstermekle ortaya koymaktadır. Ancak, başvekil, ayrıntı saydığı bu olupbittiler üzerinde durmaktansa, demiryolu siyasetini ilke olarak savunmayı tercih etmektedir.[71]

Devletçilik ve liberalizm kavramları çevresinde genel nitelikteki tartışmalar başlamadan önce inhisarların bizatihi varlığı ve demiryoluna yapılan kamu yatırımlarının gereği üzerinde tartışmaların süregeldiği anlaşılıyor. İnhisarların ve demiryolu ihalelerinin yürütülüş biçimine ait tartışmalara yukarıda temas ettik. Şimdi bunların bizâtihi varlığı, yarar ve zararları çevresinde dönen tartışmaları ele alacağız.

İzmir İktisat Kongresi'ne katılan İstanbul ticaret grubu (Türk Ticaret Birliği) Kongre hazırlıkları sırasında ve Kongre boyunca, çeşitli iktisadi faaliyet alanlarında inhisar sisteminin kaldırılmasını ısrarla savunmuştur. Bu arada, verilen örnek, imtiyazlı bir yabancı şirketin (Reji İdaresi-

---

[70] *Aynı kaynak.* Fethi Bey ise, daha sonra, yaptığı konuşmada liman inhisarlarının tesisinde bütün sermayenin devletçe sağlandığını; tesislerin ve körfezi-içi vapurların 360.000 liraya satın alındığını; bu yüzden özel kişilere ayrıca temettü dağıtmanın doğru olmadığını ileri sürüyor.

[71] *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimaî Nutukları,* ss. 292-319.

nin) tekelinde bulunan tütün ticareti inhisarıdır; ancak, "ticaret serbestisi" adına genel olarak da inhisarların reddedildiği gözlenmektedir. İstanbul ticaret sermâyesinin görüşüne göre, "bir kısım ticaretin yed-i vahide (=tekele) geçmesi o kısımda bir atâlet-i kâmilenin husûlüne meydan vermektedir... Hükümet rejisi tarzı dahi memleket için muzır bir teşkilât-ı iktisadiye olduğundan bu şekil mürecceahtır... Yalnız ecnebî sermâyedarına değil, herhangi şekilde olursa olsun hiç bir sermâyedara, gruba veya sınıfa ve hatta hükümete inhisar verilmemesi lâzımdır."[72] Bu tezler Kongre'de, *Tüccar Grubunun Esasları* içerisinde bir öneri olarak getirilmiş ve çoğunlukla kabul edilerek Kongre kararlarına şu ifade ile girmiştir: "Birçok siyasi entrikalara âlet olan inhisarların memleketi daima kemirmek ve emmekten başka serbesti-i sây-ü amel ve ticareti de ilga edecek derecede mazarratlar tevlid eylediği malûm olmasına binaen, ecnebi sermâyelerinin hükümetle iştirak ederek memleket mahsulât-ı ibtidaiyesini veya sanayi veya ticaretini yedd-i inhisarına alamaması ve mevcutlarının refi."[73]

İstanbul sermaye çevreleri, yeni türedilerin ve hükümete yakın unsurların, kendilerine birçok alanda hayat hakkı vermeden inhisarları bir kolay kazanç alanı haline getireceğinden endişe etmektedirler. Nitekim 1923 yılı başlarken bu endişeler, yukarıda sözü geçen ve bir miktar Anadolu tüccarı ile çok sayıda siyasetçi tarafından kurulan "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Şirketi"ne, dış ticaretle ilgili bazı tekelci imtiyazlar verileceği söylentileri karşısında bir hayli yaygınlaşıyordu.

İstanbul Millî Türk Ticaret Birliği'nin İzmir Kongresi'nden isteyeceği hususları tespit amacı güden raporlardan birinde, Şamlı Emin Bey'in raporunda yer alan, "Ankara'da

---

[72] Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, ss. 90, 92, 148.

[73] *Aynı kaynak*, s. 416.

teşekkül eden... ithalât ve ihrâcât şirketinin... muvaffak olması için şimdiden İstanbul tüccarını ve bilhassa birinci derecede Avrupa ile muameleleri olanları bu şirkete hissedar etmek elzemdir" ifadesi bu hususu doğrulamaktadır.[74]

Kongre ertesinde dış ticaret imtiyazlı bir şirketin tekeline verilmemekle beraber, inhisarlar sistemi ilga olunmadı ve İstanbul ticaret burjuvazisi, liman inhisarlarında olduğu gibi bu yeni şartlara intibakta da güçlük çekmedi; çeşitli imtiyazlı şirketlerin bünyesinde bürokrasi ile yerli ve yabancı sermaye ortaklıkları verimli filizlenme ortamları buldular. Ancak, yine de bu ortaklıkların doğurduğu geniş hoşnutsuzluk, bir kısım sermaye gruplarının, "inhisarların lâğvı" önerisinde uzun süre ısrar etmeleri şeklinde de sonuçlandı ve bu konu, "liberal" Serbest Fırka'nın savunduğu başlıca tezlerden biri olarak belirdi. İnhisarların lâğvı ile ticaret serbestisinin sağlanması ve demiryolu yatırımlarının devlet bütçesinden yapılması politikasından vazgeçilmesi, Serbest Fırka'nın iktisadi eleştirilerinin iki ana unsurunu oluşturuyordu. Demiryolu yapımının sebep olduğu yüksek vergi yükünün bir tek nesle yüklenerek halk için dayanılmaz hale geldiği; inhisarcı şirketlerin imtiyazlı durumlarını istismar ederek çok yüksek fiyatlar tespit edip hayat pahalılığı yarattığı iddiaları bu eleştirilen dayanakları arasında ileri sürülüyordu. Fethi Bey, İzmir nutkunda, demiryolu inşaatına ilke olarak karşı olmadığını söyledikten sonra: "Demiryoluna lâzım olan masraflar çiftçiden, esnaftan, tüccardan alınmaktadır... [Bunların] malî kâbiliyetini göz önünde bulundurmak, vergi menbâlarını korumak lâzımdır. Masraflar memleketin iktisadi tahammül kudretini aşınca halkın iktisadi... inkişâfı durmaya mahkûmdur" diyordu.[75]

---

[74] *Aynı kaynak*, s. 105; ayrıca bkz. İlkin, *age*, ss. 208-210.

[75] *Hâkimiyet-i Milliye*, 8.9.1930.

Böylece, gerek inhisarlar konusunda, gerek devlet eliyle girişilen demiryolu yatırımları konusunda CHF liderleri kendilerini "liberal" görünüşlü eleştirilere karşı savunma durumunda buldular. Şüphesiz ki inhisarlar, imtiyazlı şirketlere devredildiği sürece, devlet işletmeciliğinin örnekleri olarak gösterilemezler. Ancak, inhisarlar konusundaki Serbest Fırka eleştirileri, bunların doğrudan devletçe işletilmesi değil; lağv edilmesi ve ilgili alanların sermaye çevrelerine tamamen serbest bırakılması önerisi ile birlikte yapılıyordu ve bu yüzden CHF politikası, bütün sakatlıklarına rağmen, daha müdahaleci, hatta Serbest Fırkacıların yaftasına göre daha "devletçi" görünüyordu. Bu durum, demiryolu siyasetinde daha açık bir biçimde ortaya çıkmakta idi. CHF liderleri, demiryolu politikasını savunurken, doğrudan doğruya, "daha geniş bir devlet sektörü; fakat daha yüksek vergiler mi; yoksa, daha hafif vergi yükü ve daha dar bir kamu kesimi mi?" sorusu ile karşılaştılar. Demiryolu siyasetinde ve bu siyasetin gerektirdiği yüksek vergilerde ısrar etmek onları ister istemez muarızlarından daha devletçi yaptı. İsmet Paşa'nın devletçilik kavramını ilk defa demiryolunun Sivas'a ulaşmasını kutlarken savunması bir tesadüf değildir.

Esasen, "şimendifer siyaseti" konusundaki eleştirilerin, öteden beri bu politikanın başlıca yürütücüsü olan başvekil İsmet Paşa'yı yıpratmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İsmet Paşa, demiryolu Sivas'a ulaştığı gün, "bu noktaya gelmek için yedi yıldır ıstırap çekiyorum. Öyle günlerim oldu ki, artık bezip bizar kaldığım hayata ve siyasete bugünü idrâk etmek gayretiyle yapıştım ve sarıldım" demekte idi.

İsmet Paşa aynı söylevde, demiryolu yapımı üzerine şunları söylüyor: "Bence şimendifer politikası her şeyden evvel yeni inşaat politikası idi... Yeni inşaat gibi muazzam bir masrafa girerken eski şimendiferleri devletleştirmek

gibi diğer bir masrafa girmek istemiyordum... Anadolu hattının mübayaasına ben fırka arkadaşlarımın ibramile bidayette hatta zorla temâyül ettim... Bu teşebbüsün [yabancı] sermâyedarı... ürkütmüş olduğu mülâhazasına... iştirak etmeliyiz." Böylece İsmet Paşa eski hatları devletleştirmek yüzünden, yeni inşaatta dış borçlanmalara güvenilmeyecek bir durumun ortaya geldiğini belirtiyor ve bu suretle demiryolu yapımında dış finansmana niçin başvurulamadığını açıklamaya çalışıyor.[76]

Görülüyor ki "şimendifer siyaseti", mevcut hatları devletleştirmek, hızlı bir yeni inşaat programı izlemek ve yeni hatları da devlet eliyle (ve devletçe işletilmek üzere) yapmak unsurlarından oluşuyordu ve İsmet Paşa Sivas'ta bu politikadan geri dönülmeyeceğini kesinlikle belirtiyordu: "Şimendiferleri devletleştirmekle... o kadar çok faydalar tecrübe ettim ki mümkün oldukça her yeni hattı devlete mal etmek vazifemdir. Devlet eline geçen şimendiferlerin hiçbir menfaat ve şart pahasına devlet etinden çıkarılmasına asla muvafakat etmeyeceğim."[77] Ayrıca, kısa zamanda çok fazla hat döşenmiş olduğunu ve demiryolunun ülke ekonomisine getireceği yararları vurgulayarak politikasını savunuyor.[78]

İnhisarların varlığı ise üç planda savunulmuştur: Bir kere, bunlar aşarın kaldırıldığı, gümrük gelirlerinin azaldığı bir dönemde devlete önemli bir gelir kaynağı sağlamışlardır. İkinci olarak, CHF liderlerine göre inhisarların varlığı milli iktisadın bazı önemli noktalarını yabancı şirketlerin hâkimiyetinden kurtarmıştır. İnhisarların kuruluşundan önce liman işlerinin ya loncalar ya yabancı şirketler tarafından yürütüldüğünü söyleyen İsmet Paşa, bu işler "milli ellerde kalır gayretiyle" inhisarları kurduklarını be-

---

[76] *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimaî Nutukları*, ss. 292 vb.

[77] *Aynı kaynak*, ss. 307-308.

[78] *Aynı kaynak*, Sivas ve Malatya (13.4.1928) nutukları.

lirtiyor.[79] Meclis'te Fethi Bey'in eleştirilerine karşı inhisarları savunurken: "Asıl korkulacak nokta... kapıda bekleyen muvazaalı ecnebi şirketlerin bu işe girmesidir... Korkarım ki bu inhisarları, milletin faaliyetini takyid ettiğimiz endişesiyle... [Fethi Bey'in] sözlerine uyarak kaldıracak olursak iki sene sonra ...muvazaalı ecnebi şirketler karşısında kalırız"[80] demektedir. Ancak, inhisarların bu endişeyle kurulmuş olması daha sonra bazı inhisarların nasıl olup da yabancı şirketlere verildiğini açıklayamamaktadır. Üçüncü olarak, inhisarların, hükümetin iktisadi ve sosyal siyasetini uygulayan araçlar olması düşünülmekte idi. Başvekilin sözleriyle: "İnhisar idarelerinin... çalıştıkları sahada nazımlık vazifeleri söz götürmez. Bu vazifenin hududu umûmi menfaat ve hazinenin hukuku ile çerçevelidir."[81]

4. Liberalizm-Devletçilik Tartışması

İlk Tartışmalar

İnhisarlar ve demiryolu yapımı gibi somut konuların tartışılmasında, tarafların devlet müdahalesiyle ilgili görüşleri dolaylı olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak, bir noktadan sonra, tartışmalara liberalizm ve devletçilik gibi kavramların doğrudan doğruya girdiğini ve daha genel ve soyut düzeyde ele alındığını görüyoruz. Tartışmanın bu kavramlar üzerine yönelmesi, daha ziyade Serbest Fırka'nın kuruluşunu izleyen günlerde olmuştur. Mesele, henüz bu biçim altında ele alınmamakta iken, 1929-1930 yıllarında "devletçilik" terimi kullanılmadan devlet müdahaleciliği üzerinde bazı çekişme ve tartışmalar gözlenmiştir.

---

[79] *Aynı kaynak*, ss. 320-322.

[80] *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri* (1919-1946), İstanbul, 1946, s. 235.

[81] *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimaî Nutukları*, ss. 224-227.

Liberal politikalara cephe alarak devletin iktisadi hayata müdahalesini artırma gereğini belirten en eski tarihli belgelerden biri, 12 Şubat 1929'da İsmet Paşa'nın tasarruf ve yerli malları haftasının açılışı vesilesiyle söylediği nutuktur: "Millî iktisat bahsinde açıktan ve kendi kendini yemekten kurtulmak, sonra aktif bir iktisadî inkişâfa girmek, hükümetçe ve milletçe birçok teşkilât ve içtimaî tedbirlere lüzûm gösteriyor. Hükümet teşkilâtının ve millî teşekküllerin iktisadın her sahasında müdahaleleri zarûri görülüyor. Bizim takip edeceğimiz yol... mütemâdiyen kendimizi teçhiz etmek ve... ferdi ve çaresiz kalan müstahsil ve müstehliklerimiz teşkilatlarla takviye etmeye çalışmaktır. Hatta ...kendilerini ferdiyetçi ve liberal zannedenlerin bile bir zarûret karşısında hükümet[in] ...yardım için teşkilatları olmamasından şikâyet etmeleri manidar değil midir? Bu ...sebeplerdir ki hükümetin memleket iktisâdiyâtına her sahada yardımcı müdâhalesi lâzım[dır]."[82]

Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1929 para buhranı, o yıla kadar izlenen iktisat politikasının bazı açmazlarını ortaya koydu. Buhrana karşı alman bazı iktisadi tedbirlerin sonuçsuz kalmasının sorumluları ve suçluları aranmaya başlandı. Borsa oyunlarıyla Türk parasını sabote eden spekülatörlere hem başvekil İsmet Paşa, hem de maliye vekili Saraçoğlu Şükrü Bey şiddetle çattılar.[83] İlk planda bu spekülatör ve fırsatçıları hedef alan *Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun* Meclis'te görüşülürken İsmet Paşa, para buhranından söz ederek; "Bunun nâmeşrû sebepleri vardır. ...Paranın kıymetini düşürmek isteyenlerle... ciddi bir sûrette mücadele edeceğiz" demiş; maliye vekili ise, buhranın en önemli bir sebebini "spekülatörle-

---

[82] *Aynı kaynak.*

[83] Bkz. *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri,* ss. 204-205 ve Türk parası aleyhine yayılan söylentiler hakkında, *TBMM Zabıt Ceridesi,* 25.9.1930, Saraçoğlu Şükrü'nün konuşması.

rin... her nevi vasıtaya müracaat ederek ihdas ettikleri vaziyet ve hâleti rûhiyedir... halkın emniyet ve itimâdını bozmak[tır]" diye gösterdikten sonra, "İdarî, adlî, siyasî... istiklâlini almış... memlekete iktisadî sahada bunu esirgemek isteyenlerin" de, yani dış unsurların da olumsuz etkilerine ayrıca işaret etmiştir.[84]

Serbest Fırka'nın kuruluşu ile başlayacak olan liberalizm/devletçilik tartışmalarından bir iki ay önce 1701 sayılı *Tütün İnhisarı Kanunu* BMM'de görüşülürken ilgi çekici tartışmalara tesadüf ediyoruz. İleride inceleyeceğimiz üzere, bu kanun tütün tüccarının çıkarlarını zedeleyerek devletin tüccara rakip olmasına imkân verecek, tütün fiyatlarının fazla düşmesi halinde devletin alıcı olarak piyasaya girmesine ve böylece fiyatların desteklenmesine imkân sağlayacak hükümler taşımakta idi. Bu yönleriyle tütün çiftçisini ticaret çıkarları aleyhine koruyan bir kanundu.

Meclis görüşmelerinde ticaret çıkarlarını savunanlar, kanunun özel sorunları üzerinde durmakla yetinmeyip, konuyu devlet müdahalesinin sınırları sorunu olarak ortaya koymak istemişlerdir. Örneğin, İstanbul mebusu Hüseyin Bey: "Bir devlet müessesesi olan ve halktan vergi toplayan [İnhisar İdaresi'nin] ...halkın (!) serbestçe çalışmakta olduğu ticaret mesleğine karşı rekabet yapması doğru mudur?" sorusunu sorduktan sonra temel problemin devletin ticaret yapıp yapmayacağı hususu olduğunu ve devletin ticarette daima zarar etmesinin kaçınılmaz olduğunu söylüyor. Bu zararlar yeni vergilerle kapanacaktır. Ayrıca İnhisar İdaresi, devlet gelirlerini artırsa dahi, amaç devlet gelirlerini yükseltmek değildir: "Devlet varidatını artırmak maksadı ile iktisadi inkişâfın zevâline... gitmek [doğru değildir] ...Tacir bu vaziyetten müştekidir. Bizde bir tüccar sınıfı yoksa -ki... iftiharla söylüyorum ki... vardır ve memleket için çok nâfi bir varlıktır- bunu ibdâ etmeliyiz." Aynı

[84] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 20.2.1930.

tezi savunan bir diğer mebus, Hasan Bey (Kastamonu), tüccarın endişelerini: "Tüccar diyor ki... İnhisar İdaresi... rakip sıfatından çekilmeyecek olursa biz... çekileceğiz" diyerek ifade etmiş ve İnhisar İdaresi'nin tüccara oranla büyük avantajlara sahip olduğunu ve rekabetin gayrı adil olacağını belirtmiştir. Çiftçilerin çıkarlarını savunan mebuslar ve hükümet sözcüleri ise, tüccarın fiyatları bilinçli olarak düşük tutup çiftçiye zarar vermekle ekonomik görevlerini hakkıyla yerine getiremediğini; tarım üretimini baltalayıcı etkiler yarattığını; dünya piyasa şartlarına intibak edemediğini belirtiyorlar. Maliye vekili Saraçoğlu Şükrü: "Tacirlerimiz... zürraın kâbiliyeti ile ...muvazi adım atmazlar ise ...fazla istihsal memleketin dahilinde kalmak suretiyle fiyatların sukûtunu intaç ediyor ve zürra sınıfında... tahdidi ziraat hasıl oluyor" demiştir.[85]

Görülüyor ki tütün inhisarı tartışmalarında hükümetin tüccar aleyhine, çiftçiler lehine aldığı bir tavır, ticari sermayenin sözcüleri tarafından daha genel bir ilke sorunu olarak "devlet müdâhalesinin sınırları" sorunu olarak yorumlanmıştır. Bu, İzmir İktisat Kongresi sırasında İstanbul tüccarının inhisarlara karşı aldığı tavrın bir uzantısıdır.

Serbest Fırka - CHF Polemiği

Ağustos 1930'da Serbest Fırka'nın kurulmasından sonra İktisat politikası tartışmaları hareket kazandı. Serbest Fırka-CHF çatışmasını ilk bakışta liberalizm-devletçilik çatışması gibi görmek mümkündür. Gerçekte ise, Serbest Fırka ile o zamanın Halk Fırkası arasında böyle kesin çizgilerle ayrılmış bir tutum ve felsefe farkı yoktu. Tek önemli fark, Serbest Fırkacıların yüksek vergilere ve bu vergi yükünü büyük ölçüde doğurmuş olan "Şimendifer siyase-

[85] *TBMM Zabıt Cerideleri*, 9.4.1930.

ti"ne muhalefet etmeleri,[86] inhisarların, özellikle liman inhisarlarının kaldırılmasını istemeleridir.

Serbest Fırka sözcüleri devlet ihalelerinin ve inhisarların işleyişini eleştirirken; örneğin, büyük çıkar gruplarının devletçe himayesi olgusuna saldırılırken yer yer "radikal" bir tutum içinde dahi görünmektedirler. Bu yüzden, CHF ile Serbest Fırka arasındaki ayrılıklar; bazı önbelirtiler taşımasına rağmen, iki alternatif iktisat politikası ve hatta gelişme yolu olarak "devletçilik-liberalizm" ayrımının kesinlikle yapılabilmesine imkân verecek kadar gelişmiş değildir. Gerçekte, günün iktisadi sıkıntılarını ustaca istismar eden ve hatta muhalefet kampanyasını esas olarak iktisadi güçlükler etrafında toplayan Serbest Fırka'nın, bu eleştirilerin yanı sıra, "devlet müdahalesinin mâkûl sınırlara indirilmesi" ve "liberalizm" sloganlarını ortaya atmaya gereksinimi yoktu. O güne kadar, devlet işletmeciliğini doğrudan doğruya özel teşebbüs aleyhine hemen hemen hiç genişletmemiş olan CHF yönetimine karşı Serbest Fırka, ileri devletçi sloganlarla çıksa idi herhalde daha başarısız olmazdı.[87]

Sloganlara yüzeyden bakıldığında, "devletçi" CHF'nin "sol", "liberal" Serbest Fırka'nın ise "sağ" siyasi hareketler sayılması doğru görülebilir. Halbuki, bu anlamda bir sağ-

---

[86] Fethi Bey, İzmir nutkunda: "Halkın tahammülünü aşan bazı vergileri tahfif prensiplerimizdendir... Son sene zarfında ...yalnız kazanç vergisinden dolayı ne kadar ticarethanenin kapandığını sormak isterim" demiştir *(Hâkimiyet-i Milliye,* 8.9.1930).

[87] Fethi Bey İzmir'de coşkun gösterilerle karşılanmış ve bu arada bazı çatışmalar da meydana gelmiştir. Serbest Fırka liderinin İzmir'e gittiği günlerde, İzmir liman işçileri bir grev yapmışlar; birkaç gün sonra zabıta kuvvetlerinin müdahalesiyle grev son bulmuştur. CHF organı *Hâkimiyet-i Milliye,* bu konuda, "İzmir tüccar ve müteşebbisi Fethi Bey İzmir'e ne getirecek diye beklerken, gele gele büyük bir grev geldi. Bereket Cumhuriyet zabıtasına!" niteliğinde yazılar yazmış; CHF organı ve Meclis'teki CHF mebusları tarafından nümayişlere katılan "serseri kılıklı insanlar" kınanmıştır.

sol ayrımını Fethi Bey kesinlikle kabul etmemekte ve kendi fırkasını, "solcu" bir siyasi hareket olarak görmektedir: "Fırkamız sola mütemayildir. Münakaşa hürriyetinin tesisine taraftar olmak ve bu gibi hürriyetlerin câri olmasını istihdaf etmek itibariyle tamamen sola müteveccihiz. Bundan daha solu sosyalizm olur."[88]

Ne var ki Serbest Fırka kurulurken bu partinin liberalizmi ve keza CHF'nin devletçiliği yukarıdan, önceden ve ısmarlama olarak tayin edilmiştir. Serbest Fırka kurucularından Ağaoğlu Ahmet de bunu belirtmektedir: "Eski CHF liberalin liberali [idi]. ...İsmet Paşa'nın Sivas'ta irat ettiği nutuktan evvel... CHF'nin devletçi olduğunu ne ben ve ne de kimse bilmiyordu. Bu nutuktan sonradır ki Fırka devletçi oldu... Demek ki yeni Fırkaya kurulmadan evvel serbest namı vermiş olanların, eski Fırkaya da devletçi sıfatını ilave etmeğe karar vermiş olduklarını kabul etmek lâzım."[89] Böylece, liberalizmi ve devletçiliği peşin direktiflerle paylaşmış olan iki parti, Serbest Fırka kapanıncaya kadar, üç ay boyunca, bu yapay tartışmayı yürütmüşlerdir.

Serbest Fırkacılar CHF'nin sözde devletçiliğini zaman zaman karikatürize etmekten geri kalmadılar: "İktisadî faaliyetleri devlet elinde temerküz ettirmek... sola mütemayil addedilebilir... Şimendifer işletmek, madenleri ve tabii servetleri... istismar eylemek gibi faaliyetleri ele alan devlet sola... gitmiş addedilebilir... Yoksa, Türk köylüsü varidatının % 35'ini elinden alıp ecnebi sermayesine vermek ve ...devlet hazinesini çıkmaz bir yola sevk etmek; buna ne Etatizm, ne sağ, ne sol ...denir... Bizce devletçilik menafii ammeye müteallik işlerde devletin halkın menfaatine olarak, bizzat teşebbüsata girmesidir... Devletin yaptığı işin

---

[88] Kuruç, *age*, s. 10. Fethi Bey'in Ağustos 1930'daki bir basın toplantısından.

[89] Ağaoğlu, *age*, s. 30. Ağaoğlu, Serbest Fırka'nın kuruluşunda ve resmi politika olarak liberalizmi kabul etmesinde Gazi'nin kişisel rolü üzerinde duruyor.

gayesi halkın menfaatini temindir. Bunun için kârı düşünmez. Kazanacağı parayı halkın lehine kullanır. Halbuki **biz**de [devletin iktisat siyaseti] ...Avrupa'nın ve komisyoncuların hesabına çalışmış oluyor. ...Bu mu devletçilik?" (Ağaoğlu Ahmet).[90] "Bugünlerde devletçilik siyaseti diye bir münâkaşa açıldı. Anlaşılan çift hayvanından vergi olmak ve fakat traktör sahiplerini muaf tutmak devletçilik siyasetidir. Vergide adâlet... henüz devletçilik nazariyatı arasına girememiştir. Sivas nutkunda Türk milletinin pek arzu ettiği bir siyaset olarak gösterilen ...devletçilik her vakada kalıptan kalıba [girmekte];... devletçilik hakkında sarih bir fikir peyda etmek mümkün [olmamaktadır]." (Fethi Bey).[91]

CHF'nin sözde devletçiliğini bu alaylı üslup içinde eleştiren Serbest Fırkacılar, peşinen "liberal" bir politikaya bağlandıkları için, objektif bir dayanakları olmadığı halde, âdeta "vazifeten" devlet müdahalesinin azaltılmasını savunmuşlardır: "Masraflar memleketin iktisadî tahammül kudretini aşınca, halkın iktisadî ...inkişâfı durmaya mahkûmdur... İktisadî... kuvvetleri mühimsememek acı neticelerle karşılaşmağı davet eder. İşte Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın 'liberal' siyaseti ile Sivas nutkunda tebarüz eden siyaset arasında en mühim fark bizim bu iktisat âmillerini ve istihsal kuvvetlerini rencide etmemek hususunda göstereceğimiz itinadan ibarettir... Liberalizm... devlete ait olan vazifeleri devlete ve millet efradına ait olan vazifeleri de şahsi teşebbüslere terk eden ve teşebbüslerin inkişâfına engel olacak müdahaleleri asla tecviz etmeyen bir meslektir. Halkın her şeyi hükümetten beklemesi arzu olunmayan bir haldir. Bu halin menbaı... hükümetin ...fertlerin serbest inkişâfına meydan vermemiş olmasından mütevellittir. Her şeyi hükümetin yapmasına imkân [yoktur]... Avrupa'nın

---

[90] *Aynı kaynak*, ss. 115-116.

[91] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 4.10.1930.

bugünkü inkişafı, sermâye ile mesainin serbest... faaliyetinden mütevellit[tir]... Halkın... temâyülü... giriştiği işlerde müdahaleden azâde ve serbest hareket edebilmesidir. Devlete ait... vazife halk tarafından münferiden yapılması kâbil olmayan işleri başarmak ve halkın şahsî... teşebbüslerini kolaylaştırmak... olmalıdır. Sermaye ve mesainin serbest inkişâfı hedefini ... gaye ittihaz etmiş olan fırkamızın ... programı zekânızın tatbiki ve mesainizin inkişâfı için geniş sahalar açmak istidadını haizdir." (Fethi Bey, İzmir Nutkundan).[92]

Devletin iktisadi görevinin "münferiden yapılması kâbil olmayan işleri başarmak" olduğunu söylerken Serbest Fırka lideri bu formülle "şimendifer siyaseti"nin eleştirilemeyeceğini idrak edemiyor. Gerçekte, Türkiye'nin o günkü şartlarında bu siyasetin eleştirisine cevaz verecek formül, olsa olsa, "fertlerin yapamadığı işleri devletin de yapmaması" olabilirdi! CHF 1931 sonuna kadar hem söz hem fiille; 1931'den sonra ise, ileride göstereceğimiz üzere, zaman zaman, fiille değilse bile sözle Fethi Bey'in "liberal" formülünü; "devlet ferdin yapamadığı işleri yapar" ilkesini savunmuştur. Bu bakımdan Fethi Bey'in konuşması "liberalizm" teriminin açıkça ortaya atılmasından başka hiçbir yenilik ve orijinallik taşımamaktadır. CHF ile aralarındaki sözde politika ayrılığının tezahür biçimi olan vergilerin tahfifi ise, 2.10.1930'da okunan hükümet programında da vardır.[93]

Gerçekten, Serbest Fırka liderinin liberalizmi, CHF uygulamaları ile o kadar uygunluk halindedir ki CHF resmi organı haklı olarak "devlet... millet tarafından daha iyi yapılabilir hangi teşebbüslere engel [oluyor]?" diye sormaktadır.[94]

---

[92] *Hâkimiyet-i Milliye*, 8.4.1930.
[93] TBMM Zabıt Cerideleri, 2.10.1930.
[94] *Hâkimiyet-i Milliye*, 9.9.1930.

Buna rağmen CHF yetkilileri içeriği olmayan bir "devletçilik" kavramını "vazifeten" savunmak için ellerinden geleni yapmaktadırlar. Kavramın ilk defa resmen ortaya atıldığı Sivas nutkunda (30.7.1930) İsmet Paşa bu konuda şunları söylüyor: "Liberalizm nazariyatı ... bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fikri temâyülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar ... Mutedil devletçi olarak halkın temayülâtına ve metalibine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermâyedarların faaliyetinden beklemeğe sevk etmek bu memleketin anlayacağı bir şey midir?"[95]

Ancak "devletçilik" terimi henüz tam yerleşmemiştir. Terim olarak belki de bazılarınca sosyalizmle eşanlamlı olduğu sanıldığından "mütedil devletçilik" savunuluyor. Sivas nutkundan bir ay kadar sonra BMM'de okunan hükümet programında ve programa karşı yöneltilen eleştirilere başvekilin verdiği cevapta "devletçilik" sözcüğüne rastlanmamaktadır. Programda hükümetin iktisadi mesleği şu cümlelerle açıklanıyor: "Millî iktisatta mesleğimiz malûmdur... Hükümetin her sahada faaliyeti... millî iktisat için ya bir faide temini, ya bir engelin bertaraf edilmesi gibi bir iktisadî gayeye teveccüh ettirilmek lâzımdır."[96] Bu "özlü" açıklama ile yetinmeyen İsmet Paşa muarızlarına cevap verirken, aynı gün, bu mesleği liberalizmin bir alternatifi olarak gösteriyor ve devletçiliğin yerine (Mahmut Esat'ın 1923'te kullandığı "Yeni Türkiye İktisat Mektebi"ni andıran) "Millî İktisat Sistemi" ibaresini kullanıyor: "İktisatta... takip ettiğimiz ve takip edeceğimiz istikâmet millî iktisat

---

[95] *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimaî Nutukları*, ss. 314-316.

[96] *TBMM Zabıt Cerideleri*, 2.10.1930.

sistemidir."[97] Ancak, aynı gün BMM'de İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey, belki de Fethi Bey'in "devletçilik" kavramı üzerinde ısrarla durması yüzünden mecbur kalarak devletçiliği tanımlamaya ve savunmaya çalışmakta ve "devletçilik" ve "milli iktisat siyaseti"nin âdeta eşanlamlı olduğunu söylemektedir:

"Bir milletin iktisadiyatı hakkında tatbik olunacak prensip o milletin medeniyet merhalesile, mazisile hattâ coğrafî vaziyetile mütenasip olur. Onun icabatı haricinde tatbik edilecek herhangi bir prensip o milleti - izmihlale götürür. Bugün eğer hükümet devletçiyim diyorsa... kendisinin bir millî iktisat mefhumunu kavramış olduğunu beyan etmiş oluyor. Millî İktisat mefhumu da şu ibarede hülasa edilebilir: Memleket dahilindeki iktisadi menfaatler kendi kendine ve anarşik sûrette faaliyet ve harekette bulunmayacaklardır. Onlar yüksek bir ahenk ve muvazeneyi temin etmek için bir noktaya doğru sevk ve tevcih edilecekler. Fakat bu noktaya doğru tevcih edildiklerinde devletin faaliyeti ferdin faaliyeti yerine kâim olmayacak, ferdin faaliyetinde ne gibi engeller varsa onları bertaraf edecektir. Her fert, ferdî teşebbüste... bir müteazzıv küllün cüz'ü olduğunu kavrayacaktır. Hükümet devletçilik dendiği zaman bunu anlar ve bu gayeyi temin için müdahaleyi esas tutmuştur. Filhakika bu hususlarda devlet müdahale etmeyecek olursa memleketimizin gerek dahilindeki ferdî menfaatlerin iktisadî faaliyetinde gerek haricî ferdî faaliyetlerin memleket dahilindeki faaliyetlerinde memleketi... tehlikeye koymasına göz yummuş demektir. İktisâdiyatta muayyen hakim noktalar vardır. O hâkim noktalara... çıkmış olanlar... o memleketin efrâdını menfaatlerine alet olarak kullanabilirler. İnsanın insan tarafından istismar edilmesi budur. Hükümet... o hâkim noktaları daima ve

---

[97] *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, ss. 235, 237.

tamamen kendisi işgal edecek ve bu sayede... husûsî faaliyetleri himaye edebilmiş olacaktır. Eğer o hâkim noktaları liberalizmin anarşik vaziyetine terk edecek olursak... on seneden beri istihsâl edilmiş olan neticelerin hepsi de bir senede bertaraf edilmiş olacaktır... Devletçilikte... muayyen hizmet milletin umum efrâdını iktisadî noktai nazardan alâkadar ettiği takdirde devlet onu umûmî hizmet şekline kalbeder."[98]

Fertlerin âhenkli bir şekilde ortak çıkarı sağlamaya yöneltilmeleri; devletin ferdi faaliyetler yerine geçmemesi; insanın insanı sömürmesine imkân veren hâkim noktaların devletçe işgali; kamu çıkarını ilgilendiren faaliyetlerin devletçe kamu hizmeti biçimine getirilmesi fikirlerinin hâkim olduğu bu konuşma, incelediğimiz dönem boyunca devletçiliği derli toplu açıklamaya yönelmiş yegâne çabayı temsil etmektedir. Ancak fikirlerin berraklık kazanmadığı da dikkati çekmektedir. "Hâkim noktalar"ın ne olduğu anlaşılmamaktadır. Kast edilen, ekonomiyi yetkili biçimde yöneltebilme imkânı veren yetkiler midir; yoksa, sadece kamu hizmetleri midir? Hâkim noktaların devletçe işgali, devletin yer yer zorunlu olarak özel faaliyetlerin yerine geçmesine sebep olmayacak mıdır? Bu ihtimal varsa, M. Şeref'in "devlet, ferdin faaliyeti yerine kâim olmayacak" ifadesi boşlukta kalmamakta mıdır? Bu sorular, henüz cevapsız kalmaktadır ve iktisat vekilinin "devletçilik" kavramı etrafında açık seçik bir anlayışa ulaşamamış olduğu gözlenmektedir.

Devletçilik CHF Programında

1931 Ocak'ında İzmir'de, Mustafa Kemal, devletçilik kavramı üzerinde duran bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma-

[98] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 2.10.1930.

da ilk kez, Halk Fırkası programının bir unsuru olarak devletçilikten söz edilmektedir: "Fırkamızın takip ettiği program... iktisadî noktai nazardan devletçidir... Halkımız tab'an devletçidir ki her türlü ihtiyacı devletten talep etmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimizin tebayii ile fırkamızın programında tamamen bir mutabakat vardır."[99]

Mustafa Kemal'in CHF programının bir unsuru olarak gösterdiği devletçilik, birkaç ay sonra biçimsel olarak da fırka programına girdi. 1931 yılının Mayıs ayında CHF'nin üçüncü büyük kongresi toplandı. Kongrede CHF için kabul edilen program, fırkanın altı temel ilkesini ve bu arada devletçiliği de kapsıyordu: "Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa iktisadî sahada- devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır."[100]

Devletçilik adına o güne kadar söylenenler ve yapılanlar, sermaye çevrelerinin çıkarları ile çelişmediği için, bu ilke ve programdaki diğer iktisadi hükümler hemen hemen tartışmasız kabul edilmişlerdir. Gerçi Kongre'de bazı devlet işletmelerinin özel müteşebbisle rekabet etmesinin sermaye çevrelerinde uyandırdığı bazı endişeler dile getirilmiştir. Bunları biraz aşağıda nakledeceğiz. Ancak ilgi çekicidir ki bu tartışma devletçilikle ilgili madde görüşülürken açılmadığı gibi, tartışma sırasında "devletçilik" kavramı da arka planda kalmıştır. Kısacası, 1931 yılında, bir temel ilke ve bir politika olarak devletçiliğin hemen hemen hiçbir şey ifade etmediği Kongre zabıtlarından da anlaşılmaktadır.[101]

---

[99] Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmî Belgeleri*, Ankara, 1963, s. 14.

[100] *CHF Programı*, İstanbul, 1931, ss. 11-12, Birinci madde, ç fıkrası.

[101] *CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları*, İstanbul, 1931.

Programın 5. maddesinde, Sanayi ve Maadin Bankası'ndan bahseden bir cümleyi vesile eden İstanbul delegesi Hasan Vasıf söz alarak: "[Sanayi ve Maadin Bankası] yalnız... kendi fabrikalarını düşünüyor. Diğer... fabrikalarla alâkadar olmuyor... Sanayide sermayenin ne büyük rol oynadığı malûmdur. Fakat Sanayi ve Maadin Bankası'nın doğrudan doğruya fabrika yapmasıyla bu mesele halledilmiş olmayacaktır... Ziraat Bankası nasıl bilfiil ziraat yapmağı... hayaline getirmiyorsa Sanayi Bankası'nın da böyle düşünmesi lâzım gelir. Fakat... Banka... buna zıt olarak doğrudan doğruya... fabrikalar yapıyor ve ... esnafla rakip bir vaziyete giriyor ...Erbabı sanayi bundan büyük ...zarar görmekte [dir]... Banka'nın ... sanayi erbâbını finanse etmesi daha büyük bir tesir icra edecektir... Büyük sermayelere mütevakkıf [olan] ...işlere SMB'nin teşebbüs etmesi doğru olabilir. Fakat en küçük teşebbüslere kadar girmesi muvâfık değildir... Bir çift kundura için bile sipariş alıyor... Kunduracı esnafı vergi veriyor. Beykoz kundura fabrikası... vergiden muaftır" demiştir. İlgili bankanın faaliyetinin ne kadar sınırlı olduğunu Mustafa Şeref aşağıya alacağımız konuşmasında açıkladığına göre, Hasan Vasıf'ın bankanın faaliyetlerini özel teşebbüs için nasıl zararlı gördüğünü anlamak güçtür. "Kunduracı esnaf"ın şikâyetlerinden öteye geçmeyen bu endişenin yersizliği iktisat vekili Mustafa Şeref tarafından şöylece belirtilmiştir: "[Programda] SMB'nin... fabrikalar açarak husûsi teşebbüs ashabile rekâbet haline gireceğini ifade eder bir kelime yoktur... Kanunda... [bankanın eline geçmiş bulunan] fabrikalar Anonim Şirket haline kalbedilecek, hususi müessesat meyanına ithal olunacaktır diye bir hüküm vardır... [Bu hüküm] hisse satarak onları satmak demektir. Elde bulunan üç fabrikadan birisinin hisseleri çıkarılmış fakat satılamadığından Sanayi ve Maadin Bankası'nda... kalmıştır... Bu nokta üzerinde yü-

ründükçe *birkaç sene sonra elde bulunan fabrikaların hepsi husûsî müessese haline gelecektir*... SMB hususunda düşünülen... bankacılık kısmı ile müessesat kısmını... ayırmak ve müessesat kısmını husûsi fabrikalar sınıfına ithal etmek [tir] ... Vasıf Bey'in... endişelerine mahal yoktur." Bu konuşmayı yapan kişinin birkaç ay önce ekonominin "hâkim noktaları"nın devletçe işgal edilmesi gerektiğini savunan iktisat vekili olduğunu hatırlatalım. Demek ki hâkim noktaların işgali, bütün devlet fabrikalarının elden çıkarılmasına engel olmamakta ve bu husus, "devletçilik" ilkesinin parti programına girdiği Kongre'de söylenmektedir! Mustafa Şeref sözlerine devamla 1931 yılının devletçiliğini açıklıyor: "Devletçi olmak... bizzat ticaret... istihsal hayatına girerek kazanmak gayesini takip etmek değildir. Devletçilik tanzim... murakabe... himaye teftiş eder. İcâbında amme hizmeti şeklinde bizzat[102] idare eder... Amme hizmeti şeklindeki [faaliyetleri]... husûsî teşebbüse bıraktığımız takdirde, vatandaşların bir kısmı diğerinin nef'ine çalışmakla müntehir olabilir. Yahut... hizmet lâyıkile istihsal olunamaz. Buna mâni olmak için... [devlet] amme hizmeti şeklinde onu idare eder. Devletçilik bu şekilde olduğuna göre... hiçbir sûretle husûsî teşebbüs ile devletin rekâbet haline geçmesi[ni]... ifade etmemektedir."

Kongre'de kabul edilen programın iktisadi hükümleri, çok genel mahiyette tavsiyelerden ibarettir. Bir fikir edinilmesi amacı ile programın tarım ve maliye ile ilgili hükümleri dışındaki iktisadi hükümlerini aktarıyoruz:

"İktisatta hareketli sermâye mühimdir. Normal sermâyenin yegâne menbaı millî say ve tasarruftur. Bunun için çalışmayı artırmak, fert ve aile hayatında ve umumiyetle devlet idaresinde, mahallî ve millî idarelerde tasarruf

[102] Mustafa Şeref'e göre, iktisadi mahiyetteki kamu hizmetlerinin özel imtiyazlı şirketlerce yürütülmesi gerektiğini daha önce belirtmiştik.

fikrini kökleştirmek, Fırkamızın başlıca prensipidir." (3. Kısım, Md. 1)

"Kredi ve sigorta meselelerile ihtiyacın talep ettiği ehemmiyetle iştigal olunacaktır. Kredide ucuzluk ve kolaylık temini başlıca emelimizdir." (3. Kısım, Md. 2)

"İthalatın ihracattan fazla olmaması ve en nihayet aynı kıymette olması tediye muvâzenesinin temini için elzem addettiğimiz şarttır." (3. Kısım, Md. 3)

"Küçük san'atlar erbâbını ve esnafı müşküller ve zaaflardan kurtarmak ve onları daha kuvvetli, emniyetli bir vaziyette koymak ve onlara kredi müesseseleri yaratmak düşündüğümüz esaslı noktalardandır. Küçük ve büyük sanayi, iptidaî madde müstahsillerinin menfaatlerine de uygun himâyeye nail olacaklardır... Sanayi ve Maadin Bankası'nı hareketli bir sermâye ile teçhiz etmek asli düşüncelerimizdendir." (3. Kısım, Md. 5)

"Memleketin inkişâfında büyük ticaret faaliyetleri mühimdir. Normal çalışan ve tekniğe istinat eden sermaye sahipleri teşvik ve himâyeye sahiptir." (3. Kısım, Md. 6)

"Haricî ticaretimizin tanzimi başlıca işimizdir. Bu hususta ticaret erbabının faaliyetlerini semereli kılacağız. Millî mahsulât ve mamûlâtımızın revaçlarını teshil, şöhretlerini muhafaza ve ihraçlarını temin tedbirlerile yakından alâkadar olacağız." (3. Kısım, Md. 7)

"Ormanları ve madenleri işletmek ve bu sûretle istikbâlimizi açmak ve aydınlatmak için yapılabilecek olan her tedbire tevessül olunacaktır." (3. Kısım, Md. 8)

"Nafıa işlerimiz... bir tatbik programına göre takip olunacaktır. Bu işlerden büyük feyiz ve kuvvet vasıtası olan demiryolu inşaatına devam edeceğiz. Limanlar inşaatına münasip zamanlarda başlamak lüzûmu göz önünde tutulacaktır... İyi ve fennî köprülere ve şose şebekesine kavuşmak için amelî bir program tatbik olunacaktır. İktisadî maksatlara vefa edecek bir büyük su işi idealimizdir.

Küçük su işlerimizi başarmak ilk hedeflerimizdendir." (3. Kısım, Md. 9)

"Kara, deniz, hava nakliyeciliğinin tanzim ve inkişâfına çalışacağız." (3. Kısım, Md. 10)

"İktisadî mülâhazalarımızda herhangi vekâlet ve makamlara taallûk eden bütün devlet işlerinin, millî iktisat noktai nazarından, mutlak kârlı ve faydalı olması kaidesini umumiyetle esas tutarız. Eskiden kalmış kanunların ve usûllerin zamanla bu noktadan ıslahına ehemmiyet veriyoruz." (3. Kısım, Md. 13)

Görülüyor ki iktisadi hükümleriyle CHF programı, uzun dönemli hedefleri tespit eden bir parti felsefesini değil, zayıf bir hükümet programını andırmaktadır.

5. İktisadi Bağımsızlık ve Yabancı Sermaye

Bir Temel Yanılgı

Emperyalizme karşı silahlı direnmeyi kazanan Kuvayi Milliyecilerin, zaferin hemen ertesinde Batı sermayesiyle işbirliğine nasıl yöneldiğine yukarıda değindik; burada da aynı konudaki görüş ve tezleri nakledeceğiz. Ancak, ilk önce çelişkili görünen bu tutumun veya bu tavır değişikliğinin nedenlerine kısaca eğilmek yararlı olacaktır. Emperyalizmin askeri saldırısına, siyasi nüfuzuna, kapitülasyonlara ve çeşitli imtiyazlara karşı amansızca mücadele veren bir kadro, aynı anda yabancı sermayeye karşı nasıl bu kadar davetkâr olabilirdi?

Türk Devrimi ve Sonrası'nda Taner Timur, Milli Mücadeleyi *sömürgeciliğe* karşı olan, fakat bir iktisadi sistem olarak *emperyalizmle* çatışmayan bir savaş olarak yorumluyor ve yukarıdaki soruyu bu yorumdan hareketle cevaplandırıyor. Sömürgecilik, Timur'un sözleriyle, "bir kapitalist ülkenin, burjuva devrimini geçirmemiş başka bir ülkenin siyasi bağımsızlığına son vererek onu kendi ekonomi-

sine bağımlı kılması, yani hammadde kaynağı ve mamûl madde pazarı haline getirmesidir." (s. 45). Osmanlı İmparatorluğu bu anlamda bir yarı-sömürge idi; Sevr Antlaşması, ülkenin sömürgeleşme sürecinin adeta son aşamasıydı ve bu sürecin askeri, siyasi, hukuki ve idari çeşitli belirtilerini tasfiye etmek; kapitülâsyonların, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin, çeşitli imtiyazların külliyen tasfiyesi; soyut anlamda *siyasi bağımsızlığın* kayıtsız şartsız sağlanması, Kuvayi Milliyecilerin hedefi idi. Bu hedef, şüphesiz, *iktisadi bağımsızlığa* giden yolda atılacak bir adımdı; *gerekli olan*, fakat *yeterli olmayan* bir adım.

Zira emperyalizm, siyasi bağımsızlığa dolaysız olarak saldırmadan bir geri kalmış ülkede iktisadi egemenliğini sürdürebilir. Emperyalizm, Batı tekellerinin sermaye ihracına, dış ticaret mekanizmasına ve çeşitli uluslararası piyasa bağıntılarına dayanan bir sömürü ve iktisadi ilişkiler sistemidir. Geri kalmış bir ülke üzerinde dolaysız siyasi-askeri hâkimiyetle bu sistemi sürdürmek mümkün olmuyorsa; emperyalizm, biçimsel bağımsızlığa görünüşte saygı göstererek ilişkilerini yerli ortaklar ve işbirlikçilerle sürdürür; bu unsurların siyasi nüfuzu oranında da siyasi iktidara dolaylı olarak ortak olur.

İşte Milli Mücadele'nin liderleri, siyasi bağımsızlık tutkusu içerisinde, emperyalizmin iktisadi içeriğini fark etmediler ve imtiyazlar istemediği, milli bağımsızlığa ve Türkiye'nin egemenlik haklarına riayet ettiği takdirde yabancı sermayeden sadece yarar geleceğini umdular. Hatta ipin uçlarını ellerinde tuttukça Chester-tipi imtiyazların dahi kontrol edilebileceğini sandılar.

Öte yandan, emperyalizmle Osmanlı Devleti arasındaki iktisadi ilişkiler sisteminin, Türkiye'deki en önemli halkaları gayri müslim sermaye çevreleriydi. Zaferle birlikte, İstanbul'un Türk ticaret burjuvazisi bu rolü devralmak çabasına girişti. Emperyalizmle iktisadi bağları olduğu gibi

korumak, fakat sadece halkaları değiştirmek çabası, yeni rejim tarafından da desteklendi. Halbuki sermayenin *milli* olup olmaması nüfus kâğıdı veya din sorunu değil; emperyalizmle ve Batı sermayesiyle mevcut iktisadi ilişkilerde, yerli sermayenin ne oranda bağımlı bir rol oynadığı; ortaklık, aracılık ve komisyonculuk görevi mi, yoksa bağımsız bir iktisadi fonksiyon mu ifa ettiği sorunu ile ilgilidir. Savaş sonunda bu anlamda milli bir nitelik göstermeyen İstanbul Türk burjuvazisinin "milliliğini" teşhiste, salt "Türklük" ölçüsü kullanıldığı sürece ciddi yanılgılara düşülmüştür.

Resmi Görüşlerdeki Gelişme

İktisadi bağımsızlık kavramının bu sınırlı anlaşılışına, yani ancak ve yalnız siyasi bağımsızlıkla gerçekleşebileceği görüşüne, siyasi liderlerin çeşitli ifadelerinde rastlanılmaktadır.

İsmet Paşa, 1928 yılında, "Türkiye Cumhuriyeti iktisadî istiklâli gaye bilen bir nizam tesis etmiştir"[103] diyordu. Ancak, iktisadi istiklali tehdit eden unsurları saymaya gelince, bütün liderler *imtiyaz arayan* yabancı sermâyeye parmak basmanın ötesine gitmemişlerdir. Celâl (Bayar) Bey, daha 1921 yılında bu görüşü şöyle ifade ediyordu: "Millet... iktisâden düşkün bir raddeye girmiş ise bu da memleketimizde ecnebi imtiyazın... kapitülasyonların... Türk tacirlerine tefavvuk ederek memleketimizin bütün menabii varidatına fiilen vaziyet etmesindendir... Memleketimize *imtiyaz şeklinde giren* sermayenin düşmanıyım. Çünkü onun arkasından nüfuzu siyasî girer ve memleketin hürriyetine ve... istiklâline suikast eder ve bizi esir yapmak ister... Nitekim İngilizler... Hindistan'ı bu sûretle

[103] *İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, s. 182.

esir etmişlerdir... Memleketimize hayırhah bir sûretle yalnız *ticaret kastıyla gelen* sermâyeye... muavenet edebiliriz."[104] Buradaki, "imtiyaz arayan ve dolayısıyla zararlı" ve "yalnız ticaret kastıyla gelen, dolayısıyla yararlı" yabancı sermaye ayrımı, dönem boyunca, hatta daha sonralarına kadar resmi görüş olarak kalmıştır.

İzmir İktisat Kongresi'ndeki nutkunda, Mustafa Kemal'in Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerini incelerken yaptığı tahlil aynı paraleldedir: "Osmanlı Devleti fiilen mahrûm-u istiklâl bir hale [gelmişti]. Bir devlet ki tebaasına koyduğu vergiyi ecnebilere koyamaz; bir devlet ki gümrükleri için rüsum muamelesi ve saire tanzimi hakkından men edilir, bir devlet ki ecnebiler üzerinde hakk-ı kazasını tatbikten mahrumdur. O devlete müstakil denilemez... Meselâ şimendifer inşası, mesela fabrika yapmak için devlet serbest değildi... Hayatını teminden aciz olan bir devlet müstakil olabilir mi? Osmanlı ülkesi ecnebilerin müstemlekesinden başka bir şey değildi. Osmanlı halkı... esir vaziyetine getirilmişti. Bu netice, ...milletin kendi irade ve hâkimiyetine malik bulunamamasından, şunun bunun elinde istimâl edilmesinden neşet etmişti... Devlet ve hükümet ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Her yeni millet gibi Türkiye buna muvafakat edemez. Burasını esir ülkesi yaptırmayız." Ancak, yukarıda değindiğimiz ayrımı yaparak Mustafa Kemal ekliyor: "Zannolunmasın ki ecnebi sermâyesine hasımız; hayır, bizim memleketimiz vasîdir. Çok sây ve sermâyeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebî sermâyelerine lâzım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız. Ecnebî sermayesi bizim sâyimize inziman etsin ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin."[105]

---

[104] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953*, Ankara, 1954, ss. 86-87.

[105] Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, ss. 248, 252-253. M. Kemal'in Ökçün tara-

Yabancı sermayeyi bu çerçeve için destekleyen resmi demeç ve ifadeler Chester projesi türünden anlaşmalara büyük umutların bağlandığı bu ilk yıllarda sık sık tekrarlanmıştır. Mahmut Esat'ın 1923 Şubat'ında çeşitli vesilelerle söylediği ifadeleri tekrarlayacak olursak: "Bizim ecnebî sermâyesine düşman olduğumuz iddia ediliyor. Bunlar külliyen yalan ve iftiradır... Memleketimizin kavaninine riâyetkâr herhangi bir ecnebî sermâyesine kat'iyyen düşman [değiliz]... Türkiye esirler ülkesi olmasın. Her medenî millet gibi muamele görsün. Bu tarzda muamele etmeği muvafık gören ecnebilerin sermâyesine kapılarımız açıktır... Bütün iktisat âmillerimiz doğrudan doğruya yabancı sermâyesinin esir ve hizmetkârıdır... Zannedilmesin ki bu cihete işaret ederken yeni Türkiye İktisat Mektebi'nin ecnebi sermayesine karşı bir taassubu, bir husûmeti vardır. Hayır... biz Türkiye'yi bir esirler ülkesi halinde ecnebi sermayesinin eline terk... edemeyiz. Fakat memleketimizde meşrû bir sûrette kazanmak ve yaşamak isteyen yabancı sermayesine kanun ve nizamlarımıza tabii olmak... Türkiyelilerden fazla bir imtiyaz, bir hile ardında koşmamak şartıyla... her türlü teshilâtı (= kolaylığı), hatta diğer milletlerin gösterdiği teshilâttan fazla kolaylıkları irae etmeğe her zaman hazırız."[106]

Aynı yılın ağustosunda İsmet Paşa Meclis'te benzer içerikli bir konuşma yapıyordu: "Bizim memleketimize gelip sermaye dökecek ve teşebbüsatı iktisâdiyata girişecek erbâbı teşebbüse müşkülât... îkâ etmek zihniyetinde... değiliz... Elverir ki...bu memleketin hukuku istiklâliyesi müsellem olan bir mûhit olduğunu bilsinler. Memleketimiz kavanininin hududu ve icâbâtı dahilinde kalmak... ve meş-

---

fından yayımlanan bu konuşmasının metni ile aynı konuşmanın Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yayımlanan metni *(Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II,* Ankara, 1952, s. 109) arasında bazı farklar vardır.

[106] *Aynı kaynak*, ss. 10, 17, 263.

ru bir sûrette kazanmak lüzûmunu kendileri kabul etsinler... Hâkimiyet almak düşünmesinler. Fıtratımız... meşrû kazançlara... emniyet... vermek için müsaittir. Arzu ediyoruz ki gelsinler, sermâye döksünler, iş yapsınlar, meşrû istifade etsinler. Bu yalnız erbâbı teşebbüsün istifadesini temin etmez... Memleket için de mucibi istifâde olur."[107]

Ne var ki bütün bu davetkâr ifadelere rağmen, yabancı sermaye, Türkiye'ye Chester projesinden umulduğu gibi, yani büyük imar hamleleri, geniş çaplı yatırımlar yapmak üzere gelmedi. Musul petrolleri Türkiye'ye verilmeyince, yabancı sermaye gruplarının büyük yatırımlar karşılığı alınacak maden imtiyazlarına karşı ilgileri söndü; bunun yerine Anonim Şirketler ve inhisarlar kanalı ile ve Türk sermayedarlarla işbirliği içinde ülkeye sızmayı tercih etti. Bu gelişmenin liderlerde yarattığı hayal kırıklığının izlerine rastlamak mümkündür. Daha 1923 yılında, Mustafa Kemal'in, "dış kaynaklara başvurmadan gelişme" alternatifi üzerinde düşündüğü fark ediliyor: "Bünye-i devleti yaşatmak için *harice müracat etmeksizin* memleketin menabi ve varidatıyla temini... idare tedbirlerini bulmak lâzım ve mümkündür."[108]

Chester projesi ve benzer girişimlerin sonuçsuz kalması sonunda demiryolu yapımına dış borçlanmalara ve yabancı sermayeye başvurmadan kalkışılması, hükümetin sert eleştirilere hedef olmasına yol açmıştı. Bunlardan bir kısmına yukarıda değinmiştik. Hükümet çevreleri, 1928 yılından itibaren bu eleştirilere karşı, yabancı sermayenin ve dış borçlanmaların ülke için çok da istenir bir yol olmadığını ifade etmeye başlıyorlar. 1928 Eylül'ünde İsmet Paşa Malatya'da diyor ki: "Memleketi inkişâf ettirmek için haricî istikraz [dan] başka çare yoktur... propagandasını

---

[107] *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimaî Nutukları*, ss. 62-63, İsmet Paşa bu tarihte hariciye vekilidir.

[108] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (I)*, İstanbul, 1945, s. 286.

işitiyoruz... Mazi tecrübeleri... istikrazların millî noktai nazardan taşınmayacak kadar ağır şeraitini gösteriyor... Hariçten gelecek lütûflara teslimiyetin... karşılığı olan şartı anlamak müşkül müdür?"[109]

Yabancı sermaye ve dış borçlanmalara bağlanan umutların gerçekleşmemesinin tabii sonucu milli-iç tasarruflara dayanan bir gelişme modeline yöneltmek olacaktı. 1929'da kurulan İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ve düzenlenmeye başlayan *Tasarruf ve Yerli Mallar Haftaları*, bu yeni tutumun belirtileri sayılmalıdır.

1929 Şubat'ında İsmet Paşa Tasarruf ve Yerli Mallar Haftasını açarken: "İktisadî teçhizat için elzem olan... esaslı vasıta sermâyedir. Sermaye için, hariçten gelecek... ikrâzâtın kıymeti söz götürmez. Fakat asıl millî sermâye, milletin kendi tasarrufu... ile temin olunmalıdır."[110]

Aynı yılın aralığında, başvekil: "Millet hayatında kendi menbaına, yani istihsaline kifâyet etmek endişesi; işte asıl büyük tedbir budur. Millet, kendi istihsâlinden fazla sarf etmeyecek kanaatkâr bir hayata girmek mecburiyetindedir... Eğer istihsalimiz kifâyet etmiyorsa ve çalışan vatandaş ekmekle kahve arasında muhayyer kalacaksa onun kahveyi tercih edip dermansız düşmemesi için gücümüz yettiği kadar kulağına bağıracağız. Güzel lâvantalar sürünmüş ince ipekliler içinde Türk kızlarının cılız ve ciğeri çürümüş bir hale gelmesine muvafakat etmeyeceğiz... Kızlarımızın kuvvetleri, kanaatkârlıkları, tasarrufları ile kendi yuvalarını yıkılmaz kaleler gibi sağlamlaştırmalarını isteyeceğiz"[111] sözleriyle "millî tasarruflarla gelişme" tema'sının da ötesinde, âdeta "kapalı" bir gelişme modeli önermektedir.

---

[109] *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimaî Nutukları.*
[110] *Aynı kaynak.*
[111] *İnönü'nün...*, ss. 207-210.

Birkaç ay sonra, Sivas nutkunda İsmet Paşa, o günlerde kendisine Serbest Fırka çevrelerinden gelen eleştirilerin de etkisiyle, yabancı sermayeye karşı biraz daha sertleşmektedir: "Senelerden beri [yabancı] sermâye propagandası millî politikayı çürütmek için çalışmaktadır... Şimdiye kadar hiçbir sermayedar bana şartlarını söylemedi... Bu geçen senelerde sermâye getirecek adamın düşünebileceği şartları kabul edebilecek adamın akşama yiyeceği olmayan, kapısında alacaklıları zorlar, gözü kararmış biçare bir adam olması lâzımdır... Ecnebî şirket inhisarından bu memleketin ne çektiğini bilmeyenler... gaflete düşebilirler... Sermâye muhtaç ve zayıf bir iklime bizzat vaz'iyyet etmek için gelir. Sermâye kuvvetli bir muhite mâkûl şeraitle girer."[112]

Kalkınmanın finansmanında yabancı sermayenin önemli bir rol oynayacağı inancı 1931'de herhalde tamamen ortadan kalkmış olacak ki bu tarihte kabul edilen parti programı, "Normal sermayenin yegâne menbaı millî sây ve tasarruftur" cümlesini alarak, yabancı sermâyenin "normal-dışı" sayılması gerektiğini imâ etmiş oluyor. CHF Kongresi'nde programın bu maddesiyle ilgili görüşmelerde, "normal sermâye" teriminin belirsizliği üzerine sorulan bir soruya cevap veren program encümeni sözcüsü Refik Şevket: "Normal sermayeden... millî sermâye kast edilmiştir. Maksat kendi menabii milliyemizden elde ettiğimiz sermâyedir. Bunun haricindeki sermâye anormaldir"[113] diyerek bu tutumu açıkça ortaya koymuştur.

Yerli-Yabancı Sermâye İşbirliğinin Savunulması

Büyük imar hamlelerine katkıda bulunmaya yanaşmayan yabancı sermaye bu yıllarda, gördüğümüz gibi sessizce, özellikle şirketler çerçevesinde Türk ticaret ve bürokrasi

---

[112] *İsmet Paşa'nın...*, ss. 317-324.

[113] *CMF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları*, İstanbul, 1931.

unsurları ile ortaklıklara girişerek ülkeye sızmaya devam ediyordu. Türk burjuvazisi ise bu yeni işbirliği mekanizmasına intibak etmek ve eski, gayri müslim işbirlikçi ve komisyoncuların yerini almak çabaları içinde idi. 1923 Şubat'ında, bir İstanbul gazetesinde bu tavır çok açık bir biçimde ortaya konuyor: "İktisâden mutavassıtları ilgaya kalkışmak kadar bir hata tasavvur olunamaz. Ticaretin ruhu tavassuttur. Binaenaleyh tufeyli bazı Rum ve Ermenilerin oynadıkları rollerle millî tüccar sınıfının vazifeyi içtimaiye ve iktisadiyesini bir tutmak menafii milliyemize sarahaten muhaliftir."[114] Hedef, ilk aşamada, dış ticarette azınlıkların fonksiyonlarını devralmaktı. Bizzat kaleme aldıkları bir belgedeki ifadeyle: "Türk tüccarının ithalat ve ihracat ticaretinde hâkimiyetini temin etmek ve millî iktisat vadesinde millî tüccara teveccüh eden vezaifin ifâsını teshil eylemek maksadiyle... teessüs eyleyen *Millî Türk Ticaret Birliği*"[115] bu çabaları ilk koordine eden örgüt olmuştu. İstanbul Ticaret Odası gayri müslim unsurların hâkimiyetinden kurtarılmalıydı ve hükümet de bu hedefi destekliyordu.[116] Millî Türk Ticaret Birliği'nin Ocak 1923'teki bir toplantısında Reis Hüseyin Hüsnü Bey, "Öteden beri anasır-ı ecnebiye elinde bulunan İstanbul ticaretini millî ellere tevdi etmek bugün bizlere terettüp eden bir vazifedir"[117] diyor; yine Birlik için hazırlanan bir raporda, tüccardan Şamlı Emin Bey: "Rum komisyoncularının Avrupa ile muamele yapmalarına mâni olmak ve... Avrupa komisyonculuğu için Avrupa'da tahsil görmüş, lisana âşina namuskâr gençlerin esâmîsini araştırarak ehliyeti görenlerin tavzif edilmesi" isteğinde bulunuyor.[118] İzmir Kongre-

[114] Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 52.
[115] *Aynı kaynak*, s. 143.
[116] Bkz. *Aynı kaynak*, ss. 7, 87-88, 97.
[117] *Aynı kaynak*, s. 116.
[118] *Aynı kaynak*, s. 105.

si'ndeki konuşmasında Mustafa Kemal, "ticaretimizin ağyar elinde kalması memleketimizin servetinden lüzûmu kadar istifade edememeği bais olur"[119] diyerek ve bir ay kadar sonra Konya tüccarlarıyla görüşürken, "İhrâcât ve ithalatımıza tavassut vazifesini gören ticareti ağyar elinden kurtarmak"[120] gereğine işaret ederek bu görüşleri ihtiyatlı bir biçimde desteklemiştir. Gerçekte ise, azınlıkların dış ticaretten bir bütün olarak tasfiyesi hiçbir zaman gerçekleşmemiştir.

Avrupa ile ticarette komisyonculuğu ellerine geçirme çabası ile paralel bir çabayı İstanbul ticaret çevreleri yabancı sermaye ile Türkiye içinde işbirliği konusunda da harcıyorlardı. Burada da hedef, yabancı sermayeyi Türkiye'de tasfiye etmek değil; onun Türk unsurlarla ortak olarak ülkeye girmesini sağlayacak şartları kabul ettirmekti. Millî Türk Ticaret Birliği, İzmir İktisat Kongresi'ne sunduğu raporda bu konuda: "Ecnebi sermayesinden müstağni kalamayacağımız aşikâr ise de bu sermayenin memleket için muzır olmayacak şekillerde girmesinin temini"ni istedikten sonra şu ifadeleri ekliyor: "[Yabancı] sermayenin alâkasızlığımızdan ve iktisadî işlere akıl erdirememizden dolayı şimdiye kadar memleketimizde faydasından çok fazla zarar tevlid ettiği de gayri kabili inkârdır. Yarınki humma âlûd mesaide bu zararlardan içtinaben ecnebî sermayesiyle olan millî, hukukî ve siyasî vaziyetimizi güzelce tayin etmeliyiz."[121] Bu konuda, Millî Türk Ticaret Birliği, Kongre'ye ayrıntılı bir öneri getirmiş ve bu öneri "Türkiye İktisat Kongresi'nin Yabancı Sermaye Hakkında Hükümete Sunduğu Esaslar" adı altında kabul edilmiştir.

Bu esaslara göre, yabancı sermaye ülkeye sadece "kanunen Türk addedilen şirketler" içerisinde girebilmeliydi.

---

[119] *Aynı kaynak*, s. 225.
[120] *Atatürk'ün...* (II), s. 137.
[121] *Türkiye İktisat Kongresi*, s. 151.

Bir şirketin kanunen Türk sayılabilmesi için, şirketin faaliyet alanı veya sermayesinin büyüklüğüne göre değişen (% 75, % 51, % 41, % 31) oranlarda sermayesinin "münhasıran Türklere tefriki" öngörülüyordu.[122] Yabancı sermayeyi Türk burjuvazisi ile ortaklığa zorlama amacı güden bu ilkeler, 1923-1931 yılları arasında Türkiye'ye giren yabancı sermaye tarafından fiilen kabul edilmişti; Gündüz Ökçün'ün daha önce zikrettiğimiz, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye* adlı çalışması bu olguyu belgelemektedir. Esasen, emperyalizmin çağdaş nüfuz biçimleri bu türden yerli ortaklara muhtaçtır. Bu ilkeleri kabul eden İktisat Kongresi, öte yandan, İşçi Grubunun getirdiği "imtiyazlı ecnebi müesseselerin devletleştirilmesi" önerisini, işçiler dışındaki bütün grupların ortak oyları ile reddetmişti.[123]

Dış Ticaret Politikası Üzerine Görüşler

Millî Türk Ticaret Birliği'nin İzmir Kongresi'ne gümrük politikası ile ilgili olarak getirdiği öneri şöyleydi: "Dahilî ve millî sanayiin inkişâfı, yerli mahsulât ve mevadd-ı iptidaiyenin revâcını temin edecek şekilde himâyekâr bir gümrük sistemi takibi ve gümrük mesailinde müdahalât-ı ecnebiyenin kat'iyyen kabul edilmemesi." Bu ifade, grupların oybirliğiyle kabul edilerek Kongre kararları arasına girmiştir.[124]

Önerinin gerekçesini açıklayan raporda, himayeci bir politikanın yararları ve gereği belirtilmiştir: "Hariçten içimize girmek için hazırlanmış mecralar mevcut iken, kendi taazzuv-u iktisadimizi serbest mübadele tarzı ile tesis etmemize imkân yoktur. Himaye sistemi, Türk tüccarının

---

[122] *Aynı kaynak*, s. 435.
[123] *Aynı kaynak*, s. 434.
[124] *Aynı kaynak*, s. 145.

yarınki sanayi hareketlerine derece-i iştirakini tayin edecek ve Türkiye'yi garp sermayedarlarının görmek istediği gibi yalnız mevadd-ı iptidaiye yetiştiren bir müstemleke olmaktan kurtararak millî sanayie müzâhir kılacaktır." Ne var ki sınırsız ve aşırı bir himâyeciliğin de reddedildiği, aynı raporda ekleniyor: "Himâye tarzı, büyük faydalarını ancak, tatbik usûllerinde gösterilecek dirayetle temin eder... Alelıtlak, ithalata kuyûd-u müşkile vaz'ı... maksadı temine kâfi gelemez. Bunun içindir ki bu sistemin çok müdekkikane, ihtiyatkârane tatbiki lâzım ve bu hususta ticaret ve iktisat ve alelumûm istihsâl erbâbından müteşekkil heyetlerin mütalaası alınmak zaruridir." Millî Türk Ticaret Birliği, "memlekette yetişen mahsulât-ı ziraiye ve mevadd-ı iptidaiye ile bunlardan memleket dahilindeki sanayi ve ihzârı kâbil olan mamulât ve... kolay kâbil-i teessüs olan sanayi" için himaye sisteminin derhal uygulanmasını öneriyor. Buna karşılık, aynı rapora göre, "derhal teessüs etmesi kâbil olmayan veya bu imkân münhasıran himâye sisteminin tatbiki ile kâbil-i temin bulunmayan sanayi ve istihsalâtı birdenbire himâye için gümrükleri tazyik etmek doğru olmaz." Bu öneriler, Kongre'de "Tüccar Grubunun Esasları" arasında kabul edilmiş ve bunlara ilaveten, "sanayi, ziraat ve ticaretin muhtaç olduğu mevadd-ı iptidaiyenin mümasili mevcut olmadığı takdirde gümrük resminden, istisnası" ile "sanayie elzem olan bazı mevadd-ı iptidaiyenin men-i ihracı" kabul edilmiş; ayrıca, lokum ve helva gibi malların ihracında hammaddeden (şekerden) alınmış vergi ve resimlerin iadesi de oybirliğiyle kabul edilmiştir.[125]

Tüccar grubu, "gümrük mesailinde müdahalât-ı ecnebiyenin kati'iyyen kabul edilmemesi"ni önerirken, Lozan Antlaşması henüz imzalanmamıştı; fakat Konferans'ın sey-

[125] *Aynı kaynak*, ss. 145-146, 415.

rinden, gümrük tarifemize "müdahalât-ı ecnebiyeyi" bir süre için kabul edeceğimiz herhalde aşağı yukarı belli olmuştu. Büyük bir ihtimalle bu sebeple, 1923 başlarında, hükümet çevrelerinin gümrük politikası ile ilgili demeçleri, özel sermaye çevrelerinden gelen ve yukarıda naklettiğimiz önerilerin yanında bir hayli ılımlı ve ihtiyatlı görünmektedir. İzmir Kongresi'nin Heyet-i Faalesinin hazırladığı (ve iktisat vekilinin görüşlerini geniş ölçüde yansıtan) rapordaki ifadeye göre, "gümrüklerde himaye bizim esas prensibimiz olacaktır. Ancak... gümrükler bir varidat menbaı addedilmemelidirler. Alelıtlak serbesti-i ihraç ve ithal nasıl şayan-ı tecviz değilse, yine alelıtlak memnuiyet-i ihraç ve ithal veyahut ağır ihracat ve ithalat gümrüğü almak istemek de o kadar hatalıdır. Gümrük siyasetimiz iktisat siyasetimizin bir barometresi olmalıdır."[126] Kongredeki konuşmasında ise Mahmut Esat, himâyeciliğe ilke olarak dahi olsa, angaje olmaktan dikkatle kaçınıyor görünmektedir: "Gümrüklerde mutlaka himayeci olamayız. Memleketimizin ihtiyacı olan şeylere karşı bir kapıya benzeyen gümrüklerimizin iki kanadını da açarak ve her şeyin ithaline müsaade edebiliriz. Bunlar o gibi şeylerdir ki memleketin istihsalini tezyid ve tanzim için ithallerine zarûret-i kat'iye vardır... Bazı ithalata karşı gümrüklerimizin yalnız bir kanadını açarız ve mutavassıt bir resim alarak girmesine müsaade ederiz. Çünkü memleketin ihtiyacı bunda mutavassıttır. Bazı ithalata karşı gümrük kapılarımızı tamamen seddeder, arkasına bir de ordumuzu koyar ve memlekete o gibi eşyadan hiç bir şey koymayız. Çünkü bunun memlekete girmesi iktisadiyatımız için bir zarar, bir tehlike teşkil eder."[127]

Aynı yılın mart ayında, dış ticaret konularına değinen Mustafa Kemal, gümrük politikasının üzerinde durmaksı-

[126] *Aynı kaynak*, ss. 79-80.
[127] *Aynı kaynak*, s. 263.

zın ihracatın geliştirilmesi zorunluluğunu belirtiyor: "Harice çıkarılacak mahsulat mercileri temin [için]... bir an evvel otomobiller, şoseler ve şimendifer yapmaya mecburuz."[128] 8 Nisan 1923 tarihinde yayımlanan ve Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası'na dönüşmesini öngören, "Dokuz Umde Beyannâmesi"nde, "Mevaddı iptidaiyesi memleketimizde bulunan mamulâtı ve mesnuatı memleket dahilinde vücude getirmek için himâye ve teşvikat icrası ve mükafat itâsı sûretlerile azami tedabir alınacaktır"[129] denmekteydi. Lozan'ın tanıdığı beş yıllık süre doluncaya kadar, gümrük ve dış ticaret politikası konularında bu ihtiyatlı tavır sürdürülmüş gibi görünmektedir.

Hükümet çevrelerinin bu ihtiyatlı tavrına karşılık, 1924 Kasım'ı ile 1925 Haziran'ı arasında faaliyette bulunan ve kurucuları arasında Ali Fuat ve Kâzım Karabekir Paşalar gibi Milli Mücadele'nin önde gelen simaları bulunan Terakkiperver Fırka'nın "himâyecilik" sorununa çok daha "dışa dönük" bir yaklaşımla baktığı, Fırka'nın programından ortaya çıkmaktadır. Kendisini "liberal" olarak ilan etmiş olan Terakkiperver Fırka programının himaye sorununu ele alan 33. maddesi şöyleydi: "... Serbest mesleğimiz, asırlardan beri tesiratı hariciye ile sönmüş olan veya müstaidi inkişâf bulunan sanayimizin himâyesine mâni olmayacaktır. Fakat bu himaye alelâmya değil makûl ve mütedil tarzda ve bir program dahilinde vûkû bulacaktır. Nazarımızda himâye, bir gaye değil, bir vasıtadır. Müstaidi inkişâf olmayan her sınıfı himâye ederek memleket dahilinde hayatı pahalandırmak ve... ecnebi devletleriyle başlayacak olan ticaret... müzakerelerinde müşkül bir mevkide kalmak istemeyiz. On senelik bir devre için tanzim edilecek olan yem tarife yalnız memleketin istidâdı tabiîsi dahi-

[128] *Atatürk'ün...* II, s. 137.

[129] T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, s. 581.

linde bulunan sanayiin himayesi gayesi ile vücude getirilecek ve ziynet eşyası hariç olarak diğer mevad ve masnuata ait gümrük rüsûmu tenzil olunacaktır. Ecnebi ticaretine gösterilecek bu müsaadat sayesinde yerli mevaddı iptidaiye ve ziraiyemizin Avrupa piyasalarında şimdikinden daha geniş bir revaç ve mahreç bulunmasına çalışılacaktır."[130]

"Serbest ticaret" fikrine hiçbir zaman bu derecede taviz vermemiş bulunan resmi çevrelerde, 1928 yılından itibaren himayeci bir politikayı, hatta gümrük resimlerinin de ötesinde büyük buhranın dış ticaretteki etkilerine karşı koymak üzere miktar sınırlamalarına yönelmeyi savunan ve bu yönde izlenmeye başlayan yeni politikaların gereğini ispata çalışan demeç ve konuşmalar artmaktadır.

1928 yılında, İsmet Paşa, dış ticaret konusunda o zamana kadar ciddi olarak düşünülmemiş olmaktan yakınmaktadır.[131] 1929 yılından itibaren uygulanmaya başlayan yeni gümrük tarifeleri ve himayeci politika açıkça savunulmaktadır. Kasım 1929'da İsmet Paşa, "yeni gümrük tarifeleri tedricen tatbik olunmaya başladı. Tarife siyasetimiz müfrit ve hesapsız bir himayecilik fikrinden uzaktır... Buğdayı bilhassa himâye ettiğimiz doğrudur... Halkımızın % 70'i çiftçidir. Takip ettiğimiz himaye sistemi % 20 çiftçiyi kuvvetlendirecek, bununla alâkadar olan % 20'den fazla sair müstahsilleri sarsmayacak bir yoldur... Buğday himayesinden milletimizin % 70'inin sefaleti bedeline... vazgeçmeyeceğiz" diyordu. Birkaç ay sonra Başvekil, aynı konuya sanayiin himayesi açısından da dönüyor: "Dokuma sanayiini... himâye... kararındayız. Mahsûllerimizi ot fiyatına çıkarmak ve dokuma olarak ateş pahasına getirip, gömlek olarak giymek kurtulmaya çalıştığımız bir beladır: İnce pamuk bezi dokumalarımızı öldürdü. Beyaz makine unu ekmeğimizi tahrip edinceye kadar ilerledi... Ekmeği-

[130] *Aynı kaynak*, ss. 618-619.
[131] *İsmet Paşa'nın...*, s. 224.

mizi kurtardığımız gibi gömleği de kurtarmaya çalışacağız."[132]

Nisan 1930'da Millî Tasarruf ve İktisat Cemiyeti Umumi kâtibi, İzmir mebusu Rahmi Bey, sanayinin himayesi ile sanayicilere düşen sorumluluklara değiniyor: "Devletin himayesini isteyen sanayiciler... himâyeye lâyık olduklarını ispat etmelidirler. Devlet himâyesi geriliğin, iptidailiğin himâyesi olmamalıdır... Himâye edilen sanayi şubeleri de... dünya rekâbetine hazırlandıkları için himâye edildiklerini bilmelidirler."[133]

1929 sonrasının dış ticaret politikası, şüphesiz ki sadece himayecilik güdüsüne değil, aynı zamanda dış ticaret açığı ve Türk lirasının değerinde meydana gelen gerilemeye karşı tedbirler alma zorunluluğuna da dayanıyordu. Bu konuda İsmet Paşa 1931 sonunda şunları söylüyor: "Millî paranın kıymetini muhafaza etmek için... açığı kapatmak... düstûrdur... Teşvik vasıtalarıyla harice sattığımız malın fiyatı kadar satın almak neticesini elde edemeyince bu sefer hükümet kuvvetleriyle ithalat miktarını tahdit ederek muvazeneyi... tesis etmeğe teşebbüs ettik... [Dış] muvazene [yi] müdâhale ile tayin etmek tedbiri, iktisadî ve malî hayatımızda aksülâmeller yapacaktır... Serbestçe ve ucuz fiyatla, almak istediğimiz birtakım eşyalardan mahrum kalacağız... Malî hayatta... müşkülât... bütçeler[de] varidatın azalması sûretinde tezâhür edecektir... İthalâtın tahdit olunduğu devirlerde memleketin istihsâlini arttıracak... muhtaç olduğu maddelerden birçoğunun dahilde tedârikini mümkün kılacak tedbirler alabilirsek... âti için... iktisadî hayatı... daimi bir muvâzeneye bağlamış... ve ileride bu tedbirlerden hergün biraz daha kurtulmuş oluruz."[134]

---

[132] *Aynı kaynak*, ss. 258-259, 320.
[133] Kuruç, *age*, ss. 8-9.
[134] *Aynı kaynak*, s. 17.

C. İKTİSADİ MEVZUAT

1. Demiryolları ve Limanlar

Daha ilk günlerinden başlayarak yeni rejimin ulaşım ve özellikle demiryolu sorunu üzerine büyük bir titizlikle eğildiğini biliyoruz.[135] CHF'ye ait ilk resmi belge olan "Dokuz Umde"de, "müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen teşebbüsat ve fiiliyata başlanacaktır" ifadesi yer almaktaydı.[136] Gerçekten de hem demiryolu yapımı hem de yabancılara ait hatların satın alınması hızla başlatıldı.

22 Nisan 1924 tarih ve 506 no.lu kanunla Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya, Arifiye-Adapazarı demiryolları ile Haydarpaşa liman ve rıhtımının devletçe satın alınmasına izin verilmiştir. Aynı kanun, sözü geçen hatları ve limanı işletmekle görevli ve katma bütçeli bir genel müdürlük kurmuştur. Bu kanunu tamamlayan 31 Ocak 1928 tarih ve 1375 sayılı kanunla, bu hatlar ile Mersin-Tarsus-Adana demiryolu için, ilgili yabancı şirkete 204 milyon İsviçre frangı ödenmesi öngörülmüştür.

23.5.1927 tarih ve 1042 no.lu kanunla, "Devlet Demiryolları ve Limanlan İdare-i Umumiyesi" adı altında Nafia Vekâletine bağlı, katma bütçeli bir örgüt kurulmaktadır. Bu kuruluş, mevcut ve yeni yapılacak devlet demiryollarını ve bunların bağlanacağı devlete ait limanları işletmek ve inşa etmekle görevlidir. Devlet demiryollarında uygulanacak esas tarifeler ve genel şartlar aynı kanunla belirlenecektir. Ne var ki böylece belirlenecek tarifeleri, İda-

---

[135] Bu bölümde ve sonraki bölümlerde, bütün kanun metinleri düsturlardan; aksi dipnotlarda gösterilmedikçe bütün gerekçe, encümen raporları ve meclis görüşmeleri zabıt ceridelerinden alınmıştır. Kanun metinlerinde esas olarak kronolojik sıra izlenmiş; ancak birbiriyle konu bakımından ilgili kanunlar bir araya getirilmiştir.

[136] Tunaya, *age*, s. 581.

re-i Umumiye'nin teklifi ve hükümetin kararıyla değiştirmek mümkündür.

Bu kanun, 1483 no. ve 20.5.1929 tarihli kanunla değiştiriliyor ve bir önceki kanunla kurulan "İdare-i Umumiye" yeni baştan organize ediliyor. Yeni idare, Devlet Demiryolları ve Limanları Umum Müdürlüğü adını almakta; Umum Müdürlüğe basit limanlar ve dalgakıran inşa etme yetkisi de verilmektedir.

14 Nisan 1925 tarih ve 618 no.lu Limanlar Kanunu ise, Türkiye'deki limanların idare ve bakımı görevini devlete yüklemektedir. Deniz kıyılarında gazino, plaj, fabrika, tamirhane, kayıkhane gibi tesisler kurmak ve kara sularında dalgıçlık yapmak için liman reisliklerinden izin almak zorunlu olmaktadır. Hükümet, sermayesini kısmen bütçeden sağlayarak her limanda birer Türk Anonim Şirketi meydana getirmeye yetkilidir. Bu şirketler, limanlardaki su ve kömür dağıtımı, yükleme-boşaltma işlerini düzenleyeceklerdir. Diğer limanlar için sadece hükümete verilen bir yetkiden ibaret olan şirket kurma hususu, İstanbul limanı için bir zorunluluk biçiminde öngörülmekte ve İstanbul limanının en geç 1925 sonuna kadar bir liman şirketinin yönetimine geçmesi öngörülmektedir. 14 Nisan 1925 tarihinde kanunun kapsamı içine giren işlerle uğraşmakta olan deniz taşıtları sahiplerine, kurulacak liman şirketlerinin hisse senetlerine tercihan talip olma hakkı verilmektedir. Ancak, bu kişiler şirketlerin kuruluşundan itibaren altı ay içinde müracaat etmezlerse rüçhan hakları son bulmaktadır. Kanun yürürlüğe girmeden önce liman işleriyle ilgili tesislere sahip olanların tesislerine bir değer biçilir ve bu kişilere biçilen değer tutarında hisse senedi alma hakkı tanınır. Hisse senedi almadıkları takdirde nakdi bir tazminatın söz konusu olup olmadığı hakkında kanunda açıklık yoktur. Tesislere değer biçme işlemini yapacak komisyon, kara ve deniz ticareti odalarından birer üye ile ticaret müdürü, liman reisi ve tesis sahiplerinin bir temsilcisinden

kuruludur. Belediye sınırları içerisinde kıyıdan kıyıya nakliyat yapan deniz taşıtlarının faaliyetleri ise serbest bırakılmıştır.

Gelişmelerini ve üzerindeki tartışmaları yukarıda anlattığımız liman inhisarları, işte bu kanunla kurulmuş ve şirket haline getirilmişlerdir.

Son olarak, kabotaj hakkını Türk vatandaşlarına veren 19.4.1926 tarih ve 815 sayılı kanuna kısaca değinelim. Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi'nin 9. maddesi ile, "deniz kabotajını... ve liman hizmetlerini... kendi ulusal bayrağının tekelinde tutma hakkı" Türkiye'ye verilmekteydi.[137] 815 sayılı kanun, Türkiye'nin bu hakkı fiilen kullanma biçimini düzenlemiştir. Kanuna göre, Türkiye sahillerinin bir noktasından diğerine deniz ulaşımı Türk sancağı taşıyan gemilere mahsus kılınmakta; liman hizmetleri ile ilgili işletmeler sadece Türk vatandaşlarına açık tutulmakta; karasuları içinde balıkçılık, süngercilik vs. gibi üretken işler ve bu işlerde amelelik yapmak, kaptanlık, çarkçılık, tayfalık gibi işlerde çalışmak da sadece Türk vatandaşlarına açık tutulmaktadır.

2. Tütün İnhisarı

İç tüketim amacıyla tütün ve sigara ticareti, Osmanlı döneminde devlet içinde küçük bir devlet olan ve Düyun-u Umumiye İdaresi ile de yakından ilgili bir yabancı şirketin (Reji İdaresi'nin) inhisarında idi. Dış ticarete de hâkim olan Tütün Rejisi, devlete kâr hissesi ve tütün istihlak rüsumu veriyordu. Monopolcü durumunu gerek çiftçi, gerek tüketici aleyhine istismar ettiği ve devlete ödediği hissenin de düşük olduğu iddia edilen şirkete verilen imtiyazın ilgası, İzmir İktisat Kongresi'nde çiftçi ve tüccar gruplarınca istenmiş; tüccar grubu, ayrıca tütünde devlet inhisarına da

[137] Meray, *age.*, Takım II, c. 2, s. 84.

karşı çıkarak ticaret serbestisini savunmuştu. Birkaç ay sonra, Reji İdaresi ile Maliye Vekaleti arasında imzalanan bir anlaşmayla imtiyazın feshi halinde uygulanacak esaslar tespit olunmuştur.[138]

1925 yılında Reji İdaresi bu esaslara göre ve dört milyon liraya satın alındı ve 26.2.1925 tarih ve 558 sayılı Tütün İdare-i Muvakkatesi ve Sigara Kâğıdı İnhisarı Hakkında Kanun yürürlüğe girdi. Bu kanuna göre, 1925 mali yılı boyunca hükümete verilen bir yetkiye göre bir "Tütün İdare-i Muvakkatesi" kurulmaktadır. İç tüketime mahsus tütün alımı, işletilmesi, tütün-sigara imali ve satılması doğrudan doğruya devletçe, yani sözü geçen geçici idare tarafından ifa olunacaktır. Sigara kâğıdı veya bu amaçla kullanılabilecek beyaz kopya kâğıdı ve defter ithal ve ticareti özel şahıslara yasaklanıyordu. Hükümete bu kanunla bir yıl için verilen yetki, 8.2.1926 tarihinde 734 sayılı kanunla 1930 mali yılı sonuna kadar uzatıldı.

734 sayılı kanunla verilen yetkinin son bulduğu 1930 yılında, 1701 sayılı Tütün İnhisarı Kanunu çıkarıldı. Bu kanuna göre, ticari amaçla tütün ve tömbeki satın almak, işlemek, sigara, püro, ağız ve pipo tütünü yaparak ambalajlamak; kıyılmış ve işlenmiş tütün, püro, sigara, tömbeki ve sigara kâğıdı ithal etmek ve bütün bunları yurtiçinde satmak devlet inhisarına geçiyor. Tütün ihracı, devlet inhisarına bırakılmamakla birlikte, devlete ihracat yetkisi verilmektedir. Özel kişilere, ancak ihracat amacıyla yaprak tütün ticareti yapmak hakkı veriliyor. Ancak bu amaçla yapılan ticaret de devletin kontrolü altında tutulacaktı. Bu durumda tüccar, çiftçiden tütünü ancak ihracat amacıyla veya ihraç edecek başka bir tüccara satmak üzere satın alabilecektir. Bu alanda da her an bir rakip alıcı olarak devletle karşılaşabilecek duruma girmiştir. Meclis görüşmelerinden anlaşıldığına göre, devletin yurtiçindeki tütün

[138] Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, ss. 90-93, 301, 360-361.

ticaretine tamamen el koyması, hatta bizzat ihracat yetkisi ile teçhiz edilmesinin sebebi, tütün üreticisinin düşük fiyatlar yüzünden sarsılması ve daha ziyade dış piyasalara dönük olan tüccarın fiyatları düşük tutmak için azami çabayı sarf etmeleridir.

Tüccar çıkarlarını gözeten ve devletin piyasaya girmesinin fiyatları yükseltmesinden endişe eden mebuslar, meseleyi genel bir devlet müdahalesi-ticaret serbestisi problemi olarak ortaya atmışlar ve İnhisar İdaresi'nin rekabeti karşısında tüccarın tutunamayacağını ileri sürmüşlerdir. Hükümetin tutumunu savunan mebuslar ise, fiyat dalgalanmalarından ve düşük fiyatlardan tütün tacirlerini sorumlu tutmuşlar ve devletin gerektiğinde güçlü bir alıcı olarak piyasaya girmesinin çiftçiye büyük yararlar getireceğini belirtmişlerdir. Sonunda, çiftçilerin tezi kazanmış ve tasarıda ihracatçı-tacir-imalatçı lehine sadece ufak ve önemsiz bir değişiklik yapılmıştır: Maliye vekilinin tayin edeceği kayıtlara uygun olmak şartıyla ve sırf ihraç amacı ile özel kişilerce fabrika kurulmasına cevaz veren bir hüküm, kanun metnine eklenmiştir. Bu tartışmalarda tüccar tezinin gerisinde Reji İdaresi'nin fonksiyonlarını devralmak isteyen yabancı sermaye çevrelerinin yer aldığı da ileri sürülmektedir.[139]

3. Şeker Sanayii

1926 yılında üretime başlayan Uşak ve Alpullu şeker fabrikaları devletin de güçlü desteğine dayanarak kurulmuş özel şirketlerin elindeydi. Uşak fabrikasını Sanayi ve Maadin Bankası % 30 hisse ve geniş ölçüde kredi kaynaklarıyla destekliyordu. Baş hissedarları arasında zaman zaman bakanlık da yapacak olan CHF mebuslarından Faik (Kaltakkıran), Faik (Öztrak) ve Şakir (Kesebir) bulunan

[139] Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 67.

Alpullu fabrikası ise Ziraat Bankası'nın % 10 hisse ve kredi desteğiyle kurulmuştu. Bu fabrikaya, İş Bankası ise daha yüksek oranda bir hisse ile katılmıştı.

Sonraki yıllarda, şeker üretimi ile şeker ithalatının aynı çıkar gruplarınca yürütüldüğü ve şeker şirketlerinin bazı hallerde üretimi kısarak ithalattan yüksek kârlar elde etmeyi tercih ettikleri; bazı dönemlerde ise çok yüksek düzeylere çıkarılan gümrük resimlerinin arkasında monopolcü ve çok aşırı kârlar kazanmaya yöneldikleri çeşitli biçimlerde eleştiri konusu olmuştur.[140] Dönemin mevzuatını bu açılardan değerlendirmekte yarar vardır.

Alpullu ve Uşak fabrikaları henüz kuruluş halindeyken kabul edilen 5 Nisan 1341 (1925) tarih ve 601 sayılı "Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyaz ve Muafiyet Hakkında Kanun", Cumhuriyet döneminin ilk teşvik kanunlarından biridir. Kanuna göre, şeker fabrikaları kurmak ve işletmek için hükümet müsaadesi gerekli olmakta; ancak hükümet, şeker fabrikalarına özel bazı imtiyaz ve muafiyetler bahşetmeye de yetkili kılınmaktadır. Bu iki unsur bir arada, şeker endüstrisinde hem monopolcü piyasa şartları hem de hükümet kararnamelerine dayanan ölçüsüz teşvik ve ihsan dağıtma imkânları yaratmaktadır. Ticaret Vekaleti'nin tayin ettiği bölgeler içinde kurulmak şartıyla hükümet müsaadesi şeker fabrikalarına yirmi beş yıl müddetle verilir. Hükümetin özel yetkiyle ihsan edeceği teşvik unsurlarına ilaveten, fabrikalar Osmanlı döneminden devralınmış 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun imtiyaz ve muafiyetlerinden yararlanacaklardır. Bunların yanı sıra, 601 sayılı kanun, bazı özel teşvik unsurları da getirmektedir: Şeker, sekiz yıl süre ile istihlâk resminden muaf tutulmaktadır. Bu, muhtemelen, şekerin tüketiciye ucuz satılmasını değil, üreticiye yüksek kâr sağlamasını

[140] Aydemir, *İkinci Adam (I)*, ss. 429-430, 451-454; Avcıoğlu, *age*, ss. 185-187; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 21.4.1934.

doğuran bir hüküm olmuştur. Ayrıca, fabrikalara satış amacıyla üzerinde şeker pancarı üretilen arazinin on yıl arazi vergisinden; fabrikalara kömür, linyit, kiremit sağlayan ocakların ise normal olarak ödedikleri resimlerden muaf tutulması öngörülüyor. Fabrikaların kuruluşu için gerekli arazi, on-on beş dönüm arasında olmak şartıyla devlet tarafından parasız olarak, hatta gerekirse istimlak edilerek verilir. Fabrikaların ihtiyacı ile ilgili taşımalar, nakliye vergisinden 1/3 nispetinde bir indirim uygulanarak yapılır. Fabrikalarda çalışanlar ise on yıl süreyle kazanç vergisinden muaf tutulurlar. Bütün bu imtiyaz ve muafiyetlerden yararlanmak için, fabrikatörler yeter sermaye ve tecrübeye, tecrübeli elemana ve zorunlu görülen diğer şartlara sahip olduklarını kanıtlamaya mecburdurlar.

Bir yıl sonra kabul edilen, "Şeker İnhisarı Hakkında Kanun" (25.1.1926 tarih ve 724 sayılı), şeker ithalatını devlet tekeline vermektedir. Ayrıca, 601 sayılı kanuna göre kurulmuş fabrikaların üretimini devlet satın almaya mecbur tutulmaktadır. Bu tekelin imtiyazlı bir özel şirkete verilip verilmediğini tespit edemedik. Ancak, Şevket Süreyya, daha sonraki yıllara ait açıklamalarında, "şeker ithali işini tek elde toplamak için bir de özel şirket kurulmuştu. Bu özel şirketin aktif yürütücüsü, mesela bir şeker kralı vardı... Türkiye'nin büyük miktarda şeker ithalinde gene bu şirket sahnedeydi. Şekerle ilgili daha bazı işler de elinde toplanmıştı"[141] diye yazıyor. Ş. Süreyya yanılmıyorsa, bu açıklamalardan ya 724 sayılı kanunun ithalatta devlet tekeli ile ilgili hükümlerinin uygulanmadığı ya da ithalat imtiyazının sözü geçen özel şirkete devredildiği sonucu çıkar. G. Ökçün'ün Anonim Şirketlerle ilgili çalışmasında, 1928 yılında, bazı Alman şirketlerinin Alpullu şeker fabrikasının sahibi olan Türkiye ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş. ile birlikte, Türk-Alman Teşebbüsat-ı İktisadiye A.Ş.

[141] Aydemir, *İkinci Adam* (I), s. 452.

adlı bir şirket kurdukları tespit edilmiştir. Bu şirketin şeker ithalatıyla uğraşan bir kuruluş olma ihtimali vardır.

724 sayılı kanun, ithalatta devlet inhisarı dışında bazı ilgiç hükümler daha taşımaktadır. 601 sayılı kanun hükümlerine göre kurulmuş fabrikalarda üretilen şekeri satın almaya devlet bu yeni kanunla mecbur tutulmaktadır. Fabrikaların şeker satış fiyatlarına hâkim olacak ilkeler de kanunda tespit edilmiştir. Satış fiyatında, ithal edilen şekerin fiyatı esas alınmakta ve bu fiyata gümrük ve istihlak resimlerinin ve alım, nakliye ve diğer masrafların da eklenmesiyle yeni fiyat tespit edilmektedir. Devlet, böylece tespit edilen alım fiyatına kilo başına sekiz kuruş ekleyerek şekeri bayilere satmakta ve bundan sonraki iç ticaret aşamalarına karışmamaktadır. Bu hükümlerin uygulanmasında şeker ithaline uygulanan bütün gümrük ve istihlak resimlerinin şeker fiyatına fabrikatör payı olarak yansıdığı, yani himayenin doğrudan doğruya fabrikatöre kazanç sağlamasına imkan verdiği ileriki yıllarda gözlenecektir. 724 sayılı kanun, ayrıca, şeker inhisarını yönetecek bir genel müdürlük de kurmaktadır.

4. Madencilik, Petrol, Benzin

Bu dönemde doğrudan doğruya devletçe işlenen maden ocaklarının sayısı pek azdır. Bu yüzden, ilgili mevzuat, geleceğe ilişkin olarak devlete sadece bazı yetkiler vermiş; bu yetkilerin fiilen kullanılması Etibank'ın kuruluşundan önce gerçekleşmemiştir.

608 sayılı ve 12.6.1925 tarihli Maadin Nizamnamesi'nin[142] Bazı Maddelerinin Tadiline Dair Kanun terk edilmiş veya yeni keşfedilen madenlerin ya bizzat devletçe yahut devletle Türk tüzel kişilerin katılacağı ortaklıklar tarafından yöneltilmesini; yahut da sermayesinin asgari % 51'i

[142] Bu, Osmanlı döneminden intikal etmiş bir nizamnamedir.

Türklere ait olan Türk şirketlerine ihale olunmasını öngörüyordu. Bu kayıtlamanın, yabancı sermayenin madencilik alanında daha fazla yayılmasını önlemek için konduğu anlaşılmaktadır. Kanun, madenlerde yabancı personelin istihdamını da sınırlamaktadır. Buna göre, madenlerde yalnız Türkler çalıştırılır; sadece Türkiye'de var olmayan meslek alanlarında yabancı teknisyenlerin istihdamına cevaz vardır; şu şartla ki, yabancı uzmanlar, ücreti madenci tarafından verilmek şartıyla bir "Türk gencini" yetiştirmeye mecbur tutulmaktadır.

25.1.1926 tarih ve 725 sayılı Petrol ve Benzin İnhisarı Hakkında Kanun ile kurulan inhisar, aynı tarihte 724 sayılı kanunla kurulan şeker inhisarı gibi bir *ithalat inhisarıdır.* Esasen, 725 sayılı kanun, petrol inhisarının yönetim biçimini tamamen şeker inhisarınınkine paralel tutmuş; hatta maliye vekiline iki inhisarı birleştirme yetkisi tanımıştır. Kanuna göre, petrol ve benzin ithali devlet tekelindedir. Devlet bütün vergi ve resimlerin de dahil olduğu masraflara kilo başına sekiz kuruş ilave ederek petrol ve benzini bayilere satar ve bundan sonrasına karışmaz. Yurtiçinde üretilen petrolün satışı ise serbesttir. Bu inhisarın Amerikalı Standard Oil Şirketi'ne bırakıldığına yukarıda işaret etmiştik.

Türkiye'de petrol araştırma ve işletme faaliyetlerini düzenleme amacı ile 24.3.1926 tarih ve 792 sayılı "Petrol Kanunu" kabul edildi. Kanun petrol araştırma ve işletme hakkını esas olarak devlete vermektedir. Ancak halen petrol bulunup bulunmadığı bilinmeyen azami beş bin hektarlık arazide fertlere bir yılı geçmemek şartıyla petrol arama hakkı verilebilir. Bu süre içinde fertler herhangi bir kuyudan petrol çıkarırlarsa, kuyunun çevresinde yirmi beş hektarlık araziden yirmi beş yıl süre ile petrol çıkarma hakkı onlara ait olur. Bu yirmi beş hektarlık alanın çevreleyen yetmiş beş hektarlık bir bölgeyi işletme hakkı ise devlete aittir.

5. Sanayi ve Maadin Bankası

1925 yılında 633 sayılı kanunla kurulan Sanayi ve Maadin Bankası, Sümerbank'ın anası olup devlet teşebbüsü ile özel teşebbüs ilişkileri konusunda dönemin hâkim zihniyetini yansıtmaktadır.

Kanuna göre, Banka'nın amacı, sınai işletmelerin kuruluşuna katkıda bulunmak ve bu faaliyete bağlı olarak ticari ve itibari muamelelerde bulunmaktır. Banka'nın sermayesi: a) Ticaret Vekâleti'nin 1924'e kadar kurmuş veya iştirak etmiş bulunduğu fabrika ve şirketlerdeki hisse ve sermayesinden; b) 1925 yılında ve daha sonraki yıllarda Ticaret Vekâleti bütçesine konulacak "sınai teşvik tahsisatı"ndan ve c) harp sanayii dışında devlete ait fabrikalar ile bunların döner sermayelerinden oluşur.

Banka'nın yapacağı işler kanunda şöyle sayılıyor: Banka'ya devredilmiş sınai kurumları, "teşekkül edecek şirketlere devredinceye kadar idare etmek"; özel işletmelerle "iştirak" sûretiyle ortak teşebbüslere girişmek; bizzat ve iştirak sûretiyle maden işletmek; özel Türk sanayici ve madencilerine kredi açmak ve kuruluş amacına uygun banka işlemleri yapmak.

Görülüyor ki Banka'ya intikal etmiş ve hemen hemen hepsi Osmanlı döneminden kalma işletmeleri özel teşebbüslere devretmek kanun metnine bir hedef olarak alınmış ve üstelik sanayi ve maden sektörlerinde yeni kurulacak herhangi bir teşebbüsün sırf devlet sermayesiyle kurulması imkânsız kılınmış; özel sermaye ile iştirak kanunen zorunlu yapılmıştır. Banka, kendisine devredilmiş fabrikaları anonim şirketler haline getirecektir. Bu şirketlerin % 51 hisseleri nama muharrer olup Banka'ya ve Türk şahıslara ait olacak ve "teşekkül eden şirketlere" fabrikaları devir işi böylece sağlanacaktır. Banka, ayrıca tahvil ihracına ve kısa vadeli istikraz akdine de yetkili kılınıyor. İdare meclisine

mebusların ve özel fabrikatörlerin, madencilerin üye olmaları menedilmektedir.

Hükümet tasarısında, Banka'nın "bizzat veya iştirak sûretiyle" sınai tesisler kurmak yetkisi var olduğu halde, Muvazenei Maliye Encümeni, ilgili maddeyi Banka'nın bizzat teşebbüs kurmasına imkân vermeyecek biçimde değiştirmiştir.

2064 sayılı Sanayi Kredi Bankası Kanununun gerekçesindeki açıklamalardan anlaşıldığına göre, Sanayi ve Maadin Bankası faaliyette bulunduğu süre boyunca (kanunun da imkân vermemesi sebebi ile) kendiliğinden hiçbir teşebbüse girişmemiş olup, faaliyetinin son bulduğu 1932 yılında yirmi bir adet teşebbüsle ilgili durumda idi. Bunlardan dördü kuruluşundan beri kendi idaresinde olan fabrikalar;[143] diğerleri ise büyük çoğunluğuyla Banka'nın kuruluşundan önce devletçe girişilmiş ikrazat ve iştiraklerdir. Böylece, Banka'nm yeni teşebbüslere iştirak konusunda hemen hemen hiçbir şey yapmadığı ortaya çıkmaktadır. Yedi yıl boyunca, bu on yedi teşebbüse ancak 1.173.693 liralık iştirak; 4.838.427 liralık ikrazat yapabilmiştir. Bunun sebebi, sırf Bankaya ait dört fabrikanın çok masraflı çalışması ve Banka kaynaklarının sınırlılığı olmuştur.

6. İnhisarlarla İlgili Diğer Kanunlar

1925 yılı bütçe kanunu ile *patlayıcı maddeleri* kapsayan bir inhisar kuruluyor. Bu inhisarla ilgili talimatname, 17.6.1925 tarih ve 2132 sayılı kararname ile yürürlüğe giriyor. Talimatnameye göre, patlayıcı maddeler inhisarı bir anonim şirkete ihale olunacaktır. Ancak, inhisarı üstlenen

[143] Banka'mn elindeki fabrikalar Hereke, Feshane mensucat, Bakırköy bez, Beykoz deri ve kundura fabrikalarıdır. Bu ana fabrikaların dışında, Tosya çeltik fabrikası da Banka'ya ait görünmektedir. Ayrıca, karışık bazı gelişmeler sonunda, Uşak şeker fabrikası da Banka'nın faaliyeti son bulurken devlete intikal etmek üzeredir (Neşet Halil, *Ülkü*, Birinciteşrin 1933).

şirket, hükümetin belirleyeceği yerlerde fabrikalar kurmaya ve en geç üç yıl içinde üretime başlamaya mecbur tutulmaktadır. Bu suretle kurulacak tesisleri şirket otuz yıl sonra işler halde hazineye terk edecektir. Maliye Vekaleti, şirketin sermayesine 1/2 oranında iştirak etmeye yetkili olup ayrıca inhisarın konusu içine giren maddelerin azami satış fiyatlarını da tespit eder. Bu inhisar, Barut ve Mevadd-ı İnfilâkiye Anonim Şirketi'ne verilmiştir. Şirketin sermayesinin % 0,7'si ise, Fransız grubuna aracılık eden, İbrahim Beyzade Lütfü Bey ve Şürekâsına aittir. 1934 yılına kadar faaliyetlerine devam eden şirket bu yıl tasfiye haline girmiştir.[144]

22.3.1926 tarih ve 790 sayılı kanuna göre Türkiye içinde *ispirto ve her nevi alkollü içkinin* imali ve ayrıca ithali devlet inhisarına verilmekte ve bu inhisarın kısmen veya tamamen bir anonim şirkete devredilmesine hükümet yetkili kılınmaktadır. Ayrıca, mevcut ispirto ve içki fabrikalarının faaliyetlerine devamları, bu fabrikalar kanunda zikredilen teknolojik şartları haiz iseler, İnhisar İdaresi'nin müsaadesi ile mümkün olmaktadır. Fabrikalar üzerinde İnhisar İdaresi'nin denetim yetkisi de hükme bağlanmıştır. Yeni fabrika açmak veya işletme için gerekli cihazları ithal etmek ya da mevcut tesisleri onarmak hükümetin müsaadesine tabidir. Bu şekilde faaliyete devam eden özel fabrikaların üretimi, İnhisar İdaresi'nce % 5 - % 15 arasında kâr bırakacak fiyatlarla satın alınır.

İnhisar'ın bir özel şirketçe idare edilmesi ve bir hayli sıkı kayıt ve şartlara rağmen diğer özel fabrikaların da faaliyette bulunmalarının mümkün kılınması gibi hükümlerin yanı sıra kanunda devletleştirme ile ilgili hükümlere de rastlanıyor: İnhisar İdaresi, devlet ve özel sektör temsilcilerinden müteşekkil bir heyetin tespit edeceği fiyatlarla inhisarın konusuna giren fabrikaları satın alabilir. Satın

[144] Ökçün, *Anonim Şirketler...*, ss. 58-59.

almanın bahis konusu olması için, a) ilgili fabrikanın kanunda zikredilen teknolojik şartları haiz olmaması veya b) İnhisarlar İdaresi'nin ilgili fabrikanın kendi elinde bulunmasına lüzum görmesi lazımdır. Fabrika sahipleri sözü geçen heyetin tespit edeceği fiyatla tesislerini İnhisarlar İdaresi'ne devretmek istemezlerse üç ay zarfında fabrikalarının nakledilebilir parçalarını yurtdışına ihraç etmeye mecburdurlar; bunu da yapamazlarsa tesisleri zaptolunur. Şarap imal ve ihracı serbest olmakla beraber yurtiçinde satışı devlet inhisarındadır. Bu son sınırlamanın pratikte hangi anlama geldiği belli değildir.

790 sayılı kanunun ilginç bir noktası da İnhisarlar İdaresi'ne üretim hedefleri ile ilgili direktiflerin verilmiş olmasıdır. İdare, kanun yürürlüğe girdikten sonraki iki yıl zarfında, hammaddeleri yurtiçinden temin olunmak üzere, yılda üç milyon kg. ispirto üretebilecek fabrikalar kuracak; beş yıl sonunda ise yurt ihtiyacını karşılayacaktır.

1071 sayılı ve 28.5.1927 tarihli kanun, inhisarın bir TAŞ'ye devrine imkân veren hükmü kaldırarak, devletçe idaresini amir kılıyor. 1926 yılında inhisar % 55 hissesine bir Polonya şirketinin, % 45 hissesine ise hazinenin sahip olduğu, İspirto ve Meşrubat-ı Küûliye İnhisarı İşletme TAŞ'ye verilmişti; bir yıllık bir deneme sonunda bu alanda inhisarın doğrudan doğruya devlet işletmesine geçtiği böylece anlaşılıyor.

İspirto ve alkollü içkiler inhisarı, özel teşebbüsün de faaliyette bulunduğu bir alana devletin bir işletmeci olarak ve hatta devletleştirme yetkileri ile birlikte geniş ölçüde girdiği ilk örneklerden biridir. Bu dönemde devlet işletmeciliğinin bu biçimde genişlemesini gerektiren genel bir eğilimin var olmayışı, kanunun bu üretim koluyla ilgili bazı özel sebeplerden ötürü çıkmış olması ihtimalini artırıyor.

Kibrit ve çakmak imtiyazı, 1924-1929 yılları arasında, çoğunluk hissesi bir Belçika grubuna ait olan, Türkiye Kibrit İnhisarı TAŞ'ye verilmişti. 1930 yılında Şirket, hü-

kümetle yapılan bir anlaşma gereğince tasfiyeye uğramış ve imtiyaz bu sefer bir Amerikan şirketine inhisar olarak devrolunmuştu. Ancak, bu kez inhisarın yürütülmesi ile ilgili esasların kanun konusu yapılarak düzenlendiğini görüyoruz.

1503 sayılı ve 8.6.1929 tarihli kanunla, kibrit ve çakmaktaşlarının imali, ithali ve satışı devlet tekeline verilmiş ve çakmaktaşı ve kibrit yapmaya mahsus her çeşit makine, alet ve edevatın özel kişilerce ithali, imali, nakli, alım satımı da yasaklanmıştır. Kanun yürürlüğe girdiği tarihte özel kişilere ait bulunan ve kanunda zikredilen faaliyetin içine giren makine ve tesisler İnhisar İdaresi'nce satın alınır. Satmak istemeyen kişiler, makine ve tesislerini bir ay içinde ihraç etmeye mecbur kılınmaktadırlar. Anlaşma yoluyla fiyat belirlenmesi mümkün olmazsa, mahallin en büyük mülki amiri, ticaret odalarından (o yerde ticaret odası yoksa belediyeden) bir temsilci ile İnhisar İdaresi'nin satın alacağı tesis sahibinin bir temsilcisinden kurulu bir komisyon satış fiyatını belirler. Bu hükümler, muhtemelen Türkiye Kibrit İnhisarı TAŞ'nin tasfiyesinde uygulanmıştır.

Devletleştirme ile ilgili bu hükümler, ispirto ve alkollü içkiler inhisarı ile ilgili 790 sayılı kanunu andırmaktadır.

1503 sayılı kanun yürürlüğe girmesinden bir yıl sonra, 15.6.1930 tarih ve 1722 sayılı kanunla kibrit ve çakmak inhisarı işletmesi bir Amerikan şirketine devrediliyor ve bunun karşılığında bu şirketten on milyon dolarlık bir borçlanma anlaşması için hükümete yetki veriliyor. "The American-Turkish Investment Corporation" adlı şirketle akdedilen sözleşmeye göre, şirket, inhisarı yirmi beş yıl süre ile işletme imtiyazını elde ediyor. Bunun karşılığında Türk hükümetine yirmi beş yıl vade ve % 6,5 faizle on milyon dolarlık bir kredi açıyor. Amerikan şirketi, ayrıca, hazineye her yıl 1.750.000 lira ödeyecektir.[145]

---

[145] Derin, *age*, s. 134.

1943 yılında, kanuni imtiyaz süresi henüz dolmadığı halde, 4426 sayılı kanun, Amerikan şirketiyle akdedilmiş sözleşmeyi feshetmiştir.

7. Teşviki Sanayi Kanunu

Dönemin iktisadi mevzuatı içerisinde özel bir yeri olan, Cumhuriyet'in geniş kapsamlı ilk teşvik kanunu, Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur. Özel sınai teşebbüsleri ve maden işletmelerini geniş çapta muafiyet ve imtiyazlar tanıyarak teşvik eden 28.5.1927 tarih ve 1055 sayılı bu kanun, 1.6.1942 tarihine kadar yürürlükte kalmak üzere yasalaşmıştı. On beş yıllık bir uygulama sonunda özel sanayicilerin ve madencilerin, kanunla sağlanan teşvik unsurlarına artık ihtiyaçları kalmayacağı umulmaktaydı.

Kanunla özel teşebbüse tanınan muafiyet ve imtiyazlar şunlardır:

a) Belediye sınırları dışında işletme kurmak isteyen müteşebbislere parasız olarak, gerekirse istimlak yoluna başvurarak, arazi sağlanır. Teşebbüse belediye sınırları içinde arazi gerekli ise, kuruluşlara on yıl içinde ödemek şartıyla; takdir olunacak bir bedel karşılığında arazi verilir.

b) Teşebbüslerle devlet şebekesi arasında özel telgraf veya telefon hatları inşasına müsaade edilebilir.

c) Teşebbüsler ve bunların bulundukları arazi ve müştemilat ile sair tesisleri; müsakkafat, arazi, kazanç, maktu zam vergilerinden ve belediyelerin belirli ruhsatlardan aldıkları resimlerden muaftır.

d) Sınai işletme veya maden işletmesi vücuda getirmek için kurulacak şirketlerin hisse senetleri ve tahvilleri damga resminden muaftır.

e) Kuruluşların tesisi, yapımı ve genişletilmesi için gerekli inşaat malzemesi, üretim için gerekli hammaddeler, makine, alet ve yedek parçalar; işletmelerin kendilerine ait olarak kuracakları nakliye, tahmil-tahliye tesislerinin ku-

rulması ve muharrik kuvvet üretimi ve nakli için gerekli malzeme, eğer yurtiçinde bulunmamakta ise veyahut yeteri derecede üretilmiyorsa, gümrük ve duhuliye resimlerinden muaftır.

f) Teşebbüslerin veya teşebbüslerle ilgili tesislerin kuruluş, yapım ve genişletilmesi için gerekli malzeme, makine ve aletlerin şimendifer ve vapurlarla naklinde % 30 tenzilat uygulanır. Tenzilata imkân yoksa aynı oranda prim verilir. Bakanlar Kurulu, teşebbüslere ait ham veya mamul maddelerin taşınmasında tenzilatlı tarife uygulanmasına karar verebilir.

g) Teşebbüslere, Bakanlar Kurulu kararı ile mamul maddelerinin değerinin % 10'u nispetinde prim verilebilir.

h) Tuz, ispirto ve patlayıcı maddeler, teşebbüsün faaliyeti için lüzumlu ise, Bakanlar Kurulu kararı ile belirli bir indirim uygulanabilir veya (indirim imkânsızsa) prim verilebilir.

i) Devlet, özel idareler ve belediyelerle bunlara ait kurumlar ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan teşebbüsler; ihtiyaçları olan mallardan memleket dahilinde yeter miktarda üretilip de benzerlerinin gördüğü işleri görebileceği bilimsel olarak belirlenenleri, ithal yoluyla gelen mallardan azami % 10 nispetinde pahalı da olsa, ithal mallarına tercihen kullanmaya mecburdurlar.

İmtiyaz ve muafiyetlerin çarpıcı derecede geniş tutulduğu görülmektedir. Bu imkânlardan yararlanmanın şartları nelerdir?

Yukarıda dokuz bendde (a-i) sayılan muafiyet, imkân ve haklardan yararlanmada sınai teşebbüsler dört, maden ocakları iki kategoriye ayrılıyor. Sınai teşebbüsler: 1) Asgari en beygirlik bir muharrik kuvvet ile işleyen ve bir yıl zarfında en az bin beş yüz gündelik ödeyecek sayıda işçi çalıştıran; 2) muharrik kuvveti on beygirden az; ödenen yıllık işçi gündeliği asgari bin beş yüz olan veya ödenen gündelik bin beş yüzden az olduğu halde, muharrik kuv-

veti on beygirden az; yılda asgari yedi yüz elli gündelik ödeyecek sayıda işçi çalıştıran; 4) çeşitli dokumacılık işlerini tezgâhla veya elle bir bina içinde toplu halde yaptıran olmak üzere dört kategoriye ayrılmışlardır. Maden ocakları ise iki sınıfa ayrılmıştır: 1) Asgari 200.000 TL sermaye ile kurulmuş ve muharrik kuvvet veya temizleme, işleme, eritme tesislerinden hiç olmazsa biri mevcut olan maden ocakları ile muharrik kuvvet veya zikredilen tesisleri olmamakla birlikte asgari 500.000 TL sermaye ile kurulmuş maden ocakları; 2) diğer maden ocakları (taş ocakları hariç olmak üzere).

İşte muharrik kuvvet, çalıştırılan işçi sayısı, sermaye ve bazı tesislerin varlığı gibi teknolojik kıstaslara göre sınıflanmış bulunan sınai teşebbüsler ve maden ocakları, daha önce sayılan muafiyet ve imtiyazlardan büyüklük, teknik ilerilik derecelerine göre değişen ölçülerde yararlanmaktadırlar. Örneğin, birinci, yani en gelişkin kategorideki sınai kuruluşlar yukarıda, a-i bentlerinde sayılan teşvik unsurlarının hepsinden birden yararlanmakta; diğer kategorilere inildikçe yararlanılan imtiyazlar azalmaktadır. Keza, birinci sınıf maden ocakları daha geniş, ikinciler daha sınırlı imkânlardan yararlanmaktadırlar. Böylece kanun, ileri teknolojiyi, büyük teşebbüsleri öncelikle hedef almaktadır. Ancak, birinci (en ileri) kategorinin, teknolojik sınırının dahi (on beygirlik muharrik güç, yılda bin beş yüz gündelik ödenmesini gerektirecek istihdam) oldukça ilkel bir tekniğe tekabül ettiğini; bu yüzden "sınai işletme" denebilecek bütün kuruluşların, pratikte bütün teşvik unsurlarından yararlanabildiği rahatlıkla söylenebilir.

Kanun, zikredilen muafiyet ve haklardan, özel kanun veya mukavelenamelerinde açıklık olmadıkça imtiyazlı şirketlerin, (maden işletenler hariç) yararlanamayacağını belirtmektedir. Ancak, yurtta mevcut olmayan bir üretim kolunu kurmayı veya yetiştirilmeyen hammaddeyi imal ederek belirli bir bölgenin mamul madde ihtiyacını karşıla-

mayı taahhüt eden yabancı şirketlere Ticaret Vekâletince belirlenen bölgeler içinde sınai teşebbüsler kurmaları için imtiyaz verilebilir ve bunlar sözü geçen muafiyet ve imtiyazların hepsinden yararlanırlar. Fakat bunun için sermayelerinin asgari 500.000 TL olması gereklidir. Bu şartları taşıyan mevcut imtiyazlı şirketler de kanunun hükümlerinden yararlanabileceklerdir.

Kanunda sayılan teşvik unsurlarından yararlanmak için başvuran müteşebbislerin durumları incelenir ve gerekli şartları taşıyanlara bir ruhsatname verilir. Yeni bir teşebbüs için ruhsatname alanlar, ruhsatname tarihinden itibaren en geç üç yıl içinde teşebbüsü kurup imalata başlamakla yükümlü tutulmaktadır. Kanun hükmüne göre verilen arsalar on beş yıl geçmeden satılamaz ve kiraya verilemez. Ancak sınai kuruluşların, ruhsatnâmede belirtilen amaca uygun olarak kullanılmak şartıyla devredilmeleri veya kiraya verilmeleri ruhsatnamenin iptalini gerektirmektedir.

8. Âlî İktisat Meclisi

1927 yılında biraz göstermelik, biraz özenti, gösterişli bir ad taşıdığı halde sadece istişari yetkileri olan; bunları dahi etkili bir biçimde kullandığına dair izlere tesadüf edemediğimiz bir iktisadi organ kuruluyor: Âlî İktisat Meclisi.

Âlî İktisat Meclisi, 25.6.1927 tarih ve 1170 sayılı kanunla kurulmuştur. Meclis'in fahri başkanı başvekildir ve yirmi dört üyesi vardır. Bu üyelerden biri silahlı kuvvetler mensubu, on biri iktisat erbabı, on ikisi ise sonradan hazırlanacak bir talimatnameye göre iktisatla ilgili çeşitli kurumlardan seçilecek uzmanlar olacaktır. Meclis altı ayda bir, on beş gün için toplanır. Toplantı gündemlerini ve programlarını başvekillik tespit eder. Meclis'in görevleri şunlardan ibarettir:

a) Hükümetçe hazırlanacak iktisadi kanun ve nizamname tasarıları, hakkında mütalaa yermek;

b) İktisadi mevzuatta gerekli görülen değişiklikleri gerekçeli teklifler halinde hükümete sunmak;

c) İktisadi ihtiyaçlarımız hakkında araştırmalar yapmak;

d) Çeşitli iktisat akımlarını inceleyerek bunların Türk ekonomisi ile ilgilerini ve Türkiye'ye etki derecelerini araştırmak.

Âlî İktisat Meclisi'nin iktisadi konularda bazı yayınları olduğu, ancak bunların ciddi araştırma niteliğinde olmadığı anlaşılmaktadır. Tutucu ve pasif bir kuruluş olarak kalan Meclis, 1935 yılı bütçe kanununun 25. maddesi ile ilga edilmiştir.

9. Dış Ticaret ve Kambiyo ile İlgili Kanunlar

Daha önce de değindiğimiz üzere, Lozan Antlaşması'nın dış ticaret politikası bakımından hükümeti kısıtlayıcı hükümlerinin de katkısıyla 1929'a kadar süregelen dış ticaret açığı Türk parasının dış değerinde tedrici bir düşmeye sebep olmuş; 1929 sonunda yukarıda bahsettiğimiz bazı yeni etkenlerin de eklenmesiyle bu düşme hızlanmıştır. Dış ticaret kontrollerini sınırlayan Lozan Antlaşması'nın hükümleri artık yürürlükten kalktığı için bu konuda etkili tedbirler almak mümkün oluyordu. Ayrıca, para buhranında spekülatörlerin olumsuz bir rol oynadıklarına dair hükümet çevrelerinde uyanmış olan kanı, gerekirse özel çıkarları çiğneyerek zecri tedbirler alınmasını haklı gösteriyordu.

İşte bu gelişmelerin etkisi altında, 1930 ve 1931 yıllarında, Türk parasının dış değerini korumak amacıyla ve dış ticareti denetimle ilgili üç önemli kanun kabul edildi.

a) Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun:

20.2.1930 tarih ve 1567 sayılı bu kanun, gerekçesindeki ifade ile, "hususi menfaatleri tenkis suretile para kıymetini düşürmeye çalışanların... ağır sûrette teczıyeleri"ni amaç edinmektedir. Muvakkat Encümen mazbatası

da, paranın dış değerindeki düşmenin sebeplerini saydıktan sonra, iktisadi tedbirlerin hükümetçe alındığını; ancak bunları tamamlayacak idari ve cezai tedbirleri de almanın zorunlu olduğunu; kanunun bu tedbirleri getirdiğini belirtmektedir.

Kanun, alınacak tedbirleri ayrıca belirtmemekte; sadece kambiyo, nukuat, esham-tahvilât alım, satım ve ihracının düzenlenmesi ve sınırlanması ile Türk parasının değerinin korunması için karar almaya Bakanlar Kurulu'nu yetkili kılmaktadır. Alınacak kararlara uymayan bankalar ve mali kurumlar para cezasına çarptırılır ve on beş günle iki yıl arasında muameleden men edilir; tekerrür halinde ise daimi olarak kapatılır. Ayrıca, hapis cezası ile ilgili hükümler de vardır. Kanun üç yıl süreyle yürürlükte kalacaktır. Ancak, daha sonra çıkarılan kanunlarla, 1567 sayılı kanun durmadan uzatılarak geçici bir kanun olmaktan çıkmış ve günümüze kadar yaşayan bir metin olarak gelmiştir. Kanunun bu dönemde ve daha sonraki yıllarda hangi biçimlerde ve hangi kapsamda bir devlet müdahalesi sağladığını belirlemek, ancak ilgili kararnameler üzerinde ayrıntılı bir inceleme yapmakla mümkün olabilir.

Meclis görüşmeleri sırasında başvekil İsmet Paşa, hükümete "vereceğiniz salâhiyetler... itina ile... yerinde kullanılacaktır" diyerek, kanuna ilişkin endişeleri dağıtmak istemiştir. Kanun tasarısı Meclis'te herhangi bir eleştiriye uğramamıştır.

b) Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakebesi ve Korunması Hakkında Kanun (10.6.1930; No; 1705).

Bu kanunun gerekçesine göre, tarımsal ürünlerin ihracında büyük güçlüklere uğranmaktadır. Dış piyasalarda sürümün sağlanması için kalitelerin ıslahı şarttır. Halbuki bu mallar hiçbir kontrole tabi tutulmadan üretilmekte ve arz edilmekte olduklarından tağşiş ve hileye başvurulmaktadır. Türk mallarına karşı dış piyasalarda güvenin artması için hükümetçe bazı kayıtların konması ve sıkı bir denetim zorunlu olmaktadır.

1705 sayılı kanun da ticaret, özellikle dış ticaret konusunda gerekçede zikredilen hedefin gerçekleşmesi için hükümeti gerekli kararları almaya yetkili kılmaktadır. Bu yetkilere dayanarak devletin dış ticarete, özellikle ihracata ne ölçüde müdahale ettiğini belirleyebilmek için de kanuna dayanılarak çıkarılmış kararnameleri incelemek gereklidir.

İç ve dış ticaret çıkarlarını korumak ve ticari mallar üzerinde tağşiş ve hileleri önlemek üzere, bitkisel, hayvanı, madeni maddelerle bunların bileşiminden oluşan maddelerin üretilmesine, hazırlanmasına, sınıflanmasına ve ambalajlanmasına, alım satım, taşıma ve muhafazalarına ve bu hususlarda tabi olacakları usul ve şartlara ve bunlar için belirli alâmet ve açıklama kullanılması zorunluluğu ile ilgili tedbirleri almaya hükümet yetkili kılınmaktadır. Hükümet bu yetkileri kullanmaya ihraç mallarımızın en elverişlilerinden başlar. Hükümetin tespit ettiği şartlara uymayan maddelerin satış ve ihracı yasaktır. Belirlenen şartların gerçekleşip gerçekleşmediğini denetlemekle görevli memurlar ilgili kurumları teftiş edebileceklerdir. Hükümetin bu kanun çerçevesinde alacağı kararları ihlal edenlere para ve hapis cezaları verilir; ihlali alışkanlık haline getirenler ise iki yıla kadar ticaretten menedilir.

Kanunda "iç ticaret" ibaresinin de kullanılmış olması dikkati çekmektedir. Hükümete verilen ve sınırları kanunda kesin olarak çizilmemiş yetkilerin iç ticarette de uygulanması, o dönemde pek olağan karşılanmayacak bir devlet müdahalesi anlamına gelecektir. Ancak sözü edilen yetkilerin ihraç mallarının en elverişlilerinden uygulanmaya başlanacağını kanunun belirtmesi, gerekçede asıl amacın ihracatın denetlenmesi olduğunun ifadesi bu ihtimali bertaraf edici niteliktedir. Herhalde, komisyon çalışmalarında veya CHF Meclis Grubu toplantısında hükümete verilecek yetkilerin çok geniş, iç ticareti de kapsayacak bir biçimde kullanılmayacağı hususunda teminat verilmiş

olmalı ki Meclis'te kanuna karşı herhangi bir tepki meydana gelmemiştir.

c) Ticaret Mukavelesi ve Modus Vivendi Akdetmeyen Devletler Ülkesinden Türkiye'ye Yapılacak İthalata Memnuniyetler veya Tahdit veyahut Takyitler Tatbikine Dair Kanun (22.7.1931, No: 1873):

Kanunun 1. maddesine göre, Türkiye ile ticaret anlaşması olmayan veya anlaşma akdi için T.C. hükümetinin tekliflerini sonuçsuz bırakan veya Modüs Vivendi yapmaktan kaçınan ülkelerden yapılacak ithalatı yasaklamaya, sınırlamaya veya hükümetin müsaadesine bağlı kılmaya Bakanlar Kurulu yetkilidir. İkinci madde ise, hükümete çok daha geniş bir müdahale imkânı vermektedir: Yurt iktisadını korumak için gereğinde bazı eşyanın ithalini ruhsat usulüne tabi kılmaya veya sınırlamaya veyahut yasaklamaya hükümet yetkili kılınmaktadır. Bu madde, sonraki yıllarda Türk dış ticaret politikasının belkemiğini oluşturacak olan "kontenjantman usulü"nün (miktar sınırlamalarının) kaynağı olmuştur.

1930 ve 1931 yıllarında kabul edilen ve hükümete dış ticaret ve kambiyo işlemleri alanında birçok müdahale imkânı veren bu üç kanun, devletçi iktisat politikalarına geçişin habercileri gibi görünmektedir. İlk iki kanunun kabul edilmesinde sermaye gruplarının (birinde spekülatörlerin, diğerinde ihracatçıların) hareket tarzlarına karşı duyulan tepkilerin rol oynadığı sezilmektedir. 1873 sayılı kanun ise, öteden beri çok güçlü bir çıkar grubu olan ithalatçıların serbest ticaretten yana temel çıkarlarını himayeci gümrük tarifeleriyle birlikte zedeleyen önemli bir metindir. Daha da önemlisi, dış ekonomik ilişkiler üzerinde etkili bir denetim mekanizması getiren himayeci dış ticaret polikalarının temel taşlarını oluşturan bu kanunlar olmasaydı, devletçi iktisat politikalarına geçiş herhalde mümkün, hatta belki de gerekli olmazdı.

II. BÖLÜM

1932 - 1939

A. DÖNEME GENEL BAKIŞ

1. Devletçi Politikaların Genel Özellikleri

1932'den sonra iktisadi politikada belirgin bir değişme meydana gelmiştir. Bu değişme, ekonomiye devlet müdahalesinin artması yönünde olmuş ve artan müdahale farklı biçimlerde tezahür etmiştir. İşte, 1932-1939 arasında Türk ekonomisinde artan devlet müdahalesinin tezahür biçimlerinin bütünü, en genel anlamda devletçilik terimiyle nitelendirilmiştir. Esas olarak, 1932-1939 yıllarının uygulamasına dayanan devletçilik, kanımızca 1939'dan sonra resmi iktisat politikası olmaktan çıkmıştır, Lafzen savunulmuş olmakla birlikte, 1940-1950 yılları devletçilikten fiilen uzaklaşmayı temsil eder. 1940-1945 arası bir savaş ekonomisi dönemiydi ve bu dönemin müdahaleci niteliği, savaş ekonomisinin zorlamaları ile ilgilidir; devletçiliğin sonucu değildir. 1946 sonrasında ise, devletçiliğin lafzen

dahi pek savunulmadığı gözlenmektedir. Artık resmi bir politika olarak devletçiliğin tasfiyesinin başladığı bir döneme geçiş söz konusudur. Bu yüzden, devletçiliğin niteliğini, doğuş sebeplerini, geçirdiği aşamaları, gelişmesinde çeşitli kişi ve grupların oynadıkları rolü 1932-1939 devresini ele alırken incelemek doğru olacaktır. Bunları yaparken, bu dönemin genel özelliklerini gözden geçirmiş olacağız.

Bu dönemde artan devlet müdahalesinin tezahür biçimlerine devletçilik derken, bunun bir iktisat politikası anlamına geleceğini belirttik. Ancak devletçilik zaman zaman bir iktisadi politika olarak değil, bir iktisadi ve toplumsal sistem olarak yorumlanmıştır. Bu yorum, resmi çevrelerden ziyade Türk devriminin radikal bir tahlilini yapma iddiasında olan bazı aydın çevrelere aittir.

Devletçiliği, bir sistem olarak yorumlayanlar, kapitalizm ve sosyalizm arasında, her ikisinin de bazı özelliklerini almış ve sırf Türkiye'ye has değil, bağımsızlığa kavuşan bütün azgelişmiş ülkelerin izleyeceği bir sistem düşünmektedirler.

Devletçiliği bir iktisat politikası olarak yorumlayanlar, özellikle resmi çevreler ise devletçiliğin kapitalizme değil liberalizme bir alternatif olduğunu ileri sürmektedirler. Bu, Türkiye'nin komünizme kaymadan kalkınmasını, milli ekonominin rasyonel ve adil işlemesini sağlayan bir alternatiftir. İleride üzerinde duracağımız bazı karışıklık ve çelişmeler de içeren bu yorum, dönemin diğer ideolojik unsurlarıyla birleştiğinde, zaman zaman "faşizan" bir görüntü de kazanacaktır.

Resmi çevrelerce liberalizme bir alternatif olarak görülen devletçi iktisat politikası ne derecede ve hangi biçimlerde devlet müdahalesine cevaz veriyordu? Devletçilik etrafında tartışmalar tabiatıyla bu mesele etrafında dönmüştür. Bu soruya devletçiliği tanımlayarak cevap vermeye

kalkışanları ikiye ayırabiliriz. Ilımlılar, devletçiliği, "ferdin yapamadığı işleri devletin yapması" formülü ile tanımlamışlardır. Tabii ki bir anlamda bu tanımın sınırları içerisine girmeyen hiçbir iktisat politikası düşünülemez. Devletçiliği daha ileri ve radikal bir devlet müdahaleciliği şeklinde görmek isteyenler ise devletçiliği, "kamu çıkarının gerektirdiği her işin devlet tarafından yapılması" biçiminde tanımladılar. Görülüyor ki bu tanım, geniş bir "kamu çıkarı" yorumu vasıtasıyla çok geniş kapsamlı bir devlet müdahaleciliğine cevaz verebilir.

Atatürk'ün, her iki tutumun da izlerini taşıyan ve Afet İnan'a dikte ettirdiği söylenen devletçilik görüşü ise şöyledir: "Bizim takibini muvafık gördüğümüz devletçilik prensibi bütün istihsal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dahilinde tanzim etmek gayesini güden ve hususi ve ferdî teşebbüs ve faaliyetlere meydan bırakmayan sosyalizm prensibine dayanan kollektivist, komünizm gibi bir sistem değildir. Bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar milleti feraha, memleketi mamuriyete eriştirmek için, milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa iktisadi sahada- devleti fiilen alâkadar etmektir."[1]

Devletçilik diye adlandırılan müdahaleler ise fiiliyatta bu tanımlara ve nazari tartışmalara bağlı kalmayan bir gelişme göstermiştir. Kemalist rejimin pragmatik niteliği, devletçiliğin el yordamıyla, günlük ihtiyaçların ve sosyal gruplardan gelen baskıların etkisiyle yalpalayarak, zikzaklar çizerek gelişmesi anlamına gelmiştir. Kısacası, devletçiliğin sistematik bir nazari yapısı yoktur. Bu sebeple gelişmesinin de esas olarak uygulamadan izlenmesi gereklidir.

Devletçi iktisat politikasının iki biçimde yürütüldüğü söylenebilir. Birincisi devlet işletmeciliği; ikincisi ise ikti-

[1] Bkz. Timur, *age*, ss. 158-159; ayrıca, Aydemir, *Ikinci Adam* (I), s. 448.

sadi hayatın, çeşitli araç ve mekanizmalarla düzenlenmeye çalışılması.

Devlet işletmeciliği konusunda 1923-1931 döneminin çekingen tutumu terk edilmiş; devlet tekellerinin imtiyazlı şirketlere devri, devletin özel teşebbüse iştirak etmesi, devlet işletmelerinin özel sektöre devredilmesi gibi eğilimler son bulmuştur. Devlet işletmeciliği esas olarak yeni üretken tesislerin devletçe kurulması biçimini almış; fakat zaman zaman, belli faaliyet konularında özel teşebbüsün kamulaştırılması da devletçi uygulamaların çerçevesine girmiştir. Devlet işletmeciliği dışındaki kontrollerin de arttığı ve dönemin iktisat politikasında önemli bir yer kaplamaya başladığı da bir gerçektir.

2. Devletçiliğe Geçiş Sebepleri

1931 yılı içerisinde, siyasi liderler, hızlı bir iktisadi hamle yapılmadığı, süratli bir iktisadi gelişme süreci içine girilmediği takdirde, kaygan bir zemin üzerine yerleşmiş görünen iktidarın her an ayaklarının altından kayıp gidebileceği endişesine kapılmış olmalıdırlar. Bu endişenin yerleşmesinde Serbest Fırka denemesinin önemli bir rolü olmuştur. Büyük buhranın etkisi ile iyice ağırlaşan iktisadi güçlükleri, CHF'ye karşı etkili bir biçimde kullanan Serbest Fırka'nın halk yığınları içinde güçlü bir destek sağlaması ve belediye seçimlerinde beklenenin üstünde bir başarı elde etmesi; siyasi liderleri ülke sorunları üzerindeki tutum ve görüşlerini yeniden gözden geçirmeye zorlamış olsa gerektir. CHF, Milli Mücadele'den muzaffer çıkan bir kadroyu temsil etmekle sahip olduğu yüksek prestijin önemli bir kısmını yedi yıl içinde yavaş yavaş harcamıştı. Serbest Fırka deneyi bu olguyu gün ışığına çıkardı ve kitlelerin iktisadi durumlarında süratli bir düzelme sağlayamadıkça hukuki ve siyasal reformların yerleşmesine, hatta

CHF'nin sağlam bir iktidar olarak tutunabilmesine imkân olmadığı, herhalde açık seçik ortaya çıkmış oldu.

Nitekim, Serbest Fırka'nın kapatılmasından sonra Mustafa Kemal, bazı siyasi liderlerle birlikte uzun bir Anadolu gezisine çıkar ve hükümete karşı duyulan hoşnutsuzlukların kaynağının iktisadi olduğunu bizzat tespit eder. "Hızlı bir iktisadi kalkınma" zorunluluğunun, âdeta bir devrim ilkesi olarak Mustafa Kemal'ce benimsendiği ve 1930-31 yıllarındaki anlamından bir hayli farklı bir devletçiliğin, bu temel zorunluluğa cevap verecek politika olarak bu sırada kabul edildiği anlaşılmaktadır.

1931 yılı sonunda, Kemalist rejimin iki temel iktisadi amacı haline gelmiş bulunan "iktisadi bağımsızlık" ve "hızlı kalkınma" ilkeleri o günkü Türkiye'nin şartları içinde liderleri *devletçiliğe* gerçekten zorluyor muydu?

Bu soruya verilecek cevap, 1923-1931 döneminin sonuçlarında aranmalıdır. Bu dönem yeni rejimin liderlerine öğretmiştir ki, yukarıda anılan iki ilkenin gerçekleşmesi, "liberal", özel teşebbüsü alabildiğine destekleyip besleyen bir iktisat politikası ile sağlanamaz.

1923-1931 arasında, milli bağımsızlığa saygı göstermesi şartıyla yabancı sermayenin teşvik edileceği devlet adamları tarafından defalarca söylenmiş olmasına rağmen, imar ve kalkınma hamlelerine katkılar yapacak genişlik ve biçimde yabancı yatırım gerçekleşmemişti. İmtiyazlı şirketler biçiminde veya Türk Anonim Şirketlerinin bünyelerine sızarak giren yabancı sermaye, ülkenin iktisadi çıkarlarına uygun bir faaliyet biçimi göstermiyordu. Bütün bu olgular, iktisadi bağımsızlık ve kalkınma ilkelerinin gerçekleşmesinde yabancı sermayenin katkılarının sadece olumsuz olabileceğini gösteriyordu.

Yerli özel sermayenin de aynı dönemde parlak bir sınav verdiği söylenemez. Bir kere, yabancı sermaye ile (zaman zaman hükümetin bilgisi ve onayına dayanarak) an-

laşmalar yaparak ona paravanalık eden yerli sermaye çevreleri vardı. Yabancı sermayeye karşı sertleşme bu yüzden genel olarak yerli özel sermayeye de kuşku ile bakılmasına sebep oldu. Ayrıca, birçok alanda, özellikle dış ticaret, madencilik, armatörlük gibi faaliyet kollarında, özel teşebbüsün kısa dönemli kârlar uğruna uzun dönemli "kamu çıkarını" pervasızca çiğnediği gözleniyordu. 1929'dan itibaren uygulanmaya başlayan himaye politikası da özel sanayicilerin aşırı kârlar elde etmelerine ve bunu sağlamak için tüketiciye insafsızca yüklenmelerine vesile teşkil etti. Bütün teşvik ve himayelere rağmen özel teşebbüs doymuyor, daha fazla himaye, daha fazla muafiyet ve imtiyaz istiyordu. Devletin özel teşebbüsle kurduğu ortaklıklar devlet hazinesi aleyhine sonuçlar doğurmuştu. Nihayet, bütün bu fedakârlıklara rağmen, 1923-1931 devresi tatminkâr bir gelişme hızı da sağlayamamıştı. Modern, ileri ve rasyonel bir yerli sanayi kurulmamış; milli gelirde umulan artmalar sağlanamamış; geniş halk yığınlarının iktisadi sıkıntıları bir türlü hafiflememişti.

Kısacası, bir dönüm noktasına girildiği hissedildikten sonra, devletçiliğin seçilmesi zorunlu oluyordu. İktisadi bağımsızlığı koruyarak hızlı kalkınabilmek için yabancı sermayeye güvenmeye imkân yoktu. Sanayileşme kararı verildikten sonra, bunun özel sanayinin himayesi yoluyla gerçekleşmesi, iktisadi ve sosyal problemler yaratması bir yana, mümkün de olamamaktadır. Tek çıkar yol kalmaktadır: Devletin bizzat kendi sanayiini kurması; temel altyapı yatırımlarına bizzat girişmesi ve bunu yaparken de ekonomik hayatın diğer yönleri üzerindeki kontrolünü artırması.

1923'te aynı zorunluluklar var olsa ve idrak edilseydi, devletçiliğe 1937'deki rahatlıkla geçilmeyecekti. Zira, Lozan Antlaşması'nın bazı hükümleri, sanayileşmemiz için önşart olan etkili bir gümrük politikası uygulanmasına imkân vermiyordu.

Buna bağlı olarak gümrük resimlerinden sağlanan kamu gelirleri de azalmıştı. Aşarın kaldırılması da buna eklenince, devletin gelir kaynakları iyice zayıflamış bulunuyordu. Hatta birçok inhisarın, biraz da devlet bütçesindeki cılızlık yüzünden, imtiyazlı şirketlere devredildiği söylenebilir. 1929'da Lozan'ın sınırlamaları son bulmuş; artan gümrük gelirleri kamu maliyesini beslemeye başlamıştı. Bütün bu etkenler, devletin iktisadi müdahale imkânlarını artırıcı yöndeydi.

Türkiye'de "liberal" bir iktisat politikasının hâkim olduğu bir dönemde büyük buhranın patlak vermesi ve etkilerinin hızla yurdumuzda da duyulması, devletçiliğe geçişi zorlayan, belirleyici bir etki yaratmıştır. Türk parasının dış değerinde meydana gelen düşmeyi izleyen tarım ürünleri fiyatlarındaki hızlı çöküntü, devleti zecri ve koruyucu bazı tedbirler almaya zorluyordu. Ayrıca, buhranın doğurduğu talep ve fiyat düşüklükleri bütün faaliyet kollarında sarsıntılar yaratıyor; örneğin, deniz ulaşımında Seyrisefain ile özel armatörler arasında kıyasıya bir rekabetin doğmasına sebep oluyordu; bu ise, ileride göreceğimiz üzere, posta seferlerinde devlet tekeli kurulması ile sonuçlanacaktı.

Büyük buhranın dünya kapitalist sistemini temellerinden sarsması, Türkiye içerisinde de ticaret serbestisine, liberal politikalara karşı duyulan güvenin büyük ölçüde kaybolması sonucunu doğuracaktı. Türk ekonomisini de ciddi açmazlara sürükleyen buhran, kapitalizmin ihraç ettiği bir felaket; liberal politikaların zorunlu bir sonucu olarak görülecektir. Resmi çevrelerde geniş ölçüde yaygınlaşan bu yorumların, iç iktisat politikalarına şu veya bu ölçüde yansıması kaçınılmaz olacaktı.

Öte yandan, kapitalist sistemi derinden yaralayan büyük buhran yıllarında Sovyetler Birliği, ihtilal ve iç savaşın sarsıntılarını atlatmış olup dışa kapalı bir ekonomi saye-

sinde buhranın etkileri dışında kalıyor, hatta 1929 yılından itibaren planlı ve hızlı bir gelişme sürecine girmiş bulunuyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarından beri oldukça yakın ilişkilerimiz olan Sovyetler Birliği'nin buhran yıllarındaki iktisadi başarıları, Türk devlet adamlarının planlı, kısmen kapalı, devletin önemli bir rol oynayacağı bir iktisat politikasının imkânlarına ve başarı şansına sempatiyle yaklaşmalarına yol açmış olmalıdır. Nitekim Türkiye'deki plan çalışmalarına Sovyetlerin etki ve katkıları olmuştur. Türk devletçiliği, bir iktisat politikası olarak Sovyetlerin bazı yöntemlerinden esinlenmiş olabilir, ancak bir sistem olarak sosyalizme özenme hiçbir zaman, devletçiliğin en ileri noktalarında bile söz konusu olmamıştır.

Böylece, 1929'da himayecilikle başlayan iktisat politikası değişikliği, adım adım ilerleyerek 1932'de devletçiliğe ulaştı.

3. Gazi'nin Yurt Gezisi

İktisat politikasında cüretli bir değişikliğin ve büyük iktisadi hamlelere yönelmenin zorunluluğu, CHF yöneticileri tarafından Serbest Fırka denemesinin öğrettiği bazı gerçeklerden hareketle kabul edilmiş olsa gerektir. Bu gerçeklerin başında, geniş halk yığınlarının, siyasi iktidara karşı olumsuz tavırlarının, hatta aktif direnmelerinin 1930 yılında Serbest Fırka'ya yönelme biçiminde ortaya çıkması gelir. 1930 sonlarında, liderler "halk kitleleri niçin bize karşı?" sorusunu sormaya ve cevabını aramaya başlarlar. Bu cevap arayışın bir belirtisi, Mustafa Kemal'in kalabalık bir yönetici ve uzmanlar kadrosuyla birlikte halkın dert ve ihtiyaçlarını tespit etmek amacıyla, 1930 Kasım ile 1931 Mart'ı arasında bazı kesintilerin araya girmesine rağmen üç ay süren bir yurt gezisine çıkması olmuştur. Devletçiliğe yönelmede önemli bir rolü olduğu tahmin edilebilen bu

gezinin renkli izlenimlerini, İstanbul Liman Şirketi müdürü iken, bir iktisat uzmanı olarak geziye davet edilen Ahmet Hamdi'nin (Başar) kaleminden öğrenebiliyoruz.[2]

Ahmet Hamdi'nin geziye davetini doğuran olay, 1930 içinde Dolmabahçe Sarayı'nda Mustafa Kemal ve İsmet Paşa ile yaptığı bir görüşmedir. Bu görüşmede şefler, "İstanbul'da amelenin ve esnafın niçin Serbest Fırka'ya mütemayil oldukları" sorusunu sorarlar. Ahmet Hamdi'nin cevabı, bu tarihlerde siyasi iktidarı tedirgin etmekte olan bazı durumlara parmak basması bakımından ilgi çekicidir:

"Halk Fırkası'nın... İstanbul'da başına inkılâpçılardan... ziyade istismarcılar ve menfaatçılar geçiyor. Halk ve amele [nin]... Serbest Fırka'ya alkış sebebini... Halk Fırkası'nın politikasında aramalıdır... İstanbul'da liman amelesi bile Serbest Fırka'ya rey veriyor. Çünkü bu amele Halk Fırkası namına istismar ediliyor. Amelenin bir cemiyeti vardır. Bu cemiyet onları korumak, hastalarına bakmak, muhtaçlarına yardım etmek için kurulmuştur. Amele yevmiyelerinden kesilen yüzde beşler buraya verilir. Cemiyetin başına Halk Fırkası tarafından reis, idare heyeti azâsı ve kâtip diye bir takım adamlar konuşmuştur. Reis filan vekilin tanıdığı bir eski şeyhtir. Kâtibi umûmî mazûl bir mülkiye memuru, azalardan biri falanın akrabası, diğeri falanın kayırmasıdır. Reis dört yüz lira, azâlar ikişer yüz lira aylık alırlar. Amelenin bıraktığı yüzde beşler bu maaşlara bile yetişmediğinden, yardım işini mecburen Liman Şirketi kendi üzerine almıştır. Cemiyete kayıtlı olmayan ameleye iş verilemez... Evinde çocuğu ilâç beklerken amele, Cemiyet ismi verilen bu tufeyli istismar yuvasını Halk Fırkası'nın kendisi olarak görüyor."[3]

Cesaretli üslubuyla, Ahmet Hamdi'nin Gazi'nin yurt gezisine davetine yol açan bu gözlemler, bu dönemde siya-

---

[2] A. H. Başar, *Atatürk'le Üç Ay*, İstanbul, 1945.

[3] *Aynı kaynak*, ss. 9-10.

si liderlere çeşitli vesilelerle intikal eden sayısız izlenimlerden herhalde sadece biriydi. Şikâyetleri ve halkın durumunu yerinde tespit ve çözüm yolları aramak amacına yönelmiş olan yurt gezisi sırasıyla İç Anadolu, Karadeniz, Trakya, Ege ve Güney Anadolu bölgelerini kapsadı ve Ahmet Hamdi'nin bize sonradan naklettiği sefalet tabloları, başta Mustafa Kemal olmak üzere Fırka liderlerinin ve yöneticilerin gözleri önüne serildi.

Büyük buhranın, özellikle piyasaya yönelik köylü, küçük üretici ve esnaf üzerindeki etkileri gerçekten feciydi. "Her yerde işlerin gittikçe azaldığından şikâyet ediliyordu. Kayseri'de harpten evvel halı dokuyan on iki bin tezgâh varmış; şimdi yedi bine düşmüş. Amerika halılarımıza ağır gümrük koymuş; halı ihracı durmuş... Develi kazasında senede 150 bin okka kitre [bir tutkal çeşidi] çıkar ve okkası 100-350 kuruşa [satılırmış]... Şimdi fiyatlar düşmüş; çünkü Amerika çekmez olmuş; rençber de bu işi bırakmış." Köylerde buğday iki kuruşa, süt altı-yedi kuruşa düşmüş durumdadır. "Köylülerle dertleşirken hesaplarını tutmaya çalışıyorum. Hadisenin rakamla ifadesi insanı korkutuyor: 360 okka çavdar ekmiş, kırk dört lira tohum parası vermiş 3140 okka hasılatı iki kuruş on paradan satmış; eline yetmiş lira geçmiş. Halbuki adamcağız orakçıya kırk iki lira vermiş; daha yirmi beş lira da masrafı var. Bunlar da eklenirse sade masraf yüz on bir lira, hasılat yetmiş lira. Şimdi bu köylüden ayrıca on iki lira yol vergisi, on beş lira da arazi vergisi isteniyor. İki buçuk lira da ev için verecek... İki öküzü var. Bunların çiftini evvelsi sene üç yüz altmış liraya almış. Bunları satmaya mecbur; fakat birine yirmi lira, ötekine on liradan fazla veren yok."

Buhrandan etkilenmemiş olan sabit matrahlar üzerinden toplanan vergiler ve ayrıca önceki dönemlerden gelen borç faizleri böylece dayanılmaz bir yük halini almaktadır ve köylü yığınları tefecibezirgan takımının eline düşmektedir: "Vergisini ödeyemediği için tarlası, evi barkı satılmış

olanların geçirdiği hayat facialarını, onları dinleyenlerin vicdanlarında acı acı akisler yaptığı halde, konmuş kanunlar ve usullere göre bir şey yapılamıyor... İşte şu köylüden kendisine ait olmayan tarlaların da vergisi isteniyor; onun için öküzü satılıyor... İşte şu köyde vergi için haciz talan halini almış. Köylü vergi tahsildarlarından iki gün izin istemiş; şehirde murabahacılardan ayda yüzde beş faizle de para bulamamış. Ziraat müdürü bile iki çifti olan köylü bir çiftini satmağa mecbur kalıyor diyor... Ziraat bankaları köylüye borç para vermiyor; çiftçi eli böğründe banka kapılarında dolaşıyor: tarlasını rehin edecek; her şeyi yapacak, ama para bulamıyor... Aynı banka şehirde tüccara kredi açmaktadır. Tüccar bankadan para alıyor ve köylüye o ikraz ediyor... Banka yerine köylünün murabahacıdan, tüccardan para aldığı ve onun esiri gibi çalıştığı da doğru... Tarım ve Kredi Kooperatifleri bile... murabahacı tüccarın eline geçme tehlikesindedir."[4]

Köylerde, tefeci-tüccar saltanatı; şehirlerde ise, gümrük himayesi ve Teşvik-i Sanayi Kanunu ile çeşitli devlet desteklerinden yararlanan, kapkaççı bir sanayicilik türemektedir: "Yeni gümrük tarifesinin arkasına sığınarak dünya fiyatından birkaç misli yükseğe satan basit ve şımarık bir sanayi türemeğe başlamıştı... İşte, demir telleri keserek çivi yapan, çiviyi dış piyasa fiyatının on misline satan, milli sanayi olduğu için demir telleri de hammadde diye gümrüksüz sokan şu çivi fabrikası, eski bir medresenin yıkık duvarları arkasına kurulmuştur. İşte şu, yine dışarıdan hammadde diye gümrüksüz getirdiği telleri sadece galvanize edip mamul halde yine on misline satan meşhur fabrika (!) Galata'da bir arsa aralığındaki salaşın altındadır. İşte şu bakır mamulâtı fabrikası mahallemizin köşesinde eski bir taş evde kurulmuştur. Fabrikanın saçtan ba-

---

Aynı kaynak, ss. 43-45, 91-92.

casından her gün bütün mahalleye yayılan kurum, halka pencereleri açmağa bile müsaade etmez. Mahallenin şikâyete hakkı yok! Bunlar vatanın selâmeti için çalışıyorlar."[5]

Siyasi kadroların önemli bir kısmı ise, bu bunalım yıllarını kendi maddi çıkarları için sömürecek tertiplerin içindedir. Yukarıda naklettiğimiz İstanbul amele cemiyetleri içine sızarak kazanç sağlayan ve köylünün iki kuruşa buğday sattığı yıllarda, işçi ücretlerinden yapılan kesintilerle, iki yüz, dört yüz lira aylıklı işlere yerleştirilmiş CHF partizanları toplum hayatının her köşesinde rastlanan tipler olmuşlardır. Şevket Süreyya'nın sözleriyle, "1930 sıralarında CHF halktan kopmuştu. Halkın dışında, dar, basit bir bürokrat hizbi ile, bu hizbe, ancak seçim ve menfaat bağıntıları olan, mahalli, fakat dar bir taşralı taraftarlar kadrosundan ibaretti"[6] Daha önceleri değindiğimiz "aferizm" akımı ise, en üst düzeyde yöneticilere kadar yayılıyordu. Aynı yılların, çok ilginç bir tablosunu çizen bir röportaj-romanda, Yakup Kadri'nin "Ankara"sında, Milli Mücadele kadrolarının Cumhuriyetin başkenti Ankara'da nasıl giderek iş çevrelerinin temsilcileri, hatta yabancı şirketlerin komisyoncuları haline dönüştükleri ve bu dönüşümlerini biçimde Batılılaşarak nasıl yaptıkları insafsız bir gerçeklikle anlatılır. Kuvayı Milliyeci Miralay Hakkı Bey, *Ankara*'da anlatılan hikâyesinde, "Berlin'de bir konsorsiyum namına burada su tesisatı taahhüdünü almaya gelen" yabancı işadamlarına, Ankara hükümeti nezdinde tavassut eden, gerekli komisyonları alan "aferist" bir tip haline dönüşmüştür. Hakkı Bey, bu yolu seçen Kuvayı Milliyecilerden sadece biridir: "Mühim arsa spekülasyonlarından ve onu takip eden birkaç taahhüt işinden sonra devrin en zengin adamlarından biri sırasına giren ve mebusluktan çekilmiş olduğu için kâh İstanbul'da, kâh Avrupa'da dolaşmakta bulu-

[5] *Aynı kaynak*, ss. 76, 97.
[6] *Tek Adam* (III), s. 386.

nan Murat Bey, şimdi, Kavaklıdere'de kuleli, verandalı ve konfor modernli bir büyük köşk içinde asri hayatın bütün zevkini sürmeğe başlamıştı." Ankara, "çoğu arsa spekülasyonlarıyla, komisyonculukla veyahut birtakım yüksek sinekürlerle birdenbire en geniş bir maişet seviyesine varmış insanlardan mürekkep" bir muhit oluşturmuştur. Bu dönüşmeler başka değişmelere de yol açmaktadır: "Eski Milli Mücadelecilerden bazıları gibi Hakkı Bey için de kıyafet değişiminden sonra milli dava... bir mondenlik iddiası haline girmişti. Bir Avrupalı gibi giyinmek... dans etmek... yaşayıp eğlenmek... bunlara büyük bir zafer kazanmak kadar mühim görünüyordu."[7]

Toplumsal çelişkilerin böylesine keskinleştiği bir dönemde, halk yığınlarının siyasi iktidara karşı tavrı yukarıda da işaret edilen çeşitli biçimler içinde tezahür ediyordu. Bu tezahür biçimlerinden en hazin olanlarından birini, Gazi'nin 1919'dan on bir yıl sonra, belediye seçimlerinde Serbest Fırka'ya oy vermiş bulunan, Samsun şehrine girişini A. Hamdi'nin ağzından nakledelim: "Samsun'a geldiğimiz zaman başka yerde görmediğimiz bir manzara karşısında kaldık: Gece her tarafta fevkalâde inzibati tedbirler alınmıştı. İstasyonlardan itibaren bütün yollar süngülü askerler tarafından tutulmuştu. Bu sûretle askerden ve polisten mâdâ kimseyi görmeden, âdeta bir düşman şehrine henüz giren bir kumandan gibi Gazi ve bizler otomobillerle Gazi'nin misafir edileceği konağa geldik. O Samsun ki, 1919 senesi Mayıs'ında, Gazi'nin vatanı kurtarmak üzere Anadolu'ya ilk adımını attığı yerdi. On bir sene sonra vatanı kurtarmış, davalarını ortaya atmış, inkılâbını tamamlamış bir şef, bir kurtarıcı sıfatı ile ve daha iyi neler yapabileceğini anlamak maksadıyla buraya girdiği gece aynı adam bir inzibat kordonunun himâyesine muhtaç kalmaktadır."[8] Ga-

[7] *Ankara*, 1934, ss. 86-90, 131.

[8] *Atatürk'le Üç Ay*, s. 36.

zi'nin bu döneme ait ruh halini, gezi sırasında Umumi Kâtibine söylediği şu sözler yansıtmaktadır: "Bunalıyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalıyorum! Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde, mütemadiyen dert, şikâyet dinliyoruz. Her taraf, derin bir yokluk, maddî manevî perişanlık içinde. Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz. Memleketin hakikî durumu ne yazık ki bu."[9]

Yurt gezisi boyunca ekonomik sorunlar, çözüm yolları tartışılır. Tedricen radikal bir iktisat politikası değişikliğinin gereği idrak edilmektedir. Bu değişme, bir yıl kadar sonra devletçilik uygulamalarına cüretli hamlelerle ve hızla başlanarak denenecektir.

4. Devletçi Uygulamaların Başlangıcı ve Gelişimi

Devletçi uygulamalara geçişin somut belirtisi, 1932 Temmuz'unda bir hafta içerisinde peş peşe Meclis'e sunulan, iktisadi konularda bir hayli ileri bir müdahalecilik anlayışını yansıtan sekiz kanun tasarısıdır. Bu kanun metinlerini ve bunların çevresinde dönen tartışmaları ileride ele alacağız. Şimdilik şu kadarına işaret edelim ki, devletçiliğin 1932-1939 yılları arasındaki gelişimi yeknesak bir seyir göstermemiş; özellikle 1932'deki hızlı başlangıç, belirli çevrelerden gelen sert tepkilerle frenlenmiş; bu tepkiler iktisat vekili Mustafa Şeref'in istifasına ve İş Bankası genel müdürü Celâl (Bayar) Bey'in iktisat vekilliğine atanmasına yol açmış; devletçiliğin gelişimi bundan sonra dümdüz ve pürüzsüz bir yol izlememekle birlikte esas olarak rayına oturmuştur.

1932'de Mustafa Şeref'in istifasına yol açan olaylar ve Celâl Bey'in vekilliğini hemen izleyen bazı gelişmeler ilgi çekicidir. Olayların perde arkasında cereyan etmiş bazı yönlerini Ahmet Hamdi ve (özellikle bazı sahnelere bizzat

---

[9] *Ikinci Adam (I)*, s. 379'dan naklen.

tanık olan Yakup Kadri'den naklen) Şevket Süreyya'nın yazdıklarından öğrenebiliyoruz. Olayların su üstüne yansıyan bazı somut belirtilerini de ayrıca tespit edebiliyoruz.

Gazi'nin uzun yurt gezisini izleyen bir yıllık süre içinde 1932 Temmuz'unda Meclis'e sunulan devletçi kanunların ve diğer müdahaleci iktisadi tedbirlerin hazırlanmasında İsmet Paşa'nın yanı sıra en önemli rollerden birini oynaması gereken kişi olarak eski Osmanlı nâzırlarından ve zamanın iktisat vekili Mustafa Şeref akla gelebilir. Mustafa Şeref, Şevket Süreyya'ya göre, "atılgan [ve] mücadeleci olmayan, fakat bilgili, değerli bir maliye, iktisat ve hukuk bilgini,... terbiyeli bir Osmanlı efendisi" idi. İktisat vekili, "Atatürk'ün sofrasında görülen, oraya davet edilenlerden, yakınlardan değildi."[10] Mustafa Şeref'i izlediği dış ticaret politikası açısından hiç tutmayan Ahmet Hamdi ise, iktisat vekilini "tamamen yanlış bir dünya görüşü [olan]... hayatın dışında kalmış nazariyeci bir adam" olarak tasvir ediyor.[11] Değerlendirme farkına rağmen, iki yazarın çizdikleri portrelerin ortak yanlarına bakarsak M. Şeref'e devletçiliğe geçiş anındaki stratejik kararların alınmasında ve yürütülmesinde kilit adam rolünü oynayabilecek bir siyasi güç, ve meharet izafe edememiz gerekir. Buna rağmen iktisat vekili iktisat politikasının temel sorunları üzerinde çıkan önemli görüş ayrılığında, kurban seçilen kişi olmuştur Bu görüş ayrılığını A. Hamdi şu sözlerle tasvir ediyor:

"1932 senesi inkılâp tarihi bakımından bazı mühim cereyanlar ve hadiselerle doludur. Açık olarak iki cephe teşekkül etmiş ve çarpışmağa başlamıştır. Himayeler sayesinde canlanan yeni sanayiciler ve yeni burjuva bir tarafta; devletin kuvvetlenmesi nispetinde kuvvetlenen memur sınıfı diğer tarafta. Bunlardan birincisi İş Bankası etrafında

[10] *Ikinci Adam (I)*, ss. 454-455.
[11] *Atatürk'le Üç Ay*, s. 162.

toplanmış, ikincisi de hükümet ve mecliste hâkim olmağa başlamıştır. İş Bankası Gazi'nin himâyesinde. Gazi işin, zenginliğin çoğalmasını istiyor. Bunun yapacağı fenalıklar üzerinde hiç durmuş değil. İkinci temayül ise daha çok İsmet Paşa tarafından himâye görüyor. 1932 senesinde İşbankçılarla hükümetçilerin gizli ve açık çarpışmalarının şiddetlendiğini görüyoruz."[12] Bu temel çatışmada, şüphesiz ki iktisat vekilinin yeri çok küçüktü; M. Şeref, daha büyük aktörlerin yer aldığı mücadelenin bir aşamasında kurban seçilmek bahtsızlığına uğramış olmaktan ileri gitmiş değildi.

İhtilaf konusu olan meseleler nelerdi? En başta, şüphesiz 1932 Temmuz'unda ileri bir dozda müdahalecilik, hatta devletleştirme unsurları getiren yeni kanunlar vardı. Bu kanunları ve çevresindeki tartışmaları ileride inceleyeceğiz. Bunların yanı sıra himaye duvarlarının gerisinde, A. Hamdi'nin ifadesiyle, "iç pazarı istismarı hırsızlık derecesini bile aşan" "türedi sanayicilerin"[13] çıkarlarını zedeleyen bazı dış ticaret tedbirleri söz konusuydu: Gümrüksüz ve kotalara girmeden yurda sokulan sınai hammaddelere ve ara mallara miktar sınırlamalarının uygulanmaya başlaması, hammadde adı ile yurda gümrüksüz sokulan çeşitli malzemeyi basit işlemlerden sonra dünya fiyatlarının birkaç misli üzerinden piyasaya süren, sözde sanayicileri büyük ölçüde tedirgin ediyordu. Nihayet, bardağı taşıran ve bir kuvvet gösterisine vesile yaratan olay, hükümet çevrelerince devlet işletmesi olarak kurulmak istenen kâğıt endüstrisini kurmaya İş Bankası'nın da aday olması ve Banka çevresinin hükümet teşebbüsünün önlenmesi için Gazi'ye başvurmaları olmuştur.[14] Bu sonuncu konuda Reisicum-

---

[12] *Aynı kaynak*, s. 161.

[13] *Aynı kaynak*, s. 162.

[14] Bizzat Celâl Bayar, bu konunun İş Bankası idare heyetinden bazı kişilerce Gazi'ye şikâyet edildiğini ifade etmiştir *(İkinci Adam I*, s. 456'dan naklen).

hur'un İş Bankası lehine tavır alması, 1932 Eylül'ünde Mustafa Şeref'in istifası, Celâl Bey'in birkaç gün sonra (9 Ekimde) iktisat vekilliğine atanması ve başvekillik makamında olmasına rağmen İsmet Paşa'nın bir yıl kadar sürecek tecridi gibi gelişmelerle sonuçlandı ve bu kritik dönemdeki koz paylaşmada İş Bankası grubunun temsil ettiği çevreler bir raund kazanmış oldular.

Bu gelişmelere yol açan toplantıların havasını Şevket Süreyya, görgü tanıklarından Yakup Kadri'den naklen anlatıyor. Gazi'nin sofrasına istisnai olarak çağrılmış bulunan Mustafa Şeref'in, yemek sırasında kâğıt endüstrisi konusu açılarak bizzat Gazi tarafından azarlanışı ve kötü muamele görmesi; vekilinin istifaya zorlanması üzerine, ertesi geceki toplantıya katılan başvekil İsmet Paşa ile Reisicumhur arasındaki gergin ve soğuk hava; siyaset kulislerinde o günlerde başvekilin gözden düştüğüne dair söylentilerin yaygınlaşması Şevket Süreyya'nın canlı kaleminden izlenebilmektedir. Gerçekten de Yalova operasyonu sermaye çevrelerini ferahlatan, devletçi gidişin "ölçüsüzlüklerinin" son bulacağını müjdeleyen bir gelişme olmuştur. Celâl Bey'in iktisat vekili olarak yayımlayacağı ilk tamim, ileride göreceğimiz üzere, sermaye çevrelerini yatıştırmayı hedef alıyordu. Ve başvekil, 1933 yılı içerisinde devletçilik üzerindeki samimi görüşlerini, Kemalizmin radikal, fakat resmi çevrelerce benimsenmeyen bir yorumunu yapma iddiasındaki Kadro dergisinde yayımlamak gereğini duyar veya zorunda kalır. Daha da ilginci, İş Bankası grubunun nüfuzlu simalarından Siirt mebusu Mahmut Bey'in Milliyet gazetesinde yayımlanan bir yazısı ile -üstü kapalı bir görünüşte de olsa- İsmet Paşa'nın cevaplandırılmasıdır. İleride kısmen nakledeceğimiz bu yazılar, diğer gelişmelerle birlikte değerlendirilirse, 1933 yılında İş Bankacıların iktidarda, başvekilin âdeta muhalefette olduğu izlenimini yaratmaktadır.

1932 içerisindeki hızlı başlangıç ve 1933'teki yumuşama ve geriye dönme aşamalarından sonra 1934-1937 yılları arasında devletçiliğin rayına oturduğunu ve kendisine belirgin niteliğini veren en önemli icraatın bu yıllara ait olduğunu görüyoruz. Bu gelişme 1937 yılı içinde, özellikle Celâl Bayar'ın başvekil olması ile incelediğimiz dönemin sonuna, hatta daha da ilerilere kadar sürecek yeni bir gevşeme aşamasına girer.

Aşağıda, özellikle devletçilik konusu etrafındaki tartışmaları incelerken, ele aldığımız dönemi 1932, 1933, 1934-1937 ve 1937-1939 olmak üzere dört aşamaya bu nedenlerle ayıracağız. Şurasını unutmamak gerekir ki tutarlı bir doktrine dayanmayan, ancak büyük ekonomik çıkarlarla yakından ilgili olan devletçilik bu aşamalar içerisinde dahi zaman zaman çelişkili uygulamalarda tezahür etmiş, yalpalayan bir gelişim çizgisi izlemiştir.

5. Kişiler: Atatürk, İnönü, Bayar, Peker

1932'yi izleyen yıllarda, Atatürk'ün kişisel olarak iktisadi ve sosyal konulardan çok kültür, eğitim ve özellikle dil ve tarih konuları ile meşgul olduğunu biliyoruz. Ancak, iktisat politikasının gelişmesini etkileyen iki ara aşamada aldığı tavırlar, her iki halde de devletçiliğin bazı aşırı görüşlerinin frenlenmesi ve itidal yönünde etkiler yapmıştır. Bunlardan birincisi olan "Yalova operasyonu" üzerinde durduk. İkincisi ise, 1937'de yine öncekini andıran bir çatışmadan sonra, İsmet Paşa'nın başvekillikten uzaklaşması ve Celâl Bayar'ın bu defa başvekilliğe tayini ile sonuçlanmıştır.

İnönü, 1933'teki Kadro yazısından sonra devletçilik üzerindeki tartışmaların genel olarak dışında kalmaya dikkat etmiş görünmektedir. 1934 başlarından itibaren siyasi alandaki kişisel otoritesini yeniden pekiştirdiği ve hükümet politikasına hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Gerçi, ik-

tisadi icraatın sorumlusu Celâl Bayar'dır, ama bir noktadan sonra devletçi politika kendi iç dinamikleri ile ilerler görünmektedir ve İnönü'nün bu dönemde iktisat vekiliyle ihtilafa düştüğüne dair herhangi bir belirti de tespit edilememiştir. İnönü'nün genel olarak özel çıkar çevrelerinin hükümet politikasına hâkim olmaları eğilimlerine karşı duyarlı olduğu ve bu konularda zaman zaman sert tepkiler gösterdiği bilinmektedir. Ancak, İnönü'nün bu türden tepkilerinin daha ziyade suistimaller gibi meşruiyet sınırını aşan davranışlara karşı doğduğu anlaşılmaktadır. Daha geniş anlamda ve daha belirleyici olan, sınıf hâkimiyetini gerçekleştirme yöntemlerini oluşturan çok yönlü etkilerden, objektif ve ideolojik mekanizmalardan habersiz veya bunlara karşı kayıtsız görünmektedir. Buna rağmen, savaş sonuna kadar, Cumhuriyet tarihinin bütün radikal hamlelerinin arkasında veya başında İnönü'nün kişisel rolünü görmemiz ilgi çekicidir: 1932 yılında devletçiliğe geçiş anında olduğu gibi, bu kitapta bizim ele almayacağımız Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu mücadelelerinde İnönü'nün yeri, hiç olmazsa başlangıç anlarında, çıkar çevrelerinin yanında değildi.

1932-1939 döneminde, iktisat politikası üzerinde en çok etkili olan kişinin Celâl Bayar olduğu söylenebilir. Bayar, 1932 Eylül'ünden itibaren beş yıl süreyle iktisat vekilliği, 1937 sonbaharından 1939 başına kadar da başvekillik yapmıştır. Devletçilikle ilgili uygulamalar onun ağzından savunulmuş; plan metinleri onun imzasıyla hükümete sunulmuş; iktisadi kanunların gerekçeleri ve belki de yer yer metinleri onun kaleminden çıkmıştır. Bu özellikleriyle Bayar'a devletçiliğin başlıca mimarı demek belki mümkündür, ama bu durum onun 1924-1932 arasında İş Bankası grubunun en önemli siması iken sermaye çevreleri ile kurduğu yakın bağların koparılması anlamına gelir mi? Biz, bu kanıda değiliz.

Kanımızca, Celâl Bayar, 1930'u izleyen yıllarda rejimin ayakta durabilmesi için tarihi ve objektif bir zorunluluk halini alan devletçi politikaların kontrolsüz ve ölçüsüz dozlarda gelişmemesini sağlamak misyonunu ifa etmek durumundaydı ve bunu da başarıyla gerçekleştirdiği söylenebilir. İki kritik dönemde, 1932 ve 1937'de, hem de parti hiyerarşisi içerisinde önemli yerler işgal etmezken İnönü'ye karşı ön plana geçmesi; daha sonra, savaş sonunda Demokrat Parti'nin lideri olarak siyaset sahnesine bir defa daha, ancak bu sefer çok daha kritik ve önemli bir misyonla çıkması birbirleriyle öylesine paralellik gösteren olaylardır ki bunları tesadüfi olarak nitelendirmeye herhalde imkân olmasa gerekir. 1934-1936 yıllarının koyu devletçi iktisat vekili Bayar'ın durumunu değerlendirirken, onun çok daha ileri noktalara gitmeye yatkın, hatta istekli bir siyasi kadronun en ılımlı unsuru olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.

Bu siyasi kadronun, nispeten radikal görünüşlü ve aşırı yorumlar yapmaya eğilimli bir unsuru Parti genel sekreteri Recep Peker idi. Devletçiliğin, özellikle nazari düzeyde biçimlenmesi üzerinde en çok etkili siyasi lider olarak Peker'i görmek yanlış olmasa gerekir. Recep Peker, CHP genel sekreteri olarak, parti programının ve nazari platformunun hazırlanmasında çok etkili olduğu gibi, programın, bu arada devletçilik ilkesinin yorumlanmasında en yetkili görünen kişiydi. Peker, 1931 sonunda o zamanki renksiz CHP programını, devletçiliğe yönelme kararının ilk işaretini verecek tarzda yorumlamış; daha sonra 1935 programının hazırlanmasında ve kamuoyuna sunulmasında ön planda rol almıştı. Peker'in devletçilik ilkesi ile ilgili yorumları daima radikal yönde olmuştur. Ancak, öte yandan CHP genel sekreterinin, Parti dışındaki radikal ve sol akımlara ve özellikle sınıf kavgası ile ilgili görünebilecek her türlü görüş ve kavrama karşı sert ve müsamahasız, liberal hayat görüşüne karşı siyasi planda da şiddetle karşı

çıkan bir otoriter tavrı da vardır. Bu sonuncu özelliklerin bir ölçüde İtalyan faşizminden esinlenerek yerleşmiş olduğu tahmin edilebilir. Şevket Süreyya, Peker'in bir İtalya gezisi yaptığını ve bu geziden güçlü izlenimlerle döndüğünü ifade etmektedir.[15] Ancak, faşizm İtalya'da güçlü bir işçi sınıfı hareketini tasfiye amacıyla büyük sermaye tarafından tezgâhlanan bir rejim niteliğini taşımıştır. 1930'ların Türkiyesinde İtalyan faşizminin yerleşme şartları olmadığı için, Recep Peker gibi siyasetçiler, faşizmin olsa olsa otoriter siyasi felsefesinden ve sınıf kavgası allerjisinden etkileniyorlar; anti-liberal tavırlarının iktisat politikasındaki yansımaları ise sermayeye sadakatle hizmet değil, zaman zaman onu tedirgin edebilecek bir devletçilik biçiminde ortaya çıkıyordu. Bu yüzden Bayar-Peker alternatiflerinden hangisinin sermaye çevrelerince tercih edileceğini tahmin etmek güç olmasa gerektir.

Recep Peker 1936 yılında, Atatürk tarafından parti genel sekreterliğinden uzaklaştırılmıştır. On yıl kadar sonra, çok partili rejime geçiş döneminde Peker'i bu sefer başbakan olarak siyaset sahnesinin ön planında görüyoruz. Ancak Peker, artık eski "inkılapçı" dinamizmini yitirmiş ve sadece otoriter anti-liberal siyasi felsefesi ayakta kalmıştır. Bu, onu, CHP-DP çatışmalarının ve 1946'yı izleyen yılların anti-demokratik hükümet icraatının yürütücüsü durumuna sürükler ve siyasi hayatı talihsiz ve başarısız bir biçimde son bulur.

6. Planlama Çalışmaları

Sovyetler Birliği'nden sonra, dünyada ilk planlama denemesine girişmiş bulunmak şerefinin Türkiye'ye ait olduğu söylenebilir.

---

[15] *Aynı kaynak*, s. 388.

Türk planlama çalışmaları, 1932 Ağustos'unda Türkiye'ye Prof. Orlof başkanlığında bir Sovyet heyetinin gelmesi ile başlar. Orlof'un demecine göre bu heyet, "Rusya'da beş senelik sanayi programında çalışan... mütehassıslardan terekküp [etmekte ve]... Türkiye'nin sanayileştirilmesi için tanzim edilecek olan programda çalışmak üzere... davet edil[miş bulunmaktadır.]"[16]

Orlof heyeti, Türkiye'de kurulması gerekli sanayi tesisleri ile ilgili bir rapor hazırlayıp aynı yıl içerisinde İktisat Vekâleti'ne verir. Celâl Bayar bu raporu benimser ve "Sınai Tesisat ve İşletme Raporu" adı altında ve "İktisat Vekâleti Teşkilatına İlâveler" konulu bir raporun eklenmesiyle 1933 yılı içerisinde başvekâlete sunar.[17] Bakanlar Kurulu, raporları 16 Aralık 1933'te görüşmeye başlar.[18] İktisat Vekâletinin sunduğu "Sınai Tesisat ve İşletme Raporu", 17 Nisan 1934'te *Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı* adı altında kabul edilerek, planı uygulayacak olan Sümerbank'a tebliğ edilir.[19] Bu plan metni elimizde yoktur; buna karşılık İktisat Vekaletince sunulan, "Sınai Tesisat ve İşletme Raporu" vardır. Planın kabulünden sonra, İstanbul gazetelerinde çıkan bilgiler, sözü geçen raporun, aynen veya çok sınırlı değişikliklerle Beş Yıllık Sanayi Planı'na dönüştüğünü gösteriyor.[20] Bu yüzden, yayımlanmış olan rapor metnini plan metni olarak almakta sakınca görmüyoruz.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, on beş üretim kolunun, 1932 yılına kadar gelen bir geçmiş tahlilini, sorunlarını, 1938 yılına kadar kurulması öngörülen işletmelerin yatı-

---

16 Kuruç, *age*, s. 19.

17 Bu iki rapor, Afet İnan tarafından yayımlanmıştır: *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı*, Ankara, 1972. Buradaki "Sınai Tesisat ve İşletme Raporu"nun, esas olarak Orlof Raporu olduğunu Şevket Süreyya ifade etmektedir: *İkinci Adam (I)*, s. 404.

18 Kuruç, *age*, s. 25.

19 Aydemir, *İkinci Adam (I)*, s. 404.

20 Kuruç, *age*, ss. 33-34.

rım tahminleri ile kuruluş yerlerini içermekte; planın son bölümleri ise, "Jeoloji Enstitüsü", "mesleki tedrisat" ve programın finansmanı konularını içermektedir.

Kapsanan üretim kolları pamuklu mensucat, kendir, yün iplik, demir, sömi kok (sun'i antrasit), bakır, kükürt, kâğıt, suni ipek, seramik, kimya, sünger, gül yağı, elektrik üretimi, altın, petroldür. Toplam yatırım tahmininin % 5'i civarında bir oranının İş Bankası, geri kalanının Sümerbank'ça yapılacağı öngörülmüştür. Yatırımların dörtte biri SSCB'den bu ülkeye borçlanılarak getirilecek tesislerle ve diğer Sovyet kredileriyle gerçekleşecektir.[21]

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, kâğıt üzerinde kalmayan, yaşayan bir programdı. Ancak, uygulanma bakımından, plana alınan bazı projelerden vazgeçildiği, buna karşılık planda öngörülmeyen bazı sınai yatırımlara girişildiği de bir olgudur. Milli ekonomiyi tümüyle kapsayan bir plan olmaktan ziyade, beş yıllık sınai yatırımlar programı niteliği taşıyor; ancak bu bakımdan dahi yüksek bir gerçekleşme oranına ulaşmıyordu.[22] Buna rağmen, 1934-1938 planının hazırlanmasından sonra otuz yıl süreyle Türkiye'de yapılan bütün planların *tamamen* kâğıt üzerinde kaldığı dikkate alınırsa, ilk büyük sınai yatırımlara fiilen rehberlik eden bu ilk planlama çalışmasının küçümsenmesinin büyük bir hata olduğu rahatça söylenebilir.

Öte yandan, Başvekil Celâl Bayar 1938 Haziran'ındaki bir konuşmasında, "Cumhuriyet hükümeti... şimdiden, birinci beş senelik sanayi programını muvaffakiyetle tatbik ettim diyebilir... Elde ettiğimiz tecrübelerle ve mali imkânlarla ikincisine başlamış bulunuyoruz. Şimdiye kadar ilan

---

[21] *Raporlar, Kısım I, Sınai Tesisat ve İşletme,* Ankara, 1933. (Yayımlayan Afet İnan, *age.*) Bundan sonra bu metne *Birinci Plan* diye atıf vereceğiz.

[22] Birinci Planın ne oranda gerçekleştiği Y. S. Tezel tarafından henüz yayımlanmayan bir çalışmada tespit edilmiştir.

edilmemiş olmasının tek sebebi, işi, mali imkânlarımızla telif etmek içindir" diyordu.[23]

Sessiz sedasız "başlamış" bulunduğu ileri sürülen bu ikinci beş yıllık plan üzerinde, aslında birinci plana alınmayan bazı işleri kapsamak üzere 1935'ten beri çalışılıyordu. Bu plan taslağı, Ocak 1936'da bir sanayi kongresinde tartışılmış ve aynı yılın kasımında başbakanlığa sunulmuştu.[24] Bu tarihten sonra ayrı bir projeler listesi biçiminde ve birinci planla aynı anda yürürlükte kalmış bulunabilir.

Aralık 1938'de iktisat vekili Şakir Kesebir'den öğrendiğimize göre, 1937 yılından itibaren üç yıllık bir maden programı uygulanmaya konmuştur.[25] Nihayet, 16 Eylül 1938 tarihinde Bakanlar Kurulu, bu üç yıllık maden programını da içeren ve Şevket Süreyya'ya göre resmen kabul edilmiş bulunmayan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'ndan tamamen ayrı bir Dört Yıllık Plan kabul ederek yürürlüğe koydu. Bu sonuncu plan, Sümerbank'ın yanı sıra Etibank, Denizbank ve T.M.O. gibi resmi kuruluşlara yatırım hedefleri veriyordu. Ancak, İnönü'nün Cumhurreisi olmasından sonra, 3 Mart 1939'da dördüncü planın pek çok hedefini erteleyen bir Bakanlar Kurulu kararı çıkarıldı. Savaş şartlarının başlamasıyla da bu plan esas olarak ölü bir metin haline geldi.[26]

7. Bir İlk Değerlendirme

Batı kapitalizmi büyük buhranın etkileri altında bocalarken ve hatta hammadde ihracatçısı pek çok geri kalmış ülkeyi de buhran batağına kendi peşinde sürüklerken, Türkiye 1932 yılından itibaren buhranın etkilerinin önemli

---

[23] Kuruç, *age*, s. 54.

[24] Tunç Tayanç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, İstanbul, 1973, s. 107.

[25] Kuruç, *age*, s. 55.

[26] Aydemir, *İkinci Adam (I)*, ss. 410-411.

ölçüde dışında kalmayı ve sanayileşme yolunda ilk ciddi adımları atmayı başarmıştır. Bunlar, devletçi, dışa -mümkün mertebe- kapalı bir iktisat politikası izleyerek ve sınai kamu teşebbüslerinin yatırımlarını planlama çabaları ile gerçekleşmiştir.

Geri kalmışlığı tarihi bir perspektif içinde inceleyen bazı yazarlar, yirminci yüzyılda yoksul ülkelerde milli nitelikte bir sanayinin kurulması yolunda atılan bütün adımların, emperyalist merkezleri sarsan bunalım dönemlerinde (büyük buhran ve savaş yıllarında) atıldığını ifade ederler. 1932-1939 gelişmesi, bu gözlemin Türkiye açısından esas olarak doğru olduğunu gösteriyor.

1929'dan sonra Türkiye, ithalat hacmini kotalar yoluyla sınırlama imkânı buldu. 1932-1939 döneminde ticaret bilançomuz, 1938 dışındaki her yılda fazla ile kapandı. Bu dönem, imtiyazlı yabancı şirketlerin tasfiye edildiği yıllardır. Demiryolu şebekemizin, belediye hizmetlerinin aşağı yukarı tümüyle millileştirilmesi bu döneme rastlar. Aşağıda göreceğimiz gibi, Batı sermayesine umut bağlayan bir sanayileşme modeli bu dönemde terk edildi; kendi kaynaklarımızla, bağımsız, yarı-otarşik bir gelişme modeli yüceltilmeye başlandı. Her ne kadar bu tezler, bir ölçüde "zarureti fazilet gösterme" çabası olarak yorumlanabilse dahi, büyük kapitalist merkezlerle ekonomik bağlarımızın asgariye indiği bu dönemler durgunluk yılları değil, özellikle sanayileşme alanında hamle yıllarıydı.

Uzun yıllar, Türk ekonomisinin büyük bir kesimi halinde süregelen iktisadi devlet teşekküllerinin kurum olarak en önemlileri Sümerbank, Etibank, Denizcilik Bankası vs. hep bu dönemde kurulmuşlardır. Dokuma, demir-çelik, kâğıt üretiminde modern devlet işletmeleri Türkiye'ye ileri teknolojiyi sokuyorlar; maden üretimi, özel teşebbüsün 1923-1931 yıllarının verimsiz ve kapkaççı yöntemleri yerine devletin öncülüğünde gelişmeye başlıyordu.

Kısacası, 1932-1939 dönemi devletçiliğini, kendisini tamamlayan diğer iktisat politikası unsurlarıyla birlikte milli bir sanayileşme çabası olarak yorumlamak; devletçiliğin iktisadi bilançosunu bu dönemde olumlu olarak değerlendirmek doğru olacaktır.

Devletçiliğin, burada sözü edilen "milli" özelliği, bu politikaların "sınıflar-dışı" olduğu biçiminde yorumlanamaz. O zaman, devletçi uygulamalarla sınıf çıkarları arasındaki bağları saptamak, sosyal bilimcilerin önüne asli bir görev olarak çıkmaktadır. Dönemin iktisadi göstergeleri üzerinde, özellikle bölüşüm ilişkilerini aydınlatıcı nitelikte bir çalışmaya girişmeden, bu sorun üzerinde güvenilir yargılara ulaşmak mümkün değildir. Biz de burada sadece bazı ipuçları üzerinde durup sınırlı yorumlar yapacağız. Sorunun berrak bir biçimde çözülmesi, Cumhuriyet sosyal tarihinin bütün yönleriyle araştırılıp yazılmasından sonra mümkün olacaktır.

Bir kere, biliyoruz ki devletçi icraat, himayeci gümrük politikasına geçişten sonra olmuştur ve 1929-1931 yılları, himayeci, fakat devletçi olmayan bir dönemi ifade eder. Önce gümrükler, sonra miktar sınırlamaları ile uygulanan 1929 sonrasının dış ticaret politikası Batı ile ticareti elinde tutan İstanbul burjuvazisinin, spekülatif Avrupa komisyoncularının kısa dönemli çıkarlarına şüphesiz ki ters düşüyordu. Aynı politika, çeşitli teşvik mekanizmalarına bir de gümrük himayesi kattığı için yeniyetme sanayi burjuvazisinin çıkarları doğrultusundaydı.

1929-1931 arasında sanayi burjuvazisinin bu yeni imkânları nasıl kötüye kullandığına ait bazı örnekleri yukarıda verdik. "Hammadde"yi gümrüksüz ithal eden, basit işlemlerle bunu nihai mala dönüştüren ve iç piyasada herhangi bir rekabet söz konusu olmadığı için fahiş kârlarla satan yeni sanayicilerin bu tutumları, devletçiliğe geçişin en güçlü dürtülerinden birini oluşturmuştur. 1932'den iti-

baren özel sermayenin de yönelebileceği alanlarda devlet endüstrisini kurmak, koruma rantını özel sanayiye teslim etmemenin en etkili yolu olmuştu ve devletçiliğin bu yönü 1929-1931 yıllarının kolay kazançlarını yitiren özel sanayici çıkarları ile de ters düşmüştür. Yüksek gümrük duvarlarının ardında bir devlet endüstrisinin kurulması, himayeden doğan rantların ya devlete intikali ya da tüketiciye terk edilmesi anlamına gelir. Aynı üretim kolunda (tekstilde olduğu gibi) özel sanayi de varken, devlet işletmelerinin yüksek fiyat politikaları izlemesi ise, himayecilikten doğan kazançların kısmen özel sanayie intikaline de imkân verir. Ancak bu durum dahi, *himayecilik + kontrolsüz fiyatlar + devlet işletmeciliğinin yokluğu* gibi 1929-1931 yıllarını andıran alternatif bir durumda özel sanayinin elde edeceği avantajlarla karşılaştırılamaz.

Ne var ki devletçiliğin bir diğer tezahür biçimi, "ferdin yapamayacağı işleri devletin yapması" formülünde ifadesini bulan ve 1930'lar Türkiyesinde özel teşebbüsün gerçekleştirmesi söz konusu olmayan altyapı tesislerinin ve temel sanayi kuruluşlarının devlet yatırımları ile inşa edilmesi olmuştur. Ulaşım, özellikle demiryolu şebekesi, elektrik santralleri, demir-çelik endüstrisi gibi "ferdin yapamayacağı" işler, kamu yatırımları ile ve devletçilik politikası adına inşa edilmiştir. Bu anlamda devletçiliğin özel sanayinin çıkarları ile uzlaştığı; hatta daha geniş anlamda sermaye çevrelerinin ve toprak sahiplerinin lehine işleyen bir ortam yarattığı rahatlıkla söylenebilir. Zira bu anlamdaki bir yatırım programından vazgeçilmesi, daha düşük bir vergi yükünden yararlanan özel sektörün benzer alanlarda genişlemesi sonucunu değil; 1930'ların şartları içinde en azından iktisadi durgunluk ve muhtemelen Avrupa ve Amerika'daki büyük buhranın kuyruğuna yapışma sonucunu doğuracaktı. Esasen 1930-31 yıllarının görüntüsü buydu ve CHF iktidarı, kendi iktidarının, hatta rejimin bekası bakımından bu alternatifi seçemezdi.

"Ferdin yapamayacağı" alanlara yönelen devlet yatırımlarının özel sermayeye ne gibi yararlar getireceği, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın, Başvekâlete sunuş yazısında açık ve ilginç bir ifadeyle belirtilmiştir: "Bu programa hususî teşebbüs erbabı tarafından tesisine imkân görülmeyen sanayi şubeleri ithal edilerek devlet veya millî müesselerin teşebbüsü olarak kurulmaları düşünülmüştür. Ancak bu ana sanayi, husûsî teşebbüs ve sanayi erbâbına da daha çok geniş ve faideli 'industrie' imkânları bahşedecektir. Devlet teşebbüsü ile kurulacak ana demir, sanayii, hususi müteşebbislerin yeniden tesis edecekleri makine, tel çivi, döküm, boru, cıvata, vida vesaire fabrikalarına ve sanayie ucuz ve kolay tedarik edilir yarı mamul emtia verecektir. Yeni bez dokuma sanayiimiz, mevcut millî fabrikalarımızın inkişaflarına bir pay bıraktığı gibi pamuk, ip ve halat, kadife, pelüş, kordele, şerit, pasmanteri eşyası ve pamuk örme sanayiine de yeni faaliyet imkânları bahşedecektir. Bunlar gibi etrafında hususî teşebbüslerle takviye edilebilecek ve memleketin sınai inkişâfı ile mütenasip olarak yükselip kuvvetlenebilecek bir çok sanayi şuabatı doğuracaktır ki, bunların hakkı hayatları da bugünkü şartlar altında teessüs eden mümasillerine kıyasen daha ziyade tahtı emniyette olacaktır. Sanayi programımızın tahakkuku ile memleket iktisadi hayatına ilave edilecek iş hacminin neticesi olarak husul bulacak servet terakümünün, sanayide plasman arayacağına ve yukarıda bahsettiğimiz müştak sanayiin süratle inkişâf edeceğine muhakkak nazarıyla bakılabilir."[27]

Kanımızca, bu pasajlar devletçilik ile özel sermaye ilişkilerine gerçekten ışık tutacak niteliktedir ve açıkça göstermektedir ki 1930 şartlarında kapitalist bir *gelişme* süreci için, iktisadi *gelişmenin* mümkün olması gerekiyordu.

---

[27] *Birinci Plan*, s. 13.

Bunu gerçekleştirmek için de devletçilik kaçınılmazdı. Zira, tarım ürün fiyatlarının sınai ürün fiyatlarından çok daha hızla düştüğü ve dış kredi akımlarının tamamen çöktüğü buhran yıllarında, yatırım malları ve sınai ara mallar ithaline dayanarak sanayileşmeye yönelmek beyhude bir çaba olacağı için bu yolun alternatifi, yerli özel sanayiin dahi hammadde ve yatırım malları yokluğu yüzünden tasfiyesi ve ekonomik durgunluk olacaktı.

Devlet endüstrisi ve altyapı tesisleri, böylece özel sanayinin ana girdilerini ve dolayısıyla gelişme imkânlarını sürdüren bir görev ifa etmesinin yanı sıra bir diğer gelişme imkânı daha getiriyordu. Bu, geniş kapsamlı bir kamu yatırımları programının çok sayıda ihaleler yolu ile, aracılık ve ticari faaliyetler vasıtasıyla özel sermaye birikimine önemli ve olumlu bir katkı yapmasından doğan etkidir. Hatta rahatlıkla tahmin edilebilir ki devlet yatırımlarının gerçekleşmesinden doğan bu türden özel sermaye birikimi, kapsam ve hacim bakımından özel sanayinin bünyesinden doğan sermaye birikiminin üstünde kalmıştır.

Nihayet, aşağıda göreceğimiz gibi yurtiçinde üretilen hammaddelere öncelik veren bir devlet endüstrisinin kurulması, bütün üretici kesimlere yüksek talep sağlamıştır. Özellikle piyasaya yönelik tarım kesiminin, devletçilikten sadece yarar gördüğü söylenebilir. Bu, küçük çiftçilerin ürünlerini pazarlayan ticari sermaye ve doğrudan piyasaya ulaşabilen büyük çiftçiler için öncelikle doğrudur. Esasen incelediğimiz dönemler boyunca bu sonuncu grupların, siyasi iktidara en fazla etkide bulunan unsurlar olduğunu ve diğer sınıf çıkarlarıyla bir çelişki söz konusu olduğunda daima tercih edildiğini saptamak mümkün olabilmektedir.

Her şeye rağmen devletçiliğe yöneliş, 1923-1931 döneminde siyasi iktidar ile sermaye çevreleri arasında kurulmaya çalışılan ittifakı ve kaynaşmayı birçok noktadan değiştirmiştir. Dış piyasalara yönelen Avrupa komisyoncu-

su ticaret sermayesi ile kapkaççı sanayi sermayesinin kısa dönemli çıkarları, fazla tereddüt edilmeden çiğnenebilmiş; devletçi bir sanayileşmeye, milli bir gelişme yoluna yönelme kararı siyasi iktidarca, 1923-1931 yıllarının sınıf ittifakları aşılarak belli bir ölçüde bağımsız olarak alınabilmiştir.

Ancak, eski dönemin bağlantıları bu döneme hiç iz bırakmadan mı tasfiye edildiler? Kesinlikle hayır! Devletçi politika, bazı anlarda, özellikle başlangıç yılında, yukarıda açıklanan mantığının sınırlarını aşma eğilimi, hatta sanayi kesiminin dışına taşan *devletleştirme* icraatına yol açma belirtileri göstermiştir. İşte böyle anlarda, yani sermayenin uzun dönemli çıkarlarının dahi tehlikede göründüğü anlarda, üst kademede gerekli siyasi değişiklikleri gerçekleştiren operasyonlar yapılabilmiştir. Ve devletçilik 1939'a kadar, İş Bankası grubunun en seçkin temsilcisinin sorumluluğu ve ölçülü yönetimi altında yürütülmüştür.

Bütün bu açıklamalara rağmen, 1932-1939 döneminin devletçi icraatı ile çeşitli sınıf ve tabakaların ekonomik çıkarları arasında hangi biçimler içinde, ne gibi mekanizmalarla ilişkiler kurulduğu; devletçiliğin gelişim çizgisine sınıf çıkarlarının ne gibi etkiler icra ettiği henüz tamamen aydınlığa kavuşmuş sorunlar değildir.

B. İKTİSADİ DÜŞÜNCELER VE TARTIŞMALAR

1. Devletçilik ve İktisadi Sistem Tartışmaları

Dönemin Başında Resmi İktisat Görüşleri

1931 yılı içinde toplanan CHF kurultayında, devletin elindeki bütün fabrikaların özel teşebbüse devredileceğini söyleyen iktisat vekili Mustafa Şeref'i, bir yıl sonra, devlet müdahaleciliğinde bir nitelik değişmesi anlamına gelen önem-

li iktisadi kanunların sunucusu olarak görüyoruz. 1932 Temmuz'unda, bir hafta içinde, hemen hemen hepsi devlete iktisadi konularda yepyeni yetkiler ve imkânlar veren sekiz kanunun birden kabul edilmesiyle devletçi icraat olağanüstü bir hızla başladı.[28]

Yetkililerin görüşlerinde de, devletçilik konusunda hızlı ve radikal bir değişikliğin husule geldiği anlaşılmaktadır: Genel olarak liberal bir zihniyetin hâkim olduğu ve devletçiliğin çok ılımlı bir biçimde yorumlandığı 1931 CHF kongresi son bulduktan birkaç ay sonra, 1931 sonuna doğru, Fırka genel sekreteri Recep Bey'in devletçiliğe, kongredekinden daha müdahaleci bir içerik yüklediğini görüyoruz. Recep Bey, CHF programını açıklamak amacıyla verdiği bir konferansta öncelikle devletçilik üzerinde durmakta ve programın aşırı devletçiliğe cevaz vermediğini belirtmekle yoruma başlamaktadır:[29] "[Programımızda] bütün istihsal... vasıtalarını devletleştiren, serbest ticaret ve mülkiyet... tanımayan, serbest sermâyenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisat faaliyetlerini benimseyen aşırı devletçilik fikirlerine yol açmayacak bir vuzûh vardır." Bu yorumda bir yenilik olmamakla beraber, genel sekreter sözlerine devamla, devletçi uygulamalara geçme niyetleri ile ilgili ilk işaretleri veriyor: "Ticaret faaliyetlerini serbest tutmakla... beraber yapılması lâzım olan işlerden şahsi teşebbüslerin başaramayacaklarını veyahut şahsi teşebbüse bırakmakta zarar tasavvur ettiklerini devlete yaptırmak yolunu takip ediyoruz... Devletçilik aleyhine söylenen fikirlerden biri de devlet müdâhalesinin... serbest çalışmağı tazyik ettiğidir... Fakat... lüzûmlu yerinde devlet müdahalesi olmadığı zaman diğer harici şartların hem kazanmak isteyenleri, hem de memleketin bütün hayatını

[28] Bunlar, 2054, 2056, 2058, 2059, 2061, 2062, 2064 ve 2068 sayılı kanunlardır. Bu kanunlardan beşini ileride inceleyeceğiz.

[29] Recep Peker; *CHP Programının İzahı*, 1931.

tazyik edeceği [de söylenebilir]... Fırkamız devleti yapıcı... idare edici... tanzim edici bir... unsur... kabul ediyor. Bir siyasî fırkanın... iktisadî faaliyetlerin tanziminde mesûliyet almaması kolay... bir günlük siyaset olur. Fakat biz... vatana şevketli bir istikbal hazırlayabilmek için devletçilik yükünün mesûliyet[i]... altına girmekte isabet görüyoruz. Fırkamız serbest ticaretin ve normal çalışan sermayenin dostudur. Ezici ve gayri meşrû istismarcı sermâyenin düşmanıyız... Muharebeler devrini takip eden senelerde birçok müteşebbisler az zamanda milyoner olmak ihtirası ile hareket etmişlerdir Bu gayri tabiî teşebbüslerin bir çoğu yıkılmış... olmakla beraber normal ticaretin meşrû ve muayyen kârı ile iktifa etmek dürüstlüğü... avdet etmiş değildir... Aynı devrenin teşebbüslerin[in] bir çoğunda ticaret tekniğinin basit kâidelerine bile riâyet edilmediğini görürüz... Hesaplarını... saklayarak gayri meşrû bir itibar temini için herkesi... aldatan ve nihayet çöken bir nevi gizli ticaret mensupları da vardır... Yıkılırken diğerlerini de sürüklüyorlar. Ve nihayet piyasalarımıza... emniyetsizlik hâkim oluyor. Fırkamız bu zihniyetle mücadeleyi lüzûmlu görmektedir."

Recep Bey'in konuşmasında belli sermaye çevrelerine karşı açıkça ifade edilen güvensizlik duygusu ve devlet faaliyetinin "şahsi teşebbüslerin başaramayacakları veya şahsi teşebbüse bırakmakta zarar tasavvur" edilen sahalara girmesi zaruretinin belirtilmesi, iktisadi politikada köklü bir değişikliğe yönelme niyetinin habercisi olarak görünmektedir.

1932 Haziran'ında bütçe görüşmeleri sırasında Recep Bey söz alarak devletçilik konusuna, fakat bu defa daha kesin ifadeler kullanarak dönüyor:

"Türkiye'de liberal düşünce memnu değildir... Fırkamızın noktai nazarına göre devletçilik şudur: 'Tek vatandaşın yapamayacağı, tek vatandaşlardan mürekkep şahsi-

yeti hükmiyenin, hususî şirketlerin yapamayacağı işleri devlet yapmalıdır.' Ama bize göre, devletin yapması lâzım gelen işler bundan ibaret değildir. Devlet aynı zamanda, bazen tek vatandaşın veya tek vatandaştan mürekkep... hususî şirketin yapabileceği şeyleri de memleketin... umûmî menfaatine taallûk noktasından bizzat devletçe yapılmasında fayda ve lüzûm görürse, memleketin umranına, ilerlemesine, ileri gidişine hizmet noktasından fayda ve lüzûm görülürse, bu takdirde bu işleri de yapar. İşin mahiyetine göre, ya tanzim ve müdahale sûretiyle veyahut işi bizzat yapmak sûretiyle devlet kendisini ihdas ve reyini infaz eder... Hakikaten sıkıntılarımızın mühim bir kısmı devletçilik vasfının daha henüz tam işleyecek tekâmülü bulmamış olmasıdır."[30]

Bu sözleri söyleyen CHF genel sekreteridir ve görüldüğü gibi Recep Bey, henüz bir yıl önce formüle edilen "resmi" devletçilik tanımının sınırlarını aşmakta; bu tanımın yetersizliğini açıkça ifade etmektedir. "Gerekirse, özel teşebbüsün yapabileceği alanlarda dahi devlet işletmeciliğine geçilebilir" tutumu, bir ay kadar sonra Meclis'e sunulacak "devletçi" kanunların esprisi ile uyuşma halindedir.

İlk Atılım ve Tepkiler: 1932-1933

Temmuz ayında Meclis'ten geçen ve içeriklerini ileride inceleyeceğimiz bu müdahaleci kanunların gerekçelerinde ve ilgili encümen raporlarında iktisat politikasında radikal bir değişikliğin söz konusu olduğunu belirten ifadeler vardır: "Memleketimizde kuvvetli sermâyeleri... mevcut bulunmadığından halkımız ancak küçük mikyasta sanayi işlerine ve orta... sermâyelerle yapılabilecek bazı imalâta girişebilmiş ve büyük mikyasta yapılması lâzım gelen sanayi

[30] Kuruç, *age*, s. 18.

işlerinin... ya hariçten gelen sermâyeler... veya hükümet teşebbüs ve muavenetiyle meydana getirilmesi zarureti hasıl olmuştur... Memleketin büyük sanayie ihtiyacı[mn]... devlet sermâyesinin iştirakiyle tatmin edilebileceği... ancak cumhuriyet hükümeti... [tarafından] anlaşılmıştır... Memleketin iktisadi muvazenesinin süratle tanzimi ve istihsâl imkân[larının]... tahakkuku için icap eden sanayi teşebbüslerinin doğrudan doğruya devlet tarafından vücuda getirilmesi ve işletilmesi bir zarûret teşkil etmekte [dir]."[31] "Sınai siyaset ve faaliyetimizin... devletin tam bir nezaret ve murakâbesi altında bulunmasına lüzum bulunduğu kanaatindeyiz."[32] "Karşılıklı ihracat ve ithalât usûlünün tatbiki, ticarî... teşkilâtı... inkişâf etmiş yerlerde husûsî teşebbüsler marifetiyle icrası kabil ise de, memleketimiz[de]... hükümet tarafından idaresinde zarûret mülâhaza edilmiş[tir]."[33]

Sözü geçen kanunlar BMM'de sermaye çevrelerine yakın mebusların çok şiddetli itirazları ve ağır eleştirileri ile karşılaştı. İzmir mebusu Halil Bey devlet müdahalelerinin artmasının iş sahalarını daralttığını, işsizliği artırdığını ileri sürmektedir.[34] Devlet sektörünün, tazminat ödenerek de olsa devletleştirme yoluyla özel sektör aleyhine genişlemesinin doğuracağı "vahim" sonuçlar İzmir mebusu Kitapçı Hüsnü tarafından da belirtiliyor: "İnhisarlara lüzûm yoktur... Hayatlarını bu işe vakfeden... vatandaşlar... yeni bir işi nasıl tutabileceklerdir? Ya paralarını bankaya yatıracaklar, yahut... apartman satın alacaklardır. Bundan da memleketin mütedâvil sermâyesi azalacaktır. Yalnız bunlar işsiz kalmayacak... bu diğer erbâbı teşebbüsü de tethiş edecektir; bunlarda hükümet ne vakit isterse elimizdeki işi ala-

---

31 2058 sayılı kanunun gerekçesinden.

32 2064 sayılı kanunla ilgili bütçe encümeni mazbatasından.

33 2054 sayılı kanunun gerekçesinden.

34 *TBMM Zabıt Cerideleri*, 2.7.1932.

bilmek kudretini haizdir zihniyeti hasıl olacaktır... Bundan sonra yeni teşebbüsler yapmağa kendilerinde kudret bulabilirler mi?"[35]

Devletin özel teşebbüsle rekabeti üzerinde Kocaeli mebusu Sırrı şöyle diyor: "Aynı fabrikayı işleten, aynı sanat ve ticareti yapan vatandaşlardan birile hükümetin... rekâbete düşerek onları izrar etmesi muhakkaktır, çünkü hükümet hiçbir şeyle mükellef olmadığı gibi... imtiyazlara da mazhardır. Halbuki... husûsi müesseseler... külfetler altında ezilmektedir... İki müessesenin biri imtiyaza malik, diğeri mahrum bulunuyor."[36] "Vatandaşlar kendi sermâye... ve sâylerine, hükümet fabrikaları ise hükümete istinad ederek çalışacaklardır... Eşhasa ait fabrikaların rekabet etmesine imkân olmayacaktır."[37]

Milli bir ticaretin ilk defa temelleri atılırken Türk tüccarının kösteklenmesi Kitapçı Hüsnü tarafından eleştirilmiştir: "Bizde Balkan Harbi'ne kadar Türk münevverleri ticaret[e]... bigâne idiler." Harpten sonra Türkiye'yi terk eden yabancı tüccarın yerini Türkler başarı ile doldurdu. "Milli ticareti ben Cumhuriyetin bir mevlûdu telâkki ederim... Bunları... geri döndürmek muvâfık değildir."[38]

Nihayet, sözü edilen kanunların Türk ekonomisini, kollektivizmin sınırlarına getirdiği dahi iddia edilmiştir. Bağımsız bir mebus olan Halil Bey, bu konuda şöyle konuşuyor: "Halk Fırkası'nın programındaki esasatın... tecavüz [edildiğini]... görüyorum... Ben de etatistim. Fakat... sizler prensibinizin hududunu tecavüz ederek iktisadi zarûret olmaksızın müdâhaleye gidiyorsunuz... Bunda tehlike görüyorum... istihsâle... devletin müdâhalesi kısmına... gelince iş kollektivizasyona gider... Bu... müdâhalenin nere-

[35] *TBMM Zabıt Cerideleri*, 9.7.1932.
[36] *TBMM Zabıt Cerideleri*, 7.7.1932.
[37] *TBMM Zabıt Cerideleri*, 3.7.1932.
[38] *TBMM Zabıt Cerideleri*, 9.7.1932.

de durdurulacağı bilinemediği için... memlekette iş âleminde büyük bir... itimatsızlık tevlit etmesi zarûridir... Zaruret varsa, devletin... fabrika teşkil etmek suretiyle değil, hususi sermayelere müzâheret etmek şartile kabul edebiliriz."[39] Son cümledeki cüretli ifade ve devlet müdahalesinin, ancak özel sermayeye yardım ettiği zaman caiz görüleceği iddiası dikkati çekmektedir.

Nihayet Sırrı Bey (Kocaeli), üst üste getirilen müdahaleci kanunların aceleye getirilmek istendiğini ve hükümetin samimi olmadığını söylemektedir: "İktisat Vekâleti artık inhisar kelimesinden kaçıyor." Bu sözcüğü kullanmaksızın birçok yeni inhisar kurmaktadır.[40]

Hükümet ve parti sözcüleri uyanan tepkilerin sertliği karşısında taviz vermeksizin yumuşak bir ifade kullanmaktadırlar. Kollektivizme gidiş ve parti programının ihlali ithamı reddedilmektedir. Fırka genel sekreteri Recep Bey; "[Devletin iktisadî işlerle ilgisinin] hangi hatlar altında yapılacağına dair ne fırka programında bir şey vardır, ne de fırkanın selâhiyettar zevatı... bu hususta bir şey söylemiştir... Takdire imkân verecek umûmi bir formül konmuştur. CHF Programı der ki 'normal... şartlar altında cereyan edecek ticari muamelat... serbesti ile devam eder.' Normal... gerçi takdiridir... Fakat başıboş ticaret... normal kârla iktifa [etmez]"[41] diyerek Fırka programının renksizliğinden ve yuvarlaklığından yararlanmaya çalışıyor. Kollektivizm ithamına karşı ise Recep Bey, "Türkiye'de kollektivizm tehlikesi yoktur. Kollektivizm... mülkiyet... ile taban tabana zıttır. Halbuki fırkamızın programı mülkiyet hakkından vuzûhla bahsediyor"[42] demektedir. Aynı konuda iktisat vekili Mustafa Şeref: "Kollektivizm istihsâl

---

39 *TBMM Zabıt Cerideleri*, 2.7.1932.
40 *Aynı kaynak.*
41 *Aynı kaynak.*
42 *Aynı kaynak.*

vasıtalarını camianın eline almasıdır... Bizim hangi hareketimizde böyle bir şey görmüşlerdir?[43] Hakkı mülkiyet ve tasarruf... esastır... İstihsale... ait hiçbir müdâhalemiz yoktur"[44] demektedir.

Devlet müdahalesinin sınırı ve özel teşebbüsle rekabet konusunda ise yetkililer şunları söylüyorlar: "Millî iktisada veçhe vermek için... memleketin iktisadî vaziyetini politika üzerinden almak..., direksiyonu idarecilere vermek [lâzımdır]... Tesis etmek istediğimiz inhisarlar... ferdin... istediğini yapmak ihtiyarına bırakılmasında [devletin] tehlike gördüğü işlerdir... Malî varidat temini maksadıyla yapılmış değildir. Bunları ferdin ihtiyarına bırakması hükümetin vazifesini görmemesi demektir... İşi ferdin ihtiyarına bırakmağı tehlikeli gördüğümüz vaziyetlerde camianın menfaatine bu hakkı ondan almak, Heyeti Celile'nin vazifesidir."[45] "Vatandaşların kendi... yapamayacakları sanayii... devlet sermayesile yapmak zarûrîdir."[46] "Amme hizmetini [bizzat] ifâ etmek... devletin vezaifi esasiyesindendir. Devlet ben bu amme hizmetini bizzat yapacağım dedikten sonra vatandaşın o sahadan çekilmesi tabiidir... Fakat çekilirken vatandaşın hakkını veriyoruz."[47]

Aynı kanunlar görüşülürken devlet ile özel teşebbüsün kurduğu ortaklıkların o güne kadar nasıl devlet aleyhine sonuçlar verdiği, hükümete yakın kişilerce belirtilmiştir. Hasan Fehmi, Uşak Şeker Fabrikası'nı örnek göstererek şimdiye kadar devlet ile özel teşebbüsün kurduğu ortaklıklardan hep devletin zarar gördüğünü belirtiyor: "Bundan evvel... devlet sermayelerinin uğradığı âkîbetten... istifâde etmemiz... lâzımdır... Azamî miktarda devlet

---

[43] Halbuki, örneğin 2056 ve 2058 sayılı kanunlarda, bazı alanlarda üretim araçlarında devlet mülkiyetini genişletme amacı açıkça vardır.

[44] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 2.7.1932.

[45] *Aynı kaynak*, M. Şeref'in konuşmasından.

[46] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 3.7.1932, Mustafa Şeref'in konuşmasından.

[47] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 9.7.1932, Hasan Fehmi'nin konuşmasından.

sermayesi ve... cüzî miktarda şahsa ait sermâyeler konmak sûretiyle bazı teşebbüsler oldu... Uşak Şeker Fabrikasında... eşhasa ait 20.000 lira devlete ait 300.000 - 400.000 lirayı idare ediyordu... Bugün tasfiye etsek acaba elimizde % 10 kalır mı?"[48]

Görülüyor ki 1932 yılı, iktisadi politika ve düşünüşte radikal bir değişiklik getirmektedir. Bu değişiklik Meclis içinde ve dışında sert tepkilerle karşılanmıştır. Yetkililer, başlangıçta tepkiler karşısında gerçekte hiç taviz vermemekle beraber yumuşak ifadelerle karşı tarafı yatıştırma yolunu tercih etmişlerdir.

Meclis içinde, müdahaleci kanunlara karşı doğan tepkilerin benzerlerinin Meclis dışında da ifade edildiği ve sermaye çevrelerinden gelen sistematik baskılar sonunda ve "Yalova Operasyonu" diye adlandırdığımız müdahale ile iktisat vekilliğine Celâl Bey'in nasıl getirildiği yukarıda kısaca anlatılmıştı. Celâl Bey'in İş Bankası Umum Müdürlüğü'nden iktisat vekilliğine getirildiği 1932 Eylül'ü ile yaklaşık olarak 1933 sonu arasındaki dönem, Eylül öncesinin tutum ve uygulamalarından temkinli, fakat belirli bir geri dönmeyi temsil eder.

İktisat vekili olarak Celâl Bey'in 12 Eylül 1932 tarihinde mesai arkadaşlarına gönderdiği tamim, aslında sermaye çevrelerine hitap etmektedir ve bu çevrelerde önceki aylarda doğmuş olan endişeleri dağıtmak amacı gütmektedir: "Serbest sermâyenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadî faaliyetleri benimseyen aşırı devletçilik fikrine [cevaz yoktur]... İktisadî... saha[da]... fertlerin... şirketlerin, münhasıran devletin yahut millî iktisat kuvvetleriyle müştereken devletin mesaisiyle... yapılacak sayısız işler vardır... Bu millî kuvvetlerin... arasında âhenk temin etmek [lâzımdır]... Namuskârane, liyâkatle, sây ile temin edilecek kazançlar içtimaî bir şâibe değildir... Şâyi telâkki-

[48] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 3.7.1932.

lerin prensiplerimizle alâkası yoktur. Millî servete bir zerre daha ilâve edebilmek muvaffâkiyeti... sevinç vesilesi olmalıdır... Nerde iş hayatı, sanayi hayatı, kazançlı ticaret hayatı, ziraî faaliyet varsa o muhitte mutlaka nisbî bir refah ve huzur fazlalığı vardır."[49]

Bir yıl kadar önce ifade edilseydi, hiçbir dikkate değer yanı bulunamayacak olan bu görüşlerin, 1932 Eylül'ünde taşıdığı anlam, ayrıca herhangi bir yoruma ihtiyaç göstermeyecek kadar açık olsa gerektir.

Fakat Celal Bey'in iktisat vekilliğinin taşıdığı anlam, en ziyade, 1933 içinde bir yıl kadar öncesinin radikal-devletçi görünüşlü kanunları ve diğer icraatı adım adım tasfiye edilmeye başlayınca ortaya çıkacaktır. Ocak 1933 başında Âlî İktisat Meclisi Celâl Bey'in konuşması ile açılıyor. Âlî İktisat Meclisi'nin zabıtları elimizde bulunmamakla birlikte, gazete haberlerinden anlaşılmaktadır ki ocak toplantısının ana çabalarından biri, temmuz kanunları ile başlatılan müdahaleci uygulamalara, özellikle sanayinin örgütlenmesi konusunda son vermeyi tavsiye eden esaslar vazetmektir. Âlî İktisat Meclisi tarafından hazırlanan bir rapora atıfta bulunan Cumhuriyet gazetesini nakledersek, "Meclise göre, devlet sanayiinin tesis ve idaresinde ticari teşebbüslerde gözetilen esaslara riayet edilmesi [gereklidir]... Devletin rolü, sermaye ve tekniği sanayiin tesis devresinde birleştirmek hususundaki mutavassıtlık rolü olarak muvakkat bir zarûret[tir]... Meclisin bu noktai nazarı devlet sanayiciliğini daimi bir devlet vazifesi olarak kabul eden Sanayi Ofisi Kanunu'ndan ziyade eski Sanayi ve Mardin Bankası Kanunu'nun istinat ettiği ana prensibe müstenittir."[50] Temmuz 1932 kanunlarından olan Sanayi Ofisi Kanunu'nun temsil ettiği zihniyetten, 1925 tarihli Sanayi

---

[49] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1921-1938, Ekonomik Konulara Dair*, s. 58.

[50] *Cumhuriyet* 24.1.1933.

ve Maadin Bankası'nın temsil ettiği "liberal" zihniyete dönme niyetleri, böylece, tutuculuğu bilinen Âlî İktisat Meclisi'nin çalışmalarına hâkim görünmektedir.

Cumhuriyet gazetesinde sözü edilen rapor, daha sonra Büyük Millet Meclisi tarafından, Âlî İktisat Meclisi'nin Sanayi Raporu adı altında tastik edilen raporla aynı belgedir. "Sanayi Raporu"nda, devletin iktisadi fonksiyonu ile ilgili şu pasajlara tesadüf edilmektedir: "Devlet hiçbir nevi sanayii yalnız kendi teşebbüs ve faaliyetine hasretmeyerek... her sahayı müteşebbis eşhas ve müessesata serbestçe açık bulundurmalı ve kendi teşebbüsiyle veya iştirakiyle vücuda gelecek sanayi hareketlerinde halkın kuruluş teşebbüslerine iştirakleri mümkün olduğu kadar teshil olunmalı ve teessüs kökleşip de muayyen ve emin bir kâr temin etmeğe başladığı ve halkın iktisadi refahı müsait bulunduğu zaman bu tesisler ilk fırsatta hususi müteşebbislere ve halka mal edilmelidir... Her zaman ve her yerde sabit olmuş[tur]... ki... ticarî... prensiplere en ziyade sadakat gösterilen yerlerde bile, devlet idaresinde sanayi, hususî müteşebbisler elindeki sanayie nispetle daha pahalı maliyet gösteriyor... Hatırdan çıkmamalıdır ki devletin... bizzat sanayiciliğe tevessül etmesi zarûret neticesi ve muvakkattır. Ve devlet, büyük sanayi işlerinde sermâyeyi ve tekniği birleştirmek hususunda mutavassıt bir rol sahibidir."

Buradaki görüşe göre, devletçilik bugün sermayece yetersiz olduğu için büyük teşebbüsler kuramayan özel şahıslar yerine devletin büyük yatırımlara girişmesi ve bu şekilde kurulan teşebbüslerin, zamanı gelince özel şahıslara devredilmesinden başka bir anlam taşımamaktadır. Nitekim, aynı raporda devlet müdahalesinin bu zorunluluktan doğduğu ve dolayısıyla başka hiçbir amaç gütmediği belirtiliyor: "Halkımızın büyük sanayi ve teşebbüslerine lüzûmu olan sermâye birlikleri vücuda getirmeğe teşebbüs ve rağbet göstermemeleri hasebile bir an evvel tesislerinde

iktisadî faydalar bulunan sanayii devlet teşebbüs ve sermayesiyle veya iştirakile vücuda getirmekte zarûret vardır."[51]

Görülüyor ki devletçiliğe yönelmeyi durdurmak ve gerekirse "devletçilik" terimini kullanarak 1932 öncesinin politikalarına dönmek yönünde çok güçlü bir akım vardır. İktisat Vekâleti, 1933 yılında hazırlanan tasarılarda ve uygulamada, bu geri dönüş çabalarının hükümet kademesindeki yürütücüsü rolünü benimsemiştir. Mevzuatla ilgili değişiklikleri ve gelişmeleri ileride ele alacağız. Bu noktada, bizim için ilginç olan husus, 1933 içerisinde, yeni iktisadî kanunlar Meclis'e geldiğinde, ortaya çıkan tepkilerdir. Bir yıl önce, Meclis içinde hükümeti ağır bir şekilde eleştiren kişiler, şimdi özellikle Celâl Bey'i ve icraatını övmeye başlamışlardır. 1932'de hükümeti kollektivizme gitmekle itham eden Halil Bey, Sümerbank kanunu dolayısıyla söz alarak şöyle diyor: "İktisat vekili Celâl Beyefendiye memleket nâmına... teşekkür [ederim]... Geçen meclis içtimaında... demiştim ki, devletin iktisadî gidişi hakkında iş âleminde vesvese vardır ve bu... sermayeyi... kaçırmaktadır,... tedbir almak lâzımdır... Ondan... sonra Celâl Beyefendi İktisat Vekâletine geldiler. Kendileri iş âleminde... nâzım olan büyük bir müessesenin direksiyonunda bulundukları için zannediyorum ki bu vesvese hakkında... vukufu oldukları için ilk hedefte onu bertaraf etmek ve memlekette emniyet ve istikrarı... tesis etmeğe çalıştılar... Ferdî teşebbüsleri yavaş yavaş iktisadî sahadan kovarak bütün memleketin faaliyeti iktisâdiyesinde devletçiliğe giden aşırı devletçilikle... münasebet[imiz] yoktur buyurdular... Sanayi ve ticaret erbâbı ile temas ettiler... Nazilli'de... nutuklarında, 'Burada büyük bir mensucat fabrikası kuracağız. Sizin sermâyeniz... [yeterli] olmadığı için bunu devlet yapacak. Sizin sermayeniz devletin müzahareti ile bü-

[51] *Kadro*, Sayı 15, Mart 1933, Vedat Nedim'in yazısından naklen.

yüdükten... sonra devletin bu sahadaki işlerini yavaş yavaş size bırakacağız'... demişler...[52] Bu kanun lâyihasında da... devlet sanayiinin yavaş yavaş... Türk şahıslarına terk edileceğine dair hüküm vardır...[53] Devletin iktisadî rolü bundan sonra tebarüz etmiş olacak ve... sermaye... emniyet bulacak... İktisadî hayatta ütopik... formülleri... tatbik etmek... bizi sınıf mücadelesine götürür... İş âleminde emniyet ve istikrar husûlüne yardım ettiğinden dolayı... Celâl Bey'e... [ve] hükümete teşekkür ediyorum..."[54] Bu konuşma, Celâl Bey'in iktisat vekili olarak ilk icraatının sermaye çevrelerince nasıl değerlendirildiğini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Kitapçı Hüsnü, başka bir vesileyle benzer bir şükran duygusunu yine Meclis kürsüsünden ifade ediyor: "Bu kanunu[55] getirdiklerinden vekil beyefendiye teşekkür etmek lâzımdır. Çünkü... Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun vatandaşlara bahşettikleri muafiyetlerin... vakitsiz bir şekilde istirdâdı doğru... değildi... Müteşebbisler için korkunç bir vaziyet hâsıl olmuştur. Herkes... teşebbüslerinden âdeta feragat etmeğe başlamışlardı."[56]

1933 yılı içinde kabul edilen kanunların tavizci özellikleri üzerinde ileride duracağız. Ancak, bu yıl içinde aynı tutumun bir iki örneğini daha verelim:

2239 sayılı kanun tasarısı ile ilgili Bütçe Encümeni raporunda "memlekette hususi teşebbüsleri takviye ve himayeyi... kendine şiar edinmiş bulunan Cumhuriyetimiz"den bahsedilmektedir.

---

[52] Celâl Bayar'ın söylev ve demeçlerini içeren derlemelerde 1932 veya 1933'te Nazilli'de yapılan bu neviden bir konuşmaya rastlayamadık. Ancak 1946 CHP Kurultayında aynı konuşmaya atıfta bulunulmuştur.

[53] Sümerbank Kanunu, Madde 11.

[54] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 3.6.1933.

[55] İleride inceleyeceğimiz 2261 sayılı kanun. Bu kanunla 1932'de Teşviki Sanayi Kanununun kaldırılmış olan bazı muafiyetleri yeniden tanınmaktadır.

[56] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 3.6.1933.

Sümerbank Kanunu'nun gerekçesinde ise, 1932 Temmuz'una ait ve Âlî İktisat Meclisi'nin hedef aldığı kanunlardan biri ile kurulmuş bulunan ve Sümerbank'ın kuruluşu ile ilga edilen Devlet Sanayi Ofisi'nden, "milli sanayiin inkişâfına âmil olmaktan ziyade, sanayi erbâbımızı endişeye düşüren bir müessese tesiri yapmıştır" ifadesiyle söz ediliyor. Bu ifade, bu dönemde, İktisat Vekâletinin, Âlî İktisat Meclisi'ne hâkim olan görüşleri tamamen benimsemiş bulunduğunu göstermesi bakımından da ilgi çekicidir.

1933 yılı içinde Başvekil İsmet Paşa'nın Kadro dergisinde devletçilikle ilgili önemli bir yazısı çıktı. Bu yazıda başvekil, bu yılın tavizci tutumuna, âdeta bir muhalefet platformundan karşı koymaya çalışır gibidir: "Memleketin muhtaç olduğu sanayii, teşkilatı... devletin yardımcı nezareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi safdil olanlar düşünebilir... Geri... bir milletin sanayiini... devletin bütün vasıtaları ile bir an evvel vücuda getirmek taşıdığımız vazifelerin en ağır ve en mühimidir... En serbest zannolunan bir sanat ve ticaret, müreffeh olabilmek için mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir... Ve sonra 'serbest meslek'in 'devletçilik'e rüçhanı için aynı mevzuların delil olarak zikrolunmasına şaşıyorum... Vazettiğimiz gümrük himayeleri veya diğer tedbirlerin mevcut olmadığını, bir an için tasavvur edebilir misiniz? En kârlı ve verimli bir sanat veya ziraat,... rekabet karşısında perişan olur. Yediğimiz ekmeğin ununu dahi memleket dahilinden alamayız... En serbest nice müesseseleri sert fırtınalara karşı tutunduran DEVLET'tir... Bir sene, 'devlet inhisarı' ve 'devletçilik' aleyhinde hayalât kuran nice müteşebbisler görmüşümdür ki, mevsiminde inhisarların piyasaya müdahale etmesi için bütün idraklerini sarf ederler. Devlet şimendiferleri [bazı hallerde]... kömür parasını çıkaramayacak kadar ucuz tarife ile yakarlar... Devlet elinde olmayan bir şimendiferin

böyle bir tedbir almasına imkân var mıdır? Bu misallerle devletçilik aleyhindeki en büyük iddiayı izah etmiş oluyorum: Hususi müesseseler daima kârlı çalışırlar ve devlet müesseseleri daima masraflı ve zararlı olur iddiası. Bütün memleketin menfaatine tedbir alırken... Devlet elbette serbest bir bezirgân gibi, birçok ahvâlde kâr etmeyecektir... Ve zaten devletçiliğin en büyük bir faydası da bu kadar cesurâne tedbirler almasının mümkün olması ile izah edilebilir." "...Efrâdın yapabileceği bir şeyi devletin, bâhusûs bizim devletimizin yapmaması, şayanı arzudan da fazla bir şey, lâzım bir şeydir. Çünkü... yapacağımız şeyler o kadar çok[tur]... ki, bunlardan, efrâdın yapabileceği kısmına vesaitimizi dağıtmamak elbette en mâkûl şeydir. Bir işin efrâda veya devlete ait olması o işin talep ettiği vesaitle ölçülemez. Meselenin bütün memlekete alâkası veya husûsi menfaatlere terk edilebilmesi ihtimalidir ki bu husûsta karar vermeğe esas olacaktır."[57]

Devletçiliğin gelişim eğilimi bakımından çok kritik olan bir anda kaleme alınan bu makalenin ancak bir yerinde fertlerin yapabileceği işleri devletin yapmaması gereği belirtilmiş;[58] ancak hemen bunun ardından "bir işin efrâda veya devlete ait olması"na karar vermek için önerilen ölçüt, ileri bir devletçi uygulamaya açık olan, "kamu yararı-özel çıkar" ayrımı üzerine dayandırılmıştır. Yazının diğer kesimlerinde, devletçiliğe karşı özel sermaye çevrelerinin bazı tezlerine ustaca cevap verilmekte ve bu çevrelerin aşırı talep ve iddialarından şikâyet edilmektedir. Celâl Bey'in temsil ettiği ve başlattığı tavizci tutuma karşı İsmet Paşa'nın 1932 yılı devletçiliğini tok bir sesle savunur bir

---

[57] Başvekil İsmet, "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", *Kadro*, Sayı 22, Teşrinievvel 1933.

[58] Daha sonra İsmet Paşa'ya atfen devletçiliği tanımlamak isteyenlerin birçoğu makalenin bu cümlelerini nakil ve yorumla yetinmişler; makalenin gerçekte daha önemli olan diğer kısımlarına hiç temas etmemişlerdir.

tavır alması anlamlı olsa gerektir. Ayrıca, başvekil, devletçiliğin himayecilikle bağıntısını da oldukça berrak bir biçim de ortaya koymaktadır.

İsmet Paşa'nın makalesi gayet ilginç bir tepkiye yol açtı. İş Bankası yönetim kurullarında Celâl Bey'le birlikte çalışmış bulunan Siirt mebusu Mahmut Bey, başvekilin yazısının yayımlamasından kısa bir süre sonra, Milliyet gazetesinde bir makale yayımladı. Gazetenin sekiz sütunu üzerine başlığı konan bu makale bazı dikkat çekici özellikler taşımaktadır. Bir kere Mahmut Bey, başvekilin yazısından devamlı olarak aktarmalar yapmakta; ancak buna aşırı devletçilere çatmak için başvurmaktadır. Çatılan "aşırı devletçi" tutumun ise Kadro dergisince temsil edilen görüş olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Halbuki İsmet Paşa makalesini Kadro dergisine vermiştir. Ve İsmet Paşa'nın makalesinin özelliği, ana mesajı aşırı devletçiliğin tehlikelerine dikkat çekilmesi değil; sermaye çevrelerinden yayılan aşırı anti-devletçi görüşlerin yanlışlığının vurgulanmasıdır. Bu durumda Mahmut Bey'in ne yapmak istediği ilk bakışta güç anlaşılır gibidir. Ancak, öyle sezilmektedir ki iktisat vekiliyle yakınlığı bilinen, "İş Bankacı" Siirt mebusu, İsmet Paşa'nın yazısını kullanarak, yazının çıktığı dergiyi ve dolaylı bir biçimde başvekili vurmak istemektedir. Mahmut Bey'in makalesinde, başvekilin az önce kısmen naklettiğimiz yazısından yapılan aktarmaları atlayarak önemli pasajları alıyoruz:[59]

"İsmet Paşa makalesinde... Halk Fırkası programındaki devletçilik vasfını Komünist ve Marksist bir fırkanın programına hâkim devletçiliğin aynı gibi göstermeğe yeltenen gayri mesûl bazı unsurların iddialarına... set çekmiş oluyor... Başvekilimizin bu yazısından sonra umarız ki... Halk Fırkası devletçiliğinin aykırı tefsirlere uğratılmasına meydan kalmaz... Şimdiye kadar... orijinal ve millî oldu-

[59] *Milliyet*, 5 Teşrinisani 1933.

ğu... ileriye sürülen bazı tezlerin -belki de farkına varılmaksızın- Komünist Fırkası'nın kongre mukarrerâtı, bu fırka müzakerelerinin zabıtları, Marksizm prensipleri ve tatbik esasları meyanında yer bulması... dikkate değer... Başvekilimiz... devletçiliğin hususî teşebbüsleri tahrip eden, onları... inkiraza sürükleyen, ...bütün istihsal vasıtalarını, kendi eline geçirmeğe azmetmiş mutlak bir devletçilik olmadığını anlatmış oluyor. Türk milletini en kısa... zamanda en ileri memleketler seviyesinin... üstüne çıkarmayı ...ülkü bilen bir devletçilik olduğunu izah etmiş oluyor." Gerçekte ise bu tema, İsmet Paşa'nın makalesinde çok sınırlı bir yer kaplamaktadır. Gerçi Mahmut Bey liberal görüşlere de karşı çıkmaktadır: "Serbest meslek nazariyesinin Türk milletini iktisadî esaret[e], ...sefalete sürükleyecek... olduğunu kavramamış ...aklıselim sahibi... bir vatandaş olur mu? Türkiye iktisadî istiklâlini ...elde edecektir... Fakat hangi... vesâit ile?... Devletin bütün vesâiti ile... [ve] memleketçi bir faaliyet göstermeğe teşvik olunacak millî tasarruflarla." Ancak açıktır ki Mahmut Bey'in asıl amacı, devletçilik adına yapılan veya savunulan bazı aşırılıklara saldırmaktır. Bunu yaparken de asıl muhatap kabul ettiği anlaşılan Kadroculara[60] ve 1932 yılının icraatini savunur duruma geçenlerin fikirlerini tahrif etmekte; onları gerçekte olduğundan çok daha aşırı, hatta Marksist olarak teşhiri hedef almaktadır: "Bazı adamlar istiyorlar ki, bir taraftan millî tasarrufu... devlet teşvik etsin; diğer taraftan da... millî tasarrufun yaratıcı teşebbüsler kurmasına gene devlet... mani olsun... [Bunlara göre] millî iktisat programımızı münhasıran bütçe menabii ile başaracağız. Buhra-

[60] Kadrocular buradaki ithamların kendilerine yöneldiğini anlayarak Mahmut Bey'e cevap vermişlerdir. 1933 yılında devletçilik üzerine fetva veren Siirt mebusunun "aferist" ilişkilerin tam orta yerinde bulunduğunu gösteren bir komisyon alma örneği, Falih Rıfkı tarafından anlatılmaktadır (*Çankaya*, ss. 456-457).

nın tazyiki neticesinde bütçe varidatımızın... azalmasına ve yapacağımız işlerin azâmetine rağmen bu işleri yalnız bütçemizle, devlet... vesâiti ile yapacağız... [Özel] tasarrufları ise bu faaliyete iştirak ettirmeyeceğiz. Onların... verimli, kârlı bir... teşebbüs... kurmalarına mâni olacağız... Ferdin yapabileceği... her mühim teşebbüs millî menfaatlere mugayirdir... Bütün istihsal devlete kalmalıdır." Mahmut Bey bu görüşü şiddetle reddediyor: "Şüphesiz ki Türk devleti... iktisadî hayatının murakabesini daima... elinde tutacaktır. Fakat... millî menfaatlerin nerede olduğunu... bitaraflıkla tespit edecektir... Hususî faaliyetleri de millî iktisat programının çerçevesi[ne] ...sokacaktır. [Bunlardan] himaye ve yardımını esirgemeyecektir... Hiçbir devlet... iktisatı başıboş... bırakamaz... Spekülasyon kazançlarını kökünden sökmekte devlete düşer... [Ancak] Türk devletçiliği... bir tahrip ve imha silahı değildir. Her sınıf Türk halkını mevcut imkânlar dairesinde... müreffeh kılmağa çalışan bir devletçiliktir... Husûsi faaliyetler milli faaliyet istikâmet[ine] girince... Türk devletinin ... muavenetinden şüphe etmemelidir."

Görülüyor ki Mahmut Bey, esas olarak mevhûm bir "aşırı devletçilik teorisi" icat etmiş ve bu teoriye hücûm vesilesiyle 1932 havasını devam ettirmek isteyen çevrelere, ön planda Kadro'ya ve belki de bizzat başvekile, temsil ettiği çevreler adına bir ihtarda bulunmak istemiştir. Bu çıkış, anti-devletçi tepkinin erişeceği en uç, en cüretli noktasını temsil etmektedir. 1933 sonundan itibaren, devletçilik rayına oturarak belli ve istikrarlı bir gelişme temposuna kavuşmuştur.

Resmi Sentez: 1934-1937

Devletçi politikalara bir "sıçrama" ile yönelen 1932 yılını takiben, 1933 yılı içerisinde bu gidişin yavaşladığını; hatta

geriye, 1920'lerin iktisadi görüşlerine kısmen dönüldüğünü yukarıda belirtmiş olduk. Mevzuatı incelerken, aynı eğilimlerin farklı yansımalarını göreceğiz. 1933'ten sonra ise 1932 öncesine dönüşün kesinlikle mümkün olmadığı anlaşılmış; İnönü'nün hükümet politikası üzerindeki hâkimiyeti yeniden kurulmuş ve giderek, fakat kesin bir biçimde devlet müdahalesi artmaya, devletçilikle ilgili resmi görüşler yeniden ileri bir yoruma yönelmeye başlamıştır. Ancak bu gelişme, Celâl Bayar'ın ölçülü ve güvenilir denetimi altında olmuş ve hiçbir zaman sermaye çevrelerini 1932'de olduğu gibi paniğe düşürecek bir nitelik kazanmamıştır. Bu gidiş, 1937 yılına kadar sürdü. Bu yıl içinde iktisat politikalarında yeni baştan bir gevşeme ve çözülme sürecinin belirtileri ortaya çıkacaktır.

Bu dönemde, CHP yetkililerine göre devletçilik acaba bir iktisadi ve sosyal sistem mi, yoksa sadece bir iktisadi politika olarak mı anlaşılmıştır? Bu soruya cevap vermeden önce, şunu belirtelim ki "devletçilik" kavramına paralel olarak "güdümlü ekonomi" teriminin de arada bir kullanıldığına tanık oluyoruz. Atatürk, 1935 yılında CHP'nin 4. Kurultayını açarken: "Yepyeni bir güdümlü ekonomi düzeni kurmakla uğraşıyoruz."[61] derken; Celâl Bayar da 1936 içinde: "Memleketimizde güdümlü bir ekonominin esaslarını kurmak istiyoruz"[62] sözleriyle "güdümlü ekonomi"yi devletçilikle eşanlamda kullanır gibidirler.

Devletçilik teriminin birbirinin tam karşıtı olmayan iki kavramın, liberalizm ile komünizmin (veya sosyalizmin) bir alternatifi gibi kullanılması bu dönemde yaygındır. Bu anlayış, devletçiliği liberal politikalara karşı, ancak sosyalizan unsurlar taşımayan bir iktisat politikası, bir müdahalecilik türü olarak görür. Devletçiliğin resmi kişi-

---

[61] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1946, s. 366.

[62] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953*, s. 253.

ler tarafından sosyalizm veya komünizmle karşılaştırılması, bunun örneğin Kadrocular tarafından ileri sürülen bir üçüncü sistem telakki edildiğini göstermemektedir; zira devletçilik hiçbir zaman kapitalizme bir alternatif olarak anlaşılmamıştır. Bu yüzden nazari bakımdan tam bir vuzuha ulaşılmamakla birlikte, devletçiliğin bir iktisat politikası olarak anlaşıldığı söylenebilir. Devletçilikten bahsedilirken zaman zaman sistem sözcüğünün kullanılması bu gerçeği değiştirmez.

Devletçiliğin liberalizm ve sosyalizmle karşılaştırılması Atatürk tarafından şöyle yapılıyor: "Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik... sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce mânâsı şudur: Fertlerin hususî teşebbüslerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şey yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisâdiyatını devletin eline alması... Devlet... hususî teşebbüsle yapılmamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi ve... muvaffak oldu. Bizim takip ettiğimiz bu yol... liberalizmden başka bir sistemdir."[63]

Yine Atatürk başka bir vesileyle diyor ki: "Dünyada iki mühim iktisadî ekol tatbik edilmektedir. Büyük harbin sonunda komünizm tatbik edildi. Fakat halka vaad edilen şeyler aynen temin edilemedi. Ruslar bazı prensiplerinden geri döndüler. Bir inkılâba teşebbüs edip sonradan dönmektense ağır ağır ilerlemek en doğru yoldur. İkinci ekol liberalizmdir. Bu da eskimiştir. Bizim... tatbik ettiğimiz ekol devletçilik[tir]... En ileri iktisadî yol budur."[64]

---

[63] Kuruç, *age*, s. 38 ve Tekinalp, *age*, 1935 İzmir fuarının açılışında, Atatürk'ün yazdığı, fakat Bayar'ın okuduğu nutuktan.

[64] *Yön*, Sayı 19'dan naklen.

Atatürk'ün devletçiliği bu şekilde tanımlanmasının yanı sıra, 1935 yılında toplanan CHP'nin 4. Büyük Kurultayında parti programı değiştirilerek devletçilik 1931 programındakinden çok daha geniş kapsamlı bir biçimde tanımlanmış ve ayrıca iktisadi hayata çok daha geniş devlet müdahalesine imkân veren yeni hükümler kabul edilmiştir. 4. Kurultayın açılma gününde radyoda bir söylev veren Recep Peker, bu konuda şöyle diyordu: "Ulusal çalışmayı *yıpratan ve ulus yığınını istismar eden liberalizme* karşı cephemizi daha sıklaştırıyoruz... Her yerde son nefesini vermekte olan liberal devlet tipinin kucağında beslenip büyüyen... sınıf kavgası yollarını sıkı sıkı kapıyoruz... *Bizim korporatif akıma kapıldığımız hükmünü çıkarmamak* lâzımdır... Kontrolsüz geniş istihsalciliğin müstehlikleri istismâr etmesi fikrini de beğenmiyoruz. Türkiye'de her... teşebbüs ulusal bütünlüğün âhengine uygun olacaktır. Yeni programımızın müstehlik... yığınlarına karşı fiyat empozisyonu yapacak tröstleri ve kartelleri tanımayan ve devlete fiyat kontrolü veren ruhu, Partinin... ana düşüncesini... belirtiyor... Devletin ekonomide yapıcılık vazifesini ve serbest sanayii tanzim ve murâkabe edicilik vazifesini genişletiyoruz... Serbest sanayie ve serbest ticarete bırakılan yer, normal kazanç dışında istismâra varamaz."[65]

4. Kurultaya sunulan program ve nizamname encümeni mazbatasına göre: "Programda... ekonomik alanda yurttaşların... birbirleri aleyhine genişlemelere meydan vermemek gibi tedbirler alınmıştır. Bununla beraber iş adamlarının... geçim yollarında uğrayabilecekleri zorlukların önüne geçmek [gereklidir]."[66]

Parti genel sekreteri Peker, program görüşülmeye başlarken verdiği nutukta diyor ki: "Biz... hükümetçe de, par-

---

[65] *CHP Genel Sekreteri R. Peker'in Söylevleri*, Ankara, 1935.

[66] *CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, Ankara, 1935, ss. 43-44.

tice de devletçiyiz. Buna karşı olanlar 'liberallik te serbest olsun' diyorlar... Liberal sistem... ulusun... muvaffâkiyet yollarını kapamak demektir. Biz devletçi olmasaydık paramızın... kıymeti temin edilebilir miydi?... Ödeme denkliğimiz mümkün olur muydu?... Ecnebi malları Türk pazarlarını istilâ ederdi... Şu halde devletçilik bir parti vasfı olarak kalmamalı, devletin vasıfları arasında yerini almalıdır. Yeni programda devletçiliğin tarifini açık bir hale koyuyoruz. Eski programdaki tarifte 'hususî teşebbüs serbesttir, devlet de iktisadî bakımdan istediği şeyleri yapmakta serbesttir' diyorduk... Liberal fikirdekiler ikinci cümleyi almadan diyorlar ki bana devlet karışmaz... Bir kızıl Marksist de her şeyi devletin yapacağını, hususi teşebbüse bir şey bırakılmayacağını ifade ediyor. Hakikat ne öyle ne de böyledir. Bu noktayı yeni program aydınlatıyor... Devletçiliğimizin hakiki mânâsı hususî teşebbüsün serbest olduğu fakat umumi menfaatler noktasından gerek olan her ekonomik teşebbüste devletin yapıcılık saha ve selâhiyetini açık bulundur[maktır]. Devlet kendi yapacak ve... teşvik ve himaye ettiği endüstriyi kontrol de edecektir... Türkiye'de hususî teşebbüslere bırakılmış herhangi bir iş yalnızca teşebbüsü alanların kabiliyetinden... büyümüyor. Türkiye gümrük kapılarını büyük duvarlarla örmüştür. Millî sanayii ilerletmek için her kolaylığı... temin etmiştir. Devlet... bu yardımlarla beslediği ulusal endüstrinin kontrolsüz çalışma ile ulusu istismar etmesine kayıtsız kalamaz... Normal çalışmayan sermayenin... teşviki mevzuu bahis olamaz."[67]

Peker, aynı tarihlerde, liberalizm için de şunları söylüyor: "Ekonomik liberalizm, dünyanın intizamını bozacak ve az kazançlı insan yığınlarının yaşayışlarını tazyik edecek mahiyetten kurtulamamıştır... Devletin müdahale-

[67] *Aynı kaynak*, ss. 44-52.

sini... meşru kılan sebepler buradan geliyor... Liberalizmin kâr ihtirası işçiyi, müstehliki ve müstahsili ezmeyen bir ölçüde tutulsaydı, beşeriyetin bugünkü ıstırablarının ve sınıf kavgalarının büyük bir kısmına mahâl kalmazdı."[68]

4. Kongreye sunulan programda devletçilikle ilgili maddede 1931 programının hükmü tekrarlandıktan sonra şu yeni ifade yer almaktadır: "Devletin ekonomi işleri ile ilgisi fiilî sûrette yapıcılık olduğu kadar, özel girişimlere ön vermek ve yapılmakta olan işleri düzenlemek ve kontrol de etmektir. Devletin, fiilî olarak, hangi ekonomik işleri yapacağının belirtilmesi, ulusun genel ve yüksek asığlarına bağlıdır. Bu lüzûm üzerine, devletin, fiilî olarak, kendi yapmağa karar verdiği iş, eğer, özel bir girişit elinde bulunuyorsa, onun alınması her defasında özgü bir kanun çıkarmağa bağlıdır. Bu kanunda özel girişitin uğrayacağı zararın, devlet tarafından ödeme şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç ihtimalleri hesaba katılmaz."[69]

Görülüyor ki devletçilikle ilgili 1935 programının hükmü bir hayli genişlemiş; özel teşebbüsü kontrol gereği ve devletleştirmenin tabi olacağı esaslar da programa alınmıştır.

Devletçiliğin bu şekilde tanımlanması Kurultayda tepkiye yol açtı. Eskişehir delegesi Emin Sazak söz alarak 5. maddeye karşı çıktı: "Eskiden bu madde ferdin yapamayacağı işlere devlet müdahale eder şeklinde idi.[70] Bu... tereddüdü mucip olmamıştı... [Halbuki şimdiki haliyle] erbâbı teşebbüsü... müphemiyete götürecek, ...acaba devlet han-

---

[68] R. Peker, *İnkılâp Dersleri Notları*, Ankara, Ulus Basımevi, ss. 72-73.

[69] *CHP Programı*, Ankara, 1935, Madde 5.

[70] Sazak'ın bu ifadesi doğru değildir. 1931 programının devletçilikle ilgili (ve bizim birinci bölümde naklettiğimiz) hükmü, aynen, ancak öz Türkçe olarak, 1935 programına da alınmıştır. Burada Sazak'ın varlığını iddia ettiği cümle yoktur.

gisini kendi yapmayı uygun görecek diye bir tereddüt hasıl olacaktır... Şimdi burada hiç hudût yoktur. Her sahayı içine almış oluyor. Nerede devletin müdahale edeceği malûm değil... Bu... bütün ferdi teşebbüsleri akim bırakacak şekildedir." Bu sebeple E. Sazak'a göre, devletin faaliyetlerine kesin bir sınır çizilmesi; özel kişilerin teşebbüsleri devletleştirilince bunlara yeni iş sahalarının gösterilmesi zorunludur ve bütün bu hususları programa almak gereklidir.[71]

Bu eleştiriler üzerine parti genel sekreteri R. Peker söz almış ve devletçilik maddesi ile ilgili şu açıklamaları yapmıştır: "Biz iki cereyana gitmiyoruz. Birisi, her şeyi devlet yapacaktır, kızıl fikirler böyle söylüyor... Bunu kabul etmiyoruz. İkinci bir şeyin daha aleyhindeyiz. O da şudur: Husûsî teşebbüs canının istediğini yapacaktır. Ekonomi teşebbüslerinde devlet ona bağlıdır... Bu koyu bir liberal fikirdir... Devlet.., onların istediklerini husûsî teşebbüslere bırakıp da geriye artanını değil... hangi işin ne zaman devlet tarafından yapılması istilzam ederse onu... yapacaktır... Böyle olursa ferde iş kalmıyor diyenler var... Türkiye'de iş o kadar çok ki... devlet kendine lâzım gelen her işi yaptıktan sonra... yapılacak pek çok iş kalacaktır... Devlet... herhangi bir işi yapabilir... Yaptıktan sonra o sahada husûsî teşebbüs erbâbına iş kalmazsa husûsî teşebbüs başka iş yapsın... [İkinci husus:] Kontrolsüz... husûsî teşebbüs... halk[ı]... istismâr eder... Devlet kontrolü ...lâzımdır. Bizim devletin... husûsî teşebbüs sahiplerinin yaptığı işler üzerinde... himâyeleri ...vardır ...Biz ...bu himâyeleri kabul ederken... onların halkı istismâr etmesini [önlemeyi]... ödev sayıyor[uz]. Üçüncü safha, husûsî teşebbüsler devam ederken, devlet bu işi de kendi eline alabilir. Ama bir şey yapamaz: ... Hiç kimsenin kazancı müsadere edilemez. İleriye yayılan zararları kapsamamak şartiyle, özel kanunla

[71] *CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, ss. 59-61.

tazmin eder. 'Türkiye'de hususî teşebbüse yer yoktur' diyorlar. Bütün bu şartlardan geriye kalan teminat çok kuvvetlidir."[72]

Peker'in bu konuşması, resmi kişilerin devletçilik üzerindeki görüşleri arasında rastladığımız en radikal bazı ifadeler içermektedir. Esasen, 1935 CHP Kurultayı ve ileride inceleyeceğimiz 3003 sayılı kanun (8.6.1936), devletçiliğin 1932'den sonra ulaştığı en ileri noktaları temsil eden bir olgudur. Sözü geçen kanunun kabulünden bir ay kadar sonra, R. Peker, bir Alman dergisinde yayımlanan yazısında hem bu kanunla getirilen bazı müdahale unsurlarının gerekçelerine genel ifadelerle değinmiş hem de 1935 Kurultayındaki görüşlerini tekrar ifade etmiştir: "Ekonomi alanında devletçilik anlayışımızla hürriyet haklarında devletçilik anlayışımız arasında tam bir konsekans vardır... Yurttaşın hareketini hudutlayan *umûmî menfaat* çizgisi, endüstri ve ticaret serbestliğinin de sınırlarını teşkil eder. Serbest sermaye endüstri ve ticaret işlerinde çalışabilir; fakat çalışırken de, mal ederken de, satarken de devletin tanzim gözü ve eli altındadır... Devlet millî fabrikalar mamûllerinin... satış[ında]... müstehlik kitleyi aşırı fiyattan korumak ödevi altındadır. Zorlu fiyat empoze etmeyi güden karteller ve tröstler yapılmayacaktır. Devlet maliyet fiyatını kontrol edecekti... Devlet, Türkiye'de başarılmasını lüzûmlu gördüğü her işi, husûsî bir teşebbüsün isteği olsun olmasın bizzat yapabilir... Hatta başka husûsî bir sermayenin elinde olan bir işi ayrı bir kanun yapmak ve bedelini ödemek şartı ile kendi uhdesine alabilir. Devletin bütün bunları yapabilmesi için yalnız genel menfaatin icabı kafidir."[73] Görülüyor ki devletçiliğin bu ileri noktasında, devlet işletmesi-özel teşebbüs sınırının çizilmesinde

---

[72] *Aynı kaynak*, ss. 61-62.

[73] Kuruç, *age*, ss. 42-43.

"yalnız genel menfaatin icâbı" gibi genel ve bu yüzden de radikal yorumlara açık bir formül tercih edilmektedir.

1935 Kurultayında kabul edilen programda, 1931 programında mevcut olmayıp özel teşebbüsü sınırlayıcı; devlet denetimi ve müdahalesini artırıcı nitelikte şu hükümler yer almıştır:[74]

"Tefeciliğe karşı savaşta bulunmak partimizin prensiplerindendir." (Md. 8)

"Partimiz kooperatifçiliği ana prensiplerden sayar." (Md. 10)

"Hiçbir ekonomik girişim kamuğasıya olduğu kadar, ulusal ve özel bütün kınavlar arasındaki uyuma da karşıt olamaz. İşverenlerle işçilerin çalışma birliğinde de bu uyum esastır." (Md. 14)

"Endüstrinin memleketin bazı köşelerinde toplanması yerine -kurulmaları ekonomik de olmak şartiyle- genişlikle yayılmasını göz önünde tutarız." (Md. 15)

"Üretmenlerle yoğaltmanlar arasında çıkabilecek asığ kavgalarını önlemek için, devlet bütün endüstrilerde fiyat kontrol işlerini düzenleyecektir. Devlet fabrikaları için de ayrıca finansal ve teknik bir kontrol düzeni konacaktır. Yoğaltmanların zararına fiyat birliği yapacak olan tröst ve kartellere izin verilmeyecektir. Rasyonelleştirme ergesi ile yapılacak olanlar, bunun dışındadır." (Md. 15)

1934'ten itibaren devletçi akımın yeniden kuvvet kazanması sürecine, 1932'de özel teşebbüsü "kurtarırcasına" iktisat vekilliğine gelmiş olan Celâl Bayar'ın da intibak ettiğini görüyoruz. Bu intibak olgusunun bazı belirtilerini ileride, özellikle 1934-1936 arasında Bayar'ın iktisat vekilliği sırasında kabul edilen kanunları ve bunların görüşülmesi sırasında söylediklerini incelerken göreceğiz. Şimdi, bir örnek olarak Bayar'ın 1936'da BMM'de söylediği: "Li-

[74] *CHP Programı*, Ankara, 1935.

beralizmi, dilim dahi dönmüyor, bu kelime o kadar yabancı geliyor; yıkaraktan... güdümlü bir ekonominin esaslarını kurmak istiyoruz. Bu istihale devresinde... hoş gelmeyecek birtakım şeyler olacaktır"[75] sözlerini nakledelim. Ancak, kanımızca Bayar, muhtemelen Peker'in zaman zaman temsil ettiği bazı aşırı eğilimlere karşı bir denge unsuru olmaktan çıkmamıştır. Nitekim, yine 1936 içinde, devletçi uygulamaların ileri bir noktasında Bayar: "Biz kendi öz prensipleri bakımından devletçiyiz, fakat mülkiyeti, ferdî mesaiyi... temel... alan devletçiyiz. Bizim politikamızın karakteristiği yapıcı ve yaptırıcı olmasıdır" diyerek ve devletin büyük sanayide yapıcı (yani fiilen üretime girişen), küçük sanayide ise yaptırıcı (yani özel teşebbüsü teşvik edici geliştirici) ve "ferdin hizmetinde" olduğunu belirterek[76] devletçilik anlayışının sınırlarını, oldukça ılımlı bir ifadeyle çizmiştir.

Nihayet 5 Şubat 1937 tarihinde "devletçilik", 3115 sayılı kanunla, CHP'nin diğer ilkeleri ile birlikte Anayasaya da geçti. Teşkilât-ı Esâsiye Encümeni Mazbatasında devletçilik: "Memleketin büyük menfaatlerinin istilzam ettiği teşebbüslerin Devlet eline alınabilmesi" diye 1935 CHP programına uygun bir ifadeyle tanımlanıyordu. Devletçiliğin Anayasaya alınması Meclis'te itirazlara uğradı. Bu itirazlar, devletçiliğin yeni bir duraklama ve gerileme dönemine girmeye başlayacağına dair ilk belirtilerdendir. Ancak bu itirazlara verilen cevaplar, henüz Parti ve hükümetin bu yumuşamaya hazır olmadığını gösteriyor.[77]

İstanbul mebusu General Refet Bele, devletçiliğin Anayasaya bir devlet ilkesi olarak geçmesine şu sebeple itiraz ediyor: "Belki bugünün zarûretleri devam etmeyecek,

---

[75] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953,* ss. 253-254.

[76] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1921-1938, (Ekonomik Konulara Dair),* s. 170.

[77] Bkz. *TBMM Zaıt Cerideleri,* 5.II.1937.

...yarın değişecektir... Bizi devletçilik yolunu aramağa sevk eden şeyin, burada kemali cesaretle... reyimizi kullanmağa sevk edecek kadar müsbet olduğuna kâni değilim." İzmir mebusu Halil Menteş ise aynı yönde itirazda bulunduktan sonra şu soruyu sormaktadır: "Liberal... bir vatandaş... propagandaya başlarsa şekli devleti tebdil cürmüne tasaddi etmiş diye... onu polis yakalayıp da mahkemeye verecek midir?" Bu soruya Teşkilat-ı Esasiye Encümeni reisi Şemsettin Günaltay'la, birkaç ay önce Parti genel sekreterliğinden uzaklaştırılmış bulunan Recep Peker'in verdikleri cevaplar, bilhassa Anayasa hukukumuz bakımından önemli olsa gerektir.

Günaltay diyor ki: "Bir liberal çıkıp liberalizm esaslarını... müdafaa... edemeyecektir. Teşkilat-ı Esasiye kanununa muhalif bir hareket nasıl bir cürüm ise, [devletçiliğe]... muhalefet de aynı şekilde cürüm sayılacaktır." Peker ise bu konuda şunları söylüyor: "Devletçiliğin nakızı olan liberallik... lehinde hiçbir faaliyet yapılamayacaktır... Bugün liberalizm ya çökmüş... veyahut da can çekişmektedir... Türkiye devletinin hayatı için liberalizm... çok zararlı bir unsurdur... Liberalizm... bir kısım yurttaşları diğer yurttaşlara istismar ettirmeye açık bir kapı demektir."

Daha sonra söz alan dahiliye vekili Şükrü Kaya ise: "Devletçilik... her devletin bir zaman tatbik edeceği yegâne yol olacaktır... Devletlerin gidişi budur... Devletin eline ordu... veriyoruz da ordu işlerinin binde biri kadar... ehemmiyet[i] olmayan işleri devlet yapamaz diyoruz... Mantık bunu kabul etmez" sözleriyle Anayasa değişikliğini savunmuştur.

Celâl Bayar'ın bu görüşmelere katılmış olmaması ilgi çekicidir. Zira, bir Anayasa ilkesi olarak devletin temel kanununa kalıcı bir hukuk unsuru olarak devletçiliğin girmesi, devletçiliği, genellikle şartların zorladığı, 1930'ların dünya iktisat konjonktürüne bağlı bir politika olarak gör-

müş bulunan Bayar'ın tutumu ile herhalde pek kolay uzlaşamazdı. Anayasa değişikliğinden dokuz ay kadar önce, bütçe konuşması sırasında iktisat politikası sorunlarına değinen Bayar diyordu ki: "Bugün içinde bulunduğumuz sistemin değişmez bir sistem olduğunu asla ifade etmiyorum. Fakat bugün içinde bulunduğumuz sistem bugünkü şerâite nazaran bizim için mükemmel bir sistemdir. Yarın hayat ve şerâit değiştikçe, biz de o şerâite intibak sûretiyle sistemler üzerinde tadiller yapacağız."[78] Şüphesiz ki devletçiliği kalıcı bir ilke olarak Anayasaya almak, Bayar'ın burada ifadesini bulan pragmatik ve esnek tavrına ters düşen bir davranış olmuştur.

Devletçiliğin anlamı, tanımı ve kapsamı ile ilgili ve yukarıda naklettiğimiz bu görüşler, şüphesiz ki yetkililerin özel teşebbüse karşı tutumlarındaki gelişmeye sıkı sıkıya bağlıdır. Resmi çevrelerden özel teşebbüse yönelen eleştirileri birkaç sınıfa ayırmak mümkündür. Bu eleştiriler ya spekülasyon, tefecilik ve kaçakçılık gibi kanunen veya ahlâken caiz olmayan işler çevirenlere yönelen saldırılar; ya özellikle kamu işletmeciliğinin özel sektör aleyhine genişlemesine karar verilen deniz ulaşımı ve madencilik gibi alanlarda özel teşebbüsün verimsiz çalıştığına dair deliller getirilmesi veya yüksek gümrük duvarlarının sağladığı avantajları kötüye kullanan sanayicilerle ilgili örneklerin veyahut, nadiren de olsa, özel teşebbüsün bizatihi niteliğinden doğan genel problemlerin ve zaafların belirtilmesi biçimlerini almıştır. Zaman zaman çok ağır suçlamalar yapılmakla birlikte, hiçbir zaman mesele bir sistem eleştirisi, bir sınıf sorunu olarak ortaya konmamıştır.

Bu dönemde resmi çevrelerin özel teşebbüs üzerindeki tutumu şöyle özetlenebilir: "Ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için işbölümü iti-

[78] Kuruş, *age*, s. 42.

bariyle muhtelif mesai erbâbına ayrılmış bir câmia telakki" edilen Türk toplumunda, "sanayi erbâbı, tüccar gibi çalışma zümreleri"ne düşen özel sosyal ve iktisadi görevler vardır.[79] Bu görevleri ifa ettikleri takdirde bu zümreler her nevi teşvike layıktır. Ancak, ne yazık ki birçok alanda bu liyakati gösterememektedirler; bu yüzden de bu alanlarda devlet kontrolü ve müdahalesi, hatta bazı hallerde devlet mülkiyeti zorunlu olmaktadır.

1920'lerin "liberal" zihniyetinin aksine, kişi çıkarı ile kamu çıkarının çatışması artık mümkün görülmektedir. İleride inceleyeceğimiz, 3018 sayılı kanunun gerekçesinde bu konuda şöyle denmektedir: "Ferdin sadece şahsî menfaat hisleriyle müteharrik olduğu ve... [böyle] kalması gerektiği faraziyesine dayanan liberal ekonomi sistemi bugün sadece sömürgelerde... geçen veya sürümüne çalışılan kalp akçedir... İleri memleketlerin müşterek telâkkisi cemiyet olmadan efrâdına şâmil olan yüksek menfaattir." Yine aynı kanunun Adliye Encümeni mazbatasında ise "şahısların haksız kazançlarına yurdun büyük menfaatlerinin feda edilmemesi" lüzûmu belirtiliyor. Bayar'ın bu konudaki fikirleri ise şöyledir: "Kemalist rejim mülkiyet, ferdî mesaî ve çalışma kıymetini ekonomik politikasının esası olarak kabul etmektedir... Fakat... millî menfaate uymayan devamlı bir şahsî menfaat kabul etmemektedir... Bir tüccarın yalnız şahsî menfaatini düşünmesi istifade ettiği menbaı kurutması demektir. Bu ancak kendisini bir kolonide farz eden adam tarafından düşünülebilir. Türkiye böyle olmadığı için bu tarzda çalışmak isteyenlere... mani [olacağız]."[80]

Görülüyor ki kişi ve kamu çıkarlarının çatışması halinde daima kamu çıkarı tercih edilir ve özel teşebbüs an-

[79] Tırnak içindeki ifadeler Atatürk'e aittir. Bkz. Arar, *age*, s. 25.

[80] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953*, s. 318.

cak bu çerçeve dahilinde teşvik edilir. O halde, özel teşebbüse bazı görevler düşmektedir. Atatürk diyor ki: "Tüccar milletin emeği ve üretimini kıymetlendirmek için, eline ve zekâsına emniyet edilen ve bu emniyete liyâkat göstermesi gereken adamdır."[81] Bu görüşte tüccara karşı duyulan iyi duygulardan ziyade, tüccara sosyal bir görev yükleme çabası sezilmektedir. Bayar tüccarın görevlerini aynı çerçeve içinde şöyle belirtiyor:. "Millî tüccar demek,... millî istihsali daima feyizli tutmağı ve aynı zamanda onun inkişâfını her şeyden önce düşünmeği vazife etmiş,... kalkınma savaşında rol oynamış adam, ... milletin ahlâkının, sözlerine ve imzalarına sadâkâtının temiz çalışmasının modeli ve mümessili demektir. Hiçbir kimse bir tüccar kadar memleketi için iyi veya fena propaganda... olmak... mevkiinde değildir."[82] Özel olarak ihracatçılar için de böyle görevler vardır: "Her ihracatçı... millî mahsulün hariçte en iyi şartlarla plasmanı vazifesini almış adam demektir. Memleketin yedi eminidir... Doğruluğu, ticari ahlâk, teknik kâbiliyeti [ile] ... memleketi hakkında hüküm ... verdirmeye vesile olan adamdır... Bu derecelerde millî vazife almış bir fertte bazı şeraitin aranmasından tabii bir şey olamaz."[83]

İşte milli görevlerini idrak ve ifa eden özel teşebbüs teşvike layıktır; serbesttir. Bayar'ın sözleri ile: "Sâyini, zekâsını, servetini kullanarak, mukâbilinde menafii umûmiyeyi gözeterek normal kâr edenlerin hukukunu da... müdafaa edeceğiz."[84]

Yine Bayar, devletçiliğin ileri bir aşamasında, 1935 yılında tüccarı kalkınmanın gerekli unsurlarından saydığını belirterek, "[Devleti] kendilerine hizmet için âmâde tutu-

---

[81] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I.*

[82] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953,* s. 318.

[83] 3018 sayılı kanunun gerekçesinden.

[84] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1921-1938 (Ekonomik Konulara Dair),* s. 112.

yoruz... [Şu şartla ki tüccar] fırsat gözetleyen, yalnız kendi menfaatini düşünen bir adam olmamalıdır" demektedir.[85] Peker'e göre ise: "Sermaye normal olmak, yani istismarcı olmamak ve tekniğe istinat etmek şartile her nevi kazanç yapabilir."[86]

Peki, acaba en geniş ölçüde teşvik edilmek için kendisinden bazı sosyal görevler beklenen tüccar veya özel müteşebbis bu görevleri ifa edebilmiş midir? Bu konudaki genel yargının olumsuz olduğu söylenebilir.

Örneğin, madencilikte özel teşebbüsün çok yetersiz faaliyet gösterdiği sık sık, özellikle C. Bayar tarafından belirtilmiştir. Bu iddiaların bir kısmını ileride mevzuatı incelerken nakledeceğiz. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Kanunu gerekçesinde madenlerimize yatırılmış bulunan özel sermayelerin cılız olduğu ve bu sebeple rasyonel çalışamadıkları ve spekülasyona başvurdukları şikâyet konusu edilmektedir. 2818 sayılı kanunun gerekçesinde ise, özel maden işletmelerinden "ciddilerini, kâfi teknik ve sermaye ile çalışmak isteyenlerini" teşvik etmek, ancak "madenleri spekülâsyon mevzuu yaparak âtıl bırakan teşebbüsler[e] müsaade etmemek" lüzûmundan bahsedilerek, "maden imtiyazları yalnız sahiplerine bir taraflı hak bahşetmez. Bunların memlekete karşı vazife ve mecburiyetleri de vardır" denilmektedir. Celâl Bayar'a göre madencilikte ruhsatnâme alanların birçoğu, madeni işlemektense imtiyazı birkaç yüz bin liralık komisyonla devretmek için müşteri bekleyip madenleri âtıl bırakmaktadır. Madenle fiilen ilgili ruhsat sahibi pek azdır. Bu durum, madencilikte devlet işletmeciliğinin genişlemesini zarûri kılıyor: "Memleketin serveti ancak işletilmek için alınır ve alındığı zaman da tufeyli istismarına asla müsaade olunmaz... Ruhsatnâme almış zevat [ya] işletecekler veyahut sahibi aslisi olan devle-

[85] *Aynı kaynak*, s. 119.

[86] Peker, *İnkılâp Dersleri Notları*, s. 27.

te iade edeceklerdir."[87] Yine Bayar'ın ifadesiyle, özel şahısların elindeki madenler "memleket menfaatlerine, millî ekonomi icaplarına muhalif bir spekülasyon mevzuu olarak tecelli etmiştir. Türkiye'de maden faaliyeti başlayalı asırlar olduğu halde teknik ve sermaye kifayetiyle işleyen ancak bir iki müessese vardır... Hususî sermayenin maden işletme... kapasitesi çok zayıftır ... Maden serveti... devletçiliğin en tabii, en zarûri ... en büyük ve en mühim... bir faaliyet mevzuudur... [Ancak bu] bilaistisna bütün madenleri devlet eline alalım... demek [değildir]."[88]

Özel teşebbüsün en ziyade eleştirildiği bir konu, milli sanayinin himayesi için konmuş yüksek gümrüklerin sanayiciler tarafından çok yüksek kârlar elde etmek amacıyla istismar edilmesi olgusudur. 1934 içinde şekerden alınan verginin artırılması üzerine şeker endüstrisi üzerine Meclis'te açılan bir tartışmada, özel şeker fabrikalarının elde ettikleri *anormal kârlar sert* bir şekilde eleştirildi.[89] Himayecilik yüzünden fabrikaların şeker fiyatlarını çok yüksek tuttuğunu, vergi yükseltmelerini derhal, hatta fazlasıyla tüketiciye intikal ettirdiğini, sosyalistlerin üzerinde durduğu istismardan daha ağır bir istismârın var olduğunu belirten mebuslar devletin tekelci kârların bir kısmını alması gerektiğini, fiyatlar yükseltilirse derhal gümrük kapılarının açılmasının zarûri olduğunu ileri sürdüler. Bu konuşmaları cevaplandıran iktisat vekili Celâl Bey ise prensip

---

[87] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1921-1938 (Ekonomik Konulara Dair)*, s. 113.
Madencilik dışında görülen bu neviden spekülatif oyunlar da eleştirilmiştir. (Bkz. *Zabıt Ceridesi*, 22.5.1936 ve *2 nci 5 Yıllık Sanayi Planı*, s. XXXII).

[88] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953*, s. 278.

[89] Bu tartışmalarda ve daha sonra özel sanayicileri ağır bir şekilde eleştiren mebuslardan bazıları (Sırrı Bey, Kitapçı Hüsnü) daha başka zamanlarda devlet müdahalesinin azalmasını savunmuş kimselerdir. Belki bu olgu, bu kimselerin sanayici çıkarlarından çok ticaret, ithalatçı çıkarlarını temsil ettiklerini gösterir.

olarak eleştirileri haklı bulmuş; "yalnız şeker sanayiinde değil, umûmî sanayi siyasetimizde normal kârı alâkâdarlara bıraktıktan sonra, müstehlikin, halkın, hazinenin hakkını almağı... prensip olarak kabul etmiş bulunuyoruz" demiştir. Ancak Bayar'a göre iki yoldan birini seçmek lâzımdır: "Ya gümrük resminden istifade için fabrikaları kapatacağız, şekeri, ... ucuza mal edeceğiz, fakat bunun neticesinde memleketi ... sefâlete yuvarlayacağız; veya gümrükleri kapatacağız, neticede ... millî bir sanayi yaratacağız, belki biraz sıkıntı çekeceğiz, fakat sonunda refaha, saadete kavuşacağız." Bayar'a göre ikinci yolu seçmek gereklidir.[90]

Ancak Celâl Bayar, iki yıl sonra sanayicilerimizi himaye edilmeye daha az layık görmeğe başlamıştır. İleride ele alacağımız ve sınai mamulâtın fiyat ve maliyetini kontrol imkânı tanıyan 3003 sayılı kanunun gerekçesi, içeriği ve kanun görüşülürken en başta C. Bayar'ın söyledikleri bunu göstermektedir. Kanunun gerekçesinde: "Teessüsünü arzu ettiğimiz sanayi ... [himayeden] istifade ederek ne müstehlikin ve umûmî ve millî fedakârlık aleyhine endüstriyelin şahsî zenginleşme vasıtası, ne ancak bir ser havası içinde tutunabilir suni ve zoraki teşekküller olmayacak[tır]" denmektedir. Kanunun görüşülmesi sırasında Hüsnü Kitapçı ise şöyle diyor: "Sanayiin teessüsü... gaye bilinerek... fedakârlıkları istismar eden... suni teşekküller hikmeti mevcûdiyetlerini kaybetmiş demektir. Memlekete fayda vermesini beklediğimiz bir uzvun... fenalık vermesini görüyoruz. Fedakârlıkları... şahısların ceplerini doldurmak için millet kabul etmiş değildir... Zarar verici bir müessesenin zararına karşı gelmek hükümetin vazifesidir... Memlekette himâye payı o kadar büyüktür ki erbâbı sanayi... masraflarında tasarruf etmeğe ihtiyaç hissetmez."

[90] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 21.4.1934.

Çözüm yolu olarak Kitapçı, rekâbetin artırılarak maliyet ve fiyatların ucuzlatılmasını gösteriyor. Ancak, rekâbetin gümrükler açılarak değil, yerli teşebbüslerin sayısı artırılarak sağlanmasını istiyor: "En doğrusu... aynı malı çıkaran müesseselerin... aralarında anlaşma kâbil olmayacağı şekilde çoğaltılmasıdır. Hükümet millî servetler birbirini heder etmesin diye o kadar hassas davranıyor ki bir malın istihsalatı memleketteki istihsâlâta tekâbül ediyorsa o malı başkasının çıkarmasına müsaade etmek hususunda imsak ediyor... Müsaadeyi... alanlar... istedikleri gibi milleti istismar ederler... Vatandaşlar içinde iyi fabrikatör olabilecek şahsiyetler henüz inkişâf etmemiştir... Servetler birbirini heder edecektir diye bu inkişâflara mâni olursak... sanayi inkılabını katiyen vücude getiremeyiz... İstihsal şu kadardır, istihlak şu kadardır denemez. İstihsal ne kadar ucuz olursa istihlak de o kadar fazlalaşacaktır... [Sanayiciler] birbirile çarpışsınlar ve... en ziyade muvaffak olacak kimlerse onlar tam mânâsile sanayici olsunlar. İyi sanayicilerin yetişmesi için bu müsaadeyi deriğ etmemelidir."[91]

Celâl Bayar da, 1936 Sanayi Kongresi'nde verdiği söylevde bazı özel müteşebbislerin "devletin... himaye tedbirlerini ... şahsî ve gündelik menfaatleri için istismarı" düşünmelerinden şikâyet etmektedir.[92]

Devletin himaye tedbirleri sayesinde gelişme imkânı bulmuş olan özel sanayicilerin, bunun karşılığında toplumа karşı bazı sosyal görevler üstlenmesi gerektiği, bu dönemde sık sık karşımıza çıkan bir tema olmuştur.

Özel teşebbüs, ayrıca, kuruluş yerlerini milli kamusal çıkarları düşünerek değil, bireysel çıkarlarını düşünerek

---

[91] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 22.5.1936. Bu konuşmada dikkati çeken diğer bir nokta özel müteşebbisin şu veya bu sebepten dolayı yetersizliği görüldüğü takdirde, bazı çevrelerce çözüm yolunun "özel müteşebbis yetiştirmek" olarak gösterilmesidir.

[92] *2 nci 5 Yıllık Sanayi Planı*, 1936, s. XXXII.

seçtiği için de eleştirilmiştir. Bu eleştiri, bilinçsizce de olsa kâr güdüsüne yöneltilmiş bir saldırı niteliğini taşımakta olup bu konudaki en somut örnek olarak 3003 sayılı kanunun görüşülmesi sırasında Bayar'ın konuşması gösterilebilir. Konuşmanın bu mesele ile ilgili unsurlarını sözü geçen kanunu incelerken nakledeceğiz.[93]

Bir diğer eleştiri konusu, özel teşebbüsün sık sık yabancı sermayeye paravanalık ettiği iddiası olmuştu. Bu iddianın arkasında, herhalde 1920-1930 dönemi için G. Ökçün'ün tespit etmiş bulunduğu yabancı sermayenin Türk Anonim Şirketlerine sızarak ülkeye girmesi olgusunun, bu dönemde de süregelmesi yatmaktadır. Celâl Bayar, kendi vekâletine pamuklu dokuma fabrikaları kurmak üzere yapılan müracaatları birkaç gruba ayırıyor: "Ecnebi sermayeye paravanalık edenler"; "şimdi müsaade koparırsam ileride spekülasyon yaparım diye düşünenler"; "fabrikaları kurmak için zaten kapasitesi olmayan kimseler"; "'memleketin ulusal ekonomi icaplarını nazara almaksızın ... devletin yüksek himâye tedbirlerini kendi şahsî ve gündelik menfaatleri için istismârı düşünenler."[94]

Nihayet, özel teşebbüsün, Türkiye'nin sanayileşmesini ve kalkınmasını istenen biçimde ve hızla sağlayamamasından doğan ve 1923-1931 yıllarının denemesinden esinlenerek ifade olunan daha temel bir eleştiri vardır. İnönü'nün sözleriyle, devletçi uygulama, "hususî kuvvetlerin ve hususî menfaatlerin üstünde olan büyük tesisatın" kurulması anlamına gelmiştir. Ve yine İnönü, Karabük tesislerini açarken soruyor: "Cumhuriyet Halk Partisi'nin devletçi politikası takip edilmese idi, endüstrinin bu memlekette kurulması hiçbir zaman tahakkuk edemezdi... Devletçi bir politika... olmasa idi, bu memleket hangi sermaye

---

[93] Aynı mesele üzerinde bkz. *Aynı kaynak*, s. XXXI.

[94] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 22.5.1936; Kuruç, *age*, s. 41. Ayrıca bkz. *2 nci 5 Yıllık Sanayi Planı*, s. XXXII.

ile bu müesseseleri kurabilirdi."[95] Bu ifadelerde, özel sermayenin bir sanayileşme unsuru olarak yetersiz kalışına yönelen zımni eleştiri, Celâl Bayar tarafından biraz daha açık olarak yapılmaktadır: "Türkiye'nin sanayileşme hareketini iki ana safhaya ayırmak gerekir. Birinci safhada, sanayileşme hareketini devletin yüksek himayesi altında, husûsî teşebbüsler temsil ediyordu. Gaye, husûsî sermaye ve teşebbüslere sınaî işlerde engelsiz ilerleme imkânları vermekten ibaretti. Lozan'ı takip eden devre zarfında, millî sanayiin bu çabuk inkişâfına rağmen, Türkiye'nin sanayi cihazı elbette kâfi derecede kurulmamıştır. Bunun ana sebebi: Millî sermayelerin, çabuk ve maksatlarımıza uygun bir bünye alabilmemize kifâyet edecek kadar çok kuvvetli olmaması idi. Bir taraftan bu sebep, diğer taraftan dünya ekonomik şartlarının geçirdiği istihaleler, devleti, sanayi işlerile daha yakından ve radikal olarak uğraşmaya sevketti. Devlet bu yeni telakki ile ve kendi kuvvetine dayanarak, memleketin birinci derecede ehemmiyetli sınaî mevzularını tahakkuk ettirmek vazifelerini üzerine aldı. Devletin bu müdahalesinin tecellisi, kısmen husûsî teşebbüslerle işbirliği yapmak, fakat mühim bir kısmı itibarile kendi vasıtalariyle memleketi cihazlandırmak kararı olmuştur."[96] Kısacası, özel teşebbüs, modern bir sanayinin kurulmasının önşartlarını oluşturacak temel yatırımları yapacak; büyük, ileri tesisleri gerçekleştirecek kaynaklardan yoksundu ve önceki dönemde kendisine verilen imkânları ve bu imkânları alabildiğine istismar etmesine rağmen bu hacimde bir sermaye birikimi gerçekleştirememişti.

---

[95] Kuruç, *age*, s. 29, 47.

[96] *Aynı kaynak*, s. 32. Başka bir vesileyle, Bayar, memlekette yapılacak bütün işleri özel teşebbüse bırakmamız halinde, "lâakal iki asır daha intizar devresi geçirmemiz lazımdır" derken aynı görüşü tekrarlıyor (*2 nci Beş Yıllık Sanayi Planı*, s. XXX).

Yeni Bir Çözülme Sürecinin Belirtileri

1937 yılı içinde devletçi uygulama ve görüşlerde yeni baştan gevşeme ve hatta bazı gerileme belirtileri ortaya çıkmaktadır. Bu gevşeme süreci savaş kopuncaya kadar devam etmiş, hatta ileride de ele alınacağı üzere, savaş yıllarında uygulanan iktisat politikalarına da kısmen damgasını vurmuştur. Kısacası, bu seferki yumuşama ve gerileme süreci 1933'teki gibi geçici olmayacaktır.

1937 bütçesinin Meclis'te görüşüldüğü sırada öteden beri özel sermaye çıkarlarını savunagelen milletvekillerinin yeni bir çıkış yaptıklarına tanık oluyoruz. Örneğin Hüsnü Kitapçı söz alarak ihraç mallarımızın yabancı gemilerce taşınmasının büyük kayıplara sebep olduğunu, bu sebeple deniz nakliyatının milli ellerle yürütülmesi gerektiğini savunarak; Denizyollarının şilep alarak bu işi bizzat yürüteceği söylentileri hakkında şöyle diyor: "Bu işi o idareye hasretmek doğru değildir. Kâbil olduğu kadar denizci halkımızı çalıştırabilmek için şilepçilikte [özel armatörlere] kolaylıklar vererek bu işi kendilerine tevdi etmeliyiz... Bunlar için yapılacak kolaylık, ... kredi temin etmek, vapur alabilmeleri için döviz vermek ve her şeyden evvel kendilerine ne yarın ve ne de uzak bir zamanda sizin vapurlarınızı elinizden almayacağız diye teminat vermekten ibârettir... Bu endişe bertaraf edilmezse paralarını piyasaya atmaktan elbette çekinirler... İktisadî devletçilik... İktisat Vekâletinin işlerini haddinden fazla çoğaltmıştır. Devletçilik... hükümetin doğrudan doğruya iş yapmasını tazammun ettiği gibi bir taraftan da iktisadî işlerde nazımlık yapması[nı] da mutazammındır... İktisat Vekâletinin teşkilatı bu işleri... başarmağa kâfi değildir." H. Kitapçı, daha sonra vekâletin, Merkez Bankası'nın, hükümetin hatalı davranışları yüzünden özel

müteşebbislerin çeşitli hallerde[97] nasıl zarar ettiklerine dair örnekler vermektedir.[98]

Afyon mebusu Berç Türker ise: "Türk iktisâdiyatı devletin nazım ve himayekâr yardımlarıyla hususî mülkiyet ve ferdî teşebbüs prensiplerine istinad ederek inkişaf edecektir" demektedir.[99]

Eleştirileri cevaplandıran Bayar, o gün için tavizkâr bir tavır almamıştır.[100] Ancak, başvekil olarak iki ay sonra hükümet programını Meclis kürsüsünden açıklarken: "Kemalist rejim, mülkiyet, ferdi mesai ve çalışma kıymetini, ekonomi politikasının esası olarak almaktadır. Fert tarafından yapılabilecek işlerin fertlerce yapılmasını himâye ve teşvik edeceğiz. Ferdî... sermâyenin bugün için yetmediği ve gidemediği işlerde, millî korunmanın gerektirdiği hususlarda millî emniyeti ve umumî menfaati temin etmek, ferdî sermayenin çeşitlenip büyümesini kolaylaştırmak için devlet işbaşına gelecektir." demekle[101] başvekilliğe atanması ile birlikte önemli bir tavır değişikliğinin başlamakta olduğunu hissettirmektedir. Zira, "ferdî sermayenin çeşitlenip büyümesini kolaylaştırmak için" devletin "işbaşına" gelmesi, herhalde 1934-36 yıllarının devletçilik anlayışının sınırları içine pek girmemekteydi. Celâl Bayar'ın başvekilliği, böylece, beş yıl kadar önce iktisat vekilliğine gelmesi sırasında olduğu gibi, bir politika değişikliğinin sebebi veya belirtisi olarak yorumlanmalıdır.

---

97 Kitapçı, altın blokuna dahil devletlerin devalüasyona gitmeleri sonunda Merkez Bankası'nın büyük kârlar elde ettiğini söylüyor. "Halbuki tüccarlarımız aynı sebepten büyük zararlara uğradılar. Bunların zararlarını karşılamak... lâzım gelirken" hükümetin bunu yapmamasını eleştiriyor. Aynı milletvekili diyor ki, "ihracat tüccarlarımız yenidir, sermayeleri azdır, bunları takviye etmek zaruretindeyiz... Elinden tutmazsak yıkılırlar."

98 *TBMM Zabıt Cerideleri*, 26.5.1938.

99 *Aynı kaynak.*

100 *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953*, ss. 278-285.

101 *Aynı kaynak*, ss. 320-321.

1 Kasım 1937'de Atatürk, Meclis kürsüsünden: "Devlet varidatının inkişâfını yeni vergiler ihdasından ziyâde... mevcut vergilerin tarh ve cibâyet usullerinin islâhında aramak lâzımdır" diyor.[102] Başvekil Celâl Bayar ise 1938 içinde bu görüşü daha ileri götürmektedir. "Memleketimizin takip ettiği ve ... kendisine iftihar payı ayırabileceğimiz bir prensibi vardır: Vergileri indirmek ... Cumhuriyet rejimine kadar ... bir vergi ihdas edildi mi... ne kadar sakat olursa olsun... milletin omzunda yük olarak kalır ve bunu atmaya imkân bulamazdı. Maliye Vekâletimiz ... bu zihniyeti yıkmış [ve] bu sene [vergilerde] on milyon lira raddelerinde bir tahfif yapmıştır... Vergi indirdiğimiz maddelerde Maliye - Vekâletimizin aynı sene içinde [olmasa bile] ... gelecek seneler içinde kazanç temin edeceğine şüphe yoktur."[103] Vergi indirimlerinin nispeten daha dar bir devlet sektörü anlamına geleceğini kabul edersek, indirilen vergileri bir övünme vesilesi yapmak devletçiliğin geçirmekte olduğu değişikliğin bir belirtisi olarak gösterilebilir.

Yine 1938 içinde, Celâl Bayar diyor ki: "Kemalist rejim şahsî mülkiyet ve şahsî çalışma prensiplerine hürmet esasına dayanmakla beraber şahsî menfaatin millî menfaate tekaddüm etmesine müsamaha etmez. Bizi nazariyelerden ... ziyâde realiteler ... alâkadar eder ... Doktrinimizin... realist bir düşünceden başka bir şey olmadığı[nı] belirtmek isterim. ...Türk devleti, yapanlara yardım etmekte ve takdire lâyık ferdi mesaiyi tanzim yoluna sokmakta ve mahreç bulmaktadır."[104]

Şevket Süreyya, İnönü'nün cumhurbaşkanlığına seçilmesinden birkaç ay sonra Bayar'ın başbakanlıktan istifa-

[102] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I,* İstanbul, 1945, s. 385.

[103] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953,* s. 349.

[104] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1921-1938 (Ekonomik Konulara Dair),* ss. 228-229.

sım ve yerine İsmet İnönü'nün güvendiği siyasi simalardan Refik Saydam'ın atanmasını, 1937 içinde tekrar kuvvet kazanmış bulunan yeni "aferist" akımlara karşı önemli bir siyasi davranış olarak görmektedir. Bu türden bir gelişmenin yorumu, Refik Saydam hükümetlerinin icraatını, Saydam'm ölümünden sonra başbakanlığa geçen Saraçoğlu hükümetlerininki ile karşılaştırırken ve 1940-1945 dönemi ele alınırken yapılacaktır. Şimdilik savaş arifesinde, Saydam'ın başvekilliğe getirilişi ile, 1937'de başlayan eğilimlere belirgin bir biçimde karşı çıkan iktisadi uygulamaların izlerine rastlamadığımızı ifade edelim. Bizzat Refik Saydam'ın devletçilikle ilgili konulardaki ifadeleri, bu dönemde oldukça ihtiyatlı görünmektedir. 1939 başlarında, Saydam hükümetinin programında: "İktisadî sahadaki çalışmalarımız, istikametini her işimizde olduğu gibi parti programının ana hatlarından alacaktır. Devletçilik prensibine dayanan mevzularda faaliyetimiz ihtiyaçları, ehemmiyetlerine ve bu baptaki imkânlara göre sıraya koyarak temin etmek ve devletin iktisadî teşekküllerinin işlemelerini ve bunların üzerindeki kontrolleri kuruluşundaki maksada cevap verecek şekilde ve şartların müsaadesi nisbetinde tekemmül ettirmek yolunu takip edecektir"[105] deniyordu. Bu karışık ve renksiz ifadelerle işe başlayan Saydam hükümeti, yıl sonuna doğru biraz daha "yönünü bulma" yolunda görünecektir. 1939 Şubat'ında başvekil, Yerli Malı ve Tasarruf Haftası'nı açarken yaptığı konuşmada, devlet sanayii ve özel sanayi konularında şunları söylüyordu: "Millî sanayiin memlekette işgal ettiği ehemmiyetli mevkii müdrik olan Cumhuriyet hükümeti, bu sahadaki gayretlerinin bir an evvel tahakkukunu arzu ettiğinden, devletin bizzat sanayi kurucusu olarak harekete geçmesi icap etmiştir... Devlet eliyle başarılan sanayileşme hareketimizin

[105] Kuruç, *age*, s. 57.

bugüne kadar geçirdiği safhalar, millî sanayiimizin bütün meselelerini daha nazik bir sûrette görmemizi ve bunlara daha bâriz istikâmetler vermemizi mümkün kılmaktadır... Herhalde normal çalışmalarıyla memleketin iktisadî cihazlanma ve nizâmına yardım eden husûsî sanayi teşebbüslerini, kolaylıklara mazhar kılarak, teşvik yolundaki mesaimize devam olunacaktır."[106] Öyle sanıyoruz ki 1939 yılını, özel teşebbüs için "kolaylıklara mazhar kılma ve teşvik" vaadleriyle bağlayan hükümet tutumu, 1937'de başlayan gevşeme eğilimlerinin son bulmamış olduğuna bir delil olarak gösterilebilir.

Kadro Akımı

1932-1934 yıllarında yayımlanan Kadro dergisi, Türk devriminin orijinal bir tahlilini yapmak iddiasını taşımakta idi. Bu tahlilin içerisinde "devletçilik" kavramı da önemli bir yer kaplamaktadır.

Bizi bu çalışmada bütün fikir akımları ilgilendirmiyor; örneğin, 1923-1946 yılları arasında iktisadi konularla ilgili sosyalist görüşlere eğilmiyoruz. Çalışmamız, daha ziyade incelenen dönemdeki resmi ideoloji ve görüşler çerçevesi içerisinde ele alınabilecek akımlarla ilgilidir. Bu bakımdan, devletçilik kavramı üzerinde CHP'nin resmi ve aslında çok zengin bir içerik taşımayan tezlerinin hemen sağında ve solunda yer alan ve bu tezleri en azından uygulamada etkilemek amacı güden akımları, görüşleri incelemek zorundayız. Nitekim, bu bakımdan devletçilik konusunda özel sermaye çevrelerinden gelen yorumlara yer vermekteyiz; zira, bu yorumlar resmi görüşleri etkilemek amacını gütmekte; zaman zaman bunda başarılı da olmaktaydı. Resmi görüşün hemen solunda yer alan ve onu etkileyerek uygu-

[106] *Aynı kaynak*, s. 63.

lamaya rehberlik yapmak amacını güden Kadrocu tezlere de aynı nedenlerle eğilmemiz gerekiyor. Üstelik bu tezler, Kemalizmin radikal bir yorumunu yapmaya yönelmiş en sistematik çabayı da yansıttıkları için önem taşımaktadırlar.

Öte yandan bu açıklama, Kadrocu tezlerin, dönemdeki sosyalist görüşlerin içinde yer almaması gerektiğini de herhalde ortaya koymuştur. Nakleder ve tahlil ederken görüleceği gibi, Kadrocular, Türkiye için hem sosyalizme bir alternatif önerme iddiasındadırlar hem de zaman zaman etkilenmekle birlikte, politika pratiğinde Marksizmin temel dayanağı olan sınıf mücadelesi önerisine Türkiye için karşı çıkmaktadırlar.

Kemalizmin ulaşabileceği en radikal önerileri oldukça erken bir tarihte getirmiş olmaları bakımından; bu öneriler sistematik bir biçimde, bir genel tahlile oturtularak yapıldığı; ayrıca resmi çevrelerce dikkatle incelendiği,[107] hatta nadiren de olsa (İsmet Paşa'nın makalesi örneğinde olduğu gibi) katkılar yapıldığı için Kadrocuların görüşlerine geniş bir yer vermek uygun olacaktır. Ancak, hükümet çevrelerinin, genellikle Kadrocu görüşlere karşı soğuk ve hatta zaman zaman husumetle davrandığını; Kemalizmin, CHF dışında herhangi bir yoruma ihtiyaç duymadığı gerekçesiyle Kadro hareketini en azından gereksiz, bazen de tehlikeli saydıklarını şimdiden belirtelim.

Kadroculara göre, Türk devrimi dünya tarihi içinde o güne kadar eşi görülmemiş, müstesna bir yer kaplayan bir devrimdir. Klasik devrimlerin hepsi, sınıfsal karakter taşıyan burjuva veya proleter devrimleridir. Türk devrimi ise iç çelişkilerin, sınıf kavgasının bir ürünü olmayıp ileri ka-

---

[107] Şevket Süreyya'nın ifadesine göre, "Atatürk'ün emriyle Çankaya Köşkü on abone kaydolunmak ve sayın İnönü bizzat abone olmak suretile bizi sevindirdiler ve abone bedellerini muntazaman ödediler" (*Suyu Arayan Adam*, s. 493).

pitalist ülkelerle sömürge veya yarı-sömürge durumundaki yoksul ülkeler arasındaki çelişkinin bir ürünüdür. Devrimi doğuran çelişkinin niteliği farklı olduğu için, devrimin doğuracağı sistem de farklı olacak; ne sosyalizme ve ne de kapitalizme yönelecektir. Bu sistem "milli" bir nitelik taşıyacak; kendi iç bünyesindeki sınıf çelişkilerine, kavgalarına yer vermeyecektir. Esasen sınıf farkları çok derin olmayan bir sosyal yapıda sınıfların göreli durumları donmuş olarak kalacak; bunların birbirleri aleyhine gelişmelerine imkân tanınmayacaktır. İşte bu sistemin iktisadi siyaseti, hatta bazılarına göre sistemin bizatihi kendisi devletçiliktir. Bu görüşlerin biraz daha ayrıntılı ifadesini bizzat Kadroculardan izleyelim:

İsmail Hüsrev'e göre Batı'da devlet müdahalesini artırmak amacı güden devlet sosyalizmi, müdahalecilik gibi akımlar Türk devletçiliği için bir rehber olamazlar; zira bunlar, çatışan sınıflar arasında uzlaştırıcı bir görev ifa ederler. Türk devletçiliği ise sınıf çelişkilerinden doğmamıştı: "Türkiye'de resmi ulemanın anladığı devletçilik... devlet sosyalizminden, müdahalecilikten başka bir şey değildir. Bu ulema, fert faaliyetlerinin esas kalmasını ve devletin ancak bazı nafıa işlerini üzerine almasını muvafık görüyorlar... Bu... bir içtimai sistem olmaktan ziyade bir devlet politikasıdır... Hakiki devletçilik cemiyetin bünyesinde bir istihaleyi tazammun eden bir sistemin ifadesi olabilir."[108] Böylece İ. Hüsrev devletçiliği, iktisadi politikalarla karıştırılmaması gereken bir sistem olarak görüyor.

Vedat Nedim ise devletçiliği ayrıca adlandırmadığı Türk sosyal sisteminin iktisat siyaseti olarak görüyor: "Türkiye'nin iktisat siyasetinin ana prensibi âdeta insiyakî... şekilde kendiliğinden belirmiştir: Devletçilik. Türk devletçiliği o kadar Türk inkılâbına has bir prensiptir ki

[108] İsmail Hüsrev; *Kadro*, Sayı 19. İ. Hüsrev'e göre sistemin iktisadi politikası plancılıktır.

onun ne tarihte ne de kitapta yeri vardır. Türk inkılâbına has millî iktisat siyasetimizin ... eşsiz örneğini biz kendi *kendimize yaratmak* mecburiyetindeyiz... İleri teknikli bir Türk iktisadiyatı... ancak devletçi bir iktisat siyasetinin eseri olacaktır."[109]

Türkiye'nin sosyal sistemine verilen ad ister devletçilik, isterse başka bir şey olsun, Kadrocular bu sistemin orijinalliğinde hemfikirdirler. Üstelik, bunlara göre, "Türk devletçiliği... bütün bize benzer memleketler için bir nümûne olacak[tır]."[110] Kadro hareketi ise, "cihana yeni bir nizam getirecek olan milli kurtuluş hareketinin... ideolojik esasları üzerinde araştırmalar yapıyor. Vardığı netice... bir sosyal devletçiliğin millî kurtuluş hareketinin zatında mündemiç bulunduğudur."[111]

Türkiye'nin sosyal sisteminin (devletçiliğin) diğer sistemler arasındaki yeri nedir? Kadrocular göre, kapitalizm ister liberal, ister müdahaleci bir iktisadi politika takip etsin burjuvazinin, sosyalizm ise işçi sınıfının hâkimiyetine dayanır. Türk sistemi ise bir sınıf hâkimiyetine değil, millet hâkimiyeti esasına dayanır.[112] Zira, Türk milletinin emperyalizme karşı mücadelesinin, farklı bir deyişle gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki çelişkinin bir ürünüdür. "İktisaden ileri ve geri memleketler arasındaki tezat... bütün tezatlardan mukaddemdir... Türkiye bu tezada isyan ve onu tasfiye... için kıyam eden memleketlerin başındadır."[113] "Millî Kurtuluş hareketleri kapitalizmin emperyalist safhasının bir reaksiyonu olarak tarih sahnesine çıkmıştır... Millî Kurtuluş hareketi ise evvela cihan içinde milletleri milletlere esir etmeyen hür ve müsavi haklı mil-

---

[109] Vedat Nedim, *Kadro*, Sayı 11.
[110] Vedat Nedim, *Kadro*, Sayı 21.
[111] İ. Hüsrev, *agm.*
[112] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 17.
[113] Şevket Süreyya, *Kadro*, Sayı 17.

letler nizamını, saniyen dahile karşı tezatsız millî vahdeti yaratmak gayesindedir... Dahili ayrılıkları... tasfiye etmek ister. Bu itibarla... sınıflar arasında uzlaştırıcı değil, sınıf tezatlarını tasfiye edici bir hareketi temsil eder."[114]

Milli kurtuluş hareketlerinin objektif amacını, Ş. Süreyya dörde ayırarak inceliyor: 1) Geri ülkelerin sanayileşmesi; 2) yeni sanayinin bir sınıfın çıkarına açık bırakılmaması; 3) eski emperyalist kârların bütün milletin çıkarına devletin elinde toplanması; 4) sınıf mücadelesini tasfiye ederek çelişkisiz, bağımsız ileri bir millet düzeninin ikâmesi.[115] Bu hedefler ve bizatihi doğuş sebebi bakımından, burjuvaziye dayanmayacağı için devletçi sistem kapitalizmden ayrılır. Kapitalist sistemin özünde yatan ferdiyetçi hayat görüşü ile de çelişir.[116]

Devletçi sistem sosyalizmden, işçi sınıfı hâkimiyetine dayanmaması bakımından ayrıldığı gibi, sosyalizmle aynı amacı dahi gütmemektedir. "İstihsal vasıtalarının bütün cihana yeniden ve rasyonel dağılışı ... sosyalizmin programlarında yoktur. [Halbuki bu sağlanmadıkça] Avrupa'nın hegemonyası bütün millî camiaların müsavi haklar ve seviyelerle karşılaşmasına inkılâp etmedikçe Avrupa sosyalizminin mevzii ve müteaddi mahiyetinden kurtulması kâbil midir?"[117] Ayrıca devletçilik, mülkiyet ilişkileri bakımından da sosyalizmden ayrılmaktadır: "Millî kurtuluş devletinin iktisat politikası ancak bir plan... dahilinde tahakkuk eder. Bu plân... şahsî mülkiyetin tasfiyesine müteveccih sosyalist bir plân değil, sadece millî iktisâdiyâtın kumanda manivelâlarını... eline alacak, millî iktisâdiyâtı devlet marifetiyle bina edecek bir program olacaktır. Plân sosyalizmde olduğu gibi kolektif mülkiyete değil, büyük

[114] İ. Hüsrev, *agm.*
[115] Ş. Süreyya, *Kadro*, Sayı 21.
[116] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 21.
[117] Ş. Süreyya, *Kadro*, Sayı 21.

iktisat faaliyetlerinde devlet mülkiyetine istinat edecektir... Devletin iktisâdiyâtın kumanda manivelâlarını... alması muhtelif şekillerde olabilecektir:... Devlet tarafından tesisat yapılması, imtiyazlar verilmesi, inhisarlar vazı, mevcut müesseselere iştirak, devlet mümessilleri vasıtasile kontrol, harici ticareti kontrol."[118] "Bütün husûsî teşebbüsleri devletleştirmek... Türk aklıseliminin kabul edemeyeceği bir cinnettir. Fakat... büyük mensucat sanayii, çimento sanayii, kömür sanayii, demir sanayii, belediye teşebbüsleri gibi kurulması ve yaşaması için... devlet bütçelerinden fedakârlık bekleyen ve yüksek tekniğe ve ihtisasa ihtiyaç gösteren büyük... sanayii şubelerinin devletleştirilmesi... devletçiliğin... gayesi olacaktır."[119] Devletçi sistemin (veya iktisat politikasının) Kadroculara göre taşıması gereken başlıca özellikleri böylece belirtmiş olduk.

Türkiye'nin temsil ettiği yeni 'sistemin takip ettiği temel hedeflerden ikisini; sınıf kavgalarına dayanmayan bir toplum düzeninin kurulması ve Türkiye'nin sanayileşerek kalkınması hedeflerini, özel teşebbüsün hâkim olduğu bir ekonomi sağlayamaz. Bu bakımdan devletçilik, Türkiye için bir zorunluluk olarak ortaya çıkıyor:

"İktisat hayatının ağırlık merkezi hususî teşebbüs olan memleketlerde... sınıflar arasında çarpışmaların doğmasına mâni olacak bir mucize... henüz keşfedilmemiştir. Onun için iktisâdiyâtımızın ağırlık merkezini devlet teşebbüslerinin teşkil etmesi millî bir zarûrettir."[120]

Diğer taraftan, meseleyi sırf teknik ve iktisadi bakımdan ele alırsak devletçilik yine zorunludur. Zira, Türkiye'nin modern teknolojiyi uygulayarak hızla sanayileşmesi ancak devlet müdahalesinin genişlemesi ile mümkün olacaktır. Türkiye'de büyük ve ileri sanayi en rasyonel biçim-

[118] İ. Hüsrev, *agm.*
[119] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 23.
[120] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 14.

de ya yabancı sermaye, yahut da devlet tarafından kurulabilir. Ülkenin yabancı sermaye tarafından sömürülmesine rıza gösterilmeyecekse, devletçilik yine zorunlu olmaktadır.[121]

Kadroculara göre Türkiye'de modern ve ileri teknikli bir sanayinin şu şartları taşıması gereklidir: Temerküz, birleşme, rasyonel işletme büyüklükleri; gerek teşebbüsler arası, gerek sanayi ile tarım arasında birbirini tamamlayıcılık, ihtisaslaşma, en rasyonel teknoloji, kuruluş yeri, hammadde, ulaştırma, enerji gibi hususlarda milli çıkarlara göre karar verilmesi.[122] Kapitalist bir ekonomi ve kâr güdüsü bu şartların gerçekleşmesini önler.[123] Esasen Cumhuriyetin ilk on yıllık tecrübesi ve özel teşebbüsün en geniş bir biçimde teşvikine rağmen sonuçların çok yetersiz kalması, Türk iktisadi kalkınmasının özel teşebbüs eliyle yapılamayacağını göstermektedir. Özel teşebbüs Türk ekonomisinin her alanında iflas etmiştir. Tarımda özel teşebbüs ilkel ve geleneksel bir teknikten kurtulamamıştır. "Ferdin mevhum hürriyeti nâmına Türk ziraatine Devlet eli ve Devlet iradesiyle ileri tekniğin, rasyonel ziraat usûllerinin girmemesini istemek, en koyu bir irtica olur."[124] Ticarette, özellikle dış ticarette özel teşebbüs müstahsili istismar etmektedir. Dış ticaret gayrı milli unsurların elinde olduğu için "ticaret kanalile yapılan sermaye terakümleri memleketimizde kalmıyor."[125] Özel sanayi ise bütün himaye ve teşviklere rağmen bir montaj sanayii olmaktan ileri gidememiştir. İlkel teknik, şiddetli rekabetten doğan hileli imalat, çok sınırlı yatırım, yüksek maliyet, özel sanayiimizin özelliklerindendir. Neticede özel sanayi bü-

---

[121] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 15.
[122] M. Şevki, *Kadro*, Sayı 24 ve V. Nedim, *Kadro*, Sayı 24.
[123] V. Nedim, *Aynı kaynak* ve *Kadro*, Sayı 21.
[124] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 13.
[125] *Aynı kaynak.*

yük sermayeye dayanan tesisler kuramamış ve Türkiye'nin sanayileşme temposu çok zayıf ve geri kalmıştır.[126] "Türkiye'de fert, dünya iktisâdiyâtının bugünkü şartları içinde yapabileceğinin azamisini yapmıştır. Ondan daha çok şey beklenemez. Bu ferdin beceriksizliğinden değil, davanın münferit cihetlerle, münferit teşebbüslerle hallolunamayacak kadar mürekkep olmasından ileri gelmektedir... Yirminci asırda fert, bilhassa Türkiye gibi memleketlerde, ancak... bir planlı faaliyet içinde bir kıymet ifade edebiliyor. Çünkü yirminci asır... ileri teknik asrıdır... İleri teknik ise ancak planlı bir iktisat hayatı ister."[127] "Türk iktisâdiyâtının talihini... geri ve kifayetsiz fert ve zümrelerin kazanç hırslarına peşkeş çekemeyiz."[128]

Kadroculaın devletçiliğin zorunluluğu hakkındaki görüşleri şu cümlelerde özetlenmektedir: "Husûsî sermâye terakümü yoluyla memleketimize girmeyecek olan ve... girse bile Türk milletinin keskin ayrılıklarla sınıflaşmasını zarûri kılacak olan ileri teknikten ancak Devletin kudreti,... idaresi ve kontrolü altında feyiz alabileceğimiz... açıktır... İleri teknikli bir Türk milleti ancak devletçi bir iktisat siyasetinin eseri olacaktır."[129]

Temel sanayinin devletleştirilmesi ve iktisadi hayatın hâkim noktalarının devletin kontrolünde olması gereği, yukarıda da belirttiğimiz gibi Kadroculaın temel fikirlerindendir. Böyle bir sistemde görevlerini bilen bir özel sektöre yer vardır. "Türk devletçiliği... ister husûsî teşebbüs halinde, ister devlet teşebbüsü halinde olsun, bütün... teşebbüsleri bir kül halinde mütalaa eder." Fakat "husûsî teşebbüs ancak teknik, sermaye kifayetlerini haiz olduğu takdirde ve plânın... dahilinde çalışmak şartile kontrollü

---

[126] *Aynı kaynak.*

[127] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 2.

[128] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 14.

[129] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 11.

bir himayeciliğe liyakat kesp edebilir."[130] Ancak devletin iktisadi hayatı kontrol eder durumda bulunması tek başına yetmemekte, planlama da gerekmektedir.[131]

Devlet teşebbüslerinin iyi işletmecilik yapamadığı yolundaki iddialara ise Kadrocular karşı koymuşlardır. Devlet işletmeciliğinin Türkiye'de ıslaha muhtaç olduğunu kabul etmekle beraber, "devlet yapamaz" demekle, "devlet daha iyi yapabilir ve yapmalıdır" demek arasında önemli bir fark olduğunu belirtiyorlar.[132] Bürokrasi ise devlet işletmelerine has bir hastalık değil büyük işletmelerin (ister özel, ister kamusal olsun) gerektirdiği yüksek idareci ve memur kadrosundan doğan ve modern işletmecilik teknikleri ile bertaraf edilebilecek bir problemdir. "İktisadî devletçilik bürokrasinin zıddı ve düşmanıdır."[133]

Kadrocuların Türk devrimi ile ilgili tahlilleriyle, özellikle devletçilik anlayışları ile, resmi görüşler arasında ayrılıklar olduğu açıktır. Özellikle, Kadro dergisinin yayın hayatının büyük bir bölümünü kapsayan 1932 Eylül - 1933 döneminde iktisat vekâletinin temsil ettiği ılımlı devletçilik anlayışı ile Kadrocuların tezleri arasında çok büyük ayrılıklar vardı. Bu ayrılıklar, Kadro dergisinin ihtiyatlı ve yapıcı bir üslup içerisinde hükümet icraatını zaman zaman eleştirmesi biçiminde de tezahür etmiştir.

Bir kere, Kadrocular göre, mevcut örgütlerle Türkiye'de devletçiliğin uygulanması imkânsızdır. İktisadı konularda önem taşıyan iki kuruluş, İktisat Vekâleti ile Âlî İktisat Meclisi bu bakımdan eleştirilmiştir. İktisat Vekâleti'nin kuruluşu liberal bir anlayışı yansıtmaktadır. Genel Müdürlüklerle iktisadi hayat yöneltilemez. Bu sebeple Ziraat Vekâleti ile İktisat Vekâleti'ni birleştirerek Türk eko-

[130] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 21.
[131] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 15.
[132] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 21.
[133] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 13.

nomisinin genel kurmayını kurmak; ayrıca farklı ihtisas büroları oluşturmak gereklidir. Veyahut aynı "genel kurmay", Âlî İktisat Meclisi yeniden örgütlendirilerek de kurulabilir. Bu, bir nevi yüksek planlama teşkilatı olacaktır. Ancak o günkü haliyle Âlî İktisat Meclisi bu işi yapacak durumda ve zihniyette değildir. Bir kere yetkileri yoktur ve seyrek toplanmaktadır. Ayrıca devletçiliğe inanmamış kişilerden oluşmaktadır.[134]

Kadrocular ayrıca hükümetin özel teşebbüse karşı tutumunu fazla tavizci bulmaktadırlar. Bir kere, himâye politikası özel teşebbüsü lüzûmsuz ve haksız yere beslemekte ve zenginleştirmektedir: "Devletçi bir siyaset indinde millî sanayi demek küçük bir zümrenin devlet kasasından... yapılan fedakârlıklar sonunda kuvvet bulması demek değildir... Türk devletçiliği ... husûsî teşebbüs erbâbına: 'Ben sizin arkanızdayım. İstediğiniz gibi ... kazanın' diyen kapitalistçe *himâyecilik te değildir.*"[135] 1933 *yılı içinde yeniden* canlanan, devlet sanayiini kurup kârlı bir hale getirdikten sonra özel teşebbüse devretme eğilimleri, sınıflaşmayı kuvvetlendireceği için eleştirilmektedir. Özel teşebbüs her güçlük anında devletin yardımını istemekte ve bu istekleri İktisat Vekâleti karşılamaktadır. Bu, devletçiliğin mantığına ters düşmektedir. Bütün bunlar, Kadrocular göre, göstermektedir ki devletçilik henüz devlet siyasetimize tamamen mal edilmemiştir; sadece bir parti ilkesi olarak kalmıştır. İktisat siyasetimizde sadece bazı devletçi eğilimler vardır.[136]

Buna karşılık, resmi çevrelerin Kadro'ya karşı tavırlarını da iki ayrı düzeyde değerlendirmek mümkün olabilir. Bir kere, İş Bankası grubunun iktisat politikası üzerinde tam bir hâkimiyeti olan 1933 sonuna kadarki yayın döne-

[134] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 10, Sayı 14, Sayı 15.
[135] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 21.
[136] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 10, Sayı 15, Sayı 21.

minde, (İsmet Paşa'nın âdeta bir muhalif yazar gibi Kadro sütunlarına bir kerelik de olsa sığınmasını "resmi" bir tavır sayamayacağımıza göre) derginin hükümete yakın çevrelerce, üniversite hocalarınca, Milliyet gazetesi tarafından aşırı, "komünizan" bir akımı temsil etmekle suçlandığını görüyoruz.[137] Daha sonra, 1934 yılından itibaren, devletçi uygulamalar rayına oturduktan ve belli bir tempo içinde gelişmeye başladıktan sonra, eskisinden daha ileri bir devletçiliği savunan resmi çevreler, Kadro'yu artık fonksiyonu olmayan bir yayın organı olarak görmüş olsalar gerekir. Esasen, örneğin Peker gibi daha radikal görünüşlü liderlerin Parti dışında bir "devrim ideolojisi" inşa etme teşebbüslerine ve ilke olarak (hele zaman zaman Marksizmin sistematiğini hatırlatan) doktriner yorumlara karşı daima tepki gösterdikleri de bilinmektedir.[138] Bu durumda, Kadroculara, 1934 içinde "devrim ideolojisini Parti yapar; siz ihtisas adamları olarak devlet mekanizması içinde inkılâbın ve devletçiliğin hizmetine koşunuz!" anlamına gelen ciddi bir uyarı yapıldığı ve Kadro'nun yayın hayatına bu nedenle son verdiği anlaşılmaktadır. Kadro'nun yazı kadrosu ise, büyük çoğunluğuyla bu tavsiyeye uyarak, çeşitli devlet hizmetlerinde "teknokratlar" olarak görevler almışlardır.

Kadro hareketinin oldukça sistemli bir "küçük burjuva radikalizmi"ni temsil ettiği, kanımızca, yanlış olmasa gerekir. Tezlerinin sistematik ve tutarlı görünüşü, baş teorisyenlerinin daha önceki yıllarda Marksist eğitim görmüş âlmalarında ve bir tahlil yöntemi olarak zaman zaman Marksizmden hâlâ esinlenmelerinden doğmaktadır. Buna rağmen, Kadrocu görüşler, yirminci yüzyıl boyunca çeşitli biçimlerde ve çeşitli ülkelerde tekrar ve tekrar karşımıza çıkacaktır. Bu da, Kadro teorisinin arkasında, oldukça be-

[137] Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, ss. 493-494.
[138] Örneğin bkz. *Aynı kaynak*, ss. 478-479.

lirgin bir ideolojinin, bizim yorumumuzca, küçük burjuva radikalizminin yattığını gösterir. Milli kurtuluş hareketlerini izleyen yıllarda, birçok "üçüncü dünya" ülkesinde veya bu ülkeler için zaman zaman "Arap sosyalizmi", bazen "Afrika sosyalizmi", "kapitalist olmayan gelişme yolu", "bağımlılık okulu" veya başka biçimler içinde Kadrocu tahlile yaklaşan teorik çabalara rastlanacaktır. Türkiye'de dahi, 1960'ı izleyen yıllarda, küçük burjuva radikalizminin *Yön* dergisi gibi yeni organlarında, bir "yeni-Kadrocu" yorumun hâkim olması, hatta Kadroculaın geçmişini inkâr etmeyen son temsilcisi Ş. Süreyya'nın doğrudan doğruya *Yön* dergisi içinde yer alması tesadüfi olamaz.

Burada, Kadrocu devrim teorisinin eleştirisine girişmek amacında değiliz. Ancak, ampirik olarak, Türkiye'nin Kadroculaın önerileri ve tasavvurları yönünde gelişmediği, özellikle "sınıf çelişkilerini tasfiye eden devletçi sanayileşme modeli"nin gerçekleşmediği tartışılmayacak kadar açıktır. Ne var ki bu yetersizlik, bizzat Kadro yazarlarının değil, temsil ettikleri ideolojinin bir yetersizliğidir. Bu sonuncu hususu tartışma dışı bırakacak olursak, Kadroculaın 1932-1934 yılları Türkiyesinin fikir hayatına, siyaset ve iktisat edebiyatına çok zengin katkılar yaptıkları şüphesizdir. Örneğin, 1960'tan sonra bir ara yeniden canlanan "özel teşebbüse dayanarak kalkınma mı, devletçilik mi?" konusundaki tartışmalarda ortaya atılan bütün devletçi tez ve delillerin aşağı yukarı istisnasız olarak otuz yıl önce Kadrocular tarafından savunulduğu tespit edilebilmektedir. Tarihi tahlilleri geçersiz de olsa, küçük burjuva radikalizminin bu derecede "eskimeyen" bir sunuşunu yapmış olmak, herhalde Kadroculaın küçümsenmemesi gereken bir başarısıdır.

Öte yandan, Kadrocu tezlerin resmi çevrelerce benimsenmemesinin ana nedeni, 1932-1939 döneminde, yani devletçi uygulamaların en hızlı olduğu yıllarda dahi, ikti-

sadi konulardaki resmi görüşlerin, hiçbir zaman bir küçük burjuva radikalizmine angaje olmamış bulunmasından doğmaktadır. Devletçiliğin resmi yorumundaki sistemsiz, tutarsız ve pragmatik görünüş, bu yorumun sermaye ideolojisi ile küçük burjuva ideolojisi arasında, daha çok birincisine meylederek yalpalamasından geliyor olsa gerektir. Siyasi iktidarın sınıfsal niteliği belli bir yönde değişmedikçe, Kadrocu görüşlerin resmi görüşler haline gelmesine imkân yoktu. Hatta Kadro hareketinin gelişimini ve kaderini, siyasi iktidarın sınıfsal içeriğini saptamada bir ölçüt olarak dahi kullanmak mümkün olabilir.

Devletçilik ve İktisadi Sistem Üzerine Bazı Diğer Görüşler

Bu dönemde devletçilik kavramı çevresinde geliştirilen çeşitli görüşlerden bir kısmını burada kısaca özetleyeceğiz. Ele alacağımız görüşlerin ortak özelliği devletçiliği lafzen hepsinin benimsemiş olmasıdır. Serbest Fırka tartışmaları sırasında olduğu gibi devletçiliğe açıkça cephe alan, liberalizmi savunan fikir adamlarına pek rastlanmamaktadır. Fikir Hareketleri dergisinde Hüseyin Cahit ve çeşitli eserlerinde Ahmet Ağaoğlu gibi zamanın en bireyci, en "liberal" yazarları bile "devletçilik" terimine cephe almamışlardır. Hatta Ağaoğlu devletçiliği, aşağıda da göreceğimiz gibi, kendine göre yorumlamış ve benimsemiştir.[139]

Ahmet Ağaoğlu Kadroculara karşı yazdığı bir kitapta,[140] Kadroculann devletçilik anlayışını ve bu arada devletçilik konusundaki bütün aşırı fikirleri eleştirmektedir. Ağaoğlu'na göre, "sosyalizm, nihayetine kadar ahenkli bir görüştür."[141] Halbuki Kadrocular sosyalizmden çok söy

[139] H. Cahit, liberal bir siyasi felsefeye sahip olduğu halde, *Fikir Hareketleri* dergisinde iktisadi konular pek ele alınmamıştır.

[140] Ağaoğlu Ahmet, *Devlet ve Fert*, İstanbul, 1933.

[141] *Aynı kaynak*, s. 30.

ödünç almakla birlikte, onun mantıki tutarlılığını bozarak faşizm-sosyalizm kırması bir anlayışa yönelmektedirler.[142] Ağaoğlu, âdeta diyalektik bir muhakeme uygulayarak Kadrocu tezleri çökertmeye teşebbüs etmektedir: "Her zaman ve her yerde devletin müdahalesi millî hayatta husule gelmiş... tezatları kaldırmak ihtiyacından ileri gelmiştir... Ferdî faaliyetin inkişâfile millî hayatta tezatlar zuhûr etmeden devletin müdahalesi hem lüzûmsuz hem de zararlı olur... Faidesizdir, çünkü müdahale için mevzu yoktur. Muzurdur. Çünkü inkişâf tarikile tezadı doğuracak ferdî faaliyetlere engel çıkarır... Kapitalizmin inkişâfıdır ki devletçiliğe yol ve zemin hazırlar."[143]

Ağaoğlu, öte yandan aşırı bir devletçiliği iktisadi kalkınmayı güçleştirici görüyor: "Planlı ve iradeli müdahale ile teknik inkişâf muvazi ... yürüyemez."[144] "Kadroculaın... tavsiye ettikleri... yüksek tekniği devlet bizde nasıl kuracaktır? Serbestîler sayesinde cemaate ... bilgi ve teknik ... yaratan ferdî kabiliyetler açıldıkça içtimai tezatlar doğmuş ve devlet de müdahale ederek bu tezatları ... kaldırmağa çalışmıştır. Bu gibi yerlerde devlet müdahale ederken... kullanacağı âmilleri cemiyette hazır bulur. Zaten hazır bulunan teknikle... bilgi... ile cihazlanmış fertler devletin emrine âmâdedir. Fakat bizim gibi... memleketlerde geniş devletçilik ameliyesi nasıl yapılabilir? Devlet lâzım gelen sermayeyi, tekniği, bilgiyi... nerede bulacaktır?" Bu bakımdan fakir bir memlekette devletin, ileride kullanabileceği sermaye ve bilgiyi ancak serbesti, serbest teşebbüs sağlayabilir.[145]

O halde toplumlar geliştikçe devlet müdahalesi de, yani devletçilik de gelişmektedir. "Devletçilik devlet mefhu-

---

[142] *Aynı kaynak*, ss. 61-65.
[143] *Aynı kaynak*, s. 67.
[144] *Aynı kaynak*, s. 17.
[145] *Aynı kaynak*, ss. 64-65.

munun... içinde mündemiçtir... Dünyada hangi devlet vardır ki devletçi olmasın? Devletin mahiyetinde içtimaî nizama... müdahale etmek hassası konulmuştur... Asıl mesele bu müdahale[nin]... hudûdunu tayin etmektir... Beşeriyetin tekâmülü[nde]... bir taraftan ferdin... inkişâfını, diğer taraftan da... devlet selâhiyetlerinin genişlemesini [görüyoruz]."[146] Ancak bu müdahale iki temel biçimde olabilir: "Birisi... vergiler vazetmek, diğeri de... teşebbüsleri bizzat eline almak." İşte devletçilik bu biçimlerden hangisi seçilirse ona göre farklı bir nitelik kazanır: Komünist - sosyalist devletçiliği, faşist (müfrit burjuva) devletçiliği, demokrasi devletçiliği. Ağaoğlu demokrasi devletçiliğine, Kadrocular ise faşizm-sosyalizm kırması bir devletçiliğe taraftardır.[147] "Biz [Türkiye'de]... ferdin kaldırılmasını ve devletin müteşebbis sûretiyle iktisâdiyâtla uğraşmasını pek tehlikeli addediyoruz. Şark... ferdi mütemadiyen ezmiştir." ve bu yüzden geri kalmıştır. Kemalist rejimin ve CHF'nin devletçiliği de demokratik bir devletçiliktir: "Kemalist rejimin birinci hedefi ferdi... ezici... âmillerden kurtarmaktır... Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Türk vatandaşını her türlü kuyuttan kurtarmak, onun... için... serbest sahalar açmak için yapılmıştır... Bunun yanıbaşında ferdin yetişemediği ve yapamadığı ...lüzûmlu işleri devletin üzerine almasını ben de... kabul ederim... CHF'nin devletçiliğini... liberal ve demokrat devletlerin devletçiliklerinden ne aykırı ve ne de fazla buluyorum ve... CHF devletçiliğinin benim devletçilik hakkındaki fikirlerime Kadro'[cuların] planlı ve servetleri devletin eline veren devletçiliği[nden] daha yakın olduğu kanaatindeyim... Fırkanın başında[kiler]... devlet yalnız ferdin yetişemediği ve yapamadığı şeyleri yapar diye tasrih etmişlerdir."[148]

---

[146] *Aynı kaynak*, ss. 31-33.
[147] *Aynı kaynak*, ss. 61-63.
[148] *Aynı kaynak*, ss. 74-77.

Ağaoğlu'nun anlayışına yakın devletçilik yorumlarını **Şevket Bilgişin** ve **İbrahim Fazıl** gibi üniversite mensuplarında da görüyoruz. Hemen işaret edelim ki Kadrocular üniversite çevrelerinden gelen tutum ve iktisadi görüşleri, "Cavit Bey iktisatçılığı", bunların sözcülüğünü yapan öğretim üyelerini ise "resmi ulema" yaftalarıyla hafife almışlardır.

Şevket Bilgişin'e göre, "devletin rolü ... husûsî teşebbüslere engel olmak değil bilakis onlara ön vermektir."[149] İbrahim Fazıl ise 1933 Nisan'ında Akşam gazetesinde çıkan bir makalesinde gençlere öğüt vermektedir: "Size sokulan devletçilik fikirlerini dikkatle tetkik ediniz ... 'Ferdî mesaî ve faaliyeti esas tutmak' ve 'milletin umûmî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işler' damgasını taşıyan devletçiliği can evinize sokunuz. O sizi ve memleketi refaha ... götürecektir. Bütün iktisadî faaliyet sahalarının devlet eline geçmesini iddia eden nazariyeleri uzağa atınız. Bunlar memleketi anarşiye götürecek olan bir sosyalizmden başka bir şey değildir... Bir ihtilal bir de inkılap devletçiliği vardır. Ben ihtilal devletçisi değil, inkılap devletçisiyim."[150] Ne var ki İ. Fazıl'ın emin ve tavsiyeye şayan gördüğü "milletin umumî menfaatlerinin gerektirdiği işleri devlet yapar" formülünün hemen hemen her devletçilik anlayışının uygulanmasına imkân verecek kadar genel olduğunu ve 1935 CHP Kurultayında R. Peker tarafından çok ileri bir biçimde yorumlandığını hatırlatalım.

Bu devrede daha radikal bir devletçiliği savunan ve pek sistematik olmamakla beraber resmi tutumla Kadrocuların arasında yer aldıkları söylenebilecek görüşlerden de bazı örnekler verelim:

---

[149] Şevket Bilgişin, "Türk İnkılâbında Devletçilik ve Ticaret Serbestisi", *CHP Konferanslar Serisi* (tarihsiz).

[150] Şevket Süreyya, *Kadro*, Sayı 17'den naklen.

Tekinalp, Türk devriminin esaslarını tespit etmek iddiasını taşıyan *Kemalizm* adlı eserinde, yabancı sermayenin hâkimiyetine dayanmaksızın hızlı bir iktisadi gelişmenin ancak liberalizmin terki ve devletçiliğin uygulanması ile sağlanabileceğini ileri sürmektedir. Yeni Türkiye'nin liberalizmi seçmesi ancak yabancı sermayeye yarayacaktı. Batı'nın modeline ise, kalkınma için yüzyılların geçmesine tahammülü olmayan Türk rejimi uyamazdı; zira Batı bugünkü seviyesine bir yüzyılı aşan ağır bir gelişme sonunda gelmiştir. Özel teşebbüsten çok ferde çatan ve otoriter bir rejimin gereğini savunarak devletçiliği öven şu cümlelerde faşizan bir eğilim sezilmektedir: "Ekonomik inkılâp... şahsî teşebbüsle, materyalist, hodbin ve hesapçı fertle yapılmaz... Ancak... millet ve camia kuvveti ile meydana getirilebilir... Devletin vazifesi klasik liberalizm taraftarlarının anladığı şekilde sadece inzibatı temin olmayıp milletinin bütün hayatını yukardan aşağıya kadar tanzim etmektir. O milletin nabzının atışlarını yakından takip etmek ve hayatının cereyan tarzını ona göre tayin eylemek vaziyetindedir. Fert... hayatın merkezi değildir. Fert hürriyeti, ancak cemiyetin -Türkiye'deki şekille- devletin çevresi dahilinde kendini gösterebilir."

İncelediğimiz dönemde hükümet sorumluluğuna katılmamış bulunan eski bakanlardan **Mahmut Esat Bozkurt**'un dönem sonunda yayımladığı bir eserdeki görüşleri de bazı bakımlardan ilgi çekicidir.[151] Bozkurt, devletçiliği devlet sosyalizmi olarak adlandırmakta ve bunu bir sosyal sistem olarak görmektedir. Ancak, bu konuda Bozkurt'un, zamanının birçok düşünürlerinde olduğu gibi berraklığa ulaşmadığı da dikkati çekmektedir. Devlet sosyalizminin karşılaştırıldığı diğer sistemler, liberalizm, nasyonal sosyalizm ve komünizmdir. Kapitalizm bir alternatif değildir.

---

[151] *Atatürk İhtilali*, İstanbul, 1940.

Bozkurt'un görüşlerine[152] göre, insanlığın evriminde, "(nihai) çağ, komünizm çağı olmayacak, sıkı bir devletçilik devri olacak ve mutlak müsâvât değil, insanlığın cibilliyetine uygun bir müsâvât çağı başlayacaktır. Bu ihtilalde... proleterlerin rolü büyük olacaktır." İşte devletçiliğin komünizmden ayrıldığı bir nokta mutlak eşitlik peşinde olmamasıdır. Devletçilik veya "Devlet sosyalizması sosyal haksızlığın önüne kat'i sûrette geçemiyor. Fakat en az sınırlarına kadar indiriyor."

Devlet sosyalistliği veya devletçilik Bozkurt'a göre şöyle tanımlanabilir: "Husûsî mülkiyeti tanıyan fakat insanın insan tarafından istismarını önlemek ve millî kalkınmayı başarmak için devlete ekonomik işlerde kontrol ve teşebbüs hak ve selâhiyetlerini kabul eden bir sistemdir." Bozkurt, devlet sosyalizminin ideolojik temellerini, bu devrede pek az tesadüf edilen bir tutumla dışarıya, Alman Kürsü Sosyalistlerine, Eisenach Kongresi'ne, Wagner'e, Lasalle'e bağlıyor.

Sırf nazari bakımdan daha üstün görünse bile komünizmin uygulanma kabiliyeti yoktur. Zira özel mülkiyet ve rekabet "*insanın cibilliyeti iktizasıdır*. Ve medeniyetin ... ilerlemesi için bir zarûrettir". Liberalizm ise, mantığı icabı Türkiye'nin yabancı sermaye tarafından sömürülmesine yol açacaktır. Bu sebeple liberalizmden ayrılan, komünizme de gitmeyen yeni bir yol bulmak zarûrî oluyordu. Bu, "devletçilik, devlet sosyalistliği idi. Artık iktisadi teşebbüsü devlet ele alacak ve sermayeyi o bulacaktı... Bu politikanın diğer önemi de istismarın önüne geçecek tedbirlerle mücehhez olmasıydı. Çünkü devletin ekonomik hareketlerde şiddetle kontrol selâhiyeti istismarı tepeleyen en keskin bir silâhtır."

---

[152] Bozkurt'tan yaptığımız aktarmalar için bkz. *Aynı kaynak*, ss. 249, 372, 374-383, 391-394, 397.

Devlet sosyalizmi veya Kemalizmin iktisadi yönü nasyonal sosyalizmle büyük benzerlik, hatta ayniyet göstermektedir: "Ekonomik bakımdan bu rejimle (Nazizmle) Türk rejimi arasında fark yoktur. Her ikisi de devlet sosyalistliğine dayanır. Mülkiyet[i] ... ve ferdi tanırlar." Devlet sosyalizminin iyi bir sistem olduğunu göstermek için, Bozkurt, Nazi Almanyası ile Türkiye'nin başarılarını örnek göstermektedir. Benzerliklerin gayet yüzeyde unsurlar üzerine kurulmasına rağmen, Bozkurt'un Nazizm ile Kemalizmi iktisadi bakımdan birleştirmesi, özellikle yazarın siyasal kişiliği dikkate alınırsa, oldukça ilgi çekicidir.

Nihayet, pratik ve günlük iktisat politikası sorunlarında, zaman zaman orijinal görüşler ortaya atmış olmakla birlikte, büyük genellemeler yapmada ve sistem sorunu üzerine ışık tutmada, bütün iddiasına rağmen, pek başarılı olamayan Ahmet Hamdi'ye kısaca değineceğiz.

İktisadi devletçilik üzerine yayımladığı iki ciltlik eserinde[153] A. Hamdi, devletçiliği bir sosyal sistem olarak mütalaa ediyor. Yazarın reddettiği veya Türkiye'nin yönelmesini imkânsız gördüğü diğer sistemler liberalizm ve komünizmdir. "Faşizm bir sistem değil, inzibatî bir tedbirdir ... Sönüp gitmesi yahut ... devletçiliğe inkılâbı zarûrîdir." Liberalizm, istismarcı olduğu ve dünya buhranına sebep olduğu; komünizm ise sınıf hâkimiyetine dayandığı için makbul addedilemez. "Bizim gibi geri bir ... memleketi... inkişâfa sevk edecek ... geri memleketlerin yapacakları inkılâp hamlelerinde numûne olacak ... yeni bir mesleğe bağlı bulunmak... zarûretindeyiz." İşte bu meslek iktisadi devletçiliktir. İktisadi devletçiliğin ana ilkeleri Kadroculaın görüşlerine benzemektedir.[154] Bu benzerlik, daha sonra yayımlanan ikinci ciltte daha da artmıştır. Eserinin birinci cildinde, kapitalizmi değil, liberalizmi reddeden A. Hamdi,

---

[153] *İktisadi Devletçilik*, İstanbul, c. I (1931), c. II (1933).

[154] *Cilt I*, ss. 43, 46, 62-70.

ikinci ciltte devletçiliği kapitalizmin de bir alternatifi olarak göstermekte ve geri ülkelerin kapitalizme geçemeyeceklerini ileri sürmektedir.

2. Diğer İktisat Politikası Konularında Tartışmalar

Yabancı Sermaye Sorunları

Bir önceki dönemde yabancı sermaye yatırımlarına ve dış kredilere dayanarak kalkınma hayallerinin gerçekleşmemesi, üstelik yabancı sermayenin ülkenin sanayileşmesine değil, istenmeyen, denetimi güç alanlara sızması; spekülatif işlere yönelmesi ve nihayet büyük buhranın emperyalist ülkelerin nüfuz alanlarını daraltması, 1929-1931 yıllarında yabancı sermayeye karşı tutumun sertleşmesi sonucunu doğurmuştu. Bu sertleşme 1937 yılına kadar devam etti.

Bu dönemde artık kalkınmanın dış finansmanı zorunlu, mutlaka başvurulması gereken bir kaynak olarak mütalaa edilmemektedir. 1932 yılı sonunda tasarruf haftası dolayısıyla bir nutuk veren İsmet Paşa diyor ki: "Büyük milletler bu parayı her şeyden evvel millî sermayelerle temin edebilirler. Millî paranın kifâyet etmediği yerlerde hariçten yardım alınır. Ama hariçten yardım, müstakil yaşayan, millî istikâmetlerde inkişâf etmek isteyen ... bir milletin ... ilerlemesinde ... tek vasıta ... olmayacaktır ... Dünyada ... kimse kendi derdine yetişemezken bir millet diğer milletin ilerlemesi için cebinden para sarfına hevesli [olabilir mi?]"[155] Recep Peker ise aynı konuda daha kararlı ifadeler kullanmaktadır: "Dışardan istikraz bir devletin darlık içinde bulunduğu günler için imdada yetişen pek kolay... bir vasıta gibi görünür. Yeni Türk Devleti ... kalkınma tedbirlerini alırken güler yüzlü görülen bu yardımcı vasıtalardan istifade yollarını da tecrübe etmek istemiştir. Karşımıza

[155] *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimaî Nutukları*, ss. 457-459.

dikilen şartların ... sertliği hükümeti... uyanıklık içinde bulunmaya sevk etmiştir. Hesapsız geniş ecnebi istikrazları, ödeme mecburiyeti başladığı günler ... taksitlerini ödeyememek güçlüğü gelip çatması ... devlet istiklâlini bozacak ... tazyiklere yol açar. Büyük savaş sonunda... büyük istikrazlara kucak açan bazı devletler, bütçelerinde ecnebi kontrolünü kabul etmek zorunda kaldılar."[156] Böylece Peker, dış borçları doğrudan doğruya bir ekonomik bağımsızlık meselesi olarak görüyor.

Dış borçlar konusundaki bu ürkeklik dolaysız yabancı sermaye yatırımları için de geçerlidir. Özellikle Bayar'ın yabancı sermaye meselesi üzerinde önemle durduğunu görüyoruz. 1933 sonunda Bayar, başka ülkelerde çalışma imkânı bulamayan yabancı sermayedarların Türkiye'de pamuklu sanayiinde yatırım yapmak teşebbüsünde bulunduklarını ve bunlardan "avantüriye ve kozmopolit" olanların yurda girmesini önleyecek mevzuatın çıkması gerektiğini söylüyor: "Bu memleketin çocukları memlekette sanayi vücuda gelsin diye büyük bir külfete katlanırlarken bunun nimetini ecnebilere kaptıracak değiliz." Yine Bayar'a göre, "memleketin bir koloni gibi şunun bunun hesabına, şunun bunun tarafından değil kendi evimiz olarak imarı, kalkınması Kemalist davanın temelidir."[157]

Türkiye'de mevcut imtiyazlı yabancı şirketlerin birçoğu, bu dönemde millileştirilmiştir. Bu konuda Hüsnü Kitapçı diyor ki: "Nafıa vekilinin ... ecnebi kumpanyalarına nihayet vererek bütün demiryollarını millî idare altına alması ... bir türlü rejime intibak edemeyen ve ... mukavelelerı hilâfına halkı, hükümeti istismar etmek isteyen imtiyazlı şirketlerin yolsuz hareketlerine sed çekmesi ve kâbili ıslah olmayan bir kısmının da mevcudiyetlerine nihayet

[156] Recep Peker, *İnkılâp Dersleri Notları*, ss. 109-112.

[157] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1921-1938 (Ekonomik Konulara Dair)*, ss. 72, 178.

vermesi ... takdire lâyık şeylerdir."[158] Genel görüşleri gereği yabancı sermayeye ilke olarak karşı olan Kadrocular ise Türkiye'deki yabancı şirketlerin tamamen istismarcı bir zihniyetle çalıştıklarını ve bu yüzden tümüyle millileştirilmeleri gerektiğini ileri sürmüşlerdir.[159]

Devletçi politikalarda bir yumuşamanın belirdiği 1937 yılı içinde yabancı sermayeye karşı da daha ılımlı bir tutumun belirmeye başladığını görüyoruz. 1937 bütçesi görüşülürken Maliye Vekili Fuat Ağralı alkışlarla karşılanan şu müjdeyi veriyor:

"Uzun senelerden beri Türkiye'de iş aramak ve almaktan uzak kalmış olan İngiliz sermayedar ve müteşebbisleri sanayiimizin çok hayati bir şubesi ve hatta anası sayılan demir sanayiini tesis işini geniş kredi esaslarına istinâden diğer yabancı taliplerin yaptıkları tekliflerden mühim bir fiyat tenzili ile taahhüt etmiş bulunuyorlar ... İngiltere ile iktisâdî ... münasebetlerimizin bu hayırlı başlangıcının hergün geçtikçe inkişâfa doğru gideceğini kuvvetle ümit etmekte[yim.]"[160] Celâl Bayar ise imtiyazlı yabancı şirketlerin millileştirilmesine yönelen hükümet politikalarının açıklamasını yaparken bu tutumun, genel olarak yabancı sermayeye karşı bir tavır anlamına gelmediğini belirtmek lüzûmunu duyuyor: "Mübayaa ettiğimiz [ecnebi] müesseseler ... mukavelelerine riâyet etmeyen ve imtiyaz müddetleri kısalmış ... müesseselerdir... Taahhüdünü îfâ etmeyen müesseselerin satın alınışı nazârı itibare alınarak ... ecnebi sermayesi hakkındaki telakkimizin tayini buna tabi tutuluyorsa, çok yanlıştır." Bayar, artık yabancı sermayeyi, 1930'lardan önceki resmi tavırları andıran bir ayırım yaparak "faydalı" ve "zararlı" kategorilerine ayırmaktadır. Ba-

[158] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 24.5.1937.
[159] Örneğin bkz. V. Nedim, *Kadro*, Sayı 28.
[160] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 24.5.1937.

yar'a göre, rejimin tasvip etmediği yabancı sermâye, "serseri, ... politik, ... spekülatif, ... ciddi bir iş görmeyerek alacağı komisyonla veyahut ufak bir farkla çekilip gitmek isteyen ... sermayedir ... Normal şerait dahilinde teessüs etmiş [yabancı] müesseselere yardımlarımız da olur."[161] "Arzu edilmez telâkki ettiğimiz bir tek nevi [yabancı] sermaye vardır ... Serseri ... münhasıran politika ve spekülasyon gayeleri güden sermayeler ... Ciddi sermâyeler ... kanunlarımıza ve ekonomik siyasetimize uymak şartıyla Türkiye'de daima en derin anlayış zihniyetini ve en samimi dostluğu ... bulacaktır."[162] Bu sonuncu ifadede, "kabule şayan" yabancı sermayede "ekonomik siyasetimize uymak" şartının aranmasının, 1920'lerde ileri sürülmeyen bir sınırlama olduğuna işaret etmek yerinde olacaktır.

Celâl Bayar hükümetinin istifasından sonra kurulan Refik Saydam hükümeti programında, yabancı sermayeye karşı başlamış bulunan yumuşama sürecinin durdurulacağına dair bir belirti yoktur. Yeni hükümette, maliye vekilliği görevine devam eden Ağralı, 1939 Mayıs'ında bütçeyi Meclis'e sunarken, yabancı sermaye ile ilgili son gelişmeler hakkında bilgi veriyor: "On altı milyon sterlinlik İngiliz kredisi Büyük Meclisçe tasdik edilmiş ve tatbîkatına geçilmiş bulunmaktadır. Bunu takiben Almanların teklif etmiş bulunduğu yüz elli milyon marklık krediye ait müzakereler de seri bir anlaşma ile neticelenmiş ve bu hususta ki kanun lâyihası da âhiren yüksek tasvibinize iktiran etmiştir... Bu kredi anlaşmalarını eski ... tatbik tarzına göre bir istikraz mahiyetinde görmemek lâzım gelir. Bunlar malzeme kredisidir."[163]

---

[161] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953*, s. 351.

[162] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1921-1938 (Ekonomik Konulara Dair)*, ss. 229-230.

[163] Kuruç, *age*, ss. 57-58.

1922'yi izleyen yıllarda, İstanbullu Türk sermaye çevrelerinin, dış ticaretin kontrolünü gayri müslim unsurlardan devralma özlem ve teşebbüslerinin meyve vermediğini ve eski durumun 1932-1939 döneminde de süregeldiği anlaşılmaktadır. Ancak bu eski durum 1929 sonrasında etkili bir gümrük politikası ve kotalar sistemiyle sınırlıdır. Ve ayrıca, dış ticareti, "milli unsurlara devretme" önerisi tekrarlanagelmektedir.

Kadroculara göre ithalat ve ihracat milli olmayan unsurların elinde bulunduğu için, "[dış] ticaret kanalile yapılan sermâye terakümleri memleketimizde kalmıyor. Gayrı milli olan büyük ticaret ... bir istismâr cihazıdır ... Büyük ticaret kârlarını, millileştirmedikçe" gelişmemizi hızlandıramayız.[164] Benzer görüşleri, 3018 sayılı kanun tasarısının görüşülmesinde Çanakkale mebusu Ziya Gevher Etili de ifade etmektedir: "Haricî ticareti kimlerin yaptığını ve nasıl habis bir ruh ile Türk ticaretini zedelediklerini hatırlatmak isterim ... Kanı bizden olmayan birtakım kimseler[in] Türk ticaretini harap etmek için ... [muvazaalı yollar] ihdas ettiklerinde hiç kimsenin şüphesi yoktur."[165]

Ancak, bu mesele, dönemin kritik dış ticaret problemi olan himayecilik -uluslararası ihtisaslaşma- otarşi kavramları etrafında düğümlenen tartışmaların yanında iyice arka planda kalmıştır. Tabii ki bu tartışmalar sanayileşme meselesi ile de doğrudan doğruya ilgilidir. Sanayinin himayesinden doğan imkânları tüketiciye karşı sonuna kadar sömüren ve aşırı kârlar elde eden müteşebbislere karşı gerekli politika tedbirlerini devletçilikle ilgili tartışmaları incelerken gözden geçirdik. Bu meselelerin bir kısmını da ilgili mevzuatı incelerken ileride tekrar ele alaca-

[164] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 13.
[165] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 9.6.1936.

ğız. Şu kadarını hatırlatmakla yetinelim ki yerli sanayicilerin, milli çıkarlara uygun davranmadıkları ve himaye şartlarını istismar ettikleri sık sık ileri sürülmüştür. Ancak sanayileşmekten de vazgeçilmediği için bu durum devlet müdahalesinin sanayi alanında artması, devletçiliğin genişlemesi sonucunu doğurmuştur. Himayecilik sayesinde özel sanayicilere devletin sağladığı nimetlerin, devlete geniş bir müdahale hakkı da verdiği, bu dönemde sık sık tekrarlanan bir görüştür.

Sanayileşme ana hedefinden hareketle himayeciliğe yönelme ve uluslararası işbölümünün empoze ettiği "ihtisaslaşma" çözümünün reddi ... 1932 - 1939 döneminin dış ticaret politikasının ana çizgisi işte budur. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı bu ana görüşle ilgili olarak şu ifadeleri içermektedir: "Türkiye'nin dünya emtea mübâdelesindeki mevkii Garp sanayi mamulâtına bir mahreç ve buna mukâbil de o sanayie hammadde yetiştiren bir ziraat memleketi olması [biçiminde idi] ... Dünya mübâdelesine bu mahdut çerçeve dahilindeki fonksiyonlar ile karışan memleketimiz, ... bu alâka ve müdâhalesinin zaruri bir neticesi olarak cihan iktisâdiyatının konjonktürel met ve cezirlerinden mütessir olmuş[tur.] ... Büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasî ve iktisadî ... ihtilâflara rağmen, ziraatçı memleketleri her zaman için hammadde müstahsili mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hâkim olmak davasında müttefiktirler. Bu itibarla, ziraatçı memleketlerin, silkinme hareketlerine, ergeç, set, çekmek hususunda siyasî nüfuzlarını kullanmakta da birleşeceklerdir. Bazı ziraî memleketler de ufak bir tâviz mukâbilinde bunu kabulden imtinâ etmeyeceklerdir Bilhassa bu hakikat muhtaç olduğumuz sanayii, zaman kaybetmeden kurmak için en mühim muharrikimizdir."[166]

[166] *Birinci Plan*, ss. 9-10.

Bu cümleler, henüz büyük buhranın sarsıntısı içinde olan Batı âleminin, "ziraatçı" ülkelerin kalkınma ve sanayileşme hamlelerini gerekirse siyasi baskılarla önlemeye kalkışacak derecede kendilerini toparlamadan ve belki de "zamana karşı yarışarak", uluslararası işbölümünün Türkiye'ye tarihi olarak empoze etmiş bulunduğu tarımcı ve hammaddeci yapıyı hızla sınai bir yapıya dönüştürme zorunluluğunu, biraz da endişeli bir tavır içinde ifade etmektedir.

Sanayileşme, bir serbest ticaret politikası ile mümkün olamaz; "bebek sanayiler", ancak Batı'nın rekâbetine karşı himâye edilirlerse yaşayabilirler. Celâl Bayar, bu mesele etrafında şunları söylüyor: "Şu maddeyi ... hariçten daha ucuza alacağız diye sanayi kurmaktan sarfınazar edeceksek müstemleke zihniyetine revaç vermek istiyoruz demektir." Sanayileşmeye yeni başladığımız için maliyetlerimiz yüksektir. "Karşımızda *on dokuzuncu asrın başlarından* beri kendilerini bu işe vermiş ... milletler vardır. Bizim sanayiimiz *dün doğmuş* bir çocuktur. Bunu ... yirmi yaşında bir atletle koşturmak istiyorsunuz ... İstisnai vaziyetleri dile dolayarak genç Türk endüstrisini hırpalamağa ... meclis cevaz vermez."[167] Recep Peker ise, uluslararası ihtisaslaşma çözümünün karşısına şu sözlerle çıkmakta idi: "[Eski] Türkiye açık bir pazardı... Yalnız ilk maddeler yetiştirir, bir yıl alın teri dökerek çıkardığı ürünü, ... bir çıra ışığı, bir kuru ekmek karşılığında sanayi memleketlerine satardı. Sanayi memleketlerinde işçi sınıfı dediğimiz şımarık, ne istediğini bilmez ... tabaka, o zaman Türk köylüsünün tahayyül bile edemediği bir refah içinde idi. Şimdi... sanayi memleketlerinde açlık selleri halinde sokakları dolduran milyonlar ... geri memleketlerden yok bahasına aldıkları hammaddeyi makine ile işledikten sonra kat kat pahalı

[167] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953*, s. 298-299.

olarak gene o uluslara satan yurtların işçileri idi. İnkılâp Türkiyesi bugün ham maddeyi sıfıra satan ve sattığı ürün basit bir mekanizmadan geçirildikten sonra onu yüz misli fiyata alan bir memleket olmaktan çıkıyor, ihtiyaçlarını kendi yapan bir sanayileşme memleketi haline giriyor. Bu giriş, bir defa Batı'daki istismarcı insanların kazancına ket vuran bir harekettir. Diğer taraftan bunun kâbil... olduğunu geri kalanlara gösteren bir örnektir... Bir ulusun iç pazarlarına yabancı manifaktürünün ayak basmasile, bir düşman müfrezesinin ülke topraklarına ayak basması arasında bir fark tasavvur olunmamalıdır... Gümrüklerini kendi hayatı ve ekonomik dirilmesi bahasına ecnebi mallarına açmış ... bir devletin sınırlarını yabancı ordulara kapamasının değeri ve mânâsı kalmaz."[168] "Iç pazar ecnebi ürünün istilası altında mahvolmağa mahkûm bulundukça ... en derin yoksullukların ... varlığımızı sarsacağına şüphe etmemelidir."[169] "Milli müdafaa duvarları... Ondan sonra gümrük duvarlarını örmek. Birinci duvar... yurdun topraklarını, ikinci duvar... yurdun pazarlarını koruyacaktır ... Türkiye kendi yaşayışının istediği şeyleri kendi ilk maddeleri ile kendi fabrikalarında, kendi iş adamları ve işçileri ile yapacak bir ... sanayi memleketi olma yolundadır ... Yeni gidişin hızı bizi, kendisini tamamlayan, kendi kendine yeten bir ulus olmaya götürüyor. İleri ulus, yalnız siyasal, yalnız kültürel bütünlük değil, onunla beraber bir ekonomik bütünlüktür de. Türkiye bu bütünlüğün ideal tezâhürü olan otarşik ulus olmanın bütün tabii şartlarına sahiptir."[170]

Recep Peker, görüldüğü gibi, uluslararası işbölümü çözümünü reddederken çok ileri noktalara kadar gitmekte, "kendi kendine yeten, otarşik bir ulus" olmayı, âdeta

---

[168] Recep Peker, *İnkılâp Dersleri ve Notları*, ss. 56-57, 110-112.

[169] *CHP Genel Sekreteri R. Peker'in Söylevleri*, Ankara, 1935.

[170] Kuruç, *age*, s. 33.

bir iktisat politikası ilkesi olarak önermektedir. Ancak, diğer siyasi liderlerin, bu noktada Peker'den ayrıldıkları; otarşi tezine itibar etmedikleri görülmektedir. Özellikle İnönü'nün, himâye politikasını, dış ticaret yollarını tamamen kapamayan, zorunlu, fakat ülkeye ağır maliyetleri de olan bir politika olarak gördüğü anlaşılmaktadır: "Yalnız yiyeceği ve ... giyeceği... yerli olarak bol bol temin etmeğe sürmeğe muvaffak olursak az zamanda refahı temin ederiz... Gayemiz dahilde mümkün olduğu kadar zengin olmaya çalışmak ve bu sayede hariçten ihtiyaçlarımızın cinsine göre bol bol mal almaya muktedir olmaktır... Halkımızda refah [arttıkça] ... dışarıdan satın almak kâbiliyetimiz o nisbette artacaktır."[171] Himayeciliğin ağır yüklerine gelince, İnönü şunları söylüyor: "Biz, pamuk, yün, ipek gibi maddelerimizi içeride beynelmilel fiyattan daha pahalıya alıyoruz... Bütün memleket bu sözlerimi işitmelidir ki, bu yol tabii yol değildir. İptidai madde fiyatlarının pahalı ve yüksek olması, ... alışılması icab eden ekonomik bir vaziyet değildir. Gaye bu malları çoğaltmak ve bu malların fiyatını ucuzlatmaktır." "Biz, birçok asırlardan beri büyük pazarlara malik olan memleketlerden tabii daha pahalı istihsalâtta bulunmaktayız. Bu yabancı memleketlerle rekâbete kalkışmak dahilden endüstriyalizasyon politikasına devam edememek olur... Pahalı istihsalât ... müstehliklerin fedakârlığını icap ettirir. Ancak bu fedakârlık ne hudutsuzdur ve ne de lâyetenahidir. Bu fedakârlık, endüstri ve fiyatları memleket şartlarına intibak ettirmeye matuf muvakkat bir tedbirdir."[172]

Aynı biçimde, Bayar da otarşiyi reddetmekle birlikte, bunun hiçbir zaman ihtisaslaşma çözümünün kabulü anlamına gelmeyeceğini de belirtiyor: "Biz otarşist değiliz.

---

[171] *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimaî Nutukları*, ss. 460-462.

[172] Kuruç, *age*, ss. 39, 45.

Fakat Türkiye'de ekonomik şartlar... ve millî ekonomi bakımından yapılması kâbil ve zarûrî her şeyi yapmak ... azmindeyiz."[173] "Otarşinin hatalarından da birçok defa intizamsızlık ve israfın müterâdifi olan ... liberalizmin ifrâtına düşmeksizin ... sakınmağa çalışıyoruz." "Hammaddeci olacağız ve mamul maddeyi en ucuza nerede bulursak orada alacağız demek memleketin müstemleke olmasını kabul etmek demektir."[174]

Yabancı sermaye yatırımları ve dış borçlanma yolunu tutmadan, dış ticarete fazla bağlı olmayan bir ekonomi kurma özlemleri, temelde "iktisadi bağımsızlık" kavramına dayanmaktadır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planındaki bir ifadeyle: "Türkiye'yi müstakil millet yapmak şiarının bugünkü mânâsı, Türkiye'yi iktisâden müstakil ve tam teşekküllü bir vahdet haline getirmek demektir."[175] Veya, Recep Peker'in sözlerini nakledecek olursak: "Neslimiz, yüce bir ulus terbiyesi olarak bu nokta üzerinde daima duygulu ve uyanık kalacaktır ... Ekonomide istiklâli korumak, ... istiklâlin en derin bahsidir. Bir devlet tam müstakil olmak için [bütün ekonomi kollarında] serbest bulunmalı, başka devletlerin tesiri altında bulunmamalı ... ekonomisini geliştirmek için alacağı tedbirler... dış tesirlerle bozulmamalıdır."[176]

Sanayileşme Sorunları ve Öncelikleri

Gerek devletçiliğe geçiş kararının verilmesinin, gerekse himayeci politikanın nedenlerini incelerken arkada yatan temel kararın sanayileşme olduğunu ve sanayileşme kara-

---

[173] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri*, s. 320.

[174] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1921-1938 (Ekonomik Konulara Dair)*, ss. 229, 107.

[175] *Birinci Plan*, s. 10.

[176] Peker, *İnkılâp Dersleri Notları*, ss. 109-112.

rının, büyük buhranı izleyen yıllarda âdeta bir ölüm-kalım meselesi olarak görüldüğünü yukarılarda belirttik. Bu dönemde, sanayileşmenin ülkenin geleceği bakımından hayati bir karar olduğu hususu sık sık siyasi liderlerce tekrarlanmıştır.

Sanayileşme tema'sının en ısrarlı savunucularından biri Celâl Bayar'dır. Bayar'a göre, "endüstri müsâvi medeniyet, müsâvi endüstri demektir."[177] Ve, "Türkiye'nin endüstrileşmesi ... millî varlığın temel taşıdır."[178] Ancak, bu temel görüşün, bu dönemde bazı muarızlarının bulunduğu da anlaşılmaktadır. Yine Celâl Bayar'a göre, sanayileşme hamlelerine karşı olanların görüşleri şu unsurlardan oluşmaktadır: a) Sanayileşme gümrük gelirlerini azaltır; kamu giderlerini artırır ve böylece mâli dengeyi bozar. b) Tarımın ihmaline sebep olur. c) Daha çok devlet eliyle yürütüleceği için, özel teşebbüsün hayat alanını daraltır. Bayar'ın bu itirazlara verdiği cevaplar ise şöyledir: a) Gümrük gelirleri azalsa dahi, sanayileşme diğer kamu gelirlerini yükseltecektir. b) Yeni sınai tesisler tarım ürünlerine ek bir talep yaratarak, bunların fiyatlarındaki kronik düşüklüğü giderici etki yaparlar. c) Ülkede yapacak o kadar çok iş vardır ki, hepsini özel teşebbüse bırakırsak, "lâakal iki asır daha intizar devresi geçirmekliğimiz lâzımdır".[179]

Nasıl bir sanayileşme? Veya, sanayi yatırımlarında izlenecek öncelikler nasıl olacaktı? Sanayileşmenin stratejik yönlerini içeren bu sorulara bazı cevaplar arandığını ve devlet yatırımlarında rehberlik yapacak bazı ölçüt ve ilkelerin tespitine çalışıldığını da görüyoruz.

Tespit edilen temel ilke, sınai yatırımlarda, ihracat teşvikine yönelmiş projelerin değil, özellikle yerli ham-

---

[177] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1921-1938 (Ekonomik Konulara Dair)*, s. 138.

[178] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953*, s. 299.

[179] *2'nci 5 Yıllık Sanayi Planı*, s. XXX.

madde kullanarak ithalatı ikame edecek tesislere öncelik verilmesi yönünde idi. Örneğin, Sümerbank kanunu, Banka'nın sınai tesislere iştirakte, kredi açmada izleyeceği öncelikleri şöyle sıralamaktadır:

1. Ana hammaddeleri yurtiçinde yetişen ve üretimi tüketimi karşılamayan sanayi.

2. Ham ihraç mallarını mamul ve yarı mamul hale sokarak değerlendiren ve sürümünü kolaylaştıran sanayi.

3. Geniş çapta tüketildiği halde, hammaddeleri henüz yetişmeyen, ancak ilgili sanayi kurulduğu takdirde hammaddeleri yurtiçinde yetişmesi mümkün olan malları üretecek sanayi.

4. Hammaddeleri yurtiçinde yetişmediği gibi yetişmesi de imkânsız olan, ancak üretiminin yurda geniş yararlar sağlayacağı malları imal eden sanayi.

Aynı temel ilkenin ortaya konulduğu başka metinler ve örnekler de vardır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planına hâkim olan görüş bu yöndedir. Plan hazırlıklarında başrolü oynayacak olan Sovyet heyetinin başkanı Orlof, çalışmalarına başlarken verdiği bir demeçte, "bize tevdi edilen vazifenin diğer mühim bir noktası da tesis edilecek fabrikaların memleket mevaddı iptidaiyesini kullanmasını temin etmek olacaktır"[180] diyor ve böylece, planın içeriği ile ilgili olarak verilen politik nitelikteki direktiflerden birinin doğrudan doğruya bu mesele ile ilgili olduğunu ifade etmiş oluyordu. Nitekim, Plan metninde aynı görüş tekrar ifade edilmiştir: "Programın tertibinde ve kurulacak sanayiin vüsatini tayinde memleketimizin kendi ihtiyaçları esas ittihâz edilmiştir. Yani beş senelik planımızda da sanayi mamulâtımızın ihracı gayelerimizin dışında bırakılmıştır ... Ana hammaddeleri memleketimizde bulunan veya tedârik edilebilecek olan sanayi bu beş senelik programın baş-

[180] Kuruç, *age*, s. 19.

lıca vasfıdır ... Sanayileşme planı bizi umûmî ithalatımızın asgari % 25-30'undan müstağni bırakmak vazifesini üzerine almış bulunmaktadır."[181] Âlî İktisat Meclisi, "Mamûlâtı çok kullanılan ve hammaddesi dahilde yetişen sanayiin birinci dereceyi işgal etmesi" ifadesi ile aynı ilkeyi tekrarladıktan sonra, aynı raporda, "hammaddesi memlekette yetişmeyen nevileri himâye ederken çok dikkatli bulunmak, hammaddesinin kıymeti mâmûl madde kıymetine nazaran yüzde elliden yüksek olanları himâye etmemek lüzûmuna" işaret ederek, problemi bir himaye ölçütü biçiminde de ortaya koymaktadır.[182]

Gerçi, 1936 yılında, Sümerbank İdare Meclisi raporunda ikinci beş yıllık programın, "yalnız bazı ithalat yerine yerli mümasillerini ikâmede değil, endüstrileşmenin bir icabı olarak artan ithalatımızı karşılamak için aynı zamanda ihracat imkânları da temin etmekte aramak lüzûmuna dayanarak, birinci programdan farkı daha ziyâde ihracat maddeleri endüstrilerini derpiş" etmekte olduğu[183] ifade edilerek bir politika değişmesinin belirtileri ortaya çıkmaktadır. Ancak, sözü edilen planın uygulamaya geçmediği, ayrıca "ihracatı teşvik eden sanayileşme" hedefinin bu metinden sonra tekrar karşımıza çıkmadığı da bir olgudur.

Sümerbank'ın 1936 tarihli raporunda, izlenen sanayileşme stratejisinin bir açmazı da vurgulanmakta idi: "Endüstrileşmenin bir icabı olarak artan ithalatı karşılamak" gereği... İthal ikâmesine dayanan bir sanayileşme stratejisi, yatırımları ara mallar ve yatırım malları üzerine temerküz ettiren çok yoğun ve cebri bir sanayileşme sürecine dönüşmediği takdirde, dış ticaretten gelen sınırlamalara tabi olmak zorunda idi. 1932-1939 döneminin sanayileşme çabalarının, bu türden bir hamleyi temsil etmediğini biliyo-

---

[181] *Birinci Plan*, ss. 12, 15.
[182] Kuruç, *age*, s. 21.
[183] *Aynı kaynak*, s. 41.

ruz. Başlangıç anında ithalata bağımlılıkları kuvvetli olan ve yurtiçinde hammaddesi bulunan üretim kollarına öncelik veren sanayileşme süreci; üretim hammaddeden ibaret olmadığı için, en azından makine-teçhizat ihtiyacını karşılamak üzere ithalata yönelecek ve bu bağlılık üretimin tabanı genişledikçe artacaktır. Bu dış tıkanıklığa rağmen siyasi liderler, seçilen yolun politik bakımdan en emniyetli yol olduğuna kani idiler. Bir kere, en azından mamul maddeler bakımından dışa bağımlılığın azalacağı, "endüstrileşmenin bir icabı olarak artacak ithalatı" dikkate almayan planın ifadesiyle, "ithalatımızın asgari % 25-30'undan müstağni" bırakacak bir yolun ülkeyi daha bağımsız bir iktisadı yapıya yönelteceği umuluyordu.

İkinci olarak, yurtiçinde üretilen hammaddeleri kullanan sanayi kollarına öncelik veren bir sanayileşme süreci, tarım-sanayi çelişkisini asgariye indiren ve iktisadi ne siyasi bakımdan güçlü büyük toprak unsurlarının çıkarlarıyla uzlaşan bir gelişme modeli oluşturmakta idi. Meselenin bu yönü siyasi liderlerce zaman zaman ifade edilmiştir. Celâl Bayar, 1936 Ocak ayında, "ziraat mı sanayi mi?" sorusunu soruyor ve mevcut sanayileşme stratejisi çerçevesinde "bunun düşünmeğe değer bir iş olmadığı" cevabını veriyor. Zira, Bayar'ın sözleriyle, "yerli iptidai maddeler ... sanayi hareketlerinin tesiriyle kıymetlenebilir. Sanayi hareketlerimiz sayesindedir ki mühim bir kısım mahsûllerimizin fiyatı buhran dolayısıyla çok düşmüş olan arsı ulusal piyasa fiyatlarının fevkine ... çıkabilmiştir."[184] Bir yıl kadar sonra Bayar aynı meseleye şu sözlerle dönüyor: "Biz memleketimizde sanayiimizi kurmadan evvel hârice satmak mecbûriyetinde ve hâriçten de mallarımıza dikte edilen fiyatlarla satmakta idik. Fakat bir kısmı için sanayii memlekette kurduktan sonra, hariç alıcılarına karşı fiyat

[184] *Aynı kaynak*, s. 40.

noktai nazarından nazım bir rol oynamağa başladık. Pamuğun da böyledir. Yünün de böyledir. Bütün sanayiini memlekette kurduğumuz mallar bu arz ettiğim şekildedir... Demek oluyor ki, iptidai maddesi memlekette bol olarak yetişen herhangi bir sanayi kurulduğu zaman ondan çiftçi müstefit oluyor... Çiftçinin malını bir an evvel değer fiyatı ile elden çıkarmak bizim vazifemizdir."[185]

Bu sözlerde, hem sanayileşme stratejisi hem de devletçilik politikaları ile piyasaya yönelik çiftçi çıkarları arasındaki bağları aydınlatacak bazı ipuçları vardır. Büyük buhranın ve dünya piyasalarında emperyalist ülkelere ait alıcıların esasen hâkim durumda bulunması yüzünden, dış piyasalarda oluşan fiyat ilişkilerinden tatmin olamayan büyük çiftçiler, "yerli hammaddeye dayanan" bir Türk endüstrisinin kurulmasından sadece memnun olacaklardı. Şu şartla ki yerli sanayi kendisine bir alıcı olarak yöneldiğinde dünya piyasalarının üstünde fiyatlar ödesin. Bunu sağlayacak mekanizma ise, hükümetin (bu kitapta incelemediğimiz) destek alımları politikaları yanı sıra, kârlılık ölçütüne körü körüne bağlı olmayan bir sanayinin kurulması idi. Böyle bir sanayi, şüphesiz ki satış fiyatları üzerinde rahatlıkla oynayacak, gerekirse zararlarını devlet bütçesinden kapatabilecek, gerekirse tekelci fiyatlarla tüketiciye yüklenebilecek devlet sanayii olabilirdi. Bu bakımdan, devletçi ve yerli hammadelere öncelik veren bir sanayileşme politikası çiftçi çıkarları ile temelde uzlaşma halinde idi.

Planlama

Bu dönemde, sanayileşme çabasının gerçekleştirilmesinde, iktisat politikalarını aşan bir yöntem olarak planlama üze-

[185] *Aynı kaynak*, s. 47.

rinde, dönem boyunca süregelen planlama teşebbüslerine ve uygulamaya konan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının varlığına rağmen, resmi çevreler sistematik görüşler ileri sürmemişlerdir. Bu konu çerçevesinde sadece Kadroculaın, planlamayı, plan metinlerinin içerdiği projelerin toplamından ayrı bir sanayileşme yöntemi olarak ele aldıklarını görüyoruz.

Kadroculara göre, "iktisadi faaliyetin bir planla murâkabe altına alınması" kalkınma için gereklidir.[186] Bu, serbest piyasa içinde gelişme alternatifini reddetme anlamına gelir.[187] "Milli kurtuluş devletinin iktisat politikası ancak bir plan ... dahilinde tahakkuk eder."[188] Kadrocular bu sebeple, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planını, "iktisat politikasında bir dönüm noktası ve yeni iktisadi kuruluşun ilk inkılâpçı hamlesi, ... iktisat politikası[nda] ferdiyetçi hedeften, üniversalist, bütüncü hedefe" geçiş olarak selamlamışlardır. Ancak, kendisine bağlanan umutları gerçekleştirmesi için planın uygulanmaya başlaması ile birlikte, liberal iktisat politikası dönemine ait bütün yöntemlerin terk edilmesi de gereklidir. Sanayi planının, zaman içinde ekonominin diğer faaliyet kollarının planlamasında da bir ilk adım olması temenni edilmektedir: "Sanayi programı ... diğer iktisat şubelerinde de bir programlaşma zarûreti tevlit edecektir. Bir sanayi programı zarûri olarak bir münâkalât programına, bir ziraat programına, bir ticaret programına lüzûm gösterecektir. Bu iktisat şubelerinin âhenkli çalışmasıyledir ki, sanayi programının tahakkuku kâbil olacaktır."[189]

Kadroculaın plan kavramına ve planlama teşebbüslerine karşı gösterdikleri bu heyecanlı benimseme, resmi

[186] Ş. Süreyya, *Kadro*, Sayı 5.
[187] V. Nedim, *Kadro*, Sayı 14.
[188] İ. Hüsrev, *Kadro*, Sayı 19.
[189] İ. Hüsrev, *Kadro*, Sayı 27.

belge ve konuşmalarda yoktur. Yetkililer, plan metinlerini bir projeler demeti olarak görmekte ve bu projelerin bir bütün olarak ülke ekonomisine getireceği yararlardan önceki kesimlerde zaman zaman naklettiğimiz üzere söz etmektedirler. Planlamanın piyasa ekonomisinin sınırlı da olsa bir alternatifi olarak ele alınması söz konusu değildir.

Gerçi CHP'nin 1935 programında, "yurdu endüstrileştirmek için devletin ve özel girişimlerin meydana getireceği kurumlar bir ana programa uygun olacaktır. Devlet planları yurdu kısa zamanda ihtiyacı olan endüstrilerle cihazlamak gayesine göre yapılacaktır" denmektedir; ama planlama anlayışının ne kadar sistemsiz ve ciddilikten uzak olduğunu göstermek için aynı Parti Kurultayında Recep Peker'in bu konulardaki sözlerini nakletmek yeterli olacaktır: "Yeni [Parti] program[ı] her şeyde plan ... istiyor ... Zaman zaman bize ... devlet ekonomisinde plan yoktur dediler ... Plan gerçi yazılı çizili bir şeydir ama, büyük plan ... ana fikirleri idare edenlerin ... kafasındaki büyük enerjinin ... heyeti mecmûası[dır] ... Yazılı planları beşeriyet çok görmüştür. Büyük ana plan yazıda ve çizide değildir ... Bu programda plan işini yazı tarafından da daha geniş hale getiriyoruz."[190]

Bu örneklerin dışında, plan çalışmaları ile ilgili konularda resmi kişilerin söyledikleri, daha ziyade iktisat politikası konularına ve programlara alınmış projelerin hedefleri hakkındadır. Örneğin, 1935 Parti Kurultayında Atatürk, "Endüstri programı ... tamamıyla gerçekleştiği gün, şüphesiz yurttaşların geçimi hissolunacak derecede genişleyecektir" diyordu.[191] Veya, Celâl Bayar, Birinci Plandan söz ederken "sanayileşme programında memleketimizin

---

[190] *CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası.*

[191] Kuruç, *age*, s. 37.

ihtiyaçları esas tutulmuştur" demekte idi.[192] Başvekil İnönü ise, Beş Yıllık Planın beş yıldan kısa bir sürede tamamlanmasını temenni etmekte[193] ve ertesi yıl "ilk sanayi programı[nın] ... verdiği müsbet neticeler"den söz etmektedir.[194] 1938 yılında ise, iktisat vekili Şakir Kesebir, yeni dört yıllık planın hedeflerini, "modern ve lüzûmlu bazı sanayi istihsalatımızın artırılması ... iktisadi istiklâlimizi ve milli müdafaamızı koruyacak yeni sanayi müesseselerinin tesisi, ... limanlar ve büyük elektrik santralleri inşası, ... deniz ticaret filomuzun ve tersanemizin yapılması" olarak özetliyordu.[195] Böylece, planlama konusuna resmi yaklaşım, diğer iktisat politikası sorunlarının dışında herhangi bir unsur taşımamakta; özellikle sanayileşmeye yönelmede, piyasa ekonomisi dışında bir alternatif olarak görülmemektedir.

C. İKTİSADİ MEVZUAT

1. Dış Ticaret

Dış ticarete yapılan devlet müdahaleleri, başlıca gümrük resimleri ile bir önceki dönemde incelediğimiz 1567, 1705 ve 1873 sayılı kanunlara dayanılarak çıkarılmış kararnameler vasıtasıyla yürütülmüştür. "Kontenjan usulü"nü düzenleyen kararnamelerden ilki 12.11.1931 tarihlidir. Zamanla ikili anlaşmalara ve kliring esasına göre yürütülen ithalat ve ihracatın önemi artmıştır. Dış ticaret politikasını ayrıntılarıyla düzenleyen bütün bu kararname ve anlaşmaları inceleyemiyoruz. Ancak bu dönemde dış ticareti ilgilendiren iki yeni kanunu ele almakla yetiniyoruz:

---

[192] *Aynı kaynak*, s. 27.
[193] *Aynı kaynak*, s. 28.
[194] *Aynı kaynak*, s. 39.
[195] *Aynı kaynak*, s. 55.

a) Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun: (2.7.1932; No: 2054)

1932 yılı ortalarında seri halde çıkarılan ve devletçiliğe geçişi temsil ettiğini belirttiğimiz bir sıra kanundan ilki budur.

Kanunun gerekçesinde ve ilgili encümen mazbatalarında belirtildiğine ve Meclis'te iktisat vekilinin açıklamalarında ifade edildiğine göre Türkiye'ye şeker, çay ve kahve ihraç edilen ülkelerin Türkiye'den ithalatı pek az olduğundan bunlara devamlı borçlu kalınmaktadır. Bu ülkeleri Türkiye'den devamlı mal almaya zorlayabilmek için bunlarla karşılıklı ticari münasebetleri geliştirmek; takas muamelelerini kolaylaştırmak gerekmiştir. Gerekçedeki ifade ile, "devamlı bir ... dikkate ihtiyaç gösteren karşılıklı ihracat ve ithalat usulünün tatbiki, ticari ve mali teşkilatı ... inkişâf etmiş yerlerde husûsî teşebbüsler marifetiyle icrası kâbil ise de, memleketimiz bu tekemmül derecesini ihraz etmiş olmadığından, ... şeker, çay ve kahveye münhasır ithalata taalluk eden işlerin hükümet tarafından idaresinde zarûret mülâhaza" edilmiştir.

Kanuna göre hükümete çay, şeker ve kahvenin ithalini bir elden idare etme yetkisi verilmektedir. Hükümet tasarısı bundan başka bir hüküm taşımamakla beraber, İktisat Encümeni özel ithalatçılara hiçbir imkân tanımayan bu hükmü fazla sert bulmuş ve "aynı maksadı ithalatçı tacirlerimiz marifetiyle temin edebileceğine... kanaat hasıl olduğu takdirde tüccarı da bu uğurda" kullanabilmek maksadıyla bir fıkra ilave etmiştir. Kanunlaşan bu fıkraya göre, tüccar ithalat değeri kadar mal ihraç edebilecek durumda ise, ithalatta bulunmasına müsaade edilebilir.

Tüccar lehine yapılan bu değişikliğe rağmen Meclis'te kanun şiddetle eleştirilmiş ve İzmir mebusu Halil Bey tarafından bu kanunun, bunu takiben gelecek diğer müdahaleci kanunlarla birlikte memleketteki iş sahalarını daralta-

rak işsizliği artıracağını ve böylelikle Parti programının cevaz verdiği devletçiliğin sınırlarının aşıldığı iddia edilmiş, hatta kanunun kollektivizmin kapılarına yaklaştığı dahi ileri sürülmüş; ancak eleştirilere rağmen kanun kabul edilmiştir.

b) Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkındaki 1705 Sayılı Kanuna Ek Kanun: (9.6.1936; No: 3018)

Bu kanunun gerekçesinden ve Meclis'teki görüşmelerden anlaşıldığına göre, bu arada alınmış olan bazı tedbirler ve özellikle 3018 sayılı kanunun hazırlandığı haberi, dış ticaretin devletleştirileceğine dair söylentilerin çıkmasına ve yayılmasına sebep olmuştur. Gerekçede ve Meclis'te iktisat vekilinin konuşmasında kanunla böyle bir amacın güdülmediği; tek amacın ihracatçılarda bazı şartların aranması olduğu ifade edilmiştir. Gerekçedeki ifadeye göre, "ihracatçı... millî mahsûlün hariçte en iyi şerâitle plasmanı vazifesini almış adam; ... memleketin yedi eminidir. Doğruluğu, ticari ahlâkı, teknik kabiliyeti [ile].... memleketi hakkında hüküm... verdirmeye vesile olan adamdır ... Millî vazife almış ... fertte bazı şerâitin aranmasından tabii bir şey olamaz."

Kanuna göre, ihracatçılıkla uğraşabilmek için İktisat Vekâleti'nden ruhsatname almak lâzımdır. Ruhsatnamelerin verilebilmesi için de müracaatçılarda şu şartların aranacağı belirtilmektedir: Ticaret yapabilmek ehliyetini haiz olmak; Türk Ceza Kanununun ve Ticaret Kanununun tasrih edilen maddelerine müsteniden mahkûm edilmemiş olmak; müracaatçının, mensup olduğu Ticaret Odasınca ihraç edeceği mallar ve ihracatçılık hakkında vukuf sahibi olduğu tasdik edilmiş bulunmak; hileli, taksiratlı iflas etmemiş ve konkordato yapmamış olmak. Ruhsatlar üç yıl için geçerlidir.

Bilhassa bu son iki hüküm, yani konkordato yapmış olmanın ihracatçılığa engel olması ile ruhsatnamelerin her

üç yılda bir yenilenmesi zorunluluğu, Meclis'te Hüsnü Kitapçı ve Nazım Poroy tarafından eleştirilmiş; buhranın etkisi ile birçok tüccarın güç duruma düşerek konkordato yapmaya mecbur kaldığı; bunların cezalandırılmaması gerektiği belirtilmiştir. Hükümet sözcüleri ise, gerçekte muvazaalı borçlar gösterilerek suni konkordato yapan çok sayıda tüccarın mevcut olduğunu; bu tip muvazaalı konkordatolara karşı bir müeyyide olmak üzere "ticarette ... büyük ... rol oynayan ahlâk meselesini bir inzibat altına alacağına kail olarak" bu hükmün konduğunu belirtmişlerdir. Bu konudaki tartışmalar, devletçiliğin, en ileri bir noktasında, resmi çevrelerin belli ticaret gruplarına karşı duymakta olduğu güvensizliği yansıtmaktadır.

Kanunun, Meclis'te tartışılmadan kabul edilen diğer hükümlerini de özetleyelim: İhracatçılar, ruhsatname almak için yapacakları müracaatta hangi malların ihracı ile uğraşacaklarını belirtirler. Bu esas tutularak ruhsatnameye yazılmış malların dışında herhangi bir mal ihraç etmek yasaktır. Hükümet gerekli gördüğü bölgelerde belirli malların ihracıyla uğraşan ruhsatlı tacirlerin birlikler kurmasını emredebilir. Bu halde birliğe girmeyen tacirler, birliğin uğraşı konusu olan malları ihraç edemezler. İhraç mallarının değerini, makbul bir sebep olmaksızın düşürmek ve artırmak suretiyle normal piyasa fiyatlarını etkileyenler için cezai hükümler konmuştur.

Kanun, ihracatçılar üzerinde bir hayli ağır bir denetleme mekanizması kurmakta ve özellikle ruhsatname usulü ile, ihracatı "gayri millî" unsurlardan tasfiye imkânını hükümete tanır gibi görünmektedir. Ancak kanuna konan bir geçici madde, bu imkânı biraz sınırlamıştır. Buna göre, 1.1.1936'dan önce ihracatçılık yaptığı ilgili ticaret odasınca tevsik edilenlere ruhsatnameler otomatikman verilir. Böylece ruhsat usulünün (sınırlamaların çoğu ruhsatların verilmesi sırasında uygulandığı için) ihracatçılar için içerdiği

tehdit; eski ihracatçılardan çok dış ticarete yeni girecekleri ilgilendirir hale gelmiştir. Ancak ruhsatların üç yılda bir yenilenmesi zorunluluğu eski ihracatçıların da denetim dışı kalmasını önlemektedir. Kanunun ithalatı kapsamadığını da bu arada hatırlatalım.

2. Piyasaya Müdahalelerin Kanuni Çerçevesi

1932-1939 dönemi içerisinde, devletin buğday ve sınai ürünlerin fiyatlarına ve özellikle köylü nüfusu ilgilendiren tefeci faizlerine müdahale etmesine imkân veren bazı kanunların çıkarıldığını görüyoruz. Tarım ve kredi sorunlarını bu çalışmanın kapsamı dışında tutmakla birlikte, bazı ilginç eğilimlerin saptamasına imkân verdiği için bu kanunları incelemeyi uygun bulduk.

a) Hükümetçe Ziraat Bankası'na Mübayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun: (3.7.1932; No: 2056)

Kanun, buğday fiyatlarındaki mevsimlik ve kısmen de uzun dönemli dalgalanmaları önlemeyi hedef almıştır. Kanun gerekçesinde, köylünün ürününü bir an önce elinden çıkarma isteğinden ötürü, belli aylarda tarım ürünlerinin fiyatlarında aşırı bir düşüklüğün meydana geldiği ve üreticinin bu durumdan zarar gördüğü belirtilmektedir. Böyle durumlarda Ziraat Bankası'nın kuvvetli bir alıcı olarak piyasaya girmesinin fiyatlardaki aşırı düşmeyi önleyeceği ileri sürülüyor. Banka, daha sonraki aylarda elindeki buğdayı arz ederek fiyat yükselmelerini önleyecektir.

Bu amaçla hazırlanan kanun, buğday fiyatını korumak ve düzenlemek üzere, hükümet lüzûm gördüğü takdirde, Ziraat Bankası'nın buğday alıp satabileceğini ve bu faaliyetten ötürü Banka'nın uğrayacağı 1.000.000 TL'lik zararın hükümetçe karşılanacağını belirtiyor.

Hükümet tasarısında, buğday üzerindeki gümrük resminin gerektiği takdirde hükümetçe indirilebileceğine dair

bir hüküm vardı. Ancak, iç piyasada fiyatların fazla yükselmesine karşı bir tedbir niteliğindeki bu hüküm, İktisat Encümeni tarafından kaldırılmıştır. Böylece, kanun daha ziyade çiftçiyi tüccara karşı koruyan bir nitelik kazanmıştır. Piyasa şartlarının çiftçi lehine döndüğü zamanlarda gümrüklerin indirilmesine imkân veren dengeleyici hükmün çıkarılması ise, çiftçi ve ticaret-sanayi çıkarlarının çatıştığı durumlarda, birçok başka örnekte de olduğu gibi çiftçi çıkarlarının gözetildiğini gösteren bir delil olarak görülebilir.

b) Ödünç Para Verme İşleri Kanunu: (8.6.1933; No. 2279)

Bu dönem boyunca zaman zaman tefecilikten şikâyet edildiğini, hatta "tefecilikle mücadele"nin Parti programına dahi girdiğini görüyoruz. İşte, 2279 sayılı kanun, serbest kredi piyasasını düzenlemek ve faiz hadlerini tespit etmek, kısacası tefecilikle mücadele amacı ile hazırlanmıştı.

Kanuna göre, bankalar ve özel kanunla kurulan teşebbüsler hariç, faizden para kazanmak için ödünç para verme işleriyle uğraşan gerçek ve hükmi şahıslar hükümetten izin alırlar. Bunlar her yıl bir beyanname ile uygulayacakları en yüksek faiz haddini, borçlulara yükleyecekleri şartları, bu işlere tahsis edecekleri sermayeyi bildirir ve beyannamenin bir süretini ticari ikametgâhlarında herkesin görebileceği bir yere asarlar. Beyanname verenler faaliyette bulunmak için gerekli olan bir izin vesikası alırlar. O yıl boyunca ödünç para verenler beyannamedeki şartları uygulamak zorundadırlar. Gerekli izni almaksızın faizcilik yapmayı itiyat edinenlere veya beyannamedeki faiz hadlerinden fazla faiz alan veya gerçek faiz hadlerini ve diğer şartları gizleyenlere "tefeci" denir ve bunlara hapis ve para cezaları, kamu hizmetlerinden mahrumiyet, asgari üç yıl aynı iş için izin verilmemesi müeyyideleri uygulanır. Ko-

misyon ve diğer giderler dahil azami faiz haddi % 12'dir. % 12'yi aşan faiz hadleri uygulandığı takdirde, bunların aşağıda gösterilen oranları, il özel idareleri tarafından takip ve tahsil olunur.

% 12-15 arası faiz farkının % 25'i,
% 15-18 arası faiz farkının % 35'i,
% 18-20 arası faiz farkının % 50'si,
% 20-25 arası faiz farkının % 90'ı,
% 26'yı aşan faiz farkının tamamı.

İl özel idareleri tarafından bu şekilde toplanan faiz farklarının % 25'i borçlulara iade edilir. Ancak, % 12'yi aşan faiz haddi izin beyannamesi hilafına olup borçlunun ihbarı üzerine tespit ve tahsil edilirse, borçluya farkın % 50'si iade edilir. Böylece, % 12'yi aşan faiz oranlarına bir miktar meşruiyet verilmekte; % 25'e kadar yükselen bir tavan getirilmektedir.

Yüksek faiz oranlarına böylece cevaz verilmesi faizcileri aleni faaliyette bulunmaya teşvik etmek için zorunlu görülmüş olsa gerekir. Nitekim 2279 sayılı kanun beş yıl sonra, 25.5.1938'de, 3399 sayılı kanunla değiştirilerek azami faiz haddi % 8,5 kabul ediliyor ve tek istisna olarak % 12 faiz uygulanabilecek açık krediler öngörülüyor. 3399 sayılı kanunun gerekçesinde ve iktisat encümeni raporunda 2279 sayılı kanunla kabul edilen yüksek faiz hadlerinin zorunluluklar yüzünden geçici bir devre için vazedildiği; artık bu geçici devrenin son bularak faizi ucuzlatma politikasının gerçekleşmesi gerektiği; faiz oranlarını indirmenin, hayatı ucuzlatma politikasının bir veçhesi olduğu belirtilmektedir.

2279 ve 3399 sayılı kanunların, tefeciliğin sosyal ve ekonomik bakımdan asıl önem taşıdığı tarım kesiminde etkili olarak uygulanabileceğini düşünmek imkânsızdır. Tarım dışındaki faizcilerin ise bu kanunların etkili denetimi altında kalmış bulundukları tahmin edilebilir.

c) Endüstriyel Mamulâtın Maliyet ve Satış Fiyatlarının Kontrolü ve Tesbiti Hakkında Kanun: (8.6.1936; No: 3003)

Bu kanun ve kanunla ilgili Meclis görüşmeleri, bize öyle geliyor ki devlet müdahaleciliğinin ulaştığı en ileri noktalardan birini temsil etmektedir.

3003 sayılı kanuna göre, İktisat Vekâleti sınai ürünlerden lüzûmlu gördüklerinin maliyet ve toptan satış fiyatlarını kontrol ve tespit etmeye ve bu amaçla teşebbüslerin işletme ve idare şartlarını, genel iktisadi durumlarını incelemeye yetkili kılınmaktadır. Tespit edilen satış fiyatları ilan olunur. Yurtiçi tüketim mallarını, tespit edilen fiyatlardan yüksek satanlara hapis ve para cezaları öngörülmektedir. Öte yandan, kanunun verdiği yetkileri kullanarak yaptıkları incelemeler sonunda öğrenecekleri sırları makul sebep olmaksızın ifşa eden memurlar için de cezai hükümler konmuştur. Hükümet tasarısının aslında, tespit edilmiş fiyatlara *riayet etmeyenler için* cezai hükümler vardı. Bu hüküm, tespit edilenden *aşağı* fiyatla satışı da cezalandırdığı için, Meclis'te daha sonra özetleyeceğimiz tartışmalar sonunda yukarıdaki biçimi almış; yani sadece resmi fiyatların *aşılmasını* cezai müeyyideye bağlamıştır.

Kanunun gerekçesine bakılırsa, himaye ve teşvikten faydalanan yerli "sanayi... ne müstehlikin ... aleyhine ... zenginleşme vasıtası, ne ancak bir ser havası içinde tutunabilir suni ve zoraki teşekküller olmayacak[tır]... Türkiye sınai mamûlâtı maliyet ve fiyatlarını dünyanın en müsait maliyeti seviyesine indirmek... hedefimizdir." Bu ifadeden anlaşıldığı gibi, kanunla güdülen amaç, yerli sınai teşebbüslerin, iç piyasaya sürdükleri malların fiyatlarını gümrük duvarlarının sağladığı imtiyazlı durumdan yararlanarak tüketiciyi sömürecek yüksek düzeylerde belirlemelerini önlemek ve maliyetlerin dış piyasalarda rekabeti sağlayacak şekilde düşürülmesini sağlamaktır. Öteden beri

yüksek gümrükler yüzünden özel sanayinin bu hususlarda sorumsuzca davrandığından şikâyet edilmekte olması da böyle bir kanuna duyulan gereği açıklamaktadır. Nitekim iktisat vekili Celâl Bayar, kanunla bu amacın güdüldüğünü aşağıda nakledeceğimiz konuşmasının başında söylemektedir. Ancak, kanunla İktisat Vekâletine verilen "maliyet ve fiyatları kontrol ve tespit" yetkisi sadece fiyatların ve maliyetlerin düşürülmesi için değil; belirli hallerde *fiyatların ve maliyetlerin yükseltilmesi için* de kullanılacaktır. Bir kere, yukarıda da belirttiğimiz gibi, hükümet tasarısında "tespit edilen fiyatlara riâyet etmeyenler" için cezai hükümler vazedilmekte idi. 22.5.1936 tarihinde başlayan Meclis görüşmelerinde, İstanbul mebusu Saadettin Uraz, belirlenen fiyattan noksana satanlar için de bu maddenin uygulanıp uygulanmayacağını sordu. Adliye Encümeni raportörü Salâh Yargı, cevaben; tasarının tüketiciye zarar verecek yüksek fiyatları önleyeceği gibi bazı müesseselerin damping ile "diğer müessesatı öldürecek şekilde hareketlerine meydan verilmemesi[nin] de düşünülen hususlardan biri" olduğunu belirtmiştir. Hüsnü Kitapçı ise gerekçede kanunla güdülen amacın tüketicinin sömürülmemesi olduğu hususunun tasrih edildiğini, dampingin kanun tasarısında düşünülmediğini ifade ederek "her fabrikanın maliyet[i] ... bir değildir. Bir fabrika belki diğerinden ucuz ... mal satabilecektir. Buna neden mâni oluyorsunuz? ... [Böyle yapılırsa] sanayi ileri gidemez" demiş ve cezai hükmün yalnız tespit edilenin üstündeki fiyatla satış halinde uygulanmasını hedef alan bir değişiklik önergesi sunmuştur. Bunun üzerine iktisat vekili Celâl Bayar kürsüye gelerek kanunla güdülen bir amacın da düşük maliyetli özel teşebbüse karş yüksek maliyetli devlet teşebbüsünün korunması olduğunu belirten şu konuşmayı yapmıştır:

"... Fabrikaların kuruluş şerâiti[ni] cereyanı tabiisine bırakırsak liberal sistemde olduğu gibi... hepsi millî değil

şahsî menfaatlerine en uygun şerâiti arayarak sahillerimizin kenarına yapışarak kaplumbağa gibi kalacaklardır. Fevkalâde ahvâlde... İç Anadolu'nun ihtiyaçlarını temin edecek tek bir fabrikamız olmayacaktır... Devlet memleketin yoksul... yerlerini de nazarı almak mecburiyetinde kalmış ve ... tesis yerlerini ona göre tanzim etmiştir... Husûsî teşebbüsler tarafından istenilen vaziyet asla bununla kabili telif değildir." Bayar, pamuklu fabrikası kurmak için yapılan müracaatlara karşı, kendilerine gösterilen yerlerde tesis kurmak şartı ile serbest olduklarını söylediklerini, ancak hiçbirinin devletin gösterdiği yerlerde fabrika kurmadığını ifade ediyor. Devlet ise pamuklu fabrikalarını Kayseri, Ereğli, Nazilli gibi sahil bölgelerine kıyasla daha az rantabl çalışan yerlerde, "memleketin müdafaası, ... devamlı, yayımlı kalkınması, ... umûmî millî ekonomik menfaat [düşünceleriyle kurmaktadır.] ... Evvelce müsait yerlerde fabrika tesis etmiş olanlara karşı ... tedbir yoktur. Bundan sonra [ise] ... arz ettiğim prensiplere uygun hareket etmek mecburiyetindeyiz." Yani devletin nispeten daha elverişsiz yerlerde kurduğu fabrikaların, bu türden "kayıtlarla bağlı olmadan serbestçe yerlerini kurmuş olanlar karşısında ilk nefes alma imkânlarını" düşünmek ve bu amaçla özel fabrikaların kuruluş yerlerini bundan böyle kontrol etmek lâzımdır. Bazı işletmeler "daha az müsait şartlarla teşekkül etmiş ... rakiplerini öldüresiye vurmak emeliyle fiyat kırmasına bağlarsa müsaade etmeyeceğim." İşte fiyat ve maliyet kontrolünden bunlar da kast edilmektedir.

Böylece Bayar, en rantabl kuruluş şartlarından ve benzer avantajlardan yararlanarak devlet işletmelerinden daha düşük maliyetle faaliyet gösteren özel teşebbüse karşı devlet kuruluşlarının kanuni koruma tedbirlerine ihtiyaç duyduklarını ifade etmiş oluyor. Bu koruma, esas olarak fiyatları devlet işletmelerinin kâr edebileceği bir düzeyde saptamak ve daha düşük fiyatlarla satışı (daha yüksek fi-

yatlarla birlikte) yasaklamakla sağlanacaktır. Ayrıca, özel sanayi kuruluşları için müsaade gerektiğinde, bunlardan kuruluş yerleri ile ilgili sınırlamalara uymaları, en azından devlet işletmeleri için uygulanan ölçütlerin bunlara da uygulanması yoluna gidileceği anlaşılmaktadır.

Devlet işletmelerinin yüksek maliyetli oldukları hallerde *asgari* fiyatın bu maliyet düzeyine göre tespiti, bu üretim kollarında o anda mevcut özel teşebbüse bir rant sağlama imkânı getirecektir. Özel teşebbüs lehine böyle bir rant oluşumunu Bayar kaçınılmaz görüyor. Ancak, bu durumda piyasa şartları özellikle sınai ürüne karşı talep düzeyi, bazı hallerde özel işletmelerin aleyhine de sonuçlar verebilir. Talebin düşük olduğu piyasa şartlarında, devlet işletmelerinin mamullerine karşı kalite, dağıtım vs. bakımlardan rekabet yapamayan özel kuruluşlar, fiyat rekabeti silahından da yoksun bırakıldıkları için sürüm imkânlarını belli ölçülerde yitirebilirler.

Hükümet tasarısı, böylece, paradoksal bir görünüş taşımakta idi: Dış piyasalarda rekabet için maliyetlerin düşürülmesi, devlet teşebbüslerini rekabete karşı korumak için -kuruluş yeri gibi maliyet unsurları üzerinde oynayarak- özel teşebbüsün maliyetlerinin yükseltilmesi; tüketicileri korumak için azami, devlet teşebbüslerini kârlı kılabilmek için asgari fiyatların tespiti tasarının hedefleri arasında yer almıştır.

Ne var ki Hüsnü Kitapçı'nın değişiklik önergesi, Bayar'ın açıklamalarına rağmen kabul edilmiş ve böylece, tespit edilen fiyatlardan *aşağı* fiyatların uygulanması yaptırımdan yoksun tutulmuştur. Buna rağmen "maliyetleri" kontrol imkânı kanun metninde bırakılmıştır. Bu imkânın, istenildiği takdirde, yeni işletmeler için kuruluş müsaadesine başvurulduğunda, kuruluş yeri gibi maliyet artırıcı sınırlamalar getirerek uygulanması mümkündür ve bu da devlete oldukça geniş müdahale imkânları getirmektedir.

Bu kanun, 1980'li yıllara kadar uygulanan fiyat kontrol ve sınırlamalarında hükümete yetki veren kanundur. Böylece devletçi dönemden geride kalan bu gibi mevzuatın zaman zaman belli yönleriyle, yeniden uygulanmaya konma ve müdahaleci eğilimli hükümetlere bazı hareket imkânları verebilmiştir. 3003 sayılı kanunun 1936'dan sonra hangi kapsamda uygulandığı belli değildir. Ancak, bir yıl kadar sonra, 1937 yılında Celâl Bayar'ın yine mecliste: "Fiyat murâkabesi yaparken cebirden ve kanundan ziyâde ekonomik düsturlara istinat etmek... doğru ... olur... Ancak muayyen şerâiti hâiz memleket istihsalâtını murâkabe edebiliriz"[196] demesi, belki de kısmi bir başarısızlığın itirafı anlamına gelebilir.

3. Sanayi

Bu dönemde, Sanayi ve Maadin Bankası'nın (SMB) mevzuat yoluyla geçirdiği değişiklikleri incelemek, aynı zamanda sanayi ile ilgili en önemli kanunların da gözden geçirilmesi anlamına gelmektedir.

SMB, 1932 yılının ilk devletçi kanunlardan ikisiyle ortadan kalktı. Bu kanunlardan birincisi (2058 sayılı kanun), SMB'nin işletmecilik görevlerini devralan Devlet Sanayi Ofisi'ni kuruyor; diğeri ise (2064 sayılı kanun), SMB'nin bankacılıkla ilgili görevlerini yeni bir bankaya, Sanayi Kredi Bankası'na devrediyordu.

Bu kanunlar, sermaye çevrelerinin şiddetli eleştirilerine hedef oldu. Nitekim, Celâl Bey'in iktisat vekilliğini takiben bu iki yeni kuruluş yeniden birleştirildi. 2262 sayılı kanunla kurulan Sümerbank bu birleşmeden ortaya çıkan ve hem bankacılık hem de işletmecilikle görevli kılınan yeni kuruluş idi.

---

[196] *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953*, s. 287.

Sanayi ile ilgili bir diğer kanun 2261 sayılı kanundur. Bu, yine Celâl Bayar'ın 1933 yılında getirdiği ve bir yıl önce 2064 sayılı kanunla özel sanayicilerden geri alınan bir gümrük muafiyetini yeniden tanıyan bir kanundur.

Nihayet, 1938 yılına ait olan 3460 sayılı, "Sermâyesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Sûretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatı ve İdare ve Murâkabeleri Hakkında Kanun" vardır. Yukarıda saydığımız ve biraz aşağıda inceleyeceğimiz kanunlar gibi, bu da öncelikle sanayii ilgilendiren bir kanundur; hatta sonraki yıllar boyunca iktisadi devlet teşekküllerinin statü ve yönetimlerini düzenleyen ana metin olduğu için özellikle önem taşır. Gerekçesinde, "[İktisadî] mevzuatımızda bazı tadiller ve ... ilâveler ihtiyacı" duyulduğundan söz edilen ve tasarının bu ihtiyacı, "mevcut Divanı Muhasebat ve mali kontrol usûllerinden devlet iktisadi teşekkülleri[nin] teknik icapları bakımından lüzûmlu görülmüş uzaklaşmayı" sağlayarak karşıladığı belirtilen 3460 sayılı kanun, konu ile ilgili pek çok yazar, hukukçu, işletmeci tarafından incelenmiş olduğu için biz, özet halinde de olsa, bu kanun metni üzerinde durmayı yararlı bulmadık.

Sanayi sektörünü ilgilendiren ve yukarıda saydığımız diğer kanun metinlerini, kısaca da olsa teker teker aşağıda ele alıyoruz.

Devlet Sanayi Ofisi

Devlet Sanayi Ofisi'ni kuran, 3.7.1932 tarih ve 2058 sayılı kanunun gerekçesinde, büyük sınai işletmelerin devletçe kurulup işletilmesi zorunluluğu belirtilmekte ve SMB'nin bankacılıkla ilgili hizmetlerinin Sanayi Kredi Bankası tarafından devralınması öngörüldüğüne göre, sınai işletmelerin yönetim ve kuruluşuyla ilgili ayrı bir kuruma gerek ol-

duğu ve Devlet Sanayi Ofisi'nin (DSO) bu amaçla kurulduğu işaret edilmektedir.

Kanun metnine göre, İktisat Vekâleti'nin denetimi altında faaliyet gösterecek olan ve özel hukuk hükümlerine tabi tüzel kişiliği haiz DSO'nun görevleri şunlardır: a) Sınai devlet teşebbüslerinin, fabrikaların doğrudan doğruya veya dolaylı olarak kurulmasına proje hazırlayarak, projeleri uygulayarak yardım etmek. b) Özel kanunla kurulan, SMB yönetimi altında bulunan, devlet sermayesiyle kurulmuş ve kurulacak bütün fabrikaları yönetmek. c) Hammaddelerimizin imal ve sürümünü artıracak teşebbüs ve tecrübelerde bulunmak. d) İktisat Vekâleti'nin talebi halinde, istenen 'konularda incelemeler yapmak ve mütalaa beyan etmek. e) Yönetimiyle görevli olduğu kurumların program ve bütçelerini hazırlamak.

Aşağıda sayılanlar DSO'nun yönetimi altındaki varlığı teşkil ederler: a) SMB'ye ait fabrikaların tesisat ve sermayesi. b) Özel sanayi kurumlarındaki devlet iştirakleri. c) Fabrika kârlarından ve (a) ve (b) şıklarında sayılanların satışından elde edilen meblağın, Bakanlar Kurulunca fabrikaların ıslah, tevsi ve idaresine ayrılanlar. d) Genel bütçeye konulan ödenekle vücuda getirilecek sınai işletmelerin Bakanlar Kurulu kararıyla DSO'ya devredilen sermayeleri.

Devlet sermayesinin iştirak etmiş olduğu kurumlar üzerinde devlete; özellikle DSO'ya şu yetkiler verilmektedir: a) Devlet sermayesinin iştirak ettiği sanayi kurumlarının (devlet iştiraki hangi oranda olursa olsun) müdür, mühendis, imalat ve fen şube şeflerini, uzmanlarını DSO tayin eder. Devlet iştiraki kurum sermayesinin % 50'sini aşıyorsa, idare meclisi reisi, murahhas üye gibi imzaya yetkili olanlardan birini de DSO tayin eder. b) Devlet, iştiraki oranında idare meclisinde temsilci bulundurur. Devlet hisselerinin tekabül ettiği oyları tek bir üye kullanabilir. c) Devletin iştirakinin bulunduğu kurumlara ait tesislerin

yenilenmesi, değiştirilme ve genişletilmesi DSO'nun onayına bağlıdır. Onay verilmezse bunun sebebini DSO şirkete bildirir. Onayı gerektiren durum devlete bir yük yüklüyorsa DSO'nunkine ilaveten İktisat Vekâleti'nin de onayı zorunludur. DSO, onayını vermemekle beraber şirket genel kurulu, yenilenme veya tadilat veya tevsiat için karar alırsa bu kararın uygulanabilmesi için devlet sermayesinin iadesi şarttır. Bütün bu hükümler, bir önceki dönemin rağbette işletme biçimleri olan karma sermayeli kurumlarda, devlet kaynaklarının özel şahısların fiili tasarrufuna geçtiği hakkındaki iddialardan hareket eden zecri tedbirlerdir ve karma sermayeli işletmeleri fiilen devlet kontrolüne sokmayı hedef almaktadır.

Piyasanın ancak sınırlı sayıda fabrikanın kuruluşuna imkân verecek kadar dar olduğu hallerde veya olağanüstü himaye tedbirleri sayesinde sürümü fiilen hükümetçe sağlanan sanayi alanlarında fabrika kurulması, ancak İktisat Vekâleti'nin teklifi ve Bakanlar Kurulu'nun müsaadesine tabidir. Bu müsaade verilirken, kurulacak işletmelerin devletçe nasıl kontrol edileceği de belirtilir. Görülüyor ki "teşebbüs serbestisi" bu hükümlerle ciddi olarak sınırlanmaktadır. Gerekirse bu hususta bir sözleşme akdedilir. Sözleşme ve müsaade şartlarının uygulanmasına ve bu fabrikaların kuruluşuna nezaret etmek de DSO'nun görevidir. DSO, kamu tüzel kişileri ve imtiyazlı şirketlerin siparişlerine diğer özel kurumlar gibi iştirak edebilir. Bu hükümle de özel kurumların devlet ihaleleri yoluyla sermaye biriktirmeleri imkânı sınırlanmış oluyor. DSO ayrıca Teşviki Sanayi Kanunu'ndan da istifade eder.

Varlık sebebi, âdeta özel kişilerin sınai işletmeler kurmalarında devlet desteğini sağlamak; devlet işletmelerini özel sektöre devretmek olan SMB'ye kıyasla DSO'nun oldukça ileri bir devletçilik anlayışına dayandığı söylenebilir. Kanun bizzat devletin (DSO'nun) sınai tesisler kurabi-

leceğini ve işletebileceğini belirterek SMB'den ayrılmaktadır. Ayrıca, devlet sermayesinin iştirak etmiş olduğu kurumlarda sıkı bir devlet denetimi sağlanmakta; kuvvetli himayeye mazhar olan veya piyasa şartlarının sadece az sayıda fabrikaya imkân verdiği alanlarda, fabrika kurulması devlet iznine tabi kılındığı gibi kurulacak olanlar da devlet denetimi altına girmektedirler. Özel teşebbüsün o güne kadar alışık olmadığı bu müdahaleler, Meclis içinde bir kısmını daha önce aktardığımız bazı tepkiler doğurdu.

Meclis görüşmeleri sırasında, Kocaeli mebusu Sırrı: "Bu kanunla yapılan fabrikalar ... mümâsil faaliyette bulunan vatandaşlara ... rakip çıkacaklardır" derken; yine Kocaeli mebusu Selâhattin, devlet iştiraklerinin bulunduğu şirketler üzerinde devlete tanınan geniş yetkilerin Ticaret Kanunu'na aykırı olduğunu ileri sürdü.

İktisat vekili Mustafa Şeref, yatıştırıcı bir konuşma yaparak özel teşebbüsün endişe etmesinin yersiz olduğunu ifade ediyor: "Müteşebbis vatandaşlarla rekâbet ... mevzuubahis değildir ... Vatandaşların kendi ... yapamayacakları sanayii ... devlet sermayesile yapmak içindir ki bu kanunu vücuda getirdik ... Ofis ... vatandaşlarla ... rekabet etmek için ufak tefek sanayii yapacak değildir."

Bütçe Encümeni reisi Hasan Fehmi ise, karma şirketler üzerinde devlet denetimini ağırlaştıran hükmün, "bazı sanayiin şuursuz hareketleriyle devlet sermayesinin zayi olmasına sebebiyet verecek harekâta nihayet vermek için konmuş" olduğunu belirterek: Ticaret Kanunundaki birtakım hükümler yüzünden devlet sermayesinin çoklukta olduğu bazı şirketlerde rey çokluğunun devletçe sağlanamadığını ve bu gibi hallerde devletin ziyâna uğramasını önleyici hükümlerin gerektiğini ileri sürüyor. Bu gibi kötü uygulamalara Hasan Fehmi'nin örnek gösterdiği Uşak Fabrikası, nominal olarak % 70 özel sermayeyle kurulduğu halde, fabrikanın *fiili olarak finansmanı SMB'ye yüklenmişti.*

1930 yılında, şeker şirketi tasfiye edildiğinde devlet özel şahıslara ait hisseleri satın almak zorunda kalmış ve bu işlem sonunda 250.000 lira zarara uğramıştı.[197] Meclis'te ileri sürülen itiraz ve endişelere rağmen 2058 sayılı kanun değişikliğe uğramadan kabul edilmiştir.

Sanayi Kredi Bankası

7 Temmuz 1932 tarihli ve 2064 sayılı kanunla kurulan Sanayi Kredi Bankası, SMB'nin ikiz çocuklarından biridir. Bu kanunla sınai tesisleri hariç, SMB, Sanayi Kredi Bankası'na (SKB) dönüşmektedir.

Kanunun gerekçesine göre, SMB 633 sayılı kanunla kendisine verilen görevleri tamamen ifa edememiştir. SMB'nin devraldığı fabrikalar işletme sermayelerinin azlığı ve tesislerinin yetersizliği yüzünden SMB'ye devamlı bir masraf kaynağı olmuştur. Bu sebeple Banka, sanayi kredisi ve madencilik alanlarında faaliyet gösterememiştir. Böylelikle SMB'nin hem bizzat işlettiği teşebbüslere rakip olan özel kurumlara[198] kredi açarak bankacılık hem de aynı zamanda sanayicilik yapamayacağı anlaşılmış ve bu iki faaliyeti ayırmak uygun görülmüştür.

Hükümet tasarısında SKB'ye özel sermayelerin de iştirak etmesine cevaz veren hükümler mevcut olduğu halde Bütçe Encümeni bu hükümleri kaldırarak özel kişilerin Bankaya iştirakini imkânsız kılmaktadır: "Bankaya şimdilik husûsî iştirâkleri kabul eylemek memleketin yüksek menfaatlerinin ... zararına [olacaktır] ... Encümenimiz Bankada husûsî iştiraklerin bulunmasını ... [imkânsız]

---

[197] Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 185.

[198] Kocaeli mebusu Sırrı, gerekçedeki bu cümleyi ele almış ve DSO kanununun görüşmesinde iktisat vekilinin devlet işletmelerinin özel teşebbüsle rekabet etmesinin bahis konusu olamayacağını söylemesine rağmen, "gerekçede vekil açıkça yalanlanmakta, devlet teşebbüsü ile özel teşebbüsün rekabet edebileceği belirtilmektedir" diyerek Mustafa Şerefe'e yüklenmiştir.

görmemekle beraber zamanının henüz hulûl eylemediğine kani olmuş[tur]."

Kanun metnine göre SKB'nin sermayesi 5.000.000 TL'dir ve bu sermayeyi bir misli artırma imkânı da vardır. Bankanın faaliyet konuları ve görevleri şunlardan ibarettir: a) Sınai müesseselerimizin kredi ihtiyaçlarını karşılamak. b) Milli sanayinin hammadde sağlamasına tavassut etmek. c) Sanayi teşviki primlerine tavassut etmek. d) Küçük sanayiye ayrıca kredi açmak. e) Bu işlerle ilgili her türlü banka muamelesi yapmak. f) Bir makine piyasası tesis etmek. Makine piyasasından şu kast edilmektedir: Kamu kuruluşlarında atıl kalmış veya kendi işleri için elverişli bulunmayan makine ve levâzım anlaşma ile tayin olunan bir bedelle SKB'ye devrolunabilir. SKB ayrıca özel kişilere ait atıl, fakat tamiri mümkün makineleri de devralır ve bunları tamir ettirir. Kullanılır hale gelenleri, masrafların üzerine % 4 komisyon ilave ederek en uygun şartlarla satışa arz eder.

SKB'nin sermayesi şu unsurlardan oluşmaktadır: a) Sanayi ve Maadin Bankası'nın fabrikalarına ait işletme sermayesi ve Banka'nın fabrikaları dışında kalan menkul ve gayrı menkul malları. b) Devlete ait fabrikaların satışı halinde satış bedellerinin veya fabrika kârlarının Bakanlar Kurulunca tayin edilecek bir bölümü. c) Teşviki Sanayi Kanunu'nun sınai kurumlara makine ve hammadde ithalinde tanıdığı gümrük muafiyeti kaldırılmaktadır. Bu muafiyetin kaldırılması ile sağlanacak gümrük hasılatı. d) Bankanın satacağı makinelerin satış tutarı. e) Banka muamele ve faaliyetlerinden kalacak kâr ve faiz. f) İktisat Vekâleti bütçesine Banka'nın sermayesine ilave edilmek üzere konacak ödenek.

SKB, resmi ve özel teşebbüslere hissedar olarak iştirak edemez.

Görülüyor ki SKB esas olarak özel sanayicilerin kredi ihtiyaçlarını karşılamak amacı gütmekte olup, bu sebeple ilk bakışta özel teşebbüsün endişe duymasına sebep olacak özellikler taşımaz görünmektedir. Gerçekte ise, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun gümrük muafiyetlerinin kaldırılmasının özel sanayicileri çok fazla tedirgin edeceği, Meclis'teki özel konuşmalardan anlaşılmaktadır. Banka'nın sermaye kaynaklarının pek kuvvetli olmaması yüzünden gümrük muâfiyetlerinin kalkması sonunda müteşebbislerin uğrayacağı zarar, Banka'nın kredi faaliyetlerinin yaratacağı yarardan daha fazla mütalaa edilmiştir.

Meclis görüşmeleri sırasında ileri sürülen ilk itiraza göre, Banka'nın istisnai kaynaklarla elde ettiği sermaye vasıtasıyla, "hükümet yerli halkın zararına... kendisine... muafiyetler temin etmek istiyor... Aynı maksada hâdim şahsi teşebbüslerin... bir banka tesisine imkân kalmayacaktır. Hariçten aynı vazifeyi görmesi için gelmesi melhûz ... sermâyelerin de kaçmasına sebebiyet vermiş olacağız."

İstanbul mebusu Hasan Vâsıf ise, Banka'nın sermayesinin hemen hemen sıfır olduğunu ileri sürmektedir. H. Vasıf'ın iddiasına göre, kanuna göre SKB'nin sermayesini teşkil edecek unsurlar hiçbir değer taşımamaktadır. Şöyle ki: a) SMB'den DSO'ya verilecek fabrikalardan sonra SMB'nin geriye kalan mameleki SKB'nin sermayesini teşkil edecek olup gerçekte bunun değeri sıfırdır. b) DSO'ya verilecek fabrikaların kazançlarından SKB için tefrik edilecek meblağın da sıfıra yakın olacağı tahmin edilir; zira DSO bu kazançların hemen hemen hepsini kendi kullanacaktır. c) Sermayesini işlerken aldığı faiz ve komisyonlar hiç bahis konusu olamaz; zira sermayesi mevcut değildir ki işlesin... d) İktisat Vekâleti bütçesine konacak ödenek ise hayalidir. SMB için de böyle bir ödenek konacaktı; fakat bu gerçekleşmedi. Bu durumda SKB'nin sermayesinin tek kaynağı olarak Teşviki Sanayi Kanunu'nun ilga edilen gümrük muafiyeti dolayısile elde edilecek hasılat kalmaktadır.

İzmir mebusu Kitapçı Hüsnü'ye göre, gümrük muafiyetlerini kaldırmakla, "iş hayatımız müteessir olacaktır... Bunlar hukuku müktesebe demektir[199] ... İstenildiği zaman tebdil edilirse ... vatandaşı ... korkutmaz mı?"

Ayrıca, Banka'ya özel sermayelerin iştirakine imkân verilmemesi de eleştirilmiştir. Hasan Vasıf, "Banka heyeti umûmîyesine ... münevver ticari kütlelerin bulunduğu yerlerden âzâ intisap edilmesi... faydalı olur. Çünkü bunların tecrübeleri çoktur" diyerek tasarıya göre otuz kişilik Banka Genel Kurulu'nda özel teşebbüsü, Sanayi Odası'ndan bir tek üyenin temsil etmesinin bir süs olmaktan ileri gidemeyeceğini belirtiyor.

Hükümet ve Encümen adına konuşanlar, Banka'ya özel bankalara göre hiçbir imtiyaz tanınmadığını; özel sanayicilerden bir muafiyeti kaldırırken, kendilerine bankanın sağlayacağı kredilerle bunun telafi edileceğini, özel teşebbüsün devlet sermayesi ile yaptığı ortaklıkların geçmişte hep kötü sonuçlar verdiğini söyleyerek eleştirileri cevaplandırmışlardır.

Gümrük Bağışıklıkları

Celâl Bayar'ın iktisat vekili olması ile 1932 yılında devletçiliğe hızla yönelmenin durdurulduğunu belirtmiştik. Sanayi sektörünü ilgilendiren mevzuat bakımından geri atılan ilk adım, Teşviki Sanayi Kanunu'nun özel sanayicilere tanınmış olduğu, ancak 2064 sayılı SKB kanunu ile kaldırılan gümrük muafiyetlerinin 3 Haziran 1933 tarihinde 2261 sayılı kanunla makine ithali için yeniden tanınması ve 2064 sayılı kanuna göre toplanmış ilgili resimlerin iade edilmesi olmaktadır. Ancak, hammaddelerle ilgili gümrük muafiyetlerinden yeniden yararlanmak için Teşviki Sanayi

[199] On beş yıl yürürlükte kalacak Teşviki Sanayi Kanununun sağladığı gümrük muafiyetleri "müktesep hak" olarak görülüyor.

Kanununda mevcut olmayan bazı şartlar aranmaktadır: a) Muafiyetten yaralanacak müteşebbisin faaliyet alanında ülke ihtiyacına göre fazla üretim bulunmaması. b) Bu kurumların ithal ettikleri hammaddeler yüzünden, yurtta yetişen ve ithal malları ile aynı nitelikte olan ham veya yan mamul maddelerin gelişimine engel olunmaması. c) Hammaddeleri ithal edilen sanayi kolunun ülkeye sağlayacağı yararın muafiyet vermek suretiyle himaye etmeye değer olması.

Ş. Süreyya'ya göre makine ithalinde gümrük muafiyeti için aranan "fazla üretim olmaması" şartı, sonraları fevkalade bürokratik bir biçimde yorumlanmış; özellikle 6.5.1934 tarih ve 2/6545 sayılı "Sür Prodüksiyon Nizamnamesi" yüzünden, örneğin "rıhtımlar, memlekete ithal edilen pamuklu balyaları ile dolu iken, dahilde pamuklu dokuma fabrikaları kurmak isteyenlere, pamuklu sanayiinde ... fazla istihsal olduğu söylenebil[miş]" ve böylece dokuma fabrikaları için gerekli ara malların ithali yüksek gümrük resimleriyle engellenmişti.[200]

Kanunun gerekçesine göre, Teşviki Sanayi Kanunu'ndan yararlanan teşebbüslerin makine ithalinde gümrük resmi muafiyetinin devamı yararlı görülmekle birlikte, hammadde muafiyetinin sınırsız olarak uygulanması, sanayicilere aşırı bir himaye payı ortaya çıkarmaktadır. "Müesseseleri ancak lüzûmu derecesinde himâye edebilmek... için [hammadde] muâfiyetinin takyidi lüzûmlu görülmüştür."

Hammadde muafiyetinin sınırlanmış olmasına rağmen, gümrük muafiyetlerinin yeniden tanınmış olması, sermaye çevrelerini çok rahatlatmış olmalıdır ki 2064 sayılı kanunu bu sebeple eleştirmiş bulunan Kitapçı Hüsnü, müteşebbisler adına iktisat vekili Celâl Bey'e Meclis kürsüsünden teşekkür etmiştir.

---

[200] *Suyu Arayan Adam*, s. 505.

Sümerbank

Celâl Bey'in iktisat vekilliğinden sonra, sanayi kesimini ilgilendiren mevzuatta geriye atılan ikinci adım, DSO ve SKB'yi kuran kanunların ilga edilmesi ve bu iki kuruluşun 3.6.1933 tarihinde 2262 sayılı kanunla kurulan Sümerbank'ın bünyesinde yeniden birleşmeleridir.

Sümerbank Kanunu, 2058 ve 2064 sayılı kanunların temsil ettiği devletçi zihniyetin bir hayli gerisinde olmakla birlikte, yeni bir ad altında SMB'nin ihya edilmesi anlamına da gelmemektedir. Farklı bir deyişle, bir geriye dönüş vardır; ama bu, tam değildir. Buna rağmen, Meclis'te sermaye çevrelerine yakınlıkları ile tanınan mebuslar bu değişikliği tatminkâr bulmuşlar ve örneğin İzmir mebusu Halil Bey, Sümerbank Kanunu ile iş âleminde uyandırdığı güven duygusundan dolayı iktisat vekili Celâl Bey'e Meclis kürsüsünden teşekkür etmiş ve "kanun layihâsında ... devlet sanayiinin yavaş yavaş ... Türk şahıslarına ve ... müesseselerine terk edileceğine dair hüküm" olduğu için memnuniyetini belirtmiştir.

Kanun gerekçesi, DSO ve SKB'nin Sümerbank'a dönüştürülmesini gerekli kılan sebepleri açıklıyor. Gerekçeye göre SKB, sermayesi bakımından zayıf kalmıştır.[201]

Zira SMB sermayesinin büyük kısmı DSO'ya gitmiştir. Teşviki Sanayi Kanunu'nun gümrük muafiyetlerinin ilgasından sonra elde edilecek ek hasılatın Banka'ya sermaye olarak verilmesi ise olumlu sonuçlar vermedi; zira hem umulan hasılat sağlanmamış hem de makine fiyatları yükselmiş ve yatırımlar yavaşlamıştır. Bu sebeple bu muafiyetlerin iadesi için ayrı bir tasarı (2261 no.lu kanun) hazırlanmıştır. SKB yegâne sermaye kaynağından böylece yok-

[201] Böylece, 2064 sayılı kanunun görüşülmesinde aktardığımız Hasan Vasıf'ın tahminleri doğrulanmıştır.

sun kalınca, varlığını devam ettirmesi imkânsız olmaktadır. Diğer yandan, DSO ise, "millî sanayiin inkişâfına âmil olmaktan ziyâde sanayi erbâbımızı endişeye [düşürmüştür] ... Bu itibarla Ofis ve SKB'nin yerine geçmek üzere bu kanunlarla erişmek istediğimiz ... hedeflere daha ... seri bir sûrette" ulaşmak için Sümerbank Kanunu tasarısı hazırlanmıştır. "Sümerbank'ın memleket iktisâdiyâtına uygun... sanayi şubelerinin tesisinde ... husûsî teşebbüslerle beraber çalışması esasına lâyihada yer verilmiştir. Sümerbank'ın fabrikalar hisselerinden bir kısmının Türklerin ve Türk teşekküllerinin eline geçmesi muvâfık görülmüştür." Ayrıca bankanın hareketli sermayesinin asgari yarısını bankanın iştirâki dışındaki özel sanayi müesseselerine kredi olarak verme zorunluluğu konarak özel sektörün kredi ihtiyacı karşılanmaktadır. Böylece gerekçe, ılımlı bir dille Sümerbank'ın âdeta özel teşebbüse yardım etmek için kurulduğunu belirtmektedir.

Kanunun metnine gelince, Sümerbank, sanayi ve bankacılık işleriyle uğraşmak üzere kurulmuş olup aşağıdaki konularla ilgilenir:

1. DSO'dan devralacağı fabrikaları işletmek ve özel sınai kuruluşlardaki devlet iştiraklerini idare etmek.

2. Özel kanunlara göre kurulacak fabrikalar dışındaki devlete ait bütün sınai kurumların etüt ve projelerini hazırlamak, bunları kurmak ve yönetmek.

3. Kurulması veya genişlemesi yurt için iktisaden yararlı sınai işlere sermayesinin müsaadesi nispetinde iştirak ve yardım etmek. [Burada, daha önce nakletmiş bulunduğumuz Bankanın iştiraklerde ve sanayi kredilerinde dikkate alması gereken sınai işlere öncelik sırası verilmektedir.]

4. Teknik eğitimle ilgili faaliyet ve yardımlarda bulunmak.

5. Sınai kurumlara kredi vermek ve bütün banka muamelelerini yapmak.

6. Milli, sanayinin gelişmesi tedbirlerini araştırıp istendiği takdirde İktisat Vekâleti'ne mütalaa vermek.

2058, 2064 sayılı kanunlar ilga edilir ve DSO ile SKB'nin bütün aktif ve pasifleri Sümerbank'a intikal eder.

Bankanın sermayesi 20.000.000 TL olup, bunu bir misli artırmak da mümkündür. Bankanın ilk sermayesi; a) DSO ve SKB'den devralacağı haklar ve ihtiyat akçeleri; b) DSO'dan devralacağı fabrikaların sabit ve mütedavil sermayeleri; c) DSO'dan devralacağı iştirak hisseleri; d) SKB'den devralacağı sabit ve mütedavil sermaye; e) devletçe verilecek ödenekten mürekkeptir. Banka, tahvilat çıkarma ve istikraz yapmaya da yetkili kılınmaktadır.

Banka, bizzat idare ettiği ve sermayesinin tamamı devletin olan fabrikaları mahdut mesuliyetli ve kendisine bağlı şirketler haline dönüştürür. Bu şirketlerin hisse senetlerinin % 100'ü banka adına yazılı olacaktır. Mütehassıslar fabrikaların gerçek kıymeti olarak ne kadar değer biçmişlerse bu miktar o fabrikaların sermayesi olur ve ihraç edilecek hisse senetlerinin toplam değerini tayin eğer. Hükümetin teklifi ve banka genel kurulunun kararı ile hisse senetleri Türk gerçek ve tüzel kişilere satılabilir. İşte İzmir mebusu Halil Bey'in alkışladığı hüküm budur. Ancak Sümerbank'ın yeniden kuracağı veya iştirak edeceği kurumları böylece satmak mümkün değildir. Özel teşebbüse devir, eski tesis ve iştirakler için söz konusudur.

Banka, kendi yönettiği ve iştirak ettiği kurumlardan başkaları için, krediye ayrılabilir kaynaklarının yarısından az olmamak üzere İktisat Vekâleti'nin tespit edeceği bir miktarı sanayi kredisi olarak tahsis eder.

Sümerbank kanunu üzerinde Meclis'te, İzmir mebusu Halil Bey'in daha önce temas ettiğimiz övücü konuşmasından başka herhangi bir görüşme yapılmamıştır.

4. Ulaşım Sorunları

1932-1939 yılları arasında demiryollarının, denizyollarının ve liman ve rıhtım işletmelerinin tamamen devletleştirildiğini görüyoruz. Ekonominin herhangi bir diğer kolunda, kamu sektörünün bu derecede ve bu hızla hâkim olması gözlenmemiştir.

Önceki dönemde imtiyazlı şirketlerce işletilmekte olan başlıca limanlarımızın, devlet işletmesine dönüşmesi bu yıllarda gerçekleşmiştir. Demiryollarında ise, devlet işletmesi halinde genişleyen yeni hatların yanı sıra, yabancı şirketlere ait olan demiryolu işletmelerinin ve hatların hemen hemen tümü bu dönemde satın alınarak millileştirilmiştir. Denizyollarında, özellikle iç hatlardaki posta seferlerinde, devlet işletmesinin hâkimiyeti ise tartışmalı bir biçimde gerçekleştirilmiş ve bu icraat devletçiliğin gelişimi bakımından da ilgi çekici ve önemli bir aşama olmuştur.

Burada, denizyolları ve limanlarla ilgili mevzuatı kısaca inceleyeceğiz:

a) Türkiye İskele ve Limanları Arasında Posta Seferleri Hizmetinin Devlet İdaresine Alınmasına Dair Kanun: (9.7.1932; No: 2068)

Bu kanunla Türk limanları arasındaki posta seferleri devlet tekeline verilmekte ve bu işte çalışan özel kişilere ait gemiler ihtiyari bir devletleştirmeye tabi tutulmaktadırlar.

Böyle bir kanunun çıkarılmasma, gerekçe ve İktisat Encümeni raporundaki açıklamalara göre şunlar sebep olmuştur. Cumhuriyetten sonra yabancılara muhtaç olmaksızın kıyı ulaşımını yapabilmek için bir yandan Seyrisefain idaresi yeni gemiler alarak genişlemiş, öte yandan armatörlere gemi almaları için büyük kolaylıklar tanınmış ve neticede gemilerimiz ihtiyacı aşacak kadar çoğalmışlardır.

Bu duruma bir de büyük buhranın kıyı ulaşımı üzerindeki etkileri eklenince özel armatörlerle Seyrisefeain arasında kıyasıya bir rekabet başlamıştır. Navlunların devamlı olarak kırılması, Seyrisefain'in büyük zararlara uğramasına ve bu zararların genel bütçeye ağır bir yük teşkil etmesine sebep olmuştur. Armatörlerin birleşerek aralarında bir şirket kurmaları ve daha sonra bu şirketle Seyrisefain'in anlaşması için hükümetten gelen teşebbüsü, armatörler ilk anda olumlu karşılamışlarsa da bir süre sonra bundan vazgeçmişlerdir. Bu durumda, Seyrisefain'in tasfiye edilmesi dışında bir tek açık yol kalmaktadır: Posta seferlerinin devlet tekeline alınması. Bu tekeli kuran, ancak özel armatörlerin bu icraattan zarara uğramamalarını sağlayacak tedbirleri de içeren kanun tasarısı bu sebeplerle hazırlanmıştır.

Kanuna göre, Türk limanları arasında muntazam posta seferleri yaparak yolcu, hayvan, eşya nakli devlet tekeline geçmektedir. Ancak şilepçilik, özel tertibatlı hayvan nakli, liman-içi ve körfez-içi nakliyat ve devletin muntazam vapurlar işletmediği limanlar arasında, yapılan nakliyat devlet tekeline tabi değildir.

Devlet tekeline alınan alanlarda, o güne kadar posta seferleri yapan özel kişilerin gemileri devlet tarafından şu şartlar gerçekleştirilerek satın alınır: Muntazam sefer yapmaya elverişli olan gemiler tespit edilerek; bir yabancı mühendis, iki hükümet, iki armatör temsilcisinden kurulu bir komisyon tarafından bunlara değer biçilir. Ayrıca vapurların şimdiki sahiplerince satın alınma bedelleri de tespit olunur. Satın alınma tarihinden itibaren geçen her yıl için % 5 aşınma beden indirilerek o günkü değer bir de bu ikinci yolla hesaplanır. Komisyonun tespit ettiği değer ile bu ikinci yolla tespit edilen değerin ortalaması alınarak her geminin kaça satın alınacağı ortaya çıkar. Ancak, böylece hesaplanan satın alma bedeli komisyonun belirlediği değerin altında çıkmışsa, komisyonun tesbitine itibar edilir ve

satın almada bu değer esas alınır. İktisat Encümeni raporunda belirtildiğine göre, bu hesaplama yöntemine, buhran dolayısıyla fiyatların çok fazla düşmüş bulunması ve satın almada o andaki gemi fiyatlarının esas alınması halinde, armatörlerin büyük zararlara uğrayabilme ihtimallerinin varlığı sebep olmuştur. Böylece devlet pahalı bir yola, bugünkü piyasa fiyatlarını aşan bedellerle devletleştirmeye gitmektedir. İki ay içinde gemilerini satacaklarını bildirmeyen armatörlerin gemileri alınmaz. Bedellerinin nakden ödenmesine kadar, satın alınan gemiler eski sahiplerince sefere devam ettirilebilirler.

Satın almada armatörler lehine konan bu hükümlere rağmen Meclis görüşmeleri sırasında 1932 Temmuz'unun huzursuz havası içinde özel teşebbüsçü mebuslar sert eleştirilerini esirgemediler. Kitapçı Hüsnü, armatörlerimizin devletin teşvikleri üzerine gemiler satın almış olmaktan ötürü cezalandırılmalarının doğru olmadığını; müktesep hakların ihlal edildiği, limanlar arasında sık seferler yapılmasının önlendiği, millete fedakârlık yüklediği için kanuna aleyhtar olduğunu belirterek şöyle devam ediyor: "Millî ticaretin ... en canlı misali" deniz ticaretinde görülmüştür. Bütçe [bakımından] ... darlık zamanında ... ticareti bahriyemize ne kadar inkişâf verebiliriz ki husûsî sermâyelere, artık size ihtiyacımız yoktur, devlet bu işi kendi yapacaktır diyebilelim ... Vatandaşları teşvik etmenin daha lüzûmlu olduğu bir zamandayız." Kitapçı Hüsnü'ye göre Seyrisefain'in zararları rekâbetten değil, kötü yönetimden doğmaktadır ve kanun bu ana sebebi kaldıramamaktadır. Ellerinden gemileri alınan, "hayatlarını bu işe vakfeden vatandaşlar ... yeni bir işi nasıl tutabileceklerdir? Ya paralarını bankaya yatıracaklar, yahut... apartman satın alacaklardır. Yalnız bunlar işsiz kalmayacak; ... bu, diğer erbâbı teşebbüsü de tedhiş edecektir; bunlarda hükümet ... ne vakit isterse ... elimizdeki işi alabilmek zihniyeti hasıl ola-

caktır ... Bundan sonra yeni teşebbüsler yapmağa ... kudret bulabilirler mi?"

Kocaeli mebusu Sırrı ise, özel armatörlerin buhrana rağmen kâr etmelerine işaretle, bunun da Seyrisefain'in rekabetten değil, kötü yönetimden dolayı zarara uğradığını ispat ettiğini ileri sürüyor. Ona göre, devlet özel teşebbüsün rekabetine dayanamazsa bunun cevabı özel gemileri devletleştirmek olmamalıdır. Özel işletmecilikte düzeltilmesi gerekli hususlar varsa da bunlar başka yollarla düzeltilmelidir.

Trabzon mebusu Raif, tasarının lehinde konuşarak Seyrisefain'in açıklarına, kâr getirmeyen bazı hatlara kamu hizmeti düşüncesiyle sefer yapılmasının ve özel teşebbüs gibi eskilerle idare etmeyip yeni vapurlar satın alınmasının sebep olduğunu söylüyor: "Rekâbet ... bu şekilde devam edecek olursa ya Seyrisefain ... veyahut millî vapurcular ortadan kalkacaktır." Raif Bey, Seyrisefain'in zararlarının devlet işletmeciliğinin ve devletçiliğinin başarısızlığına örnek gösterilmesinden de şikâyet ediyor.

Bütün bu eleştirilere rağmen, 2068 sayılı kanun, buhran yüzünden, piyasa fiyatları çok fazla düşmüş bulunan, hatta belki de alıcı bulamayacak durumdaki gemilerin devlet tarafından nispeten cömert şartlarla ve fiilen peşin ödemeyle satın alınmasına imkân verdiği için belli armatörlerce avantajlı karşılanmış da olabilir.

b) Denizyolları İşletme Kanunu: (29.5.1933; No: 2239)

Celâl Bey'in iktisat vekili olmasından sonra, 1932 Temmuz'unda çıkarılmış "aşırı devletçi" bazı kanunların akibetine 2068 sayılı kanun da uğradı; Denizyolları İşletme Kanunu'na yerini terk etti.

Kanun'un gerekçesinde 2068 sayılı kanunu doğuran sebepler tekrarlanmakta; özel teşebbüsle Seyrisefain arasındaki rekabetin şiddetinden Güney sahillerinde bazı nakliyatın tamamen durduğu; gemilerin onarımının ihmal edildiği belirtilmektedir. Ancak gerekçe, 2068 sayılı kanu-

nun, özel deniz ticaretini hemen hemen tasfiye etmekte olduğu için eleştirildiğine de işaret ediyor. Şimdi ise "[Armatörlerimize] daha geniş bir çalışma alanı açılması lüzûmlu görülmüştür." Bu sebeple, özel deniz ticaretini ihya etmek; ancak yıkıcı rekâbetin yeniden doğmasını önlemek için belirli bir tarife vazetmek gerekli görülmüştür. Ancak çok sayıda özel işletme varken tarifenin uygulanması imkânsız olduğu için, armatörlerin bir Anonim Şirket halinde birleşmeleri öngörülmektedir.

Bütçe Encümeni aynı görüşü teyit ediyor: "Denizcilikte az zaman zarfında dikkati calip ... inkişâf adımları atmış olan millî armatörleri de bu işten tamamıyla mahrum bırakmak ... kâbil olmayacağından" 2068 sayılı kanun yerine bu kanunun ikame edilmesi uygun görülmektedir.

Kanuna göre, Türkiye sahillerinde muntazam posta seferleri yine esas olarak devlet tekelinde olup bu tekel Denizyolları İşletme Müdürlüğü tarafından yürütülür. Ancak kanunun yürürlüğe girmesinden en geç altı ay sonra teşekkül edecek bir Anonim Şirketin, Deniz Yolları İşletme Müdürlüğü ile birlikte bu alanda çalışmaya hakkı vardır.

Bu A.Ş.'nin şu özellikleri taşıması şarttır:

a) Hisselerinin Türklere ait ve nama muharrer olması; b) halen posta seferleri yapan Türk armatörlerinden; kanunun yürürlüğe girmesinden sonraki on beş gün içerisinde İktisat Vekâleti'ne müracaat ederek iştirak taahhüdünde bulunanların şirkete ortak olmaları; c) ayni ve nakdi olarak tediye edilmiş sermayenin asgari 500.000 TL olması. Şimdiye kadar posta seferlerinde çalışmış ve şimdi de çalışmaya elverişli gemilerle bunların alet ve edevatı ayni sermaye olarak kabul edilir. Bu Anonim Şirketin dışında, kanunun yürürlüğe girmesinden en geç bir yıl sonra, asgari bir milyon TL'lik sermâye ile kurulacak diğer Anonim Şirketlerin faaliyette bulunabilmesi ise hükümet müsaadesine tabi değildir.

2068 sayılı kanunda olduğu gibi, şilepçilik, liman-içi ve körfez-içi nakliyatı, muntazam posta seferleri yapan kurumların muntazam vapurlar işletmedikleri iskele ve limanlar arasındaki nakliyat, kanunun koyduğu sınırlamalar dışında bırakılmış ve bir önceki kanuna ek olarak özel gemilerle yapılacak tenezzüh ve inceleme gezileri, Türk limanları ile yabancı limanlar arasındaki nakliyat, Marmara'da 18, Akdeniz ve Karadeniz'de 30 tonilatoyu aşmayan nakliyat da muntazam posta seferleri sayılmayarak kanunun kapsamına alınmamıştır. Ancak bu sefer şilepçiliğin tanımlandığını görüyoruz: *Tek cins* eşya nakliyatı, sırf iki liman arasına inhisar etmek şartıyla her nevi yük ve hayvan nakliyatı ve en çok üç Türk limanından en çok iki Türk limanına yapılan azami üç cins eşya ve hayvan nakliyatı şilepçilik sayılır. Bu tanım, özellikle nakledilecek eşyaları cins itibariyle sınırladığı için gerçek anlamıyla şilepçilik yapmaya pek az imkân bıraktığı iddiası ile eleştirilmiştir. Bütçe Encümeni raporuna muhalefet şerhi ekleyen Sivas mebusu Remzi, şilepçiliğin tanımlanmaksızın kayıtsız şartsız tekel dışı bırakılmasını istemektedir.

Posta seferleri yapmaya yetkili kılınan kurumlara ait gemilerin hükümetçe tayin olunacak nitelikte olması gerekir. Vekâlet, bu nitelikte olmayanları seferden men etmeye yetkilidir.

Her yıl başında İktisat Vekâleti muntazam posta seferlerinin hangi limanlar arasında yapılacağını; her hatta yapılması gereken asgari zorunlu sefer sayısını ilan eder. Posta seferleri yapmaya yetkili kurumlar, bu hatları aralarında bölüşürler. Aralarında anlaşma mümkün olmazsa, İktisat Vekâleti'nden iki, ilgili kurumlardan birer temsilciden kurulu bir komisyon nihai kararı verir. Hatlarda uygulanacak tarifeler her yıl ilgili kurumlardan birer, İktisat Vekâleti'nden bir, Ticaret Odalarından üç temsilciden oluşan bir kurul tarafından tespit edilir. Hatların paylaşılma biçimi ve tarifeler İktisat Vekâleti'nin onayına tabidir.

Görülüyor ki kanun, 2068 sayılı kanunla karşılaştırılırsa özel armatörlerin de posta seferleri yapmasını mümkün kıldığı için daha liberal bir içerik taşımaktadır. Ancak, 2068 sayılı kanundan önceki yıkıcı rekabet halinin yeniden doğmaması için piyasaların bölünmesine ve fiyat tespitlerine ilişkin hükümler konmuş; seferlerin devletçe denetlenmesi imkân dahiline alınmıştır.

1946 yılında CHP'nin 7. Kurultayında denizcilik işleri görüşülürken ulaştırma bakanı Şükrü Koçak'ın yaptığı açıklamaya göre, 2239 sayılı kanunun kabulünden sonra özel armatörler gerçekten birleşerek bir Türk Vapurculuk A.Ş. kurmuşlarsa da ortaklar arasında çıkan anlaşmazlık şirketin dağılmasına ve vapurların Denizyollarına satılmasına sebep olmuştur.[202] Böylece özel teşebbüse karşı 2068 sayılı kanuna kıyasla daha tavizci olmasına rağmen, 2239 sayılı kanun da posta seferlerinde devlet tekeliyle sonuçlanmış; hatta özel şilepçiliği eski kanuna kıyasla yeni sınırlamaların altına sokmuştur.

c) Denizyolları ve Akay İşletmeleri ile Fabrika ve Havuzlar Hakkında Kanun: (31.5.1933; No: 2248)

Bu kanunla Seyrisefain Müdüriyeti kaldırılarak, bu idarenin sorumluluğu altındaki farklı işler, ayrı ve yeni idarelere bağlanıyor. Gerekçeye göre bu reorganizasyon sonunda, deniz işletmeciliğinin zarardan kurtarılacağı ve Seyrisefain'in rantabl çalışmasına engel olmuş usullerin yerine ticari usullerin ikamesinin mümkün olacağı umulmaktadır.

Kanuna göre o tarihe kadar Seyrisefain Müdürlüğünce idare olunan, a) Marmara, Akdeniz, Karadeniz hatları, Denizyolları işletmesine; b) "İstanbul ve civarı iç hatlarıyla Yalova, AKAY diye adlandırılan işletmeye; c) fabrika ve havuzlar, Fabrika ve Havuzlar Müdürlüğüne devir olun-

[202] *CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı*, Ankara, 1947.

muştur. Böylece eski Seyrisefain üçe bölünmektedir. Ayrıca kılavuzluk işleri ve İstanbul limanında römorkörcülük bu kanunla devlet tekeline verilmektedir.

d) Liman İşlerinin Hükümetçe İdaresine Dair Kanun: (18.5.1934; No: 2521)

1930 yılında Serbest Fırkacıların, hükümeti liman inhisarları hakkında sıkıştırdıkları bir zamanda başvekil İsmet Paşa ve iktisat vekili M. Şeref, liman inhisarlarının şirket halinden çıkarılarak tamamen devlet işletmesine dönüştürüleceğini ima etmişlerdi. Bu, ancak dört yıl sonra 2521 sayılı kanunla gerçekleştirilmeye başlandı.

Kanuna göre, liman şirketlerinden sermayesinin 3/4'ü veya daha fazlası hazineye intikal etmiş bulunanların tasfiyesi için karar almaya maliye vekili yetkili kılınmaktadır. Tasfiye sonunda eski liman şirketlerine ait hak ve vecibeler bu şirketler yerine kurulacak tüzel kişiliği haiz idarelere (İstanbul ve İzmir Liman İşleri Umum Müdürlüklerine) intikal eder. Keza, şirketlerin mameleki de aynı idarelere devredilir. Hazine, şirketlere hissedar olanların hisselerini başabaş satın almaya da yetkili kılınmaktadır.

Hükümet tasarısı, aslında sırf İzmir liman şirketini ilgilendirmekte idi. Tasarının gerekçesine göre, limancılık bir kamu hizmeti olduğu halde; devlet yeter sermaye bulamadığı için, 618 sayılı kanunla bu hizmetlerin hazinenin de iştirak edeceği A.Ş.'lerce ifa edilmesi derpiş edilmişti. Nitekim İstanbul, İzmir, Trabzon ve Mersin'de böyle şirketler kurulmuştur. İzmir limanında 1.500.000 liralık sermayenin tamamı hazineye intikal etmiş bulunmaktadır. Ortak sayısı beşin altına düştüğü için A.Ş.'nin Ticaret Kanunu hükümlerine göre de tasfiye edilmesi gerekmektedir. A.Ş. statüsüne son vererek liman işlerini bir devlet kuruluşu vasıtasıyla yönetmek bu nedenlerle uygun görülmüştür.

İktisat Encümeni ise, kanunun sırf İzmir'e değil, sermayesinin 3/4'ü devlete intikal etmiş bulunan diğer limanlara da uygulanması için gerekli değişiklikleri yapmıştır.

Kanun, Meclis'te üzerinde tartışma yapılmaksızın kabul edilmiş ve böylece liman şirketleri dönemi son bulmuştur.

e) İstanbul ve İzmir Limanlarının Sureti İdarei Hakkında Kanun: (10.6.1936; No: 3023)

2521 sayılı kanunun kabulünden sonra İzmir Liman Şirketi derhal, İstanbul Liman Şirketi biraz daha geç tasfiye edilmiştir. 3023 sayılı kanun ise bu iki limanın yönetim biçimini düzenlemektedir. Kanuna göre, bu iki limanın idareleri İktisat Vekâletine bağlanır ve İstanbul ve İzmir Liman İşletmeleri idaresi adını alır. Bu işletmeler, ticari eşyaların tahmil-tahliyesi, gemilere su verilmesi, rıhtımların işletilmesi, antrepoların tesis ve işletilmesi, kıyıdan kıyıya eşya, su, kömür nakli, dalgıçlık ve liman temizleme işleri ile uğraşırlar. Bu işler yalnız limanlarda değil, tekel halinde olmamak şartıyla liman sınırları dışında da aynı işletmeler tarafından Bakanlar Kurulu'nun izni ile yapılabilir. Ayrıca Bakanlar Kurulu kararıyla İstanbul'da maden kömürü depolarının tesis ve idaresi tekeli İstanbul Liman İşletme İdaresi'ne verilir.

f) Van Gölü İşletmesi Kanunu: (10.6.1936; No: 3025)

Bu kanunla Van Gölü'nde beş veya daha küçük tonluk araçlarla yapılan nakliyat hariç, tekmil nakliyat ve iskele, rıhtım, antrepo inşası ve işletilmesi devlet tekeline geçmektedir. Tekelin yönetimi, İktisat Vekâleti'ne bağlı, tüzel kişiliği haiz Van Gölü İşletme İdaresi'ne devrediliyor. Bu kurum aynı zamanda gölün tabii servetlerini ve ayrıca kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere göl etrafındaki madenleri Etibank'la birlikte işletmeye yetkilidir.

g) Denizbank Kanunu: (27.12.1937; No: 3295)

Seyrisefain İdaresinin 2248 sayılı kanunla Denizyolları işletmesi, AKAY işletmesi ve Fabrika ve Havuzlar Müdürlüğü olmak üzere üçe ayrıldığına yukarıda işaret etmiştik. Bu parçalanmanın rasyonel bir yönetimi sağlayamadığı ile-

ri sürülerek 3295 sayılı kanunla bir kere daha reorganizasyona gidilmiştir.

Kanunun gerekçesi mevcut örgütlenmenin bir birlik göstermediğini ve denizcilik işlerinin bir elde toplanmasının yararlarını belirtiyor. Kredi ve finansman işlerini sağlayabilmek için de bu yeni kuruluşun bir banka biçiminde olması gerekli görülmüştür.

Kanun, sırf eski Seyrisefain'den doğan kurumları değil liman işletmelerini de Denizbank'a intikal ettirmektedir. Yani Denizbank; Denizyolları İşletmesi'ni, Akay İşletmesi'ni, Fabrika ve Havuzlar Müdürlüğü'nü, İstanbul, İzmir ve Trabzon limanlarının İşletme Müdürlüklerini ve Van Gölü İşletme İdaresi'ni ve bunların varlıklarını devralmaktadır. Sermayesi böylece kendisine intikal eden değerlerden ve ayrıca devletin kendisine vereceği ödenekten oluşmak üzere 50.000.000 liradır. Banka, tahvilat ihracına ve diğer yollarla istikraz akdine yetkili olup bunların toplamı Banka'nın ödenmiş sermayesinin toplamını aşamaz.

Denizbank'ın yapacağı işler şöyle sayılmaktadır:

1. Bu kanunla uhdesine geçen inhisar ve imtiyazları işletmek.

2. İnhisarı gerektirmemek şartıyla deniz, göl, nehir ve limanlarda ve bunların kıyılarında deniz ticareti, denizcilikle ilgili sanayi ve inşaat ile sair denizcilik işlerini ve Bakanlar Kurulu kararıyla zorunlu görülecek iskeleler veya şehirler arasında karayolu nakliyatı yapmak.

3. Denizcilik işleri için kredi açmak.

4. Her türlü banka muamelesi yapmak.

5. Denizlerimizi ilgilendiren turizm meseleleri ile uğraşmak.

6. Deniz yardım teşkilatını ve devlet reisine ait deniz vasıtalarını yönetmek.

Denizbank'ın bankacılık dışı hizmetlerinin tarifelerini İktisat Vekâleti ve Banka temsilcilerinden kurulu bir komisyon bir yıl için tespit eder.

Denizbank'a intikal edecek kurumlar, Bakanlar Kurulu kararı ile özel kişiliği haiz kurumlara veya şirketlere dönüştürülebilir. Şirket halinde hisselerin nama muharrer ve hissedarların Türk olmaları şarttır.

Görüldüğü gibi denizcilik işlerimizde kanun bazı yönleriyle daha devletçi, bazı yönleriyle de daha ılımlı bir görünüş taşımaktadır. Daha devletçi olan hükümleri, Denizbank'a, tekeli gerektirmemek şartı ile deniz ticaretine girişmek, denizcilikle ilgili sanayi ve inşaat yapmak ve Bakanlar Kurulu kararı ile belirli yerler arasında karayolu nakliyatı yetkilerini veren hükümlerdir. Nitekim, İktisat Encümeni üyelerinden Berç Türker, encümen raporuna bu konuda bir muhalefet şerhi eklemiştir: "Kanunda Denizbank'ın deniz ticareti ile de meşgul olacağı yazılmıştır. Temenni olunur ki elyevm deniz ticareti yapan Türk yurttaşların işlerine sekte getirmeyecek tarzda banka muameleleri idare edilecektir." Aynı milletvekili kanun Meclis'te görüşülürken, "Denizbank... deniz ticareti ile de meşgul olacaktır. Bunu yaparken, bugün deniz ticareti yapan halkın aleyhine rekâbet etmiş olmaz mı?" diyerek aynı endişeyi tekrarlamaktadır.

Öte yandan kanun, denizcilikle ilgili işletmelerin, hatta bu arada üzerinde birkaç yıl önce bu kadar gürültü koparılmış limanların Bakanlar Kurulu kararıyla şirket haline getirilebileceğini belirtmekle 1920'lerin şirketlerle yürütülen kamu hizmetlerine yeniden bir dönüş eğilimini de taşımaktadır. Bu sebeple, kanunda iki zıt yöndeki farklı eğilimlerin bir arada var olmasını, belki de devletçi gidişin iyice yavaşladığı, hatta bir geriye dönüşün ilk belirtilerini taşıyan 1937 sonunun çelişkili durumunun bir ifadesi olarak yorumlayabiliriz.

h) Devlet Denizyolları ve Devlet Limanları Müdürlüklerinin Teşkilat ve Vazifelerine Dair Kanun: (7.6.1939; No: 3633)

Denizyolları ile liman işlerinin tek bir teşkilat içinde yürütülmesinin olumlu sonuçlar vermediği anlaşılmış olsa gerek ki 3633 sayılı kanunla Denizbank ilga edilerek Devlet Denizyolları İşletme Umum Müdürlüğü ve Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğü adları ile katma bütçeli iki ayrı kurum kurulmaktadır. Denizbank'ın denizyolları ile ilgili görevlerini birinci Umum Müdürlük, limancılıkla ilgili işleri ise ikincisi görecektir. Tek fark, Denizyolları Umum Müdürlüğü'ne, bazı haller için Denizbank'a verilmiş olan karayolu nakliyatı yapma yetkisinin verilmesi ve muhtemelen limanları yeniden şirketlerle yönetim eğiliminden vazgeçilmiş olmasıdır.

Bir önceki dönemdeki mevzuatı incelerken 23.5.1927 tarih ve 1042 sayılı kanunla kurulan ve 1929 içinde 1483 sayılı kanunla reorganize edilen "Devlet Demiryolları ve Limanları Umum Müdürlüğü"nden bahsetmiştik. Bu kuruluşun yönetimi altında birtakım limanlar vardı. Bu limanlar, bu dönemde incelediğimiz 2521, 3295 ve 3633 sayılı kanunların kapsamına girmeksizin yönetilmeye devam edilmişlerdir.

5. İnhisarlar

Bir önceki dönemde imtiyazlı şirketlerce ve bazen kanuni, bazen fiili inhisarlar biçiminde yürütülen çeşitli iktisadi faaliyetlerin, bu dönemde giderek satın alınıp devlete intikal ettiği görülmektedir. Büyük kentlerimizin telefon, elektrik, su, tramvay ve tünel işletmeleri örnek gösterilebilir.

Önceki dönemde kanuni inhisarlar altında düzenlenen barut ve tütün inhisarları ise bu dönemde bazı kanuni değişiklikler geçirdi.

a) Barut ve Patlayıcı Maddelerle Av Malzemesi, Fişek ve Revolver İnhisarı Kanunu: (23.5.1934; No: 2441)

1925 yılı içinde kurulmuş bulunan barut ve patlayıcı maddeler inhisarı ile revolver ve av malzemesi inhisarının devredilmiş olduğu ve hisselerin % 50'sine aynı Fransız grubunun sahip bulunduğu iki şirketin tasfiyesine gidilmiş ve 1931 yılı sonunda tasfiye süresince işleri yürütmek üzere geçici bir idare kurulmuştu. 1934 yılında tasfiye son bulduğu ve şirketlerin varlığı hazineye intikal ettiği için geçici idare yerine yeni bir kuruluşa geçmek gerekmekte idi.

Kanun, sözü edilen şirketlerin hazinece devralındığını teyit etmekte ve patlayıcı maddelerle, av malzemesi ve tabancaların ithali, üretimi ve yurtiçinde satışını devlet tekeline vermektedir. Bu maddelerin üretimi Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı Askeri Fabrikalar İdaresi tarafından yürütülür. Yurtiçi ihtiyaç ön planda bu idarenin üretiminden karşılanır; yetmezse ithalata başvurulur. Askeri fabrikalar maliyetin azami % 5'i oranında kâr alabilirler.

b) Tütün ve Tütün İnhisarları Kanunu: (10.6.1938; No: 3437)

1930 yılında 1701 sayılı kanunla kurulan Tütün İnhisarını düzenleyen bazı hükümleri yumuşatan 3437 sayılı kanunun getirdiği değişiklikler şunlardan ibarettir: Sigara kâğıdı, Tekelin denetimi altında, özel teşebbüs tarafından imal edilebilmektedir. Özel teşebbüsün sırf ihracat amacı ile sigara fabrikaları kurabilmeleri bazı kayıtlara tabi tutulmuş; yaprak tütün ticareti ise Tekel İdaresi'nin denetimi altında serbest bırakılmış; 1701 sayılı kanunda mevcut olan, bu ticaretin ihracat amacı ile yapılması kaydı kaldırılmıştır.

Kanun 1938 yılında devletçiliğin gevşeme eğilimlerinin küçük bir belirtisi olarak değerlendirilebilir.

6. Madencilik

1932-1939 döneminde madencilikle ilgili gelişmeler, iktisadi mevzuat bakımından, millileştirmelerle ilgili kanun ve sözleşmelere ve maden arama ve işletme faaliyetlerini düzenleme amacı güden kanunlara ayrılarak incelenebilir.

Bazı yabancı şirketlerin maden arama imtiyazlarının ve tesislerinin veya yerli şirketlerdeki hisselerinin bu dönemde millileştirilerek devlete intikal ettiğini görüyoruz. Bunlara örnek olarak, Ergani Bakır T.A.Ş.'de Alman sermayesine ait nominal 1.500.000 liralık hisse senedinin hükümet tarafından 850.000 liraya satın alınmasını ve satın alınan hisselerin Etibank'a devrolunmasını gösterebiliriz. Bu konuda ilgili şirketle sözleşme yapmaya hükümeti yetkili kılan kanun 11.6.1936 tarih ve 3034 sayılıdır. Bir ikinci, fakat daha önemli örnek, Fransızlara ait Ereğli Şirketi'ni millileştiren ve 31.3.1937 tarih ve 3146 sayılı kanunla onaylanan sözleşmedir. Sözleşmeye göre, Ereğli Şirketi'ne ait olan Ereğli Limanı, Zonguldak-Çatalağzı demiryolu ve kömür madeni işletmeleri 3.500.000 lira karşılığında hükümete intikal edecektir.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, madencilikle ilgili mevzuatın 1933 Türkiyesinin ihtiyaçlarına niçin cevap vermediğini açıklayan pasajlar içermektedir. Bu pasajlardaki ifadeyle, "mevzuatımız bir sürü resmi muamelata rağmen şahıslara maden haklarını kolaylıkla vermektedir. Kanuni muamelatı îfâ ettirmek şartıyla herkes maden taharri ruhsatnâmesine, maden imtiyazına sahip olabilir ... Bir maden taharri ruhsatnâmesinin meriyet müddeti haddi zâtında bir seneden ibaret iken, resmi muamelelerin uzaması, temdidi müddetler yüzünden, ekseriya hükmü beş on sene devam etmektedir. Bu müddet zarfında ruhsatnâme sahibinin kendisine tahsis olunan sahada ne yaptığını, madeni nasıl aradığını sormak kimsenin aklından geçmemiştir. İmtiyaz sa-

hiplerinin vaziyetleri[ne gelince] ... herhangi bir imtiyazın sahibi senede bir iki gün madeninde birkaç amele çalıştırdığı takdirde kanunen imtiyazın feshine imkân görülmemektedir. Herkesin taharri ruhsatnâmesini, maden imtiyazını istihsal edebilmesi memleketimizde maden üstünde pek kuvvetli spekülasyonlara sebep olmuş ve olmaktadır... Ecnebilerden de kendilerine sermayedar süsü veren birçok kimseler türemiştir. Bunlar ellerine geçirdikleri maden haklarını hariçte satabilmek için birçok oyunlara başvurmuşlar; birçok ecnebi sermayedar gruplarını izrar etmişlerdi."[203]

Bu ifadelerde, bir yandan madenlerde millileştirme yoluna hükümeti yönelten etkenler, öte yandan da gerek maden aramada, gerekse maden işletmeciliğinde sıkı bir devlet kontrolünün gereğini gösteren deliller ortaya konmaktadır. İlgili mevzuat değişikliklerine ise, 14.6.1935 tarihinde üst üste kabul edilen üç yeni kanun ile gidilmiştir.

a) Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Kanunu: (Kanun No: 2804)

Birinci Plan, pratikte bir "maden arama ve araştırma" kuruluşu olması hedeflenen bir "Jeoloji Enstitüsü"nün kuruluşunu önermekte idi. Bu öneri, ilgili kuruluşun adı "Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü"ne dönüştürülerek 1935 yılında kanunlaştı.

2804 sayılı kanunun gerekçesi, ülkemizde maden araştırmaları yapılamadığı için madencilik alanına büyük ve ciddi sermayelerin yatırım yapmadığını belirtmektedir. Bu sebeple, "boş kalan maden ... sahalarının ... spekülatörlerin elinde kaldığı muhakkaktır". Madenciliğin güvenilir bir yatırım alanı olması için, devletin maden arama riskini üzerine alması gerekmektedir.

---

[203] *Birinci Plan*, s. 127.

Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün (MTAE), başlıca görevleri, işletmeye elverişli madenleri araştırmak, işletilmekte olanların daha rasyonel yöntemlerle üretime yönelmesi için yol göstermek ve madencilikte çalışacak teknik eleman yetiştirmektir. Özel kişilerin ruhsat aldıkları alanlarda MTAE, ruhsat sahibinden ücret almaksızın arama yapabilir; şu şartla ki ruhsat sahibi ile MTAE arasında, araştırmadan doğacak maddi kazançlardan devletin de yararlanacağına dair bir sözleşme akdedilmiş olsun. MTAE ayrıca özel kişilerce işletilen maden ve taş ocaklarında fenni, jeolojik araştırmalar yapmaya yetkilidir. İlgili özel kişiler, bu durumda, MTAE'nin işlerini kolaylaştırmakla yükümlüdürler.

b) Etibank Kanunu (Kanun No: 2805)

Devletçiliğin madencilik alanında en önemli hamlesi, bilindiği gibi Etibank'ın kuruluşudur. Üzerinde hiç kimse söz almadan Meclis'ten geçen bu önemli kanunun ana hatlarını veriyoruz:

Ticari usullere tabi ve tüzel kişiliği haiz olan Etibank'ın itibari sermayesi, yirmi milyon liradır; ancak bu sermaye iki misli artırılabilir. Etibank, Bakanlar Kurulu kararı ile yirmi milyon lirayı geçmemek şartıyla tahvilat ihraç edebilir ve başka biçimlerde istikraz akdedebilir.

Etibank'ın sermayesi şu unsurlardan oluşur: a) Genel bütçeye konan ödenek. b) Yıllık kârların sermaye hesabına geçirilecek kısmı. Kârların % 87-% 90'ı arasında bir oranı, itibari sermaye tamamen ödeninceye kadar sermaye hesabına geçirilir. c) Devletin maden ve elektrik şirket ve teşebbüslerindeki hisseleri, d) Devletin elindeki veya eline geçecek maden ve elektrik imtiyaz ve ruhsatnamelerinin değerleri. e) Devletin elindeki veya iştirak etmiş olduğu madenlerin veya hisselerinin değerleri. f) Kamu kurumlarının elinde olup Bankanın uğraşı alanında işe yarayabilecek arazi ve demirbaş eşya.

Etibank aşağıdaki işlerle uğraşır:

1. Maden cevherleri, madeni hammadde ve malzeme alıp satmak veya alım satımına tavassut etmek.

2. Muhtelif madenler ve petrol için araştırma ve üretim ruhsatları çıkarmak.

3. Elektrik santralleri kurmak ve elektrik üretmek; elektrik veya elektrikle ilgili diğer malzeme, alet, makine imal edecek tesisler kurmak.

4. Bizzat veya iştirak halinde yukarıda sayılan işleri görecek ticari teşekküller kurmak.

5. Banka muameleleri yapmak.

6. MTAE'nin tespit ettiği ve işletmeye elverişli gördüğü madenleri ve taşocaklarını işletmek.

Etibank elde edeceği maden ve elektrik üretim, nakil ve dağıtım imtiyaz ve ruhsatnamelerini kendisine bağlı tüzel kişiliği haiz kurumlara devreder. Bu kurumlar, hükümetin önerisi ve Etibank Genel Kurulunun kararıyla şirket haline de getirilebilir. Bu halde, hisse senetleri nama muharrer ve hissedarlar Türk olacaktır. Etibank avans ve kredi muamelelerini ancak kendi kurduğu veya iştirak ettiği kurumlara yapabilir.

Görülüyor ki devletçiliğin en yoğun bir aşamasında, 1935 yılının ortasında, devlet işletmelerinin şirket haline getirilerek özel kişilere devredilmesi, bir kanun hükmü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hükmün anlamlı bir uygulanma alanı bulmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, Etibank kanununa böyle bir hükmün konmuş olması, devletçiliğin nasıl çelişik unsurlar içerdiğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

c) Maden Nizamnamesile 608 No.lu Kanunun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun (No: 2818)

Etibank kanunu, Etibank'a bağlı kurumların şirket haline getirilerek özel sektöre devrine imkân veren hükümler taşırken, aynı gün kabul edilen 2818 sayılı kanun, özel

madenciler aleyhine birçok yeni ve sıkı sınırlamalar getirmekteydi. Öyle ki İktisat Encümeni mazbatasına bir muhalefet şerhi koyan Mecdi Boysan, tasarının maden araştırmaya istekli vatandaşları men edecek ve müktesep hakları ihlal edecek hükümler taşıdığını ve maden işlerinin hemen hemen tamamen devlete mal edilmesi gibi aşırı devletçi bir nitelik almış olduğunu ileri sürmektedir. Boysan'a göre Encümen'de konuşan Celâl Bayar, özel madenciler aleyhinde delil olarak bazı tekil olayları genelleştirmek gibi hatalı bir yol tutmuştur. Eğer madenler için bu aşırı görüşü kabul edeceksek, bunu niçin diğer alanlar için de uygulamıyoruz? Bu halde, devletçiliğin sınıf tanımayan anlayışından uzaklaşmış; sosyalizm, kolektivizm, komünizme ulaşmış oluruz.

Celâl Bayar'ın hazırlamış olduğu gerekçeye göre ise, özel teşebbüsün elindeki madenlerimiz islâha muhtaçtır. Bunlardan "ciddilerini, kâfi teknik ve sermâye ile çalışmak isteyenlerini [himâye etmek] ... madenleri spekülasyon mevzuu yaparak atıl bırakan teşebbüsler[e ise] müsaade etmemek [gerekir] ... Maden imtiyazları yalnız sahiplerine bir taraflı hak bahşetmez. Bunların memlekete karşı vazife ve mecburiyetleri de vardır." Bu fikirlerden hareket eden tasarı, madenlerde belirli işletmecilik şartlarını ve teknik düzeyi gerçekleştiremeyenlerin, spekülatif amaçlar güdenlerin imtiyazlarının feshini mümkün kılmaktadır.

Kanun, maden araştırma ruhsatnamelerinin süresini uzatılmamak üzere iki yıla indirmektedir. Ruhsatnamenin bir başka şahsa devredilmesi ise resmi müsaadeye tabi olduğu gibi, ruhsatı devralacak kişinin asıl ruhsatname sahibinde araştırılan ve varlığı tespit olunmuş şartları taşıması gerekir.

Ereğli kömürlerini veya maden ihalesi imtiyazlarını başkalarına kiralamış fertler varsa, bunların imtiyazları, tekmil hakları ve ruhsatnameleri devlete intikal eder. Ma-

denlerle bu şekilde ilgisi kesilenlere bir kereye mahsus olmak üzere, ihale imtiyazında alınan resmi mukarrerin madenin çeşidine göre değişen belirli bir katsayı ile çarpılması sonunda elde edilen bedel tutarında tazminat ödenir.

Maden mültezimleri madenleri hangi şartlarla işleteceklerine dair bir fen raporu hazırlar ve raporu İktisat Vekâleti'ne madenin kendilerine teslîminden en geç bir buçuk yıl sonra verirler. Vekâlet madende gerekli incelemeleri yaparak bu raporu aynen veya değiştirerek en geç dört ay içinde kabul eder. Kabul tarihinden en geç bir yıl sonra mültezim tesisata ve hazırlık işlerine başlamaya ve raporda yazılı süre içinde bu işlere son vermeye ve madeni rapordaki şartlara uygun biçimde işletmeye mecburdur. Fen raporunun değiştirilmesi mümkündür. Burada sayılan hususlar gerçekleştirilmezse mültezimin madenle ilişiği kesilir. Mültezim fen raporundaki şartları uygulamazsa bu hususu vekalete bildirmek sorumluluğundadır. Vekâlet, rapordaki şartların uygulanmasını talep eder ve mültezim bunu yapmazsa madenle ilişiği kesilir.

Böylece bu kanun, madencilikte devlet denetimini ve devlet işletmeciliğinin kapsamını bir hayli genişletebilecek hükümler getirmektedir.

III. BÖLÜM

1940 - 1945

A. DÖNEME GENEL BAKIŞ

1. Savaş Yıllarının Genel İktisadi Görünüşü

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na fiilen girmemekle birlikte, 1940-1945 yılları arasında, savaş ekonomisi şartları içerisinde yaşamıştır.

Bunun sebepleri açıktır. Savaşın kopması ile birlikte Türkiye yarı seferberlik havasına girmiş; faal nüfusun en dinamik yaş grupları içine giren önemli bir kesimini silah altına almış ve bütçesinin gittikçe artan oranlarını savunma giderlerine tahsis etmiştir. Bu olguların üzerine, savaşla birlikte ithalat hacminde meydana gelen hızlı daralmanın etkileri yüklenmiştir: İthalatımız 1938'de yüz yirmi milyon dolardan, 1940-41 yıllarında elli-elli beş milyon dolar civarına düşmüştür. Bu gerilemenin, ülke içerisinde ara mallarda, yatırım ve tüketim mallarında meydana getireceği darlık şartları ve iç üretim üzerindeki olumsuz etkileri

bir yana, kamu gelirleri içerisinde çok önemli bir yer kaplayan ithalattan alınan vergi ve resimleri önemli derecede düşürmesi de kaçınılmazdı.

Bu şartlar altında, üretimden çekilen önemli sayıda faal nüfusun, dış ticaret yoluyla sağlanan üretim girdilerinde meydana gelen daralmanın ve ekonomik amaçlara ve üretken yatırımlara ayrılabilecek kamu fonlarındaki kurumanın, üretim düzeyi üzerinde olumsuz etkiler yaratması kaçınılmazdı. Savaş şartlarında en önemli üretim kalemi olan buğday, 1939'da 4.200.000 ton üretilmiş iken, bu miktar 1945'te 2.200.000 tona düşüyordu. Tarım ürünlerinin büyük bir bölümü de benzer durumda idi. Böylece, kentli nüfusun ve ordunun beslenmesi başlı başına vahim bir sorun olarak ortaya çıkıyordu. Tarım ürünlerinin, tüketim merkezlerine yönelmesini sağlayacak ekonomik mekanizmaların felce uğrama tehlikesi vardı. Daralan vergi gelirleri, klasik mali ilkelerle, kamu giderlerinin finansmanını güçleştiriyordu.

Çizilen ekonomik tablo, dört başı mamur bir enflasyon ortamı anlamına gelir. Tabii ki enflasyonist gelişimin savaş şartları içerisinde başıboş bırakılması düşünülemezdi. Enflasyon ortamı üzerine binen ve polis tedbirleri biçimini alan ekonomik kontroller, bu kez karaborsa, vurgun ve spekülasyon ortamını yarattı. Mali zorlamaların yanı sıra, kanundışı kazançların tahrik ettiği olağanüstü finansman kanunları ise, yüksek yöneticilerin ve bürokratların katkısıyla, egemen çevrelerin çeşitli kesimleri arasında yeknesak biçimde uygulanmadı ve böylece yönetici kadroların da katıldığı büyük servet transferlerine yol açtı.

İşte bu karışık ve karanlık ortamın, politika ve iktisat alanındaki meyvelerini tam olarak 1946'yı izleyecek yıllarda verecek olan ve Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinde stratejik önem taşıyan bir ilkel birikime yol açtığı rahatlıkla söylenebilir.

2. Savaş Ekonomisi ve İktisat Politikaları

Siyasi İktidar ve Savaş Koşulları

Savaş yıllarının siyasi iktidarı sürüklediği ekonomik çıkmazlarda, yöneticilerin sübjektif hatalarından çok, bir kaçınılmazlık gözlenmektedir.

Savaş boyunca çeşitli iktisat politikası alternatifleri denendi. Ancak, hepsi aşağı yukarı aynı sonucu doğurdu: Savaş ekonomisinin ağır yükünün geniş halk yığınlarına yüklenmesi; buna karşılık ekonomik güçlüklerin yarattığı verimli vurgun ortamını ustalıkla sömüren bir grup tüccar ve büyük çiftçinin olağanüstü kazançlar elde etmesi ve yüksek yönetici ve bürokrasi kadrolarından bir bölümünün bu kazançlara sürekli olarak ortak olması. Bu mukadder sonucun durmadan tekrarlanmasında bir "sorumlu" aramaya çalışmak ve belli anlarda izlenen "hatalı" politikaları suçlamak doğru olmayabilir. Cumhuriyet rejiminim yirmi yıllık sosyal gelişimi sonunda ülke, savaş şartlarındaki zorunlu uğrak yerine ulaşmış bulunuyordu. Bu zorunluluğun idrakı, Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetlerinin savaş ekonomisi şartlarına hazırlıksız olduğu, vahim iktisat politikaları hataları yaptıkları yönündeki suçlamaları bir miktar hafifletir.

Enflasyona karşı tedbirler ve fiyat kontrolleri sorununu örnek verelim. Refik Saydam hükümetlerinin izlemeyi hedeflediği katı fiyat kontrolleri ve düşük fiyatlarla tarım ürünlerine el koyma politikaları, karaborsacılık, istifçilik ve nüfuz ticaretini hızla körükledi. Üstelik, üretim üzerinde de olumsuz etkiler yarattı. Bu durumda, baskı altında tutulan enflasyonun üzerindeki baskıyı hafifletmek; bunun karşılığında ise karaborsaya dayalı gayri meşru kazançları kaldırmak ve üretimi teşvik etmek umuduyla kontrol ve kayıtlamaların gevşetilmesi düşünülebilirdi. Sa-

raçoğlu hükümetinin tuttuğu bu yol, politika değişikliğini önceden öğrenen veya tahmin eden spekülatörlerin olağanüstü kazançlar sağlamasına yol açmak; gayri meşrû gelirleri meşrûlaştırmak; aleni ve geniş kitleleri tedirgin eder bir biçimde belirginleştirmek; zorunlu tüketim mallarının kentli çalışan nüfusa vesikayla sağlanan bölümlerini dahi tehlikeye sokmak dışında bir etki yaratmadı. Yüksek gelirleri etkili bir biçimde vergileyen bir mali sistemin yokluğunda, bütün savaş kazançlarını hedef alan olağanüstü ve yarı müsadereci bir vergiye, varlık vergisine gidildi. Ancak bu vergi, bir bütün olarak varlıklı tabakalar tarafından ödenmekle birlikte, verginin yarattığı çalkantılar içinde, burjuvazinin siyasi iktidarla yakın ilişkisi olan kesimleri diğer -özellikle gayri müslim- kesimleri aleyhine genişlemek, önemli servet iktisaplarında bulunmak fırsatını buldular. Ve bu transferleri yüksek yönetici kadroların bazı unsurlarıyla paylaştılar. Bu gözlem, muhtemelen büyük ölçüde toprak mahsulleri vergisi için de geçerlidir.

Böylece, neresinden bakılırsa bakılsın bütün iktisat politikası tedbirleri aynı sonucu veriyordu: Halk kitlelerinin ezilmesi ve başıboş bir servet birikimi. Buna rağmen siyasi kadroların ve bürokrasinin içerisinde yer alan ve muhtemelen en üst düzeyde İnönü tarafından desteklenen bir grup insan, akıntıya kürek çekerek ve umutsuzca da olsa ısrarla bu yağma ve vurgun şartlarına karşı, bizzat cumhurbaşkanının sözleriyle, "batakçı çiftlik ağası, ... gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sayan ... birkaç politikacı"ya karşı mücadeleye çalışmışlardır. İktisat konularında mücadelelerinin çoğunu kaybettiler. Ancak unutmamak gerekir ki bu yıllar, küçük burjuva radikalizminin CHP iktidarları altındaki bazı son hamlelerini de içerir. Bunların eğitim ve kültür alanlarında en önemlisi Köy Enstitüleridir ve bu hamle şaşılacak bir biçimde başarıya ulaşmış; aradan

uzun süre geçmesine ve çeşitli tutucu iktidarların özellikle çaba sarf etmesine rağmen olumlu katkıları, izleri hâlâ silinememiştir.

Yine unutmamak gerekir ki, insanlığın yıkıma ve öldürmeye yöneldiği bu yıllarda Cumhuriyet hükümetinin Milli Eğitim bakanı Hasan Ali Yücel'in inisiyatifi ve bir avuç aydının çabasıyla dünya edebiyatının klasik eserlerinin önemli bir bölümü Türkçeye kazandırılıyordu.

Nihayet savaşın bittiği yıl içerisinde, 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Meclis'ten geçti. Esas olarak uygulanmayan ve bir toprak reformu niteliği taşımasına yol açan unsurları çoktan budanmış olan bu kanun, her şeye rağmen sonunda CHP'nin parçalanmasını tahrik edecek ciddi bir reformist hamle olarak hazırlanmıştı.

Ne yazık ki CHP iktidarı dönemlerinin bu son radikal atılımları, bizim bu çalışmada incelediğimiz konuların dışında kalmaktadır. Savaş yıllarına ait olarak bizim ele alacağımız olgular, daha ziyade çalışan kitlelerin sırtında yükselen bir vurgun ortamı ve en üst katlarına kadar suistimallere batmış bir devlet mekanizması ile ilgilidir.

Bu konuda, belki de savaşın Türkiye bakımından talihsiz bir anda patlak verdiği söylenebilir. Zira, savaş koptuğunda devletçi uygulamalar açısından en az iki yıldır süregelen ve Celâl Bayar'ın başbakanlık dönemini içine alan bir gevşeme ve gerileme süreci başlamıştı. Bu dönemde, sermaye çevreleri ile siyasi-yönetici kadroların eski ittifakları yeni biçimler altında canlanmış olmalıydı. Ve bu türden ittifaklar, savaş ekonomisi şartlarında radikal müdahale tedbirlerinin alınmasını değilse bile, bunların etkili bir biçimde uygulanmasını önleyecektir.

Savaş ekonomisine geçildiğinde Türkiye 1934-1936'nın devletçi uygulamaları içerisinde olsa idi, çeşitli varlıklı tabakaların iktisadi kontrol ve müdahaleleri etkisiz kılacak veya kendi lehlerine çevirecek insiyatife sahip olma ihtimalleri biraz daha zayıf olabilirdi ve bu da savaş yıllarının

iktisadi ve sosyal gelişim biçimini ve sonuçlarını değiştirebilirdi. Ancak, burada ihtimaller üzerinde değil, gerçek olaylarla uğraşıyoruz ve bu yüzden bu konuda, daha fazla spekülasyona yönelmek herhalde yersiz olacaktır.

Refik Saydam Hükümetinin İktisat Politikası

Şevket Süreyya'nın anlattığına göre, hükümet yetkililerine savaş şartları altında izlenebilecek iki alternatif politika, daha savaşın ilk günlerinde sunulmuştu.[1] Bunlardan birincisi, mevcut bütçe imkânları ile ordunun ve kentli nüfusun temel iaşe ihtiyacını sağlama hedefinden hareket ederek, ticareti devlet denetimi altına almak, sıkı ve polisiye bir fiyat sınırlaması uygulamak. İkinci politika ise, iç ve dış piyasalarda savaş kıtlıklarından doğan talep artışlarının çiftçi ve sanayici için yaratacağı kamçılayıcı etkisinden yararlanmak amacı ile, fiyatlar ve piyasa şartları üzerindeki kontrollerden mümkün mertebe kaçınmak, üretimi teşvik edecek açık enflasyonist gelişimi ise büyük ölçüde sineye çekmek.

Refik Saydam hükümeti esas olarak birinci politikayı izlemiş; 1942'den itibaren Saraçoğlu yönetimi ise ikinci politika yönünde bazı tereddütlü adımlar atmıştır.

Refik Saydam hükümeti, 1940 yılının başından itibaren sıkı bir kontrol mekanizmasını uygulamak için zorunlu hukuki yetkiler ve idari örgütlenmeyle cihazlanmaya başladı. Ocak 1940'ta Milli Korunma Kanunu kabul edildi. Bir ay sonra, iç ve dış ticarette devletin fiilen yer almasını sağlamak amacını güden Ticaret Ofisi kuruldu; ayrıca dış ticaretle uğraşan özel şahısları, ihracatçı ve ithalatçı birliklerinde örgütlemeye teşebbüs edildi. Ticaret Vekâleti'ne bağlı olarak kurulan İaşe Müsteşarlığı, özel ticaret üzerin-

[1] Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 514.

de devlet denetimini fiilen kurmayı hedefliyordu ve üstelik müsteşar muavinliğine, Emin Sazak gibi toprak ağası siyasetçilerin itirazlarına rağmen, eski Kadrocu Şevket Süreyya getirilmişti.[2]

Saydam hükümeti, başlıca tarım ürünlerinin piyasa fiyatlarının çok altında fiyatlar karşılığında devletçe satın alınması yolunu izliyordu. Yine devlet kontrolündeki *satış* fiyatları ise, ürüne göre değişen ilkelere tabi oluyordu. Kentli nüfusun hayati ihtiyaçları olarak görülen buğday ve kömür büyük kentlerde vesikaya bağlanarak ucuza dağıtılıyor; pamuklu dokuma ise, çok sınırlı tutulan vesikalı dağıtım hariç, serbest piyasa fiyatlarına yakın fiyatlarla satılıyordu. Pamuk alım fiyatları düşük tespit edildiği için doğan yüksek tekstil kârları, devlet kesimi için önemli bir gelir kaynağı sağlıyordu. Ancak bu kârlardan, devlet fabrikalarının yanı sıra özel dokuma fabrikatörleri de aynı biçimde yararlanmakta idi.[3] Keza şeker üzerinden de devlet yüksek kârlar elde ediyordu.

Tekstil sanayiinde devletin yüksek fiyat politikasından özel teşebbüsün de yararlanmış olmasından, yani aynı üretim kolunda savaş şartlarında devlet sektörünün özel sektörle yan yana yaşamasından doğan bu problemi, savaş sonunda 1946 bütçesinin görüşülmesi sırasında Urfa milletvekili Sami Coşar Meclis'te ifade etmişti. Coşar, Sümerbank'la aynı alanda çalışan özel işletmelere, Sümerbank gibi yüksek fiyatla satış yapma hakkı tanındığı için bunların aşırı kârlar elde etmiş bulunduklarını belirtiyor ve bu durumu İngiliz İşçi Partisi iktidarının tutumu ile karşılaştırıyor. İşçi Partisi, Coşar'a göre, devletleştirdiği kollarda özel teşebbüse yer vermemekle çok akıllı davranmaktadır: "Sümerbank'ın ... harp içinde husûsî fabrikatörlerle fiyat alanında teşriki mesaiye sürüklendiğini gördükten sonra,

---

[2] *İkinci Adam II*, s. 202.

[3] Bkz. Timur, *age*, s. 236.

İngilizlerin uz görürlüğünü kabul etmemeğe imkân yoktur. Biz hata etmişiz. Devletleştirecek miyiz bir sektörü, o sektörde husûsî teşebbüse yer bırakmamak lazımdır."

Temel ara malların dağıtımının bizzat devletçe yapılmasına teşebbüs edilmekteydi. Resmen özel ticarete bırakılan alanda ise, Millî Korunma Kanunu'nun öngördüğü polis tedbirleriyle fiyat kontrolleri uygulanacaktı.

Bu sistem, ne kusursuz işlemiştir ne de tamamen iflas etmiştir. Asker ucuza beslenmiş ve giydirilmiştir, kentli nüfus gelir sınırları zorlanmadan ekmek ve kömür sağlayabilmiştir. Buna karşılık kontrol uygulanan her alanda karaborsa oluşumunun, istifçiliğin, fatura ticaretinin, hava parasının ve zorunlu olarak rüşvet ve nüfuz ticaretinin önüne geçilememiştir.

1937 yılında İnönü başbakanlıktan ayrıldığında, hükümet üyeleri arasında, Bayar kabinesinde yer almayı reddeden yegâne bakan olan ve bu yüzden İnönü'nün yakından güvendiği söylenen Saydam'ın mevcut aksamaları, daha da sıkı ve tavizsiz kontrollere yönelerek gidermek ve kendi ifadesiyle "A'dan Z'ye kadar her şeyi değiştirmek" niyetinde olduğu anlaşılıyor. Bu tutumunda, bakanlıklar arası bir komisyonun hazırladığı bir raporun da etkili olduğu anlaşılıyor.[4] Ancak Saydam, düzeltme hamlesine A'dan dahi başlayamadan, 1942 Temmuz'unda öldü.

Şükrü Saraçoğlu Hükümetinin İktisat Politikası

Refik Saydam'ın ölümünden hemen sonra, sıkı kontrol politikalarının gevşetildiğini görüyoruz. 1942'nin iyi bir mahsul yılı olacağını ve bu yüzden serbest bırakılsa dahi hububat fiyatlarının fazla artmayacağını tahmin eden hükü-

[4] Bu komisyonda, Ş. S. Aydemir, laşe Müsteşarlığı yardımcısı olarak yer almış ve kabul edilen raporun ilk taslağını hazırlamıştı *(İkinci Adam, II,* ss. 221-222).

met, ilk olarak "% 25 kararı" diye bilinen bir karar aldı. Bu kararın esaslarını aynen nakledelim.

"Hububat mahsulü fiyatlarına zam yapılması hükümetçe karar altına alınmıştır. Bu karar mucibince [hububat] ... mahsulünün tamamından:

a) İstihsal miktarı 50 tona kadar olan müstahsillerden bu cins hububatın her birinden % 25'inin.

b) İstihsal miktarı 100 tona kadar olan müstahsillerden bu cins hububatın her birinden % 35'inin.

c) İstihsal miktarı 100 tonu geçenlerden, 50 tona kadar olandan % 25'inin, 50-100 ton arasından % 35'inin, 100 tondan fazlasının % 50'sinin, bedeli peşin ödenerek devletçe satın alınacaktır... Hükümet bu yüzdelerle resmi teşekküllerin ve muayyen büyük şehirlerin iaşesini üzerine alacak; müstahsil borcunu ödedikten sonra elinde kalan bütün hububatı iaşesi hükümetçe yapılan şehirler dışında satmakta serbest olacaktır."[5]

Ordunun ve büyük kentlerin ihtiyacını sağlayacağı umulan ve artan fiyatlarla satın alınacak mecburi oranların dışında hububat ticareti bu kararla serbest bırakılıyordu. Ancak üreticinin tüccara satışı ilke olarak serbest olduktan sonra ve tüccar devletten biraz daha yüksek bir fiyat verdikçe veya borç vererek çiftçiyi kendisine bağlayabildikçe, yukarıdaki oranlarda üretimin fiilen devlete intikali artık umulamazdı.

"% 25 kararı" çiftçinin eline geçen fiyatlarda 1942 ve 1943 yıllarında önemli artışlara yol açmış ve bu artışlar daha da aşırı tüccar kârları doğurarak tüketiciye yansımıştı. Büyük kentlerin devletçe iaşesi tehlikeye girmiş ve ancak yüksek fiyatlı kaçak hububat ticaretiyle durum kurtarılmıştı. 1943 Kasımında, bir İstanbul gazetesi, "Konya'da buğday 30 kuruşa satılırken, İstanbul'da ancak 200 kuruşa

[5] Kuruç, *age*, s. 73.

ve kaçak olarak un bulunmasını normal görenler"den şikâyet ediyor.[6] Şevket Süreyya ise "% 25 kararı"ndan sonra, buğdayın serbest piyasa fiyatının 13,5 kuruştan yüz kuruşa doğru yol aldığını ifade ediyor.[7]

Bu gelişme sadece hububat alanında olmadı. Saydam hükümeti döneminde 85 kuruş olan zeytinyağı fiyatlarının 350 kuruşa çıktığı ve aynı anda daha önce 85 kuruştan toplanmış 16.000 tonluk bir stokun da yeni fiyatlarla satışının serbest bırakıldığı da söylenmektedir. Bu türden bir operasyonun tüccara bırakacağı kârı tahmin etmek güç değildir.

Saraçoğlu hükümetinin kuruluşu ile birlikte lağvedilen İaşe Müsteşarlığındaki görevi böylece son bulan Ş. Süreyya'nın sözlerine göre, "bu kabine; ziraat ve ticarette hemen hemen bütün kontrol ve tevzi kayıtlarını kaldırmıştı. Ziraat ve ticaret madrabazlarına, vatanın namuslu insanları gibi hitabederek onları hükümetin yardımına çağırmıştı... Yeni ticaret vekili Behçet Uz, hatta askeri bir uçakla Ege bölgesine uçarak, İzmir'de seçmenlerine yeni bir hürriyet ilanı gösterilerinde bulundu."[8]

Yeni politikaların, piyasaya aracısız olarak ürün arz edebilen büyük çiftçinin ve özellikle tarım ürünleri üzerinde toptan ticaret yapan tüccarın gelirlerinde, üstelik artık meşrulaşan biçimler içerisinde büyük artışlar yarattığı tartışmasız doğrudur. "Hayat pahalılığını, vurgunculuğu, suistimalleri" incelemekle görevlendirilen özel bir CHP komisyonunun vardığı sonuca göre: "Harp içinde bulunan birçok memleketlerde bile hayat pahalılığı yüzde yirmiyirmi beşi aşmamışken bizde yüzde beş yüzü bulmuştur. Toptan tüccarlar ve memlekete yalnız midesiyle bağlı olan-

---

6 *Yurt ve Dünya*, 1. Kânun 1943, s. 509'dan naklen.

7 *İkinci Adam*, s. 314.

8 *Aynı kaynak*, ss. 343-344, 225.

lar eşya fiyatlarını yükseltmektedirler. Böylece servet mahdûd ellerde toplanmakta, sefalet ve sefahat artmaktadır."[9] Üstelik, bu gelir artışları belli ölçüde meşrulaştığı halde, bunları vergileyecek etkin bir sistem yoktu. Ayrıca, hükümetin alım fiyatlarında da meydana gelen artışlar, ordunun ve büyük kentlerin resmi yollardan iaşesinin maliyetini de artırmaktaydı. Yeni baştan çiftçiye yüklenmeden, üstelik para arzını, dolayısıyla enflasyonist gelişmeleri frenleyeceği umulan olağanüstü bir vergiye başvurmak kaçınılmaz görünüyordu. Ana hedef olarak ticaret burjuvazisinin, fakat bu burjuvazinin özellikle belli kesimlerinin alındığı Varlık Vergisi böyle doğdu. Çok kaba hatlarıyla bakıldığında bu vergi, % 25 karar ile büyük çiftçiye ve aracı tüccara intikal eden büyük kazançları, kısmen aynı tüccardan, fakat daha ziyade dış piyasalara dönük İstanbul burjuvazisinin sırtından finanse etmek diye yorumlanabilir. Ancak, ileride de göstereceğimiz üzere, Varlık Vergisi, burjuvazinin belli kesimlerinin, özellikle siyasi kadrolarla sıkı fıkı olan unsurlarının diğer kesimleri aleyhine çevirdiği türlü manevralara imkân ve vesile sağlamış; bürokrasinin eline sınırsız yetkiler verdiği için de çeşitli skandalların kaynağı olmuştur.

Nihayet, 1944 yılından itibaren uygulanmaya başlayan ve Varlık Vergisi'nin tarım kesimindeki paraleli olan toprak mahsulleri vergisi ile, Meclis'teki bir eleştirinin ifadesiyle, "Saraçoğlu hükümetinin bariz vasfı haline gelen çiftçiyi himâye etmek şeklindeki vasfı ... söndürülmüş" oluyor.[10] Varlık vergisi kadar verimli olmayan bu vergiyi, çiftçiyi topraklandırma kanunu hazırlıkları ile birlikte, toprak çıkarlarına karşı CHP'nin radikal kanadında doğan yeni eğilimlerin bir belirtisi olarak görmek yerinde olur.

---

[9] *Yurt ve Dünya*, Mart 1944'ten naklen.

[10] Nakleden Timur, *age*, s. 246.

3. Vurgun-Sömürü Ortamı Üzerine Gözlemler

Yukarıda, Konya'da 30 kuruşa alınan buğdayın İstanbul'da 200 kuruşa un olarak satıldığını ve kilosuna 85 kuruş ödenerek satın alınmış 16.000 tonluk bir zeytinyağı stoku varken, zeytinyağı fiyatının serbest bırakılmasından ve 350 kuruşa tırmanmasından oluşan tüccar kârlarını anlatan örnekleri nakletmiştik. Savaş yılları bu gibi ticari sömürü ve vurgun örnekleriyle doludur. Mizah duygusundan ziyade *nefret ve hınç duygularına* hitap eden o dönem karikatürlerinin klasik unsurları haline gelen *hacıağa, istifçi* ve *vurguncu* tipleri, bu ortamın, geniş halk yığınlarının sefaleti üzerinde yeşeren zorunlu ürünleridir. Bu toplumsal tiplerin oluşum süreçleri ile ilgili bazı örnekler daha verelim:

Vatan gazetesinin 27.8.1942 ve 15.9.1942 tarihli sayılarında nakledilen tipik bir örnek, "pirinç kıralı" Ahmet Çanakçılı ile ilgilidir.[11] Maraş ve Antakya'dan kilosu 14-24 kuruşa topladığı çeltikleri İstanbul'da pirinç halinde 120-140 kuruşa satan Çanakçılı, karaborsacılıktan ötürü iki kere Milli Korunma mahkemesine gitmiş, üçüncü bir dava ise Saraçoğlu hükümetince İaşe Müsteşarlığı'nın lağvı yüzünden yüzüstü kalmıştır. Bu karanlık faaliyetlerine rağmen Çanakçılı, yeni kurulan "Pirinç Murakâbe Heyeti"ne üye seçilmiştir. Bu yeni görevinden kısa bir süre sonra ve "% 25 kararı"nı izleyerek "pirinç kralı", elinde binlerce çuval pirinç bulunduğunu ve bu malı büyük bir "fedakârlık" örneği vererek kilosu 95 kuruşa satışa çıkaracağını ilan ediyor. Önceki karaborsa fiyatının 30 kuruş kadar altında olmasına rağmen, bu fiyatın Çanakçılı'ya net olarak kiloda 42 kuruş kâr bıraktığını Vatan gazetesi açıklıyor. Karaborsacılığı, meşru ticarete dönüştüren "pirinç kralı",

[11] *Yurt ve Dünya*, Eylül 1942'den naklen.

bu jesti yüzünden yalnız İstanbul Ticaret Odası tarafından alkışlanmakla kalmıyor, ticaret vekili Behçet Uz tarafından da taltif ediliyor. Vatan'ı nakledersek: "Açık neşriyatımız karşısında, ... ticaret vekilimizin bu işle yakından alâkadar olacağını ve bu hesabın Çanakçılı'dan sorulacağını beklerken vaziyet tahmin ettiğimizin tamamen aksi çıktı. Vekile yanlış malûmat verilmiş olacak ki, Çanakçılı tebrik edildi; bulgur imalatının bir kısmının kendisine verileceği vaadinde bulunuldu. Ayrıca da Ankara'da yapılacak çeltik fabrikası müsaadesinin Çanakçılı'ya verileceği bildirildi." "Pirinç kralı"nın 15-20 kuruştan çeltik topladığı Maraş'ta ise, bir doktorun feryâdına bakarsak, hastalar için dahi bir çorbalık pirinç bulunamamaktadır.

1943 yılında ülkede tifüs salgını vardır. Yıl boyunca zabıta ekipleri sokaklardan hırpani kılıklı yurttaşları toplayıp hamamlarda yıkatmakta ve tifüse karşı en etkili mücadelenin temizlik olduğu halka duyurulmaktadır. Ancak aynı günlerde yoksul halk yıkanmak için sabun bulamamaktadır; çünkü sabun karaborsadadır. Bir ara sabunun ucuzlayacağı söylentileri çıkmışsa da, aynı günlerde İstanbul basını, Ayvalıklı sabun tüccarlarının fiyat indirimlerini önlemek için İstanbul'da çeşitli manevralar çevirdiklerini yazmaktadır. Bir yazarın sözleriyle: "Tifüsle uğraşılırken sokaktaki kılık kıyafeti düzgün olmayan adamları zorla hamama sevk etmekten ziyâde, bu gibi sabun tüccarlarını kolundan tutup cezaevine göndermek daha isabetli olurdu."[12]

Resmi fiyatların periyodik olarak artırılması ve fiyat artış kararlarının devlet mekanizmasından ticaret âlemine sızdırılması sayesinde mal stokları üzerinde kısa dönemde yapılan spekülasyonlarla büyük servetler inşa ediliyordu. Yukarıda verilen zeytinyağı örneği bu bakımdan tipiktir.

[12] *Yurt ve Dünya*, Temmuz 1943.

Savaş içinde İstanbul defterdarlığı yapmış olan Faik Ökte, sonradan yazdığı bir kitapta 7.10.1940 tarihinden önce ve sonra yapılan ithalata iç satış fiyatları bakımından farklı rejimlerin uygulanması yüzünden önceki tarihlerde mal ithal edenlerden (ve muhtemelen kararı önceden duyan) bir kısmının mallarını saklayarak yeni rejime soktuklarını ve yüksek fiyatla sattıklarını ifade ediyor. Eski defterdar fatura ticareti yoluyla ithalat maliyetinin suni olarak şişirilmesine, döviz kaçakçılığına ve Avrupa bankalarında muazzam meblağları bulduğu söylenen hesaplara da işaret ediyor ve ekliyor: "Harp içinde en çok kâr temin edenler, 1939'da elinde stok bulunduranlar, ithal eşyasını gözden kaybedip karaborsaya intikal ettirebilenler, mal alıp bekletebilenler, memleket mahsulünü gizlice muharip memleketlere satabilenlerdir."[13]

Faik Ökte'nin işaret ettiği bir diğer sömürü süreci, devlet ihaleleridir. Ökte'nin sözleriyle: "Konjonktürün her gün biraz daha yükselmesi, masraf dairelerine, bilhassa askeri idareye fiyat ölçüsünü kaybettirmiş, acil ihtiyaçlar muvacehesinde istenen fiyatla eşya mübayaasına gidilmiş, bu da hassaten müteahhitleri zengin etmiştir."[14]

1944 Mart'ında bir aylık dergide şu gözlemler yer alıyordu: "Bu anormal durumu yaratan, harp yıllarından faydalanarak zengin olmak isteyenlerin dalavereleri, entrikaları, vurgunculuklarıdır. Bilhassa gıda maddelerinin toptan ticaretini yapanlar ... bire on kazanmak için çeşit çeşit hilelere başvurup kazancı, kârı âdeta yağma haline getirdiler ... Harp yıllarının bütün milletten istediği fedakârlıklara halk yığınları ... her gün ... biraz daha ıstırapla katlanırken tüccar zümresi, halkın gittikçe artan sıkıntılarından, yoksulluğundan faydalanıp sermâyesini artırmaktan başka bir şey düşünmemektedir. Bu zümre, toprak mahsûllerinin

[13] *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1951, s. 37.

[14] *Aynı kaynak*, s. 38.

değerlenmesinden fayda görerek büsbütün kuvvetlenen büyük arazi sahipleriyle birlikte, hem müstahsil kitlesini, hem de müstehlikleri karaborsa ihtikâr, vurgun, hava parası ve daha bir sürü manevralarla soyup durmaktadır ... Türedi zenginler, zaman zaman hayır kurumlarına, felaketzedelere birkaç yüz lira iane vermekle ödevlerini yaptıklarını sanırlar. Lâkin bu 'hamiyetperver' zenginler, devletin hayat şartlarını düzeltmek, fiyatların yükselmesine engel olmak için yaptığı bütün işleri baltalamaktan ... geri durmamışlardır."[15]

Çizilen tablonun ana görünüşü F. Ökte'nin tespitleriyle aynı olmakla birlikte, yorumda bazı ayrılıklar vardır. İstanbul defterdarı, büyük savaş zenginliklerinin kaynağını dış ticarette ve devlet ihalelerinde, *Yurt ve Dünya* yazarı ise, toptan gıda ticareti ile büyük toprak mülkiyetinde görmektedir. Kamuoyunun ve halk yığınlarının hoşnutsuzluğunu kanalize etmek gerektiği zaman, dış ticarete dönük azınlık tüccarı hedef gösterme yolu seçilmiş ve Varlık Vergisi bu hedefe indirilen ağır bir darbe haline dönüştürülmüştür. Böylece, savaş servetlerinin kaynağı yukarıda zikredilen ilişkilerin tümü olsa bile, savaş sonunda tarım ürünlerine dönük ticaret sermayesi, çeşitli müdahalelerden en az zarar görmüş; dolayısıyla savaş şartlarından genel olarak en çok yararlanmış zümre olarak görülebilir kanısındayız.

Fakat yorumu farklı dahi olsa, olağanüstü bir servet birikimi süreci içinde bulunulduğu şüphe götürmez. İstanbul zenginlerini, Varlık Vergisi uygulaması dolayısıyla çok yakından bilen ve söylediğini bilerek söyleyen Faik Ökte, "harp içinde İstanbul'da ... yüzlerce milyoner doğmuştur"[16] diyor. Bunların bir kısmının Anadolu kökenli toprak ve ticaret unsurları olduğuna şüphe yoktur. Savaş

[15] *Yurt ve Dünya*, Mart 1944.
[16] *Age*, s. 38.

yıllarında İstanbul yaşantısından söz eden bir yazar, şunları yazmaktadır: "Müstahsil ile müstehlik arasında bulunan bir tüccar sınıfı, ... hayli para vurarak memleketin dört bir köşesinden İstanbul'a akın ediyor. Bir müddet kira evinde oturduktan sonra bir kısmı ev alarak, bazıları da iflas eden tüccarların mağazalarını satın alarak şehre yerleşiyor... Büyük arazi sahipleri arasında da çok para kazanıp şehre göçenler var. Ücretli bir mektebin direktörü olan bir zâtın söylediğine göre, bu sene çocuklarını mektebe yazdırmaya gelen babaların birçoğu şehrin bu yeni sakinlerindendir."[17] Aşağı yukarı aynı gözlemleri yapan bir başka yazar da, savaş yıllarında Anadolu'dan İstanbul'a yönelen yeni zenginlerin, hacıağa tiplerinin; Varlık Vergisi uygulamasından sonra yıkılan İstanbul tüccar gruplarının yerine geçme eğilim ve çabaları ile ilgili olarak şunları yazıyor:

"İstanbul'da yeni yerleşenler arasında kasaba tüccarı ve yeni zenginleşen köylülere de tesâdüf edilmektedir. Geçen sene, Eskişehir'de mahsulünü yüksek fiyatla satmağa muvaffak olan bir çok çiftçi aileleri çocuklarına daha iyi bir tahsil vermek maksadıyla İstanbul'a yerleşmişlerdir... Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde yüksek fiyatla mahsul satmağa imkân bulan, ... büyük kârlar temin eden tacirlerin, işlerini genişleterek İstanbul'a akın ettikleri gerçek bir olaydır ... Konya'da bazı firmaların işlerini genişlettikten sonra, İstanbul'a naklettikleri [görülüyor]. ... Son günlerde Ankaralı bir tüccar, Beyoğlu'nda maruf bir ayakkabı mağazasını satın almıştır. Kiğılı bir tüccar da Beyoğlu'nda maruf bir tuhafiye mağazasını satın alarak bu mağazaya 'Kiğılı' ismini koymuştur. Varlık Vergisi'nin tatbikinden sonra da Beyoğlu'nda ve Bahçekapı'da bu gibi mağazaların miktarı artmaktadır... Kasaba tüccarı ve zengin köylüyü eğlendirmek için çalgılı gazinolar çoğalmıştır. Bu gazinolarda ekse-

[17] Mediha Berkes, *Yurt ve Dünya*, I. Teşrin 1943.

riyetle Anadolu şarkıları söylenmekte, köylü kıyafetine girmiş kadın artistler Konya'nın kaşık havasını taklit ederek rumba ile karışık oyunlar oynamaktadırlar."[18]

Anadolu burjuvazisi, eski ve dokunulamaz mevkilere el atarak İstanbul burjuvazisini tedirgin ededursun, şehrin halk kesimlerinin manzarası bugünlerde çok farklıdır: "Fukara mahallelerine yeni gelenler[in] ... çoğu fakir köylülerdir... Geçen kış, yiyeceksiz kalmışlar, borca girmişler, bir kısmı öküzlerini, hatta tarlalarını... elden çıkarmaya mecbur olmuşlar...; evvela, erkekler şehire gelerek hamallık, amelelik gibi işler tuttuktan sonra ailelerinin bir kısmını köyden getirtip şehrin en fakir mahallerine, aylığı, dört beş liralık odacıklara yerleşiyorlar."[19] Öte yandan şehirde, 5.000 kimsesiz çocuğun sokaklarda dolaştığı sanılmaktadır. Bunlara, ufak tefek işler yaparak aile geçimine katkıda bulunmak isteyen çocuklar da eklenince, "üstü başı perişan, yalınayak bir çocuk kalabalığına şehrin her tarafında rastlanıyor ... Bir kısmı karamela, gazete... gibi küçük şeyler satıyorlar, hamallık ediyorlar. Bir kısmı dileniyor... Umûmîyetle ilk mektep çağındalar. İçlerinde beş yaşında olanlar bile var... Koltuklarının altında kocaman gazete tomarları ile ... tramvayların arkasına takılarak şehrin içinde uzak mesafelere kadar seyahat ediyorlar, ... sinemaların kapanma saatlerine kadar akşam gazeteleri satıyorlar... Eskiden görülmediği halde, şimdi bu çocuklar arasında satıcılık eden kız çocukları da var."[20]

Bu zenginlik ve sefalet ortamında, yine İstanbul defterdarının gözlemine göre, "muhtekirlere, türedilere karşı, her gün biraz daha yoksulluğun arttığını hissedenlerin diş gıcırtıları açıkça duyuluyordu."[21] İşte, savaş yıllarının İs-

---

[18] Hüseyin Avni, *Yurt ve Dünya*, Temmuz 1943.
[19] M. Berkes , *agm.*
[20] *Aynı kaynak.*
[21] *Varlık Vergisi Faciası*, s. 38.

tanbulunun ve Türkiyesinin "*insan manzaraları*" böyle bir ortamın içerisinde yer alıyordu.

4. Siyasi Kadrolar - Savaş Zenginleri İlişkileri

Şimdiye kadar çizdiğimiz tablo, savaş şartlarından doğan ekonomik güçlüklerin ve vurgun ortamının samimi ve dürüst bürokratları, halkın dertlerine karşı duyarlı yöneticileri umutsuzluğa sürükleyecek kadar vahim olduğunu gösteriyor. Şevket Süreyya, İaşe Müsteşarlığı'nda çalışırken bir sabah ticaret vekili Mümtaz Öktem'in şu sözleri söylediğini naklediyor: "Bu gece hiç uyumadım. Bu salonun içinde bir uçtan bir uca dolaştım durdum... Düşündüm ki, şu balkona çıkayım ve oradan kendimi sokağın taşları üzerine atayım. Yalnız üzerimize aldığımız şu yükten kurtulmak için değil! Millet dediğimiz, Ordu dediğimiz son varlıklarımıza karşı, şu ülkede ve hele bu asırda, bu kadar aciz ve çaresiz kaldığımız için!..."[22]

Dürüst siyasi ve yönetici kadrolar, bu ruh haline rağmen savaşın sonuna kadar belki akıntıya kürek çekerek, fakat ısrarla vurgun ortamına, karaborsaya, gayri meşrû kazançlara karşı mücadele verdiler. Ekonomik cephede yenilgiye uğradıkça, yukarıda değindiğimiz başka alanlarda radikal atılımlara teşebbüs ettiler. Kısacası, savaş yılları bütün elverişsiz şartlarına rağmen işine bağlı, fedakâr ve dürüst memur tipinin çok sayıda örnekleriyle doludur.

Ne var ki bürokrasinin ve yönetici kadroların bir kesimi de kaçınılmaz olarak kolay kazanca götüren yolu seçeceklerdi. Yukarıda kısaca ele aldığımız, CHP komisyonunun raporunda bu meseleye şöyle değiniliyordu:

"Bundan başka bir kısım memurlar hayat zorluğu karşısında ahlâki zaafa düşmüşlerdir. Bunlar yaşayacak kadar

---

[22] *İkinci Adam, II*, s. 204.

bir gelir temini kaygusuyla küçük suistimal yapmaktadır. Bazıları da vaziyeti fırsat bilerek büyük servetler yapmaya koyulmuşlardır."[23]

Ancak, daha da önemlisi, savaş güçlüklerinin bazı üst kademe siyasi kadrolarla, çeşitli sermaye grupları arasında 1920'lerde gözlenen türden, fakat yeni biçimler altında bağlar kurması veya mevcut, fakat gevşemiş bağları pekiştirmesi olmuştur. Yakup Kadri, bu yıllardan söz ederek, "zeytinyağı piyasasını inhisarı altına alan bakan mı istersiniz; karaborsacıları koruyan vali, umûm müdür vesaire mi istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size sırıttıklarını görebilirdiniz" diye yazıyor.[24] Bir maliye uzmanları komisyonunun gayri menkûller üzerindeki spekülatif kazançları % 50 oranında devlete intikal ettirme önerisi, Maliye Vekâleti'nce, "Meclisten geçmeyeceği gülümsenerek ifade olun[arak]" reddediliyordu.[25]

Çeşitli kademelerdeki siyaset ve yönetim kadrolarıyla sermaye çevreleri arasındaki sıkı ilişkilerin bir kesitine Varlık Vergisi uygulaması dolayısıyle eski İstanbul defterdarı Faik Ökte ışık tutuyor. Ökte'nin örneklerinin bir kesimi vergiyle ilgili kayırma taleplerini, bir bölümü vergi uygulamasını kendi çıkarları yönüne ve belli mükelleflerin aleyhine sürüklemek isteyen fırsatçıların çabalarını; fakat hemen hemen hepsi, sermaye çevreleri ile yönetici kadrolar arasında ne derece girift ilişkilerin mevcut olduğunu yansıtmaktadır.

Öyle sanıyoruz ki herhangi bir ek yorum yapmadan, mükelleflerin varlıklarını ve vergi borçlarını takdir eden komisyonlarda ve verginin tahsil ve icrasında ön planda yer almış bulunan Faik Ökte'nin anı ve izlenimlerini kendi ağzından nakletmek yeter kadar aydınlatıcı olacaktır. Sa-

---

[23] *Yurt ve Dünya*, Mart 1944.
Timur, *age*, ss. 239-240'tan naklen.
Ökte, *age*, s. 45.

dece şu kadarına işaret edelim ki eski defterdarın; görevlileri, aracıları ve mükellefleri adları ile zikrederek anlattığı olaylar, hukuki sonuçlar doğurmayacak nispeten hafif olaylardır. Daha ciddi ve vahim örnekleri Faik Ökte -bilseydi dahi- yayımlayamazdı.

– "[Varlık Vergisi Komisyonu üyelerinden] Bican, yalvararak Beyoğlu'nda büyük bir gayrimüslim bakkaliyenin vergisini indirtti. Sonradan kendisinin bu bakkaliyede ortak olduğunu söylediler."

– "Beyoğlu'nda terzi İzzet Ünver bir harp zengini olarak mütalaa ediliyordu... Ünver aynı zamanda [İstanbul valisi] Kırdar'ın terzisi idi. Kendisini Kırdar komisyonda müdafaa etti. Ben de destekledim. Vergisini on bin liraya indirebildik. İlandan sonra İzzet bana darıldı. Tabii bu kadarını çok buluyordu."

– "Kırdar'ın hanımının terzisi, şapkacısı, berberi dolayısile Bn. Kırdar'ın kocasından şefaat istediğini biliyorum. Bunlardan çoğu baremli idi. Kendilerine yalnız tahsil sırasında kolaylıklar gösterebildik; hepsi de vergilerini ödediler. Orta sınıfa alınmış olan terziyi baremlilere iade ettik... Talepler [Maliye Teftiş Kurulu başkanı Şevket] Adalan vasıtasıyle bana intikal etti."

– "Millî Reasürans[ın] ... müdürü Rebbanî, müzayedelere girmek, ağır vergilerle teklif edilenlerle temasa gelerek borçlarını yatırmak süretiyle Reasürans'a ehven bedelle gayet kıymetli gayri menkûller satın almak imkânını bulmuştur. Ayaspaşa'da satın aldığı apartmanlar, Haliç'teki değirmen buna misaldir. Bu değirmeni satın almaktan vazgeçmesi için U. Mağazalar, Vali Kırdar marifetiyle M. Reasürans üzerinde çeşitli tazyikler yapmış ise de Rebbanî bu tazyiklere baş eğmemiştir."

– "Necmettin Molla'ya emlâk grubundan fevkalâde bir vergi salınmakta idi. Verginin nizamî ölçülere indirilmesi için üç komisyondaki aza hemen hemen müttefikan

demarş yaptı. Şaşırmıştım. İstanbul'u tanımıyordum. Sonra baş başa kaldığımızda [Şevket] Adalan bana, [CHP İstanbul müfettişi Suat Hayri] Ürgüplü'nün kardeşinin Molla Bey'in damadı olduğunu söyledi. Kampanyayı kimin idare ettiğini öğrenmiştim. Sonradan, aynı zümreden sınıf arkadaşı Prens Halim'e Alemdağı'ndaki av çiftliği dolayısıyla tarh ettiğimiz verginin kaldırılmasında da Ürgüplü kampanyayı idare etmişti."

– "Varlık Vergisi'nin itiraz işlerine avukatların karışmasından içtinap ettik ... Mâamafih ... muvakkaten ... birkaç mükellefin işini deruhte eden avukatlar olmadı değil. Bu avukatların başında Münip Hayri Ürgüplü gelir. Münip Bey, kardeşinin nüfuzundan istifâde ederek Adalan'ın... tavassutu ile birkaç büyük mükellefin, bu arada Faraci'nin işlerini takip etti. Faraci Aşkale'ye gönderilmişti. Mallarını, hassaten depolardaki derilerini, münasip fiyatlarla satıp borcunu kapatmak işini Münip H. Ürgüplü üzerine aldı. Yani biz icraya gitmedik. Mallar uzun zaman bekledi. Bu arada mükellefin evinde icraya gidilmemesi için Ankara'dan bize telefonla emir tebliğ edildi."

– "Tarh sırasında Ayvalık malmüdürlüğünden vilâyete, defterdarlığa, kâh malmüdürünün, kâh Ayvalık noterinin imzasıyla uzun telgraflar yağmaya başladı. Sahifeler dolduran tellerin tek manası, '[zeytinyağı tüccarı] Sezai Ömer Madra'yı biz teklif edeceğiz. Siz bize bırakın'dan ibaretti. Hakikâtte Ayvalık'ta Sezai Ömer Ortakları Şirketi vardı. İstanbul'da mükellef yalnız Sezai Ömer'di. Bu iki firma birbirinden ayrı idi ve tuttuğumuz ölçülere göre bunların ayrı ayrı teklifleri icap ederdi. Şevket bu bahiste kalben benimle beraberdi. Madra'yı hariç bırakmanın müthiş dedikodulara meydan vereceğini biliyordu. O sıralarda zeytinyağı fiyatları birden yükselmişti. Halk bu işte, [Maliye vekili Fuat] Ağralı'ya dayanan Madra'ya mesuliyet atf ediyordu. Estimatörler de kendisini muhtekir diye ağır

bir vergi ile teklif etmişlerdi. Ne olur ne olmaz diye estimatörlerle daha evvel anlaşıp Adalan'la cephe yaptık; vergiden bir santim bile indirilmeyeceğini kendisine bildirdik. Adalan'ın Ağralı'ya işi olduğu gibi anlattığını tahmin ederim. Davayı kazandık diye seviniyordum. Vukuat başka tecelliler gösterdi. Valinin odasında idik; gece saat 22 sularında idi... Şehirlerarası telefon çaldı; başvekil Saraçoğlu Kırdar'la birkaç kelime konuş[tu]; ... sonra, 'telefonu maliye vekiline veriyorum. Seninle görüşecek'. dedi. Ağralı, validen, Madra'ya Ayvalık'taki şirketten de vergi konulduğunu, bizim nihayet 70.000 lirayı aşmamamızı rica etti... Vali mükâlemeyi bize intikal ettirince, bir isyandır koptu. Bütün bu feverâna rağmen vergi 70.000 liraya indirildi."

– "[Fuat Ağralı'nın müsteşarı Zeki] Siderman, Salim Osman Seynur'un mektep arkadaşı ve yakın dostu idi. Son senelerde büyük servetler iktisap ettiği mülahazasiyle Seynur'a 300 bin lira Varlık Vergisi tarh edilmişti. Siderman, Seynur'un vergisi üzerinde tetkikat yapılması için Ağralı'yı çok zorladı, ve nihayet ona istediğini yaptırdı. Ben Siderman'a karşı cephe aldım... Ağralı bütün sözlerime hak vermekle beraber, Siderman'a 'Hayır!' diyemedi."

– "Adana ve havalisinde... Nuh Naci ve benzeri fabrikatörlerden milyonun üstünde vergiler isteniyordu. Mahalli mebuslar mükellefleri himâye etti. Hilmi Uran mahallinde, tetkikat yaparak bu mükelleflerin her birinden ne kadar vergi alınması lâzım geldiği hakkında hükümete bir liste verdi. 'Hilmi Uran listesi' adı verilen bu listeyi ... Varidat Umûm Müdürü ... Ferit Melen tanımak istemedi. Mükelleflerden bir kısmından yeniden tahsilat yapıldı. Bunu mebusların yeni tazyikleri takip etti. İş yine gevşedi."

– "Hasan Rıza Temelli, Kırdar'a gelip giderdi. İdrofil pamuk fabrikası sahipleri vergilerini ödeyemiyorlardı. Alâkadarların sıkıştırılması için Temelli iki defa bana gel-

di. Nihayet arkadaşlarım dediği grup fabrikayı satın aldı. Temelli'nin bu gruba dahil olduğunu o zaman söylediler. Temelli aynı durumu bilâhare küçük bir gemiyi satın almak için tekrarladı. [Fakat bu sefer başaramadı.]"

– "Kürkçü Beyko... 50.000 liradan fazla bir vergi ile teklif edilmişti. Daha ilk günlerde Saraçoğlu'nun kayınpederi Zahit Bey, ortağı olduğunu söyleyerek Beyko'yu himayeye başladı. Valiyi, Adalan'ı, beni ayrı ayrı sıkıştırıp mühlet koparıyordu ... O zaman tanıyanlar, Zahit'in kürkçülük yapmasının bahis mevzuu olmadığını, ortaklığının varlık vergisinden sonra başlamış olabileceğini söylediler... Tanıyanlar, Saraçoğlu'nun kayınpederini sevmediğini anlatmışlardı."[26]

Bütün bu örnekler, siyasetçi-bürokrat-burjuvazi ilişkilerinin, savaş yıllarında ve Varlık Vergisi uygulaması dolayısıyla aldığı biçimleri aydınlatmanın ötesinde, belli sermaye çevrelerinin yerine geçmek isteyen grupların ve bürokrat kökenli fırsatçıların, olağanüstü verginin yarattığı ortamı nasıl kullanmaya teşebbüs ettiklerini göstermesi bakımından da ilgi çekicidir.

B. İKTİSADİ DÜŞÜNCELER VE TARTIŞMALAR

1. Savaş Ekonomisi ve Devletçilikle İlgili Resmi Görüşler

1940-1945 döneminde nazari, genel nitelikte devletçilik ve sistem tartışmalarına pek az tesadüf edilmektedir. Tartışmaların hemen hemen tümü, günün zorlamaları altında, pratik iktisat politikası sorunlarına yönelmiştir. Buna rağmen, savaşın ilk yıllarında, ülkeyi zor günlerden geçireceği umulan bir savaş ekonomisinin ana özelliklerini formüle etme yönünde bazı çabalar olmuştur.

---

[26] Ökte, *age*, ss. 96-98, 113, 130, 134, 162, 175-176, 186.

Bir savaş ekonomisi niçin zorunluydu ve bunun ana özellikleri nelerdir? Bu meselenin resmi belgelerde ve siyaset adamlarını ifadelerinde şöyle ele alındığını görüyoruz: Savaş, "hükümetin iktisadî mesaiyi tanzim ... ve spekülasyonu men bakımından istihsâlden istihlâke kadar bütün iktisadî manzûmede müdahale ve nazımlık rolünü normal zamanlardan çok geniş ve çok hassas bir şekilde tatbikini" zarûri kılmaktadır.[27] Zira, "birçok istihsâl unsurları ... istihsâl sahasından çekilmişler, ... müstehlik mevkie geçmişlerdir ... Bu hadise memlekette istihsâl ve istihlâk muvazenesinde tesirlerini göstermiştir."[28] Bu yüzden, "müşkülâtın yenilemez bir şekli almaması için ... harp ekonomisinin icaplarına uyularak, istihlâke kadar bilumum iktisadi faaliyetlerde sistemli, programlı ve hareketli devlet müdahalesine lüzum" vardır.[29] 1941'in başında, Refik Saydam, bu politikaların güç ve alışılmamış bir yol olduğunu ifade ediyor: "Sıkı nizamlı bir iktisadi sistemin ilk kademelerinde bulunuyoruz. Henüz ne müstahsilin, ne müstehlikin, ne tüccarın ve ne de alıcının alışmadığı bir devredeyiz ... Burada, ... asgari ihtiyaç göz önünde tutulacaktır. Yani lüks malzeme denilen... eşyaya hiçbir kıymet ve mevcudiyet vermeyeceğiz."[30]

Böylesine olağanüstü bir iktisat politikası dönemi, tabiatıyla, özel teşebbüs-devlet ilişkilerinin nasıl düzenleneceği sorununu yeniden ortaya koyacaktır. Dönem başında, bu sorun, "özel teşebbüsün hayat alanının ilke olarak daraltılmayacağı; ancak, özellikle tüccarın, savaş şartlarının gerektirdiği sorumluluğu göstermesi gerektiği" biçiminde çözülmek istenmiştir. 1940 yılının son günlerinde, CHP

---

[27] Milli Korunma Kanununun Muvakkat Encümen Mazbatasından.

[28] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 19.12.1941, ticaret vekili M. Ökmen'in konuşmasından.

[29] *Aynı kaynak*, Fuat Sirmen'in konuşmasından.

[30] Kuruç, *age*, s. 69.

müstakil grubu adına konuşan Fuat Sirmen diyor ki: "Ne... tüccarı tabiî kârından mahrum kılmalı ve ... faaliyet kolundan uzaklaştırmaya sevk etmeli veyahut gayri meşrû yollara sapmağa icbâr eylemeli ve ne de tüccara lâyık olduğundan ... fazla kâr temin" etmelidir.[31] 1940 yılının Ocak ayında, bir başka milletvekilinin sözleriyle: "İktisadî ve ticarî işler serbest bırakılırsa inkişâf eder. Anormal zamanlarda bu işler bizzarûre ... tahdit edilirse ... memleketimizin iktisâdiyâtı ve ticareti az çok müteessir olur. Bundan dolayıdır ki ... hükümet bu [tedbirleri] ... büyük bir itina ... ile tatbik buyurmalıdır ... Normal vaziyet avdet ettiği zaman [özel] teşebbüslerimizin mevcudiyetine halel gelmiş olduğu görülmemeli ve ticaret âleminin maneviyatı kırılmış olmamalıdır."[32] Başvekil Refik Saydam, aynı gün yaptığı konuşmada esas olarak benzer görüşte olduklarını ifade ediyor: "[İktisadî tedbirlere] hâkim olacak zihniyet ... vatandaşın mümkün olduğu kadar normal hayatını örselemeyecek şekilde olmasına ... ve ... iş sahibi vatandaşların normal sâylerini ve kazançlarını mümkün mertebe tahdit etmeyecek şekilde olmasına ... gayret [etmektir] ... Kâbil olduğu kadar ... iş muhitinin fikrini sormak ... bizim için kolaylık arz edecektir ... İktisadî hayatımızda tezelzül [olmamasına] ... çalışacağız."[33] Ancak, öte yandan, tüccara sorumlulukları da hatırlatılmaktadır: "Tacir, ihracatta olduğu kadar ithalatta da... hükümetin takip ettiği siyasetin sadık ve samimi mümessili olmağa, bu siyasetin, sırasında, feragat göstermeği, feda etmeği de bilen dürüst bir tatbikatçısı olarak çalışmağa mecburdur."[34]

Görülüyor ki savaş ekonomisi şartlarına, Türkiye'de, darlık dönemlerinde rolü ön plana çıkacak olan ticaret

---

[31] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 25.12.1940.

[32] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 18.1.1940, Berç Türker'in konuşması.

[33] *Aynı kaynak*, R. Saydam'ın konuşması.

[34] 1940 Ağustosunda ticaret vekilinin İzmir Fuarını açış nutkundan, Kuruç, *age*, s. 66.

sermayesine karşı oldukça toleranslı bir hava içinde girilmiştir. Bunda, 1937'den itibaren devletçi politikalarda gözlenen gevşemenin etkilerini sezmemek mümkün değildir. Ancak, her şeye rağmen, daha başlangıçta, tüccarın milli çıkarları bilerek çiğnemesi halinde bu toleranslı tavrın değişeceği de ima edilmiştir. Hatta, 1940 Ağustos'unda, ticaret vekili N. Topçuoğlu daha da ileri gitmiş, "dış ticaretin devletleştirilmesi" ile ilgili bir soruya verdiği cevapta, bu türden sistem sorunlarının, esas olarak savaş sonunda meydana gelecek uluslararası dengeye göre çözüleceği anlamına gelen ilgi çekici bir yorum yapmıştır: "Tacirin cemiyet içinde ve iktisadi hayatta bir fonksiyonu olduğuna kâni bulunmaktayız. Harp sonunun getireceği iktisadi şekli vuzuhla görmeğe imkân olmadığından bu zümrenin lüzûmsuzluğunu bugünden kestirmek mümkün değildir. Yalnız zamanın şartları içinde münhasıran şahsi ve ferdi kazanç hırsına dayanan bir ticaret sistemine cevaz vermeyeceğiz... Devletler arasındaki bugünkü ticaret anlaşmalarının bünyesi ihracat ve ithalat ticaretinin en ehemmiyetlilerini devletleştirmeye çok müsaittir."[35]

Bir savaş ekonomisinin genel çerçevesi üzerindeki yorum ve tespitler dışında, sistem tartışmaları ve özellikle "devletçilik" kavramı bu yıllarda siyasi literatürden silinmiş gibidir. Saraçoğlu hükümetinin programı "devletçilik" alternatifine hiç değinmeden liberalizmi, uluslararası ekonomik ilişkileri ihtisaslaşma ilkesine göre düzenleme önerileri getirdiğinden dolayı eleştiriyor: "Liberal iktisat ilmi ... her memlekete, o memlekette en bol ve en kolay yetişen mahsulleri yetiştirmek ve bunları diğer memleketlerde en bol ve en kolay yetişen mahsûllerle mübâdele etmek tavsiyesindedir... [Halbuki] bir de hayat bilgisi vardır ki onun... tavsiyesi şudur: 'Bir memleket umûmi ve geniş ihtiyaçları-

[35] *Aynı kaynak*, s. 65.

nı bizzat... istihsal edemiyorsa, o memleket... yabancı iradelerin tesirinde kalabilir.' Onun için biz... umûmi ve geniş, ihtiyaçlarımızı bizzat... yetiştirmek için... çalışmak kararındayız." Buna karşılık, aynı programda, "devletçilik" kavramına şu renksiz ifadelerle değinilmektedir: "İktisadi... sahalarda devletçilik, fertçilik ve kooperatifçiliğe bırakılan sahalar o kadar geniştir ki bunlar arasında bir menfaat çarpışması asla olmayacak ve... olmaması için de daima dikkatli ve hesaplı yürüyeceğiz."[36]

Görülüyor ki savaş ekonomisinin zorunlu kontrolleri, Türkiye ekonomisinin normal şartlarda, savaş sonunda izleyeceği ana yolla ilgili bir sorun olan "devletçilik" sorunundan ayrılmış ve bunun tartışılması âdeta ertelenmiştir. Bu bakımdan ilgi çekici bir gelişme, 1943 yılında toplanan CHP 6. Büyük Kurultayında, Parti programının değiştirilmesi; programdaki iktisadı hükümlerin tamamen çıkarılması ve devletçilik ilkesine tamamen ılımlı bir içerik verilmesidir. Bu Kurultayda kabul edilen devletçilik maddesi şöyledir:

"Az zaman içinde Türk milletini ileri medeniyet seviyesinde, kudretli ve geçim şartları yükselmiş bir dereceye eriştirmek ve Türk vatanını her bakımdan mamûl bir hale getirmek Partinin esas vazifelerindendir. Parti bunun için vatanda fertlerin ve hükmi şahısların bütün vasıta ve çalışmalarından ve devletin bütün kuvvetlerinden aynı zamanda istifâde etmeği lüzûmlu görür. Partimizin devletçiliği bu ihtiyaçtan doğmuştur. Parti, şahısların hiç veya kafi derecede yapamadığı işleri devlet eli ile veya sermâyesi ile yapmağa çalışır. Devletin hususi teşebbüsleri teşvik ve bunları tanzim ve murâkabe etmesi tabiidir. Devletçiliğimiz millet menfaatinin zarûri kılmadığı hiçbir şekilde hususi menfaatlerle mücadele etmez. Devletin hangi işleri

[36] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 5.7.1942.

kendisinin yapacağının takdiri yukarıdaki esaslara göre milletin yüksek menfaatlerinin icabına bağlıdır."[37]

Görülüyor ki devletçiliğin sınırı, 1943 programında "yukarıdaki esaslara göre milletin yüksek menfaatleri" ile çizilmektedir; ancak, "yukarıdaki esaslar" artık bir hayli sınırlı bir "milli menfaat" yorumu getirmekte; 1935 programının ileri müdahaleci devletçilik anlayışı kaldırılmış olmaktadır. Bu gelişme, devletçilik sorununu savaş sonunda, "harp sonunun getireceği iktisadi şekil" vuzuh kazanınca çözmek üzere ertelemekten daha farklı bir tavrı yansıtmakta; 1937'de başlayan devletçilikten gerileme sürecinin 1943 Kurultayını da etki altına alacak biçimde savaş yıllarında da süregeldiğini göstermektedir. Savaş ekonomisinin kontrolleri ve müdahaleleri arkasında bu gelişme, arka planda kalmış olsa bile yine de önem taşımaktadır.

2. Vurgun Ortamına İlişkin Resmi Görüşler

Refik Saydam hükümetinin, sorumluluğunun bilincinde olmak şartıyla savaş ekonomisi içinde tüccara geniş bir hareket alanı verme yönündeki toleranslı tavrı, Millî Koruma Kanununun ilk uygulamaları ile birlikte, karaborsa ve vurgun ortamının hiçbir sorumluluk ve sınır taşımayan bir biçimde gelişmeye başlaması ile birlikte yavaş yavaş silinmeye başladı.

Bu hususta ilk uyarıyı, 1940 yılı sonuna doğru başvekil Saydam yapmıştı: "Tüccara müşkülât göstererek bunları ... ticaret âleminden çekmek veya serbest bırakmak... ihtikâra meydan vermek istemiyoruz ... Tüccarı millet hayatında lâzım bir unsur telakki ediyoruz. Bu unsurun normal yaşamasını kendisi eğer takdir ... ve temin ederse devletten

---

[37] *CHP Program ve Nizamname*, Ankara, 1943, 1943 Kurultayının zabıtları yayımlanmamıştır.

kendisine yardım gelir ... Fakat tüccar bunu böyle telakki etmezse, tamamen içimizden çıkması lâzım gelen bir unsur olduğuna kanaat getirerek ... hareket etmek kararındayız."[38]

Burada, henüz tüccarın davranışlarıyla ilgili bir teşhis yoktur; sadece ciddi bir uyarı vardır. Bir yıl kadar sonra, bir mebusun Meclis kürsüsünden, "millet saadetini tüccara karşı gösterilecek şiddette" arayan ifadesinin arkasında ise, bu arada geçen acı tecrübe yatmaktadır: "Ticaret, ... kazanç meşrudur; fakat öyle bir devre... geçiyoruz ki millet nâmına bunlardan fedakârlık etmek, vatanperverlik düstûrunun bu meşruiyetin fevkinde yer tutması lâzım gelir... Bu millî mücadele zamanında ... mallarımızın % 40'mı hükümet emrine tahsis etmiş bir milletin evlatlarıyız ... Merhamet etmeden gösterilecek şiddette milletin saadeti mündemiçtir."[39]

Bu arada nelerin cereyan ettiğini biliyoruz; bu gelişmelerin izlerini, daima temkinli bir üslubu tercih eden hükümet yetkililerinin konuşmalarında da tespit edebiliyoruz: "Bu arada ithalat tacirlerinden şikâyetim olduğunu söylemeden bu bahsi kapatmayacağını... Vazifelerinin yalnız kendi menfaatlerine inhisar etmediğini, onun fevkinde umumi menfaatin hâkim olduğunu anlatmağa çalışacağını; olmadığı takdirde ... ithalâtı yalnız devlete inhisar ettirmek teşebbüsüne geçeceğim."[40] "İhtikâra ait hususta huzurunuzda samimiyetle arz ve ifade ederim ki, biz, tamamen muvaffak olmuş değiliz. Memlekette ihtikâr yok değildir."[41] "Hükümetin, aldığı tedbirlere rağmen, bizim aziz yurdumuzda da ihtikâr yapan ve bunda ısrar etmek isteyen bir zümre vardır."[42]

---

[38] *TBMM Zabıt Ceridеleri*, 25.12.1940.

[39] *TBMM Zabıt Ceridеleri*, 30.1.1942. Refik İnce'nin konuşması.

[40] Saydam, Ocak 1941, (Kuruç, *age*, s. 69.)

[41] Mayıs 1941, M. Ökmen *(Aynı kaynak*, s. 70).

[42] Ağustos 1941, M. Ökmen *(Aynı kaynak*, s. 70).

Bir süre sonra, karaborsa, ihtikâr şikâyetleri âdeta kanıksanacak derecede arttı. İthamlar, ticaret çevrelerini aşarak idare mekanizmasına ve en yüksek sorumluluk mevkilerine yöneldi. Bakanlara kadar yönelen, ancak üstü kapalı tutulan ihtikâr, istifçilik, rüşvet ithamları yapılmaktadır. Bir mebus, "[kanunların] tatbikiyle meşgûl olacak ellerin temiz ve sağlam eller" olmasını istiyor ve "ne kadar haksızlık oluyor, irtişa nerelere kadar gidiyor, bunu burada söyleyemem" diyor.[43] Bir diğeri, mebusların, hatta vekillerin ellerinde on, yirmi sandık şeker istif edenler bulunduğunu ileri sürüyor.[44] Hükümet çevreleri ise, giderek artan bir çaresizlik ve kötümserlik havasına sürüklenmekte; eleştirilere karşı sinirli ve huzursuz bir ruh halini yansıtan tepkiler göstermektedirler.

Cumhurbaşkanı İnönü, her vesileyle "ihtikâr belâsı"na değinmektedir: "Vatandaşları en çok kızdıran şey, ticarette insafsızların fiyat murâkabesine karşı meydan okumalarıdır. Hükümet bu gibilerle yorulmaz bir şekilde uğraşmakta devam edecektir. Amansız tedbirler gerekli olursa bunda da tereddüt etmeyecektir."[45] "Son senelerimizin başlıca kaygısı, memleket içinde beslenmenin güçlüğü, ve ihtikâr belâsının zararları olmuştur."[46] Ancak, İnönü'nün bu konuda siyaset edebiyatımıza bir belâgat örneği olarak da geçebilecek olan şu sözleri, savaş ekonomisi ortamının genel havasını en iyi biçimde yansıtan bir belgedir: "Acı ile hatırlamalıyız ki, milletin iaşe işlerini tanzim etmek yolunda Cumhuriyet hükümetlerinin sarf ettikleri gayretlere, iki seneden beri, cemiyetimiz tarafından hiç yardım edilmemiştir. İşte bugün hallolunacak ilk mesele, umumi itimat havasının iade edilmesidir. Bulanık zamanı bir daha ele

---

[43] *TBMM Zabıt Cerideleri*, 19.12.1941, M. M. Kansu'nun konuşması.
[44] *TBMM Zabıt Cerideleri*, 30.1.1942, K. N. Duru'nun konuşması.
[45] Kuruç, *age*, s. 82.
[46] *Aynı kaynak*, s. 83.

geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmağa yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için fırsat bilen ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir sûrette kundak koymaya çalışmaktadırlar. Üç beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikâr olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır ... Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız."[47]

3. İktisadi Önlem ve Politikaların Savunulması

Somut iktisadi önlemlerin bir kısmına yukarıda değindik; bazılarını ilgili mevzuatı incelerken ele alacağız. Yetkililerin bu tedbirlerle ilgili görüşleri, çoğu kere bizatihi tedbirin kendisinde mündemiçtir. Yapılan resmi açıklamalar da problemlerin anlaşılmasına önemli bir katkı getirmemektedir. Bir örnek verecek olursak, 1940 Ağustos'unda ticaret vekilinin dış ticaret ve fiyat kontrolleriyle ilgili sözlerini nakledelim: "İthalât ve ihracatı teşkilâtlandırarak, millî iktisadî menfaat bakımından sıkı bir murâkabeye tabi tutarken dahildeki müstahsil ve müstehliki spekülatörlerin insafına müftekar bir halde bırakmayacağımız aşikârdı... Dış ticaretimizin mühim maddelerini ... birliklere bağlamak sûretiyle teşkilâtlandırdık... İthalât emtiasında, yabancı memleketlerde fiyatların artmış olmasını, derhal memleketimizdeki fiyatların da artırılması için muhik bir sebep olarak kabul edemeyiz. Ancak daha yüksek fiyatla fiilen ithal edilmiş olan mal yeni fiyat üzerinden satılabilir ... Dahilî mahsûl ve mamûllerimizde de keza, fiyatların yükseltilme-

[47] 1942 Kasımında Meclis açık nutkundan. *Aynı kaynak*, s. 74.

sini ancak maliyet fiyatının yükselmesi meşru kılabilir."[48] Hükümetin fiyat tespitinde temel ilkesi olarak *maliyetleri* temel alan bu açıklamanın yanı sıra, ihraç piyasalarında oluşan yüksek fiyatlardan kimin yararlanacağı konusuna da değinilmiştir: "İhraç maddelerimizin harice satışından tevellüt eden fiyat farklarını mümkün olduğu kadar müstahsile aksettirmeğe çalışıyoruz."[49]

İncelediğimiz dönemin en önemli iktisat politikası kararlarından biri olan "% 25 kararı"nın ve kararı izleyen sürede elde edilen sonuçların aydınlatıcı bir tahlilini başvekil Saraçoğlu yapmaktadır. Bu konuşmadan bazı bölümleri naklediyoruz:

"Harbin ikinci ve üçüncü yıllarında ... artmaya başlayan fiyatlarla ve bu yüzden ayaklanan ihtikârla mücadele etmek vazifesini duyan Refik Saydam hükümeti, ... fiyatlarla, muhtekirlerle mücadeleye başladı. Alınan mücadele kararları yenilerini davet etti. Yeni kararlar da daha sıkı, daha sert kararları zarurî kıldı ve böylece, karardan karara geçilerek, memleket dahilinde birçok mallara el konulmaya kadar gidildi. Bu kararlar ... matlub neticeyi vermedi ... Memleket dahilinde resmi fiyatlarla bazı malları bulmak imkânsız bir hale geldi, ... koskoca bir kara pazar yerleşti."

"Çok geçmeden hüküm vermeğe başladık. Bu hükme göre, bu kararlar alınmasaydı daha iyi olacaktı ... Pamuk, yün ve yapağı hakkında kararlar almakta gecikmedik. Bu mahsûllerin tek alıcısı hükümet olduğu için kararlarımızı yürüteceğimize emin olduk. Kezalik, pancarın tek alıcısı ve şekerin tek satıcısı olduğumuz için, bunlar hakkında fiyat kararları almakta ve bunları tatbike geçmekte gecikmedik. Resmî ve husûsî fabrikaları birleştiren yünlü ve

[48] *Aynı kaynak*, ss. 65-66.
[49] *Aynı kaynak*, s. 70.

pamuklu kumaşlar hakkındaki kararları muhafaza etmekle kalmadık, bunların arasına deri fabrikalarımızı da ilave ettik. Irkımızın başlıca gıdası olmak itibariyle, memleketimizin en büyük meselesini teşkil eden hububat hakkında, yüzde yirmi beş kararını aldık ve bu kararı alırken alacağımız yüzde yirmi beşlerle ordumuzun ve büyük şehirlerimizin iaşesini emniyet altına [alacak kadar] ... kuvvetli olacağımız kanaati hâkimdi..."

"[Ne var ki] binbir çeşit yollarla yapılan alışverişlerde, muhtekirler ve vurguncular tarafından yaratılan yüksek fiyatların da önüne geçemedik. Böylece, fiyat kararlarımızın yükünü daha ziyâde çiftçiye yüklemeye devam ettik... Bu yüzde yirmi beşler, elimize her çeşit manevrayı yapmaya müsait bir miktar vermemiştir. Bu yüzden ve belediyelerin ölçüsüz ve hesapsız talepleri yüzünden buğday fiyatları almış yürümüştür. Filvaki elimizdeki miktarla piyasaya müdahale etmiş olsaydık, fiyatlarda geçici bir salah yaratabilecektik. Fakat biz bunu yapmadık. Ve elimizdeki hububatı daha kara gün için saklamayı tercih ettik."[50]

Saraçoğlu'nun, Saydam hükümetinin politikalarından ayrılmaya iten etkenleri, ancak yeni tedbirlerin de nasıl çaresiz kaldığı hususundaki açıklamaları, şüphesiz ki öğreticidir. Şu kadarına işaret edelim ki bu dönemde alternatif politikalarla ilgili tartışmalar hemen hemen tamamen hükümet çevrelerine inhisar etmiş; savaş yıllarının ve tek parti döneminin baskılı havası içerisinde, hükümet politikaları üzerinde kamuoyunda eleştiri ve tartışmalar oluşmamış; Meclis çalışmaları da bu bakımdan anlamlı katkılar getirmekten çok uzak kalmıştır. Örneğin, 1942 Ocak'ında Meclis'te, kadınların süslenmelerinin, ipek çorap giymelerinin yasaklanması önerilmekte; iktisadi dertlerimizin israftan, özellikle kadınların israfından doğduğu hususu

[50] *Aynı kaynak*, s. 74-76.

üzerinde uzun uzun tartışmalar yapılmakta; baloların yasaklanması, herkesin tek tip bir elbise giymesi için anlamsız ve sonuçsuz öneriler yapmaktadır.[51]

C. İKTİSADİ MEVZUAT

1. Üç Ana Kanun

Savaş yıllarında, önceki dönemlerden devralınan müdahaleci kanunların tümü hükümet tarafından kullanılmıştır; ancak bu yılların özel ihtiyaçlarına cevap vermek amacı güden ek yasama gereksinimi de duyulmuştur.

Bu dönemde iktisat politikasının dayandığı en önemli hukuki metin, şüphesiz Millî Korunma Kanunu ve ona dayanılarak çıkarılan kararnamelerdir. Çeşitli değişikliklere uğramış bulunan Millî Korunma Kanunu'nun uygulanmasını, özellikle kararnameler yoluyla adım adım izlemek, savaş yıllarının iktisat politikalarının oldukça ayrıntılı bir tablosunu çizebilecektir.

Ancak, böyle bir tablo, savaş ekonomisinin doğurduğu yüklerin paylaşılmasında, özellikle varlıklı sınıfların üstleneceği payları belirleyen iki önemli ve olağanüstü vergi kanununu incelemedikçe eksik kalırdı. Bu iki kanun, Varlık Vergisi Kanunu ve Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'dur.

1940-1945 yıllarının temel iktisadi kanunları bunlardan ibarettir. Bunları, genişçe bir yer ayırarak aşağıda inceleyeceğiz. Ele alacağımız birkaç metin daha vardır: Ticaret Ofisi'ni kuran kararname; sınai ürünlerin fiyat ve maliyetlerinin kontrolünü hedefleyen bir nizamname ve barut ve patlayıcı maddeler inhisarı ile ilgili 4374 sayılı kanun gibi. Ancak bunlar, yukarıda sözü geçen Millî Korunma Kanunu'nun uzantıları veya tali önem taşıyan metinlerdir. Dö-

[51] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 30.1.1942.

nemin ana iktisat politikası metinleri yukarıda sözü edilen üç temel kanundur.

2. Milli Korunma Kanunu

1940-1945 döneminin en önemli iktisadi kanunu, şüphesiz ki Millî Korunma Kanunu'dur. Bu kanuna dayanılarak çıkarılan kararnâmeler savaş yılları iktisat politikasının ana unsurlarını oluşturmuştur. Ayrıca, Millî Korunma Kanunu, zaman zaman müdahaleci iktisat politikaları izlemek isteyen hükümetlere savaş halleri dışında da çeşitli imkânlar sağlayabilecek olan bir belge olduğu için ayrıca önem taşımaktadır.

Millî Korunma Kanunu ile ilgili birkaç aşamalı ön hazırlıklar içerisinde eski Kadrocuların bazılarının da yer aldığı anlaşılıyor. Nihai metin, Peker'in başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanmış[52] ve 18.1.1940 tarihinde, 3780 sayı ile kanunlaşmıştır.

Millî Korunma Kanunu, Bakanlar Kurulu'na ekonominin bütününü düzenleme imkânı sağlayan çok geniş yetki ve görevler veren ve bu yetkilerin, esas olarak kararnâmelerle icrasını öngören bir kanundur. Bakanlar Kurulu kanunu uygulamaya başlayınca durum ilan ve TBMM'ye arz edilir. Bakanlar Kurulu'na verilen görev ve yetkiler ancak olağanüstü hallerde, yani, a) seferberlik, b) devletin bir harbe girmesi ihtimali, c) Türkiye'yi de ilgilendiren yabancı devletler arasında savaş hallerinde söz konusudur.

Kanunun Balkanlar Kurulu'na tanıdığı müdahale imkânları çok geniştir. Öyle ki kanun tasarısının Anayasaya uygun olup olmadığı hususunun Muvakkat Encümence incelenmesine gerek duyulmuş ve bu encümen, kanunun "Hukuku Esasiye düstürlarımıza. tamamen mutâbık bu-

[52] *İkinci Adam (II)*, ss. 75, 211-225.

lunduğu"nu tespit etmiştir. Kanunun gerekçesinde savaşın iktisadi zorlamaları belirtilmekte ve olayların, her seferinde ayrı kanunlarla tedbir alınmasına imkân verilmeyecek kadar hızla gelişmesi ihtimali bulunduğu için, hükümet "meclisten ahvâlin istediği selâhiyetlerin verilmesini rica etmektedir".

Kanuna göre hükümet sanayi ve maden kuruluşlarının neleri, ne miktarda üreteceğini tayin ve bu hedeflerin gerçekleşmesi için işletmelerde zorunlu değişiklik ve genişletmeleri yaptırmaya ve bunları kontrol etmeye, üretim programları empoze etmeye yetkilidir. Hükümetin öngördüğü tedbirleri uygulamayan, istenen türden imalatta bulunmayan veya belirlenen üretim hacmine ulaşamayan kurumlara devlet el koyarak bunları bizzat işletebilir. Ancak devletin işlettiği süre boyunca kurum sahibine münasip bir tazminat ödenir. Devletin geçici elkoymasına imkân veren ikinci bir yol, maden ocakları için söz konusu olabilmektedir. Özel kişilerin elindeki madenlerden azami cevher alabilmek için devlet bunları birleştirerek bizzat işletebilir. Ancak devletin işlettiği süre boyunca madenciye uygun bir tazminat verilir. Nakil vasıtalarının, azami nakil ücretlerini de tespit ederek nerelerde çalıştırılabileceğini tayin etme yetkisi, kanunla yine hükümete verilmiştir. Benzer kontrol ve müdahale yetkilerinden tarım kesimi de âzâde kalmamıştır. Gerekli görülen bölgelerde hangi ürünlerin ekilebileceğini hükümet saptayabileceği gibi, ekilmeyen beş yüz hektardan fazla araziyi bir bedel ödemek şartıyla bizzat işletebilir. Görülüyor ki Millî Korunma Kanunu ile sanayici, madenci, nakliyatçı, hatta çiftçi aleyhinde emredici planlamaya ulaşan birçok müdâhale imkânı tanınmakta; üretimin türü, miktarı, yeri tespit edilebilmekte ve belirli şartlarda geçici devletleştirmeye de cevaz verilmektedir. Ancak, bu halde "münâsip tazminat"ın ödenmesi şart konulmuştur.

Doğrudan doğruya üretimin üzerine konan bu kontrollerin yanı sıra iç ve dış ticaret sıkı sınırlamalara tabi tutulmuş; ayrıca fiyat kontrol ve tespiti için birçok tedbir alınmıştır. Devlet birçok halde bizzat ithalat yapabilmektedir.

Ticaret erbabı stok yaparak halkın ve milli savunmanın ihtiyaçlarını tazyik altına alırsa, devlet ilgili mallara değerini ödemek suretiyle el koyar ve kâr almaksızın ihtiyacı olan kurumlara dağıtır. Belirli malların ne miktarlarda tüketileceği hükümetçe tespit edilebilmekte ve böylece savaş yıllarının vesika uygulamasının kanuni dayanağı ortaya konmuş olmaktadır. Gerekli görülen malların azami fiyatları, cins ve vasıfları tespit edilebilmekte ve 100 kuruşu aşan alımlarda müşteri talep ederse fatura vermek zorunlu kılınmaktadır. Haklı bir sebep olmaksızın fiyatların yükseltilmesi veya yapay olarak yükselmesine sebep olabilecek her türlü hareketin yapılması (malın satışa çıkarılmaması, muvazaa ile satılması, makbul sebep olmadığı halde gümrükten çekilmemesi, lüzûmundan fazla mal satın alınması, üretici veya tüketici aleyhine fiyat birliği veya anlaşmalar yapmak) yasaktır. Dış ticarette de kontroller konmuştur: İthal mallarının azami, ihraç mallarının asgari fiyatları, hangi malların ne miktarda ithal edileceği hükümetçe tespit edilebilir.

Görülüyor ki "teşebbüs serbestisi"ni kısacak, hatta tamamen kaldıracak nitelikte hükümler vardır. Gerçi bunların bir kısmı belli gruplar aleyhine müdahale imkânları getirirken başka grupların himayesini hedef almaktadır. Bazıları, (ithalatın miktarını tespit eden hüküm gibi) yenilik getirmemektedir. Ancak, her şeye rağmen, Millî Korunma Kanunu'nun (MKK) yukarıda zikredilen hükümleri ile hükümete verilen yetkiler sonuna kadar kullanıldığında, ekonomik yapının temelinden sarsılması dahi söz konusu olabilir. Madenciliği, sanayii, ithalatı, kanunu uygun

biçimde yorumlayarak geniş çapta devletleştirmek; ulaştırma ve ticaret üzerine çok sıkı sınırlamalar koymak imkân dahilindedir. Yani şimdiye kadar incelediğimiz kadarı ile MKK'yi, özel teşebbüsü belli ölçüde tasfiye eden bir biçimde uygulamak mümkündür.

Ancak kanun bu unsurlardan ibaret değildir. MKK'nin bir de özel teşebbüsü teşvik eden, savaş ekonomisinin güç şartları içinde ona da cömert bir pay ayıran yönleri de vardır. Kanun bu yönü ile devlete, özel teşebbüsün faaliyetini ve kazanmasını kolaylaştırıcı görevler de yüklemektedir:

Terk edilmiş, âtıl veya tamamlanmamış durumdaki sanayi ve maden işletmelerini devlet "muayyen bir taviz" mukabilinde sahiplerince işletilebilecek hale getirebilir. Yine devlet, sahiplerince kesin olarak ihtiyaç duyulmayan makine ve tesisatı, sahiplerinin işlerini aksatmamak şartıyla değeri pahasına satın alır ve ihtiyacı olan kurumlara teslim eder. Hükümet uygun göreceği ticari kurumları zorunlu maddeleri ithale zorlayabilir ve bu kurumları kontrol altında tutar. Bu kurumlar ithal edecekleri malları gerekli görüldüğü takdirde stok etmeye mecburdur. Ancak bu mükellefiyetin ithalatçılara ağır gelmemesini de sağlayacak hükümler ihmal edilmemiştir. Sözü geçen ithalatçılara hükümet zorunlu bütün döviz ve krediyi sağlayacağı gibi, stok yapmadan ötürü uğrayacakları zararlar da devletçe tazmin edilir. Hükümetçe alınan tedbirler sayesinde ihracatta[53] yüksek kâr elde eden tacirlerin kârlarının bir kısmı devletçe alınabilir. Ayrıca, devlet özel işletmelerin mamullerini, normal maliyetlerine belirli bir kâr yüzdesi ekleyerek satın alabilir. Böylece hükümet, üretim miktar ve nevini tespit ettiği alanlarda müteşebbislerin kârlarını ka-

[53] İthalattan elde edilecek yüksek kârlara el sürülmüyor. Ayrıca, "hükümetin aldığı tedbirlerle alakalı olmayarak ve kendi sâyleri ile" yüksek kâr elde edilen ihracatçıların kârlarının "münhasıran kendilerine ait" olduğu kanunda zikrolunmuştur (Md. 27).

nunla garanti altına almaktadır. Gerekli gördüğü durumlara hükümet kredi temin eder. İhracı yasaklanan ürün ve malların iç fiyatları düşerse, hükümet üreticiyi doğacak zarara karşı himaye eder.

Görülüyor ki sınırlama ve kontrollerin yanı sıra hükümetin özel teşebbüse karşı, çeşitli teşvik uygulamalarını izlemesi için gerekli kanuni çerçeve çizilmiştir. Bu alanda bürokrasiye çok geniş yetkiler verilmesi, idari kadro içinde suistimal, rüşvet ve nüfuz ticaretinin artması için de uygun bir zemin hazırlayacak niteliktedir. Ancak, kanımızca MKK'nin işçi haklarıyla ilgili hükümleri bu bakımlardan daha da anlamlıdır.

Devlet, özel işletmelerin tespit edilen üretim hedeflerine ulaşabilmesi için bunlara gerekli iş kadrosunu ve elemanları temin eder. Vatandaşlara ücretli iş mükellefiyeti yüklenebilir. İşçiler ve müstahdemler işlerini makbul bir mazeret olmaksızın ve habersizce terk edemezler. Bu şekilde cebren çalıştırılanlara emsaline uygun normal bir ücret ödenir. Lüzûm görülürse, iş saati günde üç saat artırılabilir. İş Kanununun küçüklere, kadınlara ait hükümleri sınai işletmelerde uygulanmaz. İşçilerin haftada bir gün tatil yapma hakkı mahfuz kalmak şartıyla hafta tatili kanunu da uygulanmaz. Benzer bir iş mükellefiyeti tarım sektörü için de öngörülmüştür. Çalışabilir durumdaki bir çiftçi, kendi işi yüzüstü kalmamak şartıyla, ikâmetgâhından azami 15 km. mesafedeki özel veya devlete ait çiftliklerde uygun bir ücretle çalıştırılmakla mükellef tutulabilir. Kanundaki zorunlulukların ve mükellefiyetlerin ihlâli, cezai yaptırımlara bağlanmıştır.

Görülüyor ki MKK, işçi sınıfı üzerinde ağır bir baskı ve sömürü aracı olarak da uygulanabilme imkânlarını taşımaktadır: Kadın ve çocukların İş Kanununun yasakladığı işlerde ve şartlarda çalıştırılmaları mümkün olmakta; tatil hakkı kısılmakta; cebren çalıştırma usûlü getirilmekte ve

işyerinden ayrılma yasaklanmakta; köylüler belli hallerde özel çiftliklerde ırgatlık yapmaya mecbur tutulmakta; bunlara karşılık cebri çalışma halinde işçiye ödenmek üzere "emsaline uygun", "normal" yani işçi aleyhine yorumlanması gayet kolay bir ücret kıstası öngörülmektedir, Cebri çalışma şartları altında "normal ücret"in, asgari geçimlik ücreti aşmasına imkân olmayacağı rahatlıkla söylenebilir. Bir savaş ekonomisi için bu sınırlamayı normal sayabilmemiz için, bütün "normal üstü" kârlara el konacak hükümlerin de getirilmesi gerekirdi. Halbuki kârlara el koyma imkânı, sınırlı hallerde ihracat sektörü hariç, MKK'ce öngörülmüş değildir.

Görülüyor ki MKK, çeşitli yönlere açık bir kanundur. Üretken faaliyet kollarının çoğunda "gerekli tazminat" ödenmek şartıyla devletleştirme; başta fiyat tespiti konularında olmak üzere ticaret serbestisini sınırlamak olanakları açıktır. Öte yandan, özel sektöre çeşitli kolaylıklar; kredi, döviz ve kâr imkânları, sürüm garantisi, âtıl işletmelerin üretime sokulmasında yardım gibi hususlar, hükümete kanunen görev olarak verilmiş; böylece, "ihsan dağıtımı" işlemleri meşrulaşmıştır. Bunlara, işçi sınıfının üzerindeki yükümlülükler de eklenince, MKK'nin sermaye çevrelerini destekleyen yönleri de ortaya çıkar. Böylece MKK, hem ileri müdâhaleci-devletçi politikalara hem de faşizan sermaye tahakkümüne açık unsurları ile 1940 yılında siyasi iktidarın kullanımına teslim edilmiştir.

Millî Korunma Kanunu tasarısının Meclis'te görüşülmesi[54] başlarken CHP Müstakil Grubu adına Ali Rana Tarhan söz alarak tasarıyı prensip olarak grubunun desteklediğini belirtmekle beraber hükümete şu soruyu soruyor: "Kanunun tatbikinde hâkim zihniyet [ne olacaktır?] [Ve] husûsî teşebbüsleri alâkadar edecek esaslı kararlar it-

[54] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 18.I.1940.

tihazından evvel iş muhitlerinin mütalâaları [sorulacak mıdır]?" Başbakan Saydam bu soruya: "İş sahibi vatandaşların normal ... kazançlarını mümkün olduğu kadar tahdid [etmemek ve] mümkün olduğu kadar fazla iş muhitinin fikrini sormak ... bizim için kolaylık arz edecektir" diye sermaye çevrelerini teskin edecek bir cevap vermektedir. Nitekim Afyon mebusu Berç Türker de aynı kanı ve dileği ileri sürüyor: "Kanun tebcile layıktır. Teşkilâtı Esasiye Kanununun ruhu birinci derecede göz önünde bulundurulmuştur. Fevkalâde haller geçer geçmez kanun, tatbik mevkiinden kaldırılarak normal zamanların iktisadî rejimi avdet edecektir. Yurttaşlara tahmil edilecek mükellefiyetler muhik ve makûl tazminat ile karşılanacaktır. Bütün hükümler birden tatbik edilmeyecektir."

Devletin, özel işletmelere belirli bir kâr bırakarak mallarını almasını ilgilendiren hükümde tanınacak kâr haddinin "hakkaniyeti makrûn bir şekilde hiç bir unsuru ihmal etmeyerek, ... fakat müessesenin fevkalâde kâr etmesini bertaraf ederek mutâd olan ve emsaline nazaran hesaplarla" tayin edileceği Muvakkat Encümen raportörü tarafından açıklanmıştır. Yine aynı raportör madenlerin devletleştirilmesi halinde, madencilerin ileride mahrum kalacakları kârların da tazminata eklenmesine kanuni bir engel olmadığını söylüyor.

MKK'nin en geniş tartışmalara sebep olan kısımları tarımla ilgili maddeleridir. Ekilemeyen 500 hektarı aşan arazinin devletçe işletilmesi üzerinde duran bir mebus; devletin bu tip arazileri, onları işletecek özel kişilere vermesini öneriyor. Raportör ise kanunun buna imkân verdiğini (kanımızca yanılarak) ileri sürüyor.

Tarımla ilgili hükümler üzerinde en ilginç tartışma 41. madde üzerinde olmuştur. Daha önce nakletmediğimiz bu maddeye göre, ekilen her 4 hektar (40 dönüm) arazi için bir çift öküz milli müdafaa mükellefiyetinden istisna edili-

yor. Buna göre 40 dönümden az arazisi olan küçük çiftçiler, bütün öküzlerini milli müdafaa mükellefiyeti gereği olarak devlete vermeye mecbur tutulmakta ve öküzlerinden, yani en önemli bir üretken kaynaktan yoksun kalarak çiftçilik yapma imkânlarını büyük ölçüde yitirmektedirler. Bunun küçük çiftçi için iktisaden yıkım anlamına geldiği ortadadır. Maddenin bu yanı Hikmet Bayur, Galip Pekel, Cevdet K. İncedayı, I. Dıblan, E. A. Tokat tarafından şiddetle eleştiriliyor ve değiştirilmesi isteniyor. Başvekil ise, 40 dönümden az arazisi olan köylüye de bir istisna tanınırsa, "yalnız kendisini beslemek için [ziraat yapanlara] bir istisna yapmış olursunuz... 4 hektar [sınırını koyarsak] ... istihsali tezyit etmek için yapılmış olur" diyerek maddenin aynen kalmasını savunuyor. Hikmet Bayur, Başvekilin karışık sözlerini şu şekilde yeniden ifade ederek önceki eleştirilerini tekrarlıyor: "Başvekilimiz dediler ki, kendini besleyecek kadar eken köylüye öküz bırakmıyoruz. Memleketi besleyebilecek köylüye bırakıyoruz. Sonra, kendi geçimi için buğday eken adamın hali ne olacaktır? Zengine öküz bırakacaksınız, o da kendi arazisinden biraz tasarruf ederek fukarayı istismar edecek, onları kiraya verecektir." Gerçekten de maddenin küçük köylü mülkiyetinin tasfiyesine yol açacak bir uygulamaya imkân verebileceği açıktır. Çiftçi çıkarlarını genel olarak diğer sınıf ve tabakalara karşı kollamış görünen CHP iktidarlarının bu tutumlarının yoksul köylüyü kapsamadığını gösteren bu örneğe değinmekle yetiniyoruz.

Savaş yılları içinde MKK dört önemli değişiklik geçirdi. Bu değişikliklerin en önemli unsurlarını kısaca nakledelim.

a) 3954 sayılı ve 25.12.1940 tarihli kanun:

Bu kanunla işçilerin çalışma şartları ve tatilleri ile ilgili hakları daha da kısılmakta ve haftada bir gün tatil hakkının tamamen kaldırılması da mümkün kılınmaktadır. Bu-

nun yanı sıra hükümet, özel teşebbüslerin kendisine satmaya mecbur oldukları malları toplama, sevk, dağıtım ve satış işleriyle fiilen uğraşabilmektedir. Lüzûm görüldüğü takdirde özel taşıtları devlet satın alabilmekte ve böylece devletleştirme imkânı ulaştırma sektörü için de söz konusu olabilmektedir.

b) 4180 sayılı ve 30.1.1942 tarihli kanun:

Bu değişiklikle hükümetin her türlü sanayi ve maden işletmesine el koyarak bizzat işletmesi herhangi bir sınır ve şarta bağlı tutulmaksızın sadece "görülen lüzûm"a bağlanmaktadır. Ayrıca, hükümetin belirli maddelerin tüketim, satış ve imalinin biçim ve miktarını belirlemek yetkisi daha da artırılmaktadır.

c) 4648 sayılı ve 3.8.1944 tarihli kanun:

Bu kanun işgücü arzı üzerindeki sınırlayıcı hükümleri daha da ağırlaştırmaktadır. Buna göre ücretli iş mükellefiyetine tabi olan kimseleri işyerlerine sevk için zabıta kuvveti kullanılabilir. Sevk sırasında kaçanların yakalanıp yeniden sevkleri için yapacakları masraflar, bunları çalıştıracak kurum tarafından ödenirse de, işletme bu masrafları daha sonra ilgili işçilerin ücretlerinden taksitle keser. Çalıştığı işi meşrû bir mazeret olmaksızın terk eden işçiler de zabıta kuvvetleri tarafından yakalanıp işyerine sevk edilir; bunların sevk masrafları da ücretlerinden kesilir. Ayrıca hükümete azami ücretleri tespit etme yetkisi verilmektedir. Hükümet belirli işler için bu yetkiyi ticaret veya esnaf odalarına (yani işverenlere) devredebilir. Tarımda mecburi çalışma hallerinde 15 km.'den uzak yerlerde çalışmak mümkün kılınmaktadır. Cebren çalıştırılan ırgatların kaçması halinde de diğer işçilerin kaçmasında uygulanan hükümler uygulanacaktır. Ancak, mecburi iş mükellefiyeti tarımda 1,5 ayı geçememektedir.

Hükümet, genişletilmesi gereken işletmelere kredi, malzeme, işçi ve uzman sağlayabilir. Buna rağmen bu iş-

letmeler gerekli genişletmeyi yapamazlarsa devlet bu kuruluşlara el koyarak bizzat genişletmeye girişebilir. Daha sonra, işletme geri verilirken devletin yaptığı ilaveler teşebbüsün sahibince satın alınmazsa devlet ya kurumu tamamını kamulaştırır; ya da eski haline dönüştürerek sahibine teslim eder. Ayrıca hükümete kredilerin verilmesi ve kullanımı üzerinde daha fazla kontrol yetkisi tanınmakta, ticaret üzerine bazı yeni kontroller konmaktadır.

Görülmektedir ki MKK üzerinde ve kanun metninin hükümlerini sertleştirici nitelikte değişiklikler yapılmıştır. Bunların genel olarak kanunun ana yapısı hakkında yukarıda ulaştığımız yargıları güçlendirir nitelikte oldukları söylenebilir.

MKK metni, sermaye çevrelerini hedef alan veya bunların hizmetine giren iki ayrı uygulama modeline açık, iki yönlü bir nitelik taşıdığı için bu kanunun fiilen nasıl uygulandığını ayrıntılı olarak incelemek, savaş yılları ile ilgili iktisat politikasının kavranmasında ve toplumsal bir çözümlemede fevkalade aydınlatıcı olacaktır.

Ne var ki hükümet kararlarının ve hatta tek tek bakanlıkların, genel müdürlüklerin gümrük icraatının izlenmesini hedef alan bu ayrıntı düzeyinde bir araştırmaya biz teşebbüs etmedik. Yine de diğer araştırıcı ve yazarların bu konudaki saptamalarını nakletmek yararlı olacaktır.

Bir kere, MKK uygulamasının ağırlığı ticaret üzerine yönelmiş; fiyat kontrollerini etkili kılmak; karaborsacılığı ve istifçiliği önlemek; büyük kentlerin iaşesini sağlayarak ön planda memurlar olmak üzere kentli halkın geçimlik tüketimini garantiye almak için devlet mekanizması, kanunun verdiği bütün yetkileri kullanmak üzere seferber olmuştur. Bu çabaların istenen sonuçları vermediği, hatta büyük ölçüde hüsrana uğradığı, bir kısmını daha önce naklettiğimiz resmi demeçlerle de ortaya konmaktadır.

Bu dönemin uygulamalarını yakından bilen eski İstanbul defterdarı, "derme-çatma", "devşirme fiyat mura-

kabe teşkilâtının, bir an için olsum piyasayı murâkabe altında bulunduramadığı" olgusuna işaret ediyor.[55] Bu "derme çatma" teşkilat mensupları piyasayı MKK'nin istediği biçimde kontrol edememişlerdir; ama geniş yetkilerini ticaret erbâbı üzerinde kötüye kullanarak kolay kazanç sağlama yoluna gitmişlerdir.

Şevket Süreyya'nın naklettiğine göre, "görevlilerin ... dükkânları bölgelere ayırarak küçük haraçlara bağladıklarına ait [resmi] raporlar" mevcuttu. Ve, örneğin "Haydarpaşa istasyonunda tesadüfen hamalın sırtından düşerek parçalanan bir sandıktan dökülen binlerce sahte *ağır işçi ekmek karnelerini* bastıran ve dağıtan dolandırıcı, 'bu sahte vesikalar tam taklit sayılmaz, çünkü şu köşedeki çizgilerden birisi tam aslına benzemiyor.' gerekçesiyle ve hiç tutuklanmadan hemen serbest bırakılıyordu."[56] Halbuki, aynı sırada çeşitli dürüst veya karanlık güdülerle, esnafın veya rastgele ticaret erbabının bir kısmı, küçük usulsüzlükler yüzünden hapis cezaları yiyebiliyorlardı.

Dağıtımı devletçe yapılmak üzere el konulan özel sanayi kuruluşlarının ürünlerinin sadece dokuma, deri ve çimento sanayii mamulleri olduğu ifade edilmektedir.[57] Devletleştirilen özel işletmeler ise, Taner Timur'un bakanlar kurulu kararları üzerinde yaptığı bir araştırmaya göre, şunlardan ibarettir: Tuzla Pedotti tuğla fabrikası, Ankara çimento fabrikası, Aleko Dulo deri fabrikası, Hamdi Gamgam un ve irmik fabrikası, Zeytinburnu çimento fabrikası. Ayrıca Edirne, Van, Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Hakkari illerinde, "iaşe maddeleri nakline elverişli nakil vasıtalarına ücretli çalışma mecburiyeti" konmuştu.[58]

---

[55] Ökte, *age*, s. 37.

[56] *Ikinci Adam (II)*, s. 216.

[57] *Aynı kaynak*, ss. 217-218. Ayrıca bkz. Kuruç, *age*, s. 75'te Saraçoğlu'nun konuşması.

[58] Timur, *age*, s. 235.

İşçiler üzerinde mecburi çalışma mükellefiyeti, Zonguldak kömür havzasında, Bayındırlık Bakanlığı'nın inşaat işlerinde ve Etibank'a bağlı Soma, Değirmisaz ve Tavşanlı linyit işletmelerinde uygulanmıştır. Ayrıca Tekel İdaresine, her çeşitten dokuma ve iplik fabrikalarına, Sümerbank'a, elektrik, tramvay ve tünel işletmelerine ve şeker fabrikalarına, darphane ve damga matbaasına bağlı işyerlerinde çalışan işçiler, çeşitli koordinasyon kararıyla İş Kanunu'nun cevaz verdiği sınırları aşan fazla mesaiye tabi tutulmuşlardır.[59]

Hükümet kararnameleri üzerinde yapılan taramalar, mecburi iş mükellefiyetinin özel işyerlerinde çalışan işçiler üzerinde de uygulanmış olduğuna dair bir tespit ortaya koymamıştır.

MKK üzerinde 25 Aralık 1940 tarihinde 3954 sayılı kanunla yapılan değişiklik, hükümete, özel teşebbüs tarafından üretilen veya ithal edilen malların dağıtımını organize etme yetkisi vermişti. Bu yetkileri kullanmak ve MKK'de mevcut bazı diğer denetim görevlerini ifa etmek amacıyla, 3954 sayılı kanunu izleyen 104 sayılı Bakanlar Kurulu koordinasyon kararı ile Ticaret Vekâleti'ne bağlı bir Ticaret Ofisi kurulmuştur.

Merkezi İstanbul olan ve beş milyon TL sermaye ile kurulan Ticaret Ofisi'nin başlıca görevleri şunlardır:

a) Her türlü iaşe maddesini satın almak, satmak, stoklar oluşturmak.

b) *Uğraşı alanına giren maddelerin fiyatlarının tesbiti* ve bunların dağıtımı konusunda Ticaret Vekâleti'ne öneriler getirmek.

c) İaşe maddelerinin stok edilmesi ve taşınması için gereken depo, ambalaj ve nakil araçlarının yapımı, satın alınması ve kiralanması ile uğraşmak.

---

[59] *Aynı kaynak*, ss. 232-233. Örneğin, 105 sayılı koordinasyon kararına bakınız.

Ticaret Ofisi, bu işler için özel ticari ve mali kurumları iştirak ettirerek belli maddelerin üretim, ithal, ihraç ve dağıtımı ile görevli kılınacak tüzel kişilikler kurabilir veya mevcut kurumları bu işlerle görevlendirebilir.

Ticaret Ofisi'ne verilen görevler, Ofis'in örgütlenmesinin gerçekleşmediği illerde, Bakanlar Kurulu kararı ile belediyelere devredilebilir.

Ticaret Ofisi, Ticaret Vekaleti'nin denetimi altındadır. Bu denetimin Vekâlete bağlı İaşe Müsteşarlığı tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. İaşe Müsteşarlığı'nın 1942 yılı içerisinde Saraçoğlu hükümeti tarafından lağvedilmesi büyük bir ihtimalle Ticaret Ofisi'nin etkinliğini de olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak, her şeye rağmen Ofis, özellikle ticari faaliyetler üzerindeki kontrollerin başlıca icra organlarından biri olmak niteliğini yitirmemiştir.

3. Varlık Vergisi

Saraçoğlu hükümetinin "% 25 kararı"ndan sonra, o ana kadar baskı altında tutulan enflasyonun açık ve dörtnala bir enflasyona dönüştüğünü, büyük kentlerin ve ordunun iaşesinin garantiye alınamadığını; ayrıca devletçe finanse edilen iaşenin hazineye maliyetinin mevcut kamu gelirleri ile karşılanamayacak kadar arttığını yukarılarda ifade etmiştik. 1942 yılının vergileri, büyük ölçüde ücretli ve maaşlılardan toplanan kazanç vergisi dahil, hemen hemen tümü ile kentli ve köylü çalışan halkın sırtına yüklenmekteydi. Bu yükü daha fazla artırmak, yani mevcut sistemin bünyesi içinde vergi oranlarını yükseltme yoluyla kamu giderlerinin finansmanı artık imkân dışı görülüyordu. Yegâne yol, mevcut vergi sisteminin ulaşamadığı ve artık büyük ölçüde savaş kazançlarını da içeren burjuvazinin ve toprak sahiplerinin gelirlerine yönelmekti.

Nitekim Maliye Vekâleti bünyesinde esas olarak bu hedefe yönelmiş vergi reform çalışmaları başlamıştı. Bu ça-

lışmalar, ana çizgileriyle kazanç vergisinin beyannâmeli mükellefler sayısını artırarak bu vergiyi modern bir gelir vergisine dönüştürmeyi ve olağanüstü savaş kazançlarını beyanname esasına göre tespit ederek belli oranların üstünü tamamen ve gayri menkul satışlarında değer artışının yarısını vergilemeyi öneriyordu.[60]

Ancak, klasik maliye anlayışının sınırlarını aşmayan bu öneriler, hükümetin üst kademelerince benimsenmedi. Bizzat Saraçoğlu, bir kereye mahsus, tamamen takdire bağlı, itiraz yolları kapalı ve çok kısa bir ödeme süresi tanınacak, gelirden ödenmeyi imkânsız kılan ağırlıkta olacak ve belli noktalara büyük kentlerin ticaret çevrelerine, fakat özellikle azınlıklara yöneltilecek bir olağanüstü vergi tasarlamakta idi. Varlık Vergisi bu tasarının ürünü olmuştur.

Varlık Vergisi'nin baş mimarı başvekil Şükrü Saraçoğlu'dur. Vergi kanunu, Saraçoğlu'nun direktiflerinden hareketle maliye vekili Fuat Ağralı ve özellikle müsteşar Esat Tekeli ve Teftiş Kurulu başkanı Şevket Adalan tarafından hazırlanmıştır. Kanun metnine azınlık-Türk ayrımının lafzen girmemesinde ve bu yüzden verginin, çok daha düşük oranlarda da olsa, Türk mükelleflere de uygulanmasında profesyonel maliyecilerin katkısı sezilmektedir.[61] Ancak kanun metnine ve resmi demeçlere hiçbir biçimde yansımayan bir ırk ve din ayrımının vergi uygulamasının belirgin niteliği olduğu aşağıda belirtilecektir.

Yukarıda işaret ettiğimiz zorunluluklara bir cevap olarak getirilen Varlık Vergisi, bir olağanüstü finansman aracı olmasının dışında, Saraçoğlu tarafından anti-enflasyonist bir iktisat politikası tedbiri olarak da görülüyordu.

Vergi ile güdülen amaçlara ilişkin aydınlatıcı bir açıklama 1942 Kasım'ında Saraçoğlu tarafından Meclis'te ya-

---

[60] Ökte, *age*, ss. 44-45.

[61] *Aynı kaynak*, ss. 50-53.

pılmıştır: "Eşya fiyatlarının bugünkü delice artışında ... bir vakıa vardır ki o da tedavüldeki Türk parasının mütemadiyen artması ve yedi yüz milyona çok yaklaşmış olmasıdır... Tek yol tedavi ile çıkan paranın bir kısmını vergi olarak geri çekmekten ibarettir. Ve bu geri alış başlıca harp yıllarında çok para kazanmış olanlardan yapılmaktadır ve yalnız bir defaya mahsus olarak alınmalıdır... [Varlık Vergisi] başlıca, üç matrahtan para toplayacaktır. Ehemmiyet sırasıyla: Tüccarlar, emlak ve akar sahipleri, büyük çiftçilerdir. Harp yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için bu varlık vergisinin en büyük yükünü bittabi onlar taşıyacaktır."[62]

Saraçoğlu'nun bu resmi açıklamasında öncelikle hedef alındıkları ifade edilen ticaret çevreleri, vergi uygulamasında ortaya çıkacağı gibi, tarım ürünleri üzerinde ticaret ederek zenginleşen Anadolu kökenli ticaret sermayesi değil, daha ziyade dışa dönük İstanbul tüccarı, özellikle azınlık gruplar olacaktır.

Ancak, başvekilin, verginin eşya fiyatlarını düşürücü etkisi üzerinde önemle durduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de, on beş gün gibi çok kısa bir zamanda ödenmesi öngörülen vergi için sadece İstanbul'da yapılan tahakkuk toplamı üç yüz elli milyon lirayı, Türkiye'de ise dört yüz altmış beş milyonu buluyordu. Böylece, tahsilatın tahakkuka eşit olabilmesi için, tedavüldeki toplam para miktarının % 60'ını aşan bir bölümünün on beş gün içinde sermaye çevrelerinden hazineye intikali gerekiyordu. İstanbul defterdarı, vergi konusunda başvekille görüşürken "mükelleflerin bu müddette likit para bulamamalarından endişe" beyan etmesi üzerine, Saraçoğlu, "bu işin içinde fiyat politikası da var delikanlı. Malları piyasaya dökeceğim" cevabını verir.[63] Nitekim, İnönü de Varlık Vergisi'nin fi-

[62] Kuruç, *age*, s. 76.
[63] Ökte, *age*, s. 52.

yatlar, özellikle altın fiyatları üzerindeki etkisi ile yakından ilgilidir.[64]

Varlık Vergisi ile ilgili üst düzeydeki çalışmaların Maliye Teşkilatına ilk defa 1942 Eylül'ü başlarında bir yazı ile intikal ettiği anlaşılıyor. Bu yazıda, "harp ve ihtikâr dolayısıyla kazanılan fevkalâde kazançları kanunlarımızın vergilendirmemekte olduğu, bu sebeple bilhassa ekalliyetlerin büyük servetler iktisap ettikleri" belirtiliyor ve "piyasada acele tetkikat yaptırılarak kimlerin bu şekilde fevkalâde kazanç temin ettiğinin tespiti, ekalliyetlerin ayrı bir cetvelde tespiti" isteniyordu.[65] Böylece, verginin kanunlaşmasından iki ay önce azınlık-Türk ayrımının vergi uygulamasında esas teşkil edeceği anlaşılmış oluyordu. Daha sonra, Maliye Vekâleti, mükelleflerle ilgili bu ilk tahmin cetvellerinin dört ayrı grupta toplanmasını talep edecekti. Bu gruplar, M: Müslüman grup, G: Gayrimüslim azınlıklar, D: Dönmeler, E: Ecnebiler olarak tanımlanmıştı. Vergi uygulamasında, aşağıda görüleceği üzere, gruplar için farklı ölçütler kullanılacaktı.[66]

Varlık Vergisi Kanunu'nun, lafzi objektifliği ile, siyasi iktidarın başından beri izlediği ayrımcı tutumu arasındaki çelişki, maliye bürokrasisi ile siyasi kadrolar arasında uygulamada da sayısız çatışmalara yol açmıştır. Zabıtları yayımlanmayan CHP grubundaki görüşmeler sırasında Saraçoğlu, verginin "hassaten ekalliyetten olan vurguncuları istihdaf ettiğini" söylemişti. Buna karşılık, Maliye Teşkilatı, daha hafif ölçütler uygulanacak olmakla birlikte M grubuna da vergi tarh etme yoluna gidince, milletvekilleri seçim bölgelerinde müslüman tüccara vergi tahakkukunu önlemek üzere tedbir almalarını valilerden istemişlerdir. Bu teşebbüslerin taşrada kısmen başarıya ulaştığı; ancak

---

[64] *Aynı kaynak*, s. 104.
[65] *Aynı kaynak*, s. 47.
[66] *Aynı kaynak*, s. 48.

İstanbul'da dörtlü ayrımın farklı ölçütleri sınırı içinde kalınmak şartıyla verginin genel niteliğinin korunabildiği anlaşılmaktadır.[67] Bu da Varlık Vergisi'nin İstanbul sermayesi ile Anadolu sermayesi arasındaki çelişkide oynadığı rolü pekiştiren bir etken olmuştur.

12 Kasım 1942 tarih ve 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu'nun gerekçesine göre, bu vergi, "iktisadi şartların darlığından doğan güçlükleri istismar ederek yüksek kazançlar elde ettikleri halde kazançları ile mütenâsip vergi vermeyenleri istihdaf etmekte ve içinde bulunduğumuz fevkalâde vaziyetin icap ettirdiği fedakârlığa bunları da ... iştirak ettirmek maksadını gütmektedir. Mükelleflerin malî [güçlerini]... halk mümessillerinden terekküp eden komisyonlar tayin edecektir."

Kanun, servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalade kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere "Varlık Vergisi" adı ile bir mükellefiyet tesis etmektedir. Vergi şu zümrelere mensup kişilerden alınır:

a) Kazanç ve buhran vergileri mükellefleri.

b) Büyük çiftçiler, yani işlerinin idaresi ve vüsatine halel getirmeksizin vergi mükellefiyetini ifa edebilecekleri ilgili komisyonlarca tespit edilen çiftçiler.

c) Malik oldukları binaların veya bina hisselerinin yıllık gayri safi gelir toplamı 2.500 liradan ve arsalarının vergide kayıtlı kıymetleri 5.000 liradan yukarı olup bu miktarın tenzilinden sonra mütebaki irat ve kıymetlerle vergiyi verebileceği komisyonlarca kararlaştırılanlar.

d) 1939'dan beri kazanç ve buhran vergilerine tabi bir teşebbüsle uğraştığı halde kanunun yayını tarihinde işini terk, devir veya tasfiye etmiş olanlar.

e) Meslekleri tacir, komisyoncu, tellal, simsar olmadığı halde 1939'dan beri bir defaya mahsus bile olsa ticari

[67] *Aynı kaynak*, s. 53.

muameleye tavassut edip karşılığında para veya mal almış olanlar.

Bu sınıflamanın ilk maddesi, beyannameli ticaret erbabının yanı sıra işçileri, maaşlı müstahdemi, küçük ve hatta seyyar esnafı da kapsıyordu. Nitekim Maliye Vekâleti hizmet erbabının (devlet memurları hariç) ve seyyar esnafın vergi kapsamına alınmasını ilk günden açıkça istemişti. Bu, vergi uygulamasında sayısız güçlükler çıkarmıştır.

Bu mükellef zümrelerinden birden fazlasına dahil olanlar, mensup oldukları her zümre için ayrı ayrı vergiye tabi tutulurlar. Kamu kuruluşları personeli maaş ve ticaretlerine ilişkin olarak vergiden muaftır. Tüzel kişiler de vergiye tabi olup vergi, şirketlerin gayri menkul varlığının tamamı üzerinden alınır.

Vergi miktarını ilgili komisyonlar tespit eder. Bu komisyonlar, kanundaki ifadelerle sınırlı değildirler; şu şartla ki şirketlerin ödeyecekleri vergi son vergi ödedikleri yılın safi kazançlarının % 50'sinden az ve Anonim Şirketler için % 70'inden çok olamaz. Çiftçilerin ise varlıklarının % 5'ini geçemez. En geç 2,5 ayda tarh edilmemiş vergiler yeniden tarh ve tahsil edilemez. Tahakkuk ettirilmiş vergiler ise beş yılda zaman aşımına uğrar.

Vergiyi tarhla görevli olan komisyon, mahallin en büyük mülkiye memurunun başkanlığında, en büyük mal memuru, ticaret odaları ve belediyelerce kendi üyelerinden seçilecek ikişer üyeden kuruludur. Eğer ticaret odası yoksa, belediyelerce kendi dışından ticaret ve tarımdan anlayan iki kişi ticaret odasından seçilecek üyenin yerine geçer. *Komisyon kararları nihaidir.* Ancak bir mükellefe aynı konudan *mükerrer vergi* tarh edilmesi halinde itiraz imkânı vardır ve bunlardan en yüksek olanı uygulanır. Komisyonlar on beş gün içinde yetkili oldukları bölgedeki muhtelif zümrelerin mükellefiyetlerinin belirlenmesini tamamlayamazlarsa, memur olmayan üyeler değiştirilir ve

bunların yerine son seçimde ikinci seçmen olan kişiler arasından dört kişi belediye başkanı tarafından tayin edilir. Vergi borçlarının tebliğinden sonra azami *on beş gün içinde* mükellefler borçlarını yatırmaya mecburdur. Bu arada ihtiyati hacze de gidilebilir. Sürenin bitiminden sonra ilk hafta içinde % 1; 2. hafta içinde % 2 zam uygulanarak vergi borçları tahsil edilir. Bir ay içinde borçlarını ödemeyenler, borçlarını tamamen ödeyinceye kadar bedeni kabiliyetlerine göre genel hizmetlerde çalıştırılırlar. Şirket ortakları şirketin vergi borcu için şahsen sorumlu oldukları gibi, bu borçtan ötürü bedeni çalışmaya da tabi tutulabilirler. Sadece kadınların ve 55 yaşını aşkın erkeklerin çalışma mükellefiyetinden muaf tutulmaları mümkündür. Ancak 2 Şubat 1943'te çıkarılan bir kararname ile 55 yaşını aşkın erkeklerin çalışma mükellefiyetinden muaf tutulmaları önlenmiştir. Mükelleflerin ikametgâhlarında kendilerine ait eşya, eşlerine, usûl ve füruuna, kardeşlerine ait dükkân, depo, imalathane, vs.'deki bütün menkuller ve bunlardan herhangi biri üzerinde kayıtlı gayrimenkul mallar Varlık Vergisi'nin kanuni teminatını oluşturur. Herhangi bir gayrimenkul satışının tapu siciline tescili için, malikin Varlık Vergisi borcu olmadığını tevsik etmesi gerekir.

Görüldüğü gibi, yetkileri hemen hemen sınırsız olan ve kendi üstünde herhangi bir merci bulunmayan, kanunla dahi sınırlı olmayan tek bir komisyon Varlık Vergisi'nin tek ve nihai uygulayıcısıdır. Komisyon, iki memur, iki belediye meclisi üyesi, iki de ticaret odası mensubundan kurulur. Altı üyeden hiç olmazsa dördünün (belediye ve ticaret odaları temsilcilerinin) taşra illerinde mülk sahibi grupları temsil etmesi veya bunlarla ilişkili olması, buralarda kanunun nispeten ılımlı bir biçimde uygulanmasına yol açmış olabilir.

Varlık Vergisi ile ilgili ana görüşmeler CHP grubunun kapalı toplantısında yapılmış olduğu için, Varlık Vergisi

Kanunu Meclis'e getirildiğinde, önemsiz bir iki konuşma dışında görüşme yapılmamıştır.

Varlık Vergisi Kanunu'nda öngörülen çalışma mükellefiyetinin uygulanma esasları 7 Ocak 1943 tarihli (2/19288) bir talimatname ile tespit edilmiştir.

Bu talimatnameye göre, varlık vergisi borçlarını bir ay içinde ödemedikleri için çalışma mükellefiyetine tabi tutulanlar işyerlerinin veya ikametgâhlarının bulunduğu ilin dışında olması öngörülen çalışma yerine aşağıdaki sıraya göre sevk olunurlar:

1. Hiç vergi ödememişler.
2. Vergiyi kısmen ödemiş olmakla beraber haczi kâbil mallarını kaçırmış olanlar.
3. Menkul malını kaçırmadığı ve borcunu ödemede iyi niyet gösterdiği anlaşılanlar.
4. Sırf gayrimenkulden mükellef tutulmuş olanlar.

Talimatname bu grupların sevk ve çalışma biçimleri ile ilgili hükümler içermektedir. Çalışma mükellefiyetine tabi tutulacak kişiler, işyerlerine sevk edilinceye kadar, talimatnamede "toplantı yeri" denen kamplarda zabıta nezareti altında alıkonurlar. Çalışmaya başladıktan sonra mükelleflere bir ücret verilmekle beraber, ücretin yarısı fiilen ödenir, kalan kısmı bloke edilir. Bunların yiyecek, giyecek, barınma, hastalandıkları takdirde bakım masrafları kendilerine aittir. Mükellefler vergi borçlarını tamamen ödeyinceye kadar çalıştırılırlar.

Varlık Vergisi'nin kanunlaşmasından iki ay kadar önce Maliye Vekaleti'nin defterdarlıklara vergi ile ilgili ön hazırlıklara başlanması yolunda direktif verdiğine işaret etmiştik. Bu hazırlık, M.G.D.E gruplarına ayrılan mükelleflerle ilgili servet ve gelir tahminlerini içeren cetvellerin hazırlanması biçiminde oldu.[68]

---

[68] Aksi zikrolunmadıkça, bu kesime ait bilgilerin kaynağı F. Ökte'nin adı geçen kitabıdır.

Oldukça keyfî bir biçimde hazırlanan bu cetveller, vekâletin illere göre vergi tahminlerine esas teşkil etti. Daha sonra vergi uygulanması başlarken vekâlet illere belli bir miktarda vergi tahakkukunun altına düşülmemesi direktifini verdi. Bu direktif genel olarak oldukça gerçek dışı bir hedef biçimini alıyordu.

Vergi uygulamasında, M.G.D.E grupları arasındaki farklı uygulama, vergi oranlarında her grup için farklılaştırma yaparak gerçekleşmişti. Kişiler, kural olarak savaş yıllarında elde ettikleri tahmin olunan kazanç üzerinden vergilendirilmişlerdi. Müslümanlar ve ecnebiler bu matrahın 1/8'ini, dönmeler 1/4'ünü, gayrimüslimler ise 1/2'sini vergi olarak ödeyeceklerdi. Ancak, politik tepkiler sonunda ecnebiler için yapılan ilk tahakkuk toplamı, kanun cevaz vermediği halde revizyondan geçirilerek % 35 oranında indirilmiş ve yeni tahakkuk üzerinden tahsilata gidilmişti. Kanunun kapsamına alınmış olmakla birlikte, çiftçilere fiilen tarh edilen vergi ihmal edilecek kadar düşüktü.

Böylece, azınlıklar Türklerden dört misli daha ağır oranda vergileniyordu. Ancak, Türkler vergi borçlarının büyük kısmını ödedikleri halde, azınlıklarda ödenen vergiler, tahakkukun % 60-% 65'i arasında kalmıştı. Tahakkuku yapılan Varlık Vergisi toplamının % 60'ı, toplam tahsilatın ise % 55'i azınlıklara aitti.

Türk-azınlık ayrımının bir diğer örneği, verginin hizmet erbabı ve küçük esnafa da uygulanacağı Maliye Vekâleti'nce kararlaştırılmış olmasına rağmen, bu gruplardan sadece azınlık olanlara karşı uygulamaya geçilmiş olmasıdır. Buna rağmen, bu konuda büyük hoşnutsuzluğun süregelmesi, bizzat İnönü'nün telkiniyle, bu gruplara ait ödenmeyen vergi borçlarının nispeten erken bir tarihte silinmesi sonucunu doğurdu. 17 Eylül 1943 tarihli ve 4501 sayılı kanunla, vergilerini ödeyemeyecekleri anlaşılan hizmet erbabı ile gündelik gayri safi kazançları üzerinden

kazanç vergisine tabi olan mükelleflerin (bunlar, Kazanç Vergisi Kanuna göre esas olarak seyyar esnaftır) vergi borçlarını silmeye maliye vekili yetkili kılınmış ve on iki milyon liralık bir vergi borcu böylece tasfiye edilmiştir.[69] Nihayet, azınlık-Türk ayrımının hâkim olduğu bir diğer uygulama, çalışma mükellefiyetine *sadece gayrimüslimlerin* tabi tutulması ile gerçekleşmiştir. Kanunen verginin ödenmesi için tanınan on beş gün süre iki hafta daha uzatıldıktan sonra borcunun tamamını ödemeyenlere uygulanması gereken çalışma mükellefiyeti, pratikte ilave süreler verilerek ve vergi borcunun belli bir oranını ödemiş olan ve kalanını belli taksitlere bağlamayı kabul eden mükelleflere uygulanmamıştır. Bu şartlara uymayan gayrimüslim borçluların sevki için borcun büyüklüğüne göre uygulanan bir sıra izlenerek vergi komisyonlarınca karar veriliyordu. Bu ilgili listeler tespit edildikten sonra sevk işlemleri Emniyetçe yapılıyordu. Faik Ökte, her on-on beş günde bir yeni bir sevk listesinin hazırlandığını; borçluların önce kamplarda toplanıp sonra kafileler halinde Aşkale'ye yollandıklarını yazıyor.

İstanbul'dan ilk kafileyi oluşturan kırk beş kişi sevkten önce kamp yerine Moda Oteli'nde misafir edilmişlerdi. Bu olay, basında çeşitli tepkilere yol açınca, İstanbul Emniyet Müdür Muavini Ahmet Demir'in sıkı denetimi altında Moda Oteli yerine kampta toplanma işlemleri başladı.

Varlık Vergisi'nin yürürlükte kaldığı süre boyunca, sevk için kampa alınanların sayısı 2057, Aşkale'ye sevk edilenlerin sayısı ise bin dört yüz idi. İstanbullu azınlıklar yaklaşık olarak bunların % 90'ını oluşturuyordu. Bunların yirmi biri Aşkale'de öldü.

Varlık Vergisi, 15 Mart 1944 tarihinde, yani on altı ay yürürlükte kaldıktan sonra, 4530 sayılı "Varlık Vergisinin

[69] Bkz. 4533 sayılı kanunun gerekçesi.

Bakayasının Terhinine Dair Kanun" ile tarihe karıştı. Bu kanunun Meclis'e sunuluşu ve görüşülmesi Varlık Vergisi'nin genel bir bilançosunun yapılmasına da vesile teşkil etmiştir.

Bu kanunla, tarh edildiği halde henüz tahsil edilmemiş Varlık Vergisi borç bakayaları silinmektedir. Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra yeni müracaat kabul edilmemektedir.

4530 sayılı kanunun gerekçesi, Varlık Vergisi'nin uygulanması ile ilgili rakamlar vermektedir. Buna göre 114.368 mükellefe 465.384.820 liralık vergi tarh edilmiştir. Bu tarhiyatın 12.266.966 TL. 4501 sayılı kanuna göre; 28.211.403 TL. ise maddi hatadan dolayı silinmiş olup, geri kalan 424.906.421 liradan tarhiyatın 314.920.940 lirası fiilen tahsil edilmiştir. Bu miktarın yaklaşık olarak % 70'i, yani 221.300.000 lirası, İstanbul'dan toplanmıştır. Bakiye vergi alacağı olan 109.985.481 liranın, "uzun müddet takibine devam edilmesi, fevkalâde zarûretlerin doğurmuş olduğu Varlık Vergisi'nin ... maksadı vazı ile kâbili telif değildir." Bakiye bu sebeple silinmektedir.

Maliye Vekili Fuat Ağralı, kanunun Meclis'te görüşülmesi sırasında şunları söylüyor: "Yurt vazifesinde lâkayt bazı fena niyetli vatandaşlar hakkında kanunun emrettiği müeyyidelere müracaat zarûretinden doğan üzüntülerimiz müstesna olmak üzere, vatandaşlarımızın vazifelerini büyük bir yurtseverlikle îfa etmiş olduklarını memnuniyetle kaydeder[im]."

Büyük toprak sahibi Emin Sazak ise aynı görüşmeler sırasında Varlık Vergisi'nin hangi zorlamaların etkisi altında kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Sazak'a göre, harp yılları içinde hükümet eski uygulamayı yıkmış ve savunma ihtiyacı için çiftçiden aldığı erzak ve hayvanın parasını ödeme yolunu tutmuştur. Ancak bu ödemeler devlet maliyesine çok ağır gelmeye başlamış, normal vergileri de

yükseltmek imkânı bulunamamıştır. Bu durumda iki yoldan birini seçmek gerekiyordu. Ya sözü edilen ürün ve hayvanlar devletçe parasız olarak alınacak (ki bu halde savaşın bütün ağırlığı çiftçiler üzerine yıkılacaktı) yahut da Varlık Vergisi gibi olağanüstü bir yola gidilecekti. Hükümet ve Meclis ikinci yolu seçti; bu yol, vergi usûllerini ihlâl ediyordu; ancak, "bunu bilerek yaptık. Ama daha çok adâletsizlik, daha çok yanlışlık olacak sanıyorduk."[70] Çiftçi çıkarlarının bu şöhretli sözcüsü, böylece, Varlık Vergisi'nin "% 25 kararı" sonunda, çiftçiye yapılan ödemelerin artmasından doğan ilave mali yükün, İstanbul burjuvazisine yüklenmesi anlamına geldiğini ima etmiş oluyor.

Varlık Vergisi'nin genel bir değerlendirmesini yaparken bu verginin sadece Türk-azınlık ayrımına dayanan bir operasyon olmadığını; çiftçi ile kent burjuvazisi; Anadolu tüccarı ile İstanbul tüccarı arasında da birinciler lehine, ikinciler aleyhine belirli bir ayrım izlediğini işaret etmek gerekir. Unutmamak gerekir ki azınlıklar üzerinde Varlık Vergisi yıkıcı olmuştur, ama büyük kentlerin Türk sermâye çevreleri de oldukça ağır bir vergiyi fiilen ödemişlerdir. Ancak aradaki fark çok daha hafif oranda vergilenen Türklerin, kendilerine sağlanan ödeme kolaylıklarından da yararlanarak, işlerini tasfiye etmeden gayrimenkullerini satma yoluna gitmeden bu yükün altından kalkabilmeleri; azınlıkların önemli bir kısmının ise servetlerini nakde çevirerek tasfiyeye zorlanmaları olmuştur.

Bu, siyasi iktidara yakın fırsatçı çevreler ve Varlık Vergisi uygulamasından geniş ölçüde kurtulan Anadolu kökenli toprak ve ticaret unsurları için fevkalâde elverişli bir ortam yaratmıştır. Vergi dolayısıyla İstanbul'da mesken, arsa, depo, han ve fabrika olarak satılan gayrimenkûllerin miktarı 885'tir. Bunlara ödenen meblağ resmen 2.700.883

[70] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 15.3.1944.

liradır.[71] Resmi satış bedelleri düşük beyan edilse bile, vergi borçlularının varlıklarını çok ucuza kapatan fırsatçı grupların varlığı ayan beyan ortaya çıkmaktadır. Savaş yıllarında, İstanbul'da yerleşen, çocuklarını paralı özel okullara veren, iflas eden ticarethanelere el koyan yeni zenginlere daha önce işaret etmiştik.

Kısacası, Varlık Vergisi Türkiye ekonomisinde hâkim sınıflar arasındaki dengeyi sarsan, savaş sonrası dönemine de yayılacak uzun dönemli bazı politik sonuçlar doğuran önemli bir olay görülmelidir.

4. Toprak Mahsulleri Vergisi

Varlık Vergisi uygulamasına son verildikten bir yıl kadar sonra, Saraçoğlu hükümeti, eski aşarı andıran, toprak ürünleri üzerinden hesaplanıp aynen veya parasal olarak tahsil edilecek, keyfilik unsurları ile Varlık Vergisi'ne benzeyen yönleri pek çok olan yeni bir vergi ile çiftçilerin de karşısına çıktı: Toprak Mahsulleri Vergisi.

Dış görünüşü ile bu vergi, savaş şartlarından yararlanan gruplar içinde o ana kadar karşılığını ödememiş bulunan çiftçilere yönelen ve bu yönüyle Varlık Vergisi'nin bir tamamlayıcısı olarak görülebilecek bir vergidir. Nitekim, verginin Meclis'te görüşülmesi sırasında bir milletvekili, "Saraçoğlu hükümetinin bâriz vasfı haline gelen çiftçiyi himâye etmek şeklindeki vasfı[nın], lüzûmsuz yere söndürülmüş olacağını" ileri sürmüştür.[72] Ancak, Varlık Vergisi'nin aksine, bu vergi büyük ve küçük çiftçi arasında fark gözetmeyen bir kanundur ve bu yüzden en ağır yükün piyasaya pek az açılmış ve esasen savaş şartlarında üretimi düşmüş, sadece kendi boğazı için üreten küçük köylüye

[71] Ökte, *age*, s. 164.
[72] Timur, *age*, s. 246.

yüklendiği tahmin edilebilir. Bizim ayrıca incelemediğimiz vergi uygulamasında da bu verginin küçük köylü tarafından çok ağır bir biçimde hissedildiği tahmin edilebilir. Nitekim Ökte, "köylü bu vergiyi nafakasından ve tohumundan ödemiştir" yargısını ileri sürüyor.[73]

Ne var ki büyük çiftçi de vergiye tabi tutulmuş ve aşarın kaldırılmasından beri ilk defa olarak kamu harcamalarının finansmanına geniş ölçüde katılmıştır. Bu yüzden bu verginin, Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi büyük toprak sahiplerinin tepkisini ve direnmesini doğuran icraatla birlikte toprak ağalarının ve toprak burjuvazisinin CHP iktidarına savaş sonunda cephe almasına yol açan ana etkenlerden biri olduğunu söyleyebiliriz.

Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu, 26 Nisan 1944'te 4553 sayı ile kanunlaşmıştır. Kanuna göre, ayrıca eklenen cetvellerde sayılan çeşitli toprak ürünlerinin gayri safi üretim değerleri veya miktarları verginin matrahıdır. Hububat ve bazı bakliyat ürünleri aynî vergi olarak verilir; sınai bitkiler için ise vergi nakden ödenir. Aşarda olduğu gibi vergi oranı % 10'dur. Mükellefin beyanı matrahın tespitinde hareket noktası olmakla birlikte, vergi uygulamasında maliye memurlarının takdirlerinin, Varlık Vergisi'nde olduğu gibi ana rolü oynadığı söylenmiştir.

Tam olarak uygulandığı üç yıl boyunca, 1944, 1945 ve 1946 yıllarında, Toprak Mahsulleri Vergisi'ne ait yüz doksan iki milyon liralık ayni ve nakdi tahsilat yapılmıştır. Bu miktar Varlık Vergisi'nden az olmasına rağmen, ödemelerin vergi alışkanlıklarını unutmaya başlamış bir sınıf tarafından yapılması, herhalde, verginin ağır hissedilmiş olması için güçlü bir sebeptir.

---

[73] Ökte, *age*, s. 202.

5. Diğer Bazı Düzenlemeler

Savaş yıllarının ana iktisadi kanunlarını inceledik. İktisat politikasının ayrıntılarını oluşturan ve çoğunlukla MKK'ye bağlı olarak çıkarılan kararnameleri ise ele almadık. Bunların dışında çok önemli olmamakla birlikte, özetlenmesi yararlı olabilecek bir nizamname ve bir kanuna burada kısaca değinelim.

Bunlardan birincisi, 30 Mart 1940 tarihini taşıyan, "Endüstriyel Mamulâtın Maliyet ve Toptan Satış Fiyatlarının Kontrol ve Tesbiti Hakkında Nizamnâme"dir (No: 2/13147). Bu nizamname, İktisat Vekâleti'nce maliyet ve toptan satış fiyatlarının tespitine karar verilen sınai işletmelerin, maliyet ve işletmecilik şartlarını incelemekle görevlendirilen memurlara geniş yetkiler vermektedir. Yetkililer, talimatnamenin gösterdiği incelemeleri yaptıktan sonra, toplanan bilgiler sınai mamulatın fiyatlarının tespitine esas teşkil eder. Böylece MKK'nin gerektirdiği fiyat tespitlerinin gerçekçi ve maliyet şartlarına uygun bir biçimde yapılması, hiç olmazsa sınai mamulat için mümkün olmaktadır. Ancak, özel teşebbüsün "mahrem noktalarına" devlet memurlarının nüfuzuna yol açan bu nizamnamenin sanayiciler tarafından pek sempati ile karşılanmadığı tahmin edilebilir.

İkinci olarak 14 Ocak 1943 tarih ve 4374 sayılı "Barut ve Patlayıcı Maddeler, Silah ve Teferruatı İnhisarı Hakkında Kanun"u kısaca ele alalım. Bu kanun, aynı konudaki 2441 sayılı kanunun kurduğu yapıyı muhafaza etmekle birlikte, bazı önemli değişiklikler de getirmektedir. İnhisarın konusuna giren maddelerin ve malzemelerin imal, ithal ve satışı yine prensip olarak devlet tekelinde tutulmakta ise de özel teşebbüse imal ve ithal imkânı veren bazı değişiklikler yapılmıştır. Bir kere, av malzemesinin özel kişilerce de imal edilebileceği kabul edilmektedir. Ayrıca, as-

keri fabrikalarca yapılamayan maddelerin de bizzat İnhisar İdaresi tarafından yapılacağı ya da (devlet denetimi altında bulunmak şartıyla) özel teşebbüsçe imaline müsaade edilebileceği öngörülmektedir. İlginç bir nokta da şudur: Askeri fabrikalara tanınan azami kâr oranı % 5; özel fabrikalara tanınan azami kâr ise % 20'dir. Askeri fabrikaların maliyetleri ile aynı cins ithal mallarının maliyetleri arasında % 10'dan fazla fark olursa İnhisar İdaresi bu maddeleri ithal etmeye yetkili kılınmaktadır. Ancak, beş yıl müddetle, geçici olarak bu fark % 20 olarak kabul edilmektedir.

Kanımızca bu kanun, bilhassa 1934'te kabul edilmiş 2441 sayılı kanuna kıyasla, tekel konusuna giren maddelerin ithal ve imaline (harp yılları içinde bulunulmasına rağmen) özel teşebbüse tanıdığı imkânlarla, 1940-1945 döneminde, bütün savaş kontrollerine rağmen bizatihi devletçiliğin gerilemekte olduğunu gösteren bir delil sayılabilir.

IV. BÖLÜM

Sonuç: 1946 ve Sonrası

1. Savaş Sonunda Egemen Sınıflarda Ana Eğilimler

Savaş yılları, ticaret burjuvazisinin ve piyasaya yönelik büyük toprak unsurlarının iktisadi bakımdan aşırı güçlendiği, başıboş bir servet birikiminin dörtnala geliştiği bir dönemdi. Bu olağanüstü birikimin iktisadi ve politik meyveleri, 1945'i izleyen yıllarda elbette toplanacaktı.

CHP iktidarı, savaş zenginlerinin dışa dönük, İstanbul'lu ve gayri müslim kanadını Varlık Vergisi ile; büyük çiftçi kanadını ise Toprak Mahsulleri Vergisi, Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile derinden tedirgin etmişti. Buna karşılık, yüksek bürokrasiyle içli dışlı olmuş çıkar grupları ve burjuva klikleri ile Anadolu kökenli ticaret sermayesi, savaş ekonomisi uygulamalarından şüphesiz ki şikâyetçi değillerdi; ancak, onlar dahi CHP iktidarının devamına, ancak önemli bir bünye değişikliğine uğradığı takdirde rıza gösterecek gibi idiler: Parti içinde hâkim durumda bulunmamakla birlikte, sık sık kontrolsüz

ve hesapsız hamlelerin patlak vermesine sebep olan ve küçük burjuva radikalizminden esinlenen reformist kanadın etkisiz hale getirilmesi şartıyla...

1945 sonrasının siyasi gelişmelerinde hâkim sınıfların bu iki ana grubu, iki ayrı yol izledi. Birinci grup, esas olarak DP hareketini örgütlemeye ve desteklemeye yönelirken, geleceklerini CHP iktidarına bağlı tutulmakta ısrarlı olan ikinci grup, CHP içinde bir "tasfiye" harekâtına girişti; savaş sonunda filizlenmeye başlayan demokratik bütün örgütlenmeleri ezdi; Köy Enstitülerini çökertti; üniversitede tasfiyeye yöneldi ve 1947 Kurultayı ile Parti içindeki reformist kanadı kesin bir yenilgiye uğrattı. Bu Kurultay devletçiliğin, resmi anlamlı ve orijinal bir iktisat siyaseti olarak tarihe karışmasını da belgeler.

2. Dış Etkenlerin Rolü

Savaş sonrasının hikâyesini sadece yukarıdaki unsurlarla özetlemek, çok önemli ve belirleyici bir etkeni, dış etkeni ihmal etmek olur. 1940 yılında bir bakan, gelecekte Türkiye'nin izleyeceği iktisadi yolun, "harp sonunun alacağı iktisadi şekil"e, yani yeni baştan kurulacak uluslararası dengeye bağlı olacağını ifade ediyordu. Bu yeni dengede Türkiye kendisini ABD emperyalizminin yörüngesi içinde buldu.

1930-1945 yılları emperyalist sistemin uzun bir bunalım dönemini ifade eder. Siyasi bakımdan bağımsız olan geri kalmış ülkeler bağımsız, ulusal bir gelişme ve sanayileşme sürecini başlatabilmek için belki de son bir şansa, emperyalizmin iktisadi ve siyasi bakımdan şiddetle hasta olduğu bu bunalım döneminde kavuşuyorlardı. Türkiye'nin bu fırsatı 1932-1939 yılları arasında hangi ölçüler içerisinde kullandığını, bu yılların devletçiliğini izlerken kısmen inceleyebildik. Fakat 1945 sonrasında artık yeni

bir dünya kuruluyordu ve bu yeni dünyada emperyalizmin yörüngesindeki geri kalmış ülkeler bağımlı ve çarpık bir gelişme çizgisinin dışına çıkamayacaktı. Bu "yeni yol"da, artık bağımsız bir kapitalist sanayileşme deneyinin Türkiye modelini ifade eden devletçiliğe de yer yoktu.

Esasen 1937 sonrasında ve savaş yıllarında dinamizmini büyük ölçüde yitirmiş bulunan devletçilik, savaş sonunda sözünü ettiğimiz bu iç ve dış etkenlerin birleşmesiyle, kendisini tamamlayan birçok siyasî ve iktisadi unsurla bir arada tarihe karışmak zorunda idi; nitekim böyle de oldu.

Devletçiliğin bir iktisat politikası olarak tasfiyesi, 1932'yi izleyen yılların Türkiye ekonomisine armağanı olan geniş devlet sektörünün tasfiyesi ve özel kapitalizme devri anlamına gelmedi. Gelişimin bu biçimi almaması, bir anlamda yerli burjuvazinin nisbi güçsüzlüğünü gösterir; başka bir anlamda ise, hâkim sınıfların geniş devlet sektörünü kendi uzantıları olarak ve kendi çıkarlarına kullanabilmenin mekanizmalarını keşfetmiş olduklarını ortaya koyar. Devletçilik, geniş bir kamu sektörünün varlığı anlamını aştığı, 1932 sonrasına ait özel bir iktisat politikası anlamına geldiği için; günümüze kadar süregelen kamu sektörü ve onun sorunları, devletçilik kavramı içinde yer almaz. Devletçilik 1945 sonrasında kesinlikle son bulmuştur.

1946-1950 döneminde, Türkiye'nin dış politikada ve dış ekonomik ilişkilerde ABD'ye bağımlı hale gelmesinin hikâyesini ve bu yeni bağımlılığın ülke içindeki iktisat politikalarını nasıl belirlediğini bu çalışmanın konusu içine almadık. Thornburg ve Randall gibi Amerikalı uzmanların Türk ekonomisi üzerindeki inceleme ve telkinleri, Marshall yardımının işleyiş mekanizması, Amerika'ya bağlı çeşitli sözde uluslararası kuruluşların iktisat politikalarına ilişkin "tavsiye"leri ve bu yeni gidişe "dur" demeye kalkı-

şan milli iktisadi bağımsızlıktan yana muhalefetin iktidar ve resmi muhalefet tarafından sözbirliğiyle ihanetle suçlanması, bu gelişimi aydınlatacak bir çalışmanın vurgulayacağı başlıca unsurlardır.

Biz burada, kısaca, bu sürecin başlangıç anında önemli rol oynayan; üstelik ABD yardımının devletçi bir sanayileşme politikasını nasıl kösteklediğini gösteren bir gelişmeye değineceğiz.

1944 yılı yaz aylarında, Saraçoğlu hükümeti bir "Harp Sonrası Kalkınma Planı ve Programı"nın hazırlanmasına karar verdi: Çalışmaları bakanlıklar arası bir koordinasyon komisyonu yürütecekti. İktisat Vekâleti müsteşarının başkanlığında toplanacak olan komisyonun raportör ve sekreteri Ş. Süreyya idi. Eski Kadrocu İ. Hüsrev de komisyona üye idi. İktisat vekili F. Sirmen, bu plan çalışmalarını yakından destekliyordu.[1]

1945 Mayısı içerisinde, bu çalışmaların ilk meyvesi, "Türk Sanayiinin Harp Zamanından Sulh Zamanına İntikal ve Sulh Zamanının Muhtemelen Yeni Şartlarına İntibak Devrelerinde Korunması ve Gelişmesi ile İlgili Genel Problemler Hakkında Öz Rapor" adı altında hükümete sunuldu. 1946 Nisanında ise bir "5 Yıllık Plan" metni son biçimini aldı. Bu planın oldukça ihtiraslı ve bağımsız bir sanayileşme programı niteliğinde olduğu anlaşılıyor.[2] 1947 Temmuzunda başbakan Recep Peker: "Esaslı bir karara bağladığımız Kalkınma Planı, ana hatlarıyla büyük elektrik enerji santrallerini, kömür havzası veriminin iki misli takate çıkarılmasını, dokuma sanayiinin büyük mikyasta gelişmesini, Karabük demir sanayiinin kuvvetlenmesini, yeni çimento, şeker fabrikalarını, suni gübre fabrikalarını, yeni demiryollarını, yeni şose ve köprüleri, limanları, yeni ulaştırma vasıtalarını, tarım kalkınması, pulluk, traktör, biçer,

[1] Aydemir, *İkinci Adam (II)*, ss. 395-396.

[2] *Aynı kaynak*, ss. 415-417.

bağlar harman makineleri gibi yeni tarım alet ve makineleri fabrikalarını ve küçük büyük sulama işlerini, süt ve konserve sanayiini, yeni sigara, bira fabrikalarını ihtiva etmektedir" diyordu.[3]

Bu plan taslağı, Avrupa Kalkınma Programı'nın kapsamı içine alınmak isteğiyle Amerikalılara sunuldu. Ancak Amerikalılar, Türkiye'nin 5 Yıllık Plan taslağına dayanan bu talebini reddettiler. Bu durumda Türkiye iktisat politikasının, artık ABD'nin istek ve eğilimlerine uygun biçimde düzenleneceği bir dönemin başladığı ortaya çıkmaktaydı.

Amerikan reddinden sonra 23 Eylül 1947'de başbakan "5 Yıllık Plan"ı resmen, Ekonomi Bakanlığı'na geri verdi. Alelacele hazırlanan ve Amerikan eğilimlerine uygun, tarıma, altyapı tesislerine öncelik veren ve 1948-1952 yıllarını kapsayan bir yatırım programı ile Amerikalılara yeniden yardım için başvuruldu ve bu kez cevap olumlu oldu.[4]

Savaşın son bulmasından itibaren ısrarla ve inatla Amerikan yardımı peşinde koşmakta olan siyasî iktidar, bu yardımın, iktisat politikalarına yansıyan bir bedelini de böylece ödemiş oluyordu. Hamleci, iddialı, bağımsız ve ancak devletçi politikalarla gerçekleşebilecek bir sanayileşme stratejisinin, "dış yardım" şantajı ile kabul ettirilen Amerikan "modeli" ile uzlaşması elbette mümkün olamazdı.

3. Devletçiliğin Resmen Tasfiyesi

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 1946-1950 dönemi, devletçiliğin tasfiyeye uğradığı dönemdir. Ancak, bu tasfiye, ne devlet işletmeciliğinin daralması ne de "devletçilik" teriminin resmen reddi biçiminde olmuştur. Devletçilik, ken-

---

[3] Kuruç, *age*, ss. 102-103.

[4] Bu konularda Y. S. Tezel'in yayımlanmamış bir araştırmasından yararlandık. Ayrıca bkz. *İkinci Adam (II)*, s. 414.

dini nitelendiren bütün yorum unsurları ve iktisat politikası özellikleri adım adım reddedilerek tasfiyeye uğramıştır. Bu gelişimin en önemli aşaması, 1947 CHP Kurultayıdır.

Savaştan sonraki ilk bütçenin, 1946 bütçesinin, Meclis görüşmeleri sırasında, bazı CHP milletvekilleri Partinin iktisat konularında takınacağı tutumun, artık berraklığa kavuşturulması gereğini savunuyor ve hükümetin iktisat politikasını eleştiriyorlar.[5] Henüz muhalefet partileri kurulmamıştır, ama CHP'nin parçalanması artık kaçınılmazdır. Nitekim bütçe görüşmelerinden üç hafta sonra DP kurulacaktır.

Bu görüşmeler sırasında söz alan Zonguldak milletvekili R. Bartın, "devlet sermayeciliğinin hududunu tayin etmek lâzımdır... Devletçilik nereye gidecek ve nerede duracak? Bunu kati olarak bilmiyoruz. Parti programı ... bütün sınıfları zarûri olarak bir birlik kabul ediyor. [Bunun] manası... iş sahalarının hiçbirisini diğerinin aleyhine büyültmemek kapatmamaktır... Hangi işin ne kadarını devlet yapacaktır?" sözleriyle, problemi ortaya koyuyordu.

Kısa bir süre sonra, muhalefet partilerinde ön saflarda rol alacak olan bir diğer politikacı, Hikmet Bayur ise iktidarın temsil ettiği politikaların, özellikle iktisat politikasının genel bir eleştirisini yapıyor. Bayur, karaborsa, ihtikâr ve hayat pahalılığının bir türlü önlenemediğini, hükümetin ise sürekli olarak çelişik tedbirler aldığını ifade ediyor. Bayur'a göre, güçlüklerin çözüleceğine dair herhangi bir belirti de yoktur. Bürokrasi, ticareti aksatmaktadır. "En çok kazanan, en çok faydalı olan [değil], en çok çapraşık yolların anahtarını bulan insanlardır. Bu da teşebbüsü, ... çalışma şevkini kıran başlıca âmillerdendir. Ekonomi işlerinde ... hükümet, amaçsız, ... plansız bocalayıp durmak-

[5] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 17.12.1945.

tadır... İşler bazen o kadar kötü gidiyor ki, herkes bağırmak zaruretini duyuyor. Bugünkü halin devamı ... büyük bir tehlikedir. Otuz-kırk bin kadar savaş zengini milyoner türemiştir. Bunların da ölçüsüz israfları seviye yükselmesi mi sayılacaktır? Halk iktisadi durum[dan] ... o kadar bıkmıştır ki, bazen bu durumu baştakilerin kabiliyetsizliklerine ... değil de bazı prensiplere atfediyor. Yani devletçilik, sanayileşme [gibi] prensiplerin bu vaziyeti ihdas ettiği zannına kapılıyor. Bir zaman, illallah bu devletçilikten, illallah bu sanayileşmekten diyenler çıkacaktır. Ve bu öyle bir hal alacaktır ki, kimse önünde duramaz ... Bir fırtına esiyor ... Onu görmemek... fena ve acı bir şeydir ... İşleri daha iyi yapacak bir hükümetin gelmesini istiyorum."

1946 Ağustos'unda, on-on beş yıl öncesinde devletçiliğin tavizsiz yorumcusu olan Recep Peker, başbakan olarak hükümetin programını sunuyordu. Programın devlet işletmeciliği-özel sektör ilişkileri ile ilgili pasajları, köprülerin altından akan suların hacmini göstermektedir: "İktisadî faaliyetlerimizde hususî teşebbüs ve sermâyeden faydalanmak, husûsî teşebbüslerle devlet işletmeleri arasında farklı bir muameleye meydan vermemek, onların emniyetle çalışmalarına ve gelişmelerine yardım etmek, devlet teşebbüsleriyle husûsî sermâye arasında işbirliği sağlamak, devlet işletmelerinin husûsî teşebbüslerle başarılabilecek sahalara yayılmalarını önlemek ve buna aykırı durumları gidermek kararındayız."[6]

Aynı günlerde, savaş sonrasında esen yeni rüzgârların yönünü kavrayamamış hayalperest bürokratlar ihtiraslı sanayileşme programları üzerindeki hazırlıklarını tamamlamakta idiler. Gerçi Peker, programında, "sanayileşme hareketine yeni şart ve imkânlardan faydalanarak, etraflı incelemelere müstenit, birbirini tamamlayıcı program ve

[6] Kuruç, *age*, s. 95.

planlar dairesinde, hızla devam edeceğiz" sözleriyle bu çalışmalara değiniyordu, ama bunların birkaç ay sonra nasıl hüsranla sonuçlandığına yukarıda işaret etmiş olduğumuz hatırlanacaktır. Nitekim, 1947 Ekim'inde, yani Amerikalıların reddi üzerine plan taslağının Başbakanlıkça Ekonomi Bakanlığı'na geri verilmesinden bir ay sonra, Hasan Saka hükümetinin programında, "plan" kavramına, sadece "devletçilik sahası ile husûsî sermaye ve teşebbüslere ayrılan yerin uzun vadeli bir planla (!) kesin olarak kararlaştırılıp ilan edilmesi" gereğine işaret edilirken değinilmektedir. Aynı programda, "devletin husûsî teşebbüslerle kendi sahası arasında rekâbete girişmemesine dikkat" edileceği vaadinde bulunulmakta ve daha sonraki bütün hükümetlere, uzun yıllar ve çeşitli iktidarlar altında emsal teşkil etmek üzere, "yabancı sermâyeyi teşvik" politikası da getirilmektedir: "Hükümet her türlü ekonomik teşebbüslerde yerli olduğu kadar yabancı sermâyeye geniş yer ayırmak ve bunları teşvik etmek kararındadır."[7]

Dönüm noktasını iktidar partisi açısından kesin olarak belgeleyen olay 1947 Kurultayıdır. CHP'nin iktidarda iken yapacağı son Kurultay olan 7. Kurultay, yeni bir Parti programı kabul ederek bu geçiş dönemini büyük ölçüde kapatmış oldu.

Kurultayca kabul edilen programda devletçilik ilkesi, önceki programlara göre çok daha geniş bir yer kaplamaktadır. Kısacası, "devletçilik" bir yığın laf kalabalığı ve merasimle tasfiye edilmektedir. Bütün çaba, devlet işletmeciliğinin sınırını, özel sermayeyi tedirgin etmeyecek bir biçimde çizmek; devlete, özel teşebbüse yardım görevini yüklemek; özel teşebbüs ile devlet kuruluşları arasında ortaklıklara cevaz vermek ve bütün bunları "devletçilik"

[7] *Aynı kaynak*, s. 104.

adına yapmaktır. Yeni CHP programının devletçilikle ilgili maddelerinden en önemli unsurları naklediyoruz.[8]

"Devletçiliğimiz, millî ekonomimizi bir bütün olarak geliştirmek yolu ile milletimizin yaşama şartlarını dünyanın bugünkü gereklerine uygun ve üstün bir seviyeye ulaştırmak amacından doğmuştur. Millî ekonominin her kolunu, birbirini tamamlayan surette ileri teknik araçlarla cihazlandırıp millî çalışmaların verimini artırmayı ve millî sermâyenin yurt ekonomisine yararlı alanlarda çalışmasını sağlamayı gerekli sayar." (Madde 7)

"Devlet bu amaçlara ulaşmak ve millî ekonomide kamu menfaatlerini ve hizmetlerini ve millî savunmayı sağlamak üzere doğrudan doğruya kendi tarafından yapılmasını gerekli gördüğü teşebbüsleri, kurduğu ve kuracağı teşekküllerle üzerine almak görevindedir."

"Bu işler, büyük maden işletmeleri, büyük enerji santrallerinin ve ağır endüstrinin kurulması, savunma endüstrisi, bayındırlık işleri gibi büyük teşebbüslerle, kamu hizmetlerini ilgilendiren ulaştırma ve PTT gibi teşebbüslerden ibarettir." (Madde 8)

"Partimiz 8'inci maddede belirtilenler dışında kalan her türlü ekonomi işlerinin özel teşebbüsler eliyle kurulmasını, devletin bu teşebbüsleri teşvik etmesini, korumasını ve bunlara gerekli yardımlarda bulunmasını esas tutar."

"Partimiz, özel teşebbüslerin tam bir güvenlik içinde çalışmasını sağlamak üzere yurtta hangi işlerin nerede, ne kadar zamanda ve hangi ölçülerde yapılmasının millî ihtiyaçlar bakımından zarûrî ve uygun olduğunu devletin belli plan ve programlarla ilan etmesini gerekli bulur."

"Buna rağmen, özel teşebbüslerin başarmaya imkân bulamadığı, yahut kazançlı bulmadığı için girişmediği işleri devlet üzerine alabilir."

---

[8] *CHP Program ve Tüzüğü*, 1947, ss. 7-10.

"Devlet kâr kastiyle ziraat yapmaz." (Madde 9)

"Partimiz, özel teşebbüslerle devlet teşebbüslerinin eşit şartlar içinde çalışmaları esasının kanunlarda, tüzüklerde, kararlarda yer almasını esaslı sayar."

"Ekonomi işlerinde faydası, belli ve mahdût kişilere inhisar etmemek üzere, devletin tüzel teşebbüs kuruluşlarıyla (kooperatif ve anonim) ortaklık yapmasını caiz görürüz." (Madde 10)

"Ancak bu ortaklıklar açık veya kapalı hiçbir şekilde istismar konusu olamaz." (Madde 10)

"Halkı her türlü istismardan korumak amacıyla genel olarak ekonomi teşebbüs ve faaliyetlerini, normal işleme ve gelişmelerine engel olmayacak usûl ve tedbirlerle devletin düzenlemesini ve denetlemesini gerekli sayarız." (Madde 11)

"Devlet ekonomi işletmelerinin kazanç düşüncesiyle yersiz fiyat artışlarına meydan vererek halkın yaşama şartlarını zorlayacak veya yaşama denkliğini bozacak yollardan kaçınmaları ve yurtta ferahlık, genişlik yaratma amacını gütmeleri esastır." (Madde 12)

Bu programdaki hükümlerle devletçilik özellik taşıyan bir iktisat politikası olmaktan çıkmaktadır. 9. maddede sözü edilen planlama dahi "özel teşebbüslerin tam bir güvenlik içinde çalışmasını sağlamak" gibi bir amaç gütmektedir.

Buna rağmen, Kurultayda, 7. madde görüşülürken devletçilik etrafında hararetli tartışmalar olmuştur.[9] Hatiplerin bir kısmı, bu maddeye özel teşebbüs lehine bir hüküm konmasının zorunlu olduğunu; zira bu maddenin devletçiliği tanımlayıcı bir nitelik taşımadığını; böyle bir hüküm eklenmezse devletçiliğin çok katı bir içerik kazanacağını ileri sürdüler. Gerçekte ise, 7. maddenin tamamen renksiz

[9] *CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı.*

bir madde olduğu, sonraki maddelerde ise özel teşebbüsü tatmin etmeyi hedef alan tavizlerin bulunduğu açıktır.

Afyon delegesi Ali Veziroğlu diyor ki: "Devlet ... teşekkülleri[nin] serbest ticaretle ... rekâbet edemeyecek kadar masraflara ve lükse boğulduğuna ve ... ticarî zihniyetlerden uzak hareketlerine şahit olduğumdan ... [bunların] millet hesabına zararlı işlediğine kâni bulunuyorum. Bu müesseseler sermâyeleri aksiyonlara bölünerek şirketlere mal etseler masraflarından % 50 tasarruf ... imkânı hasıl olacaktır. Sanayi müesseseleri sermayeleri, hisselere bölünmek sûretiyle halkımıza mâl edilmeli ve bunların hasılatı da devlet ... tahvillerinin itfasına sarf edilmelidir."

Abdülkadir Güney ise devletçilik uygulamalarını eleştiriyor: "Devletçilik husûsî teşebbüsün faaliyetine, inhisar [ve] ... müdahale yolu ile engel olmamalıdır. Millî Korunma Kanunu tatbikatı, Tekelin faaliyeti, ... Sümerbank'ın rekabeti ... acı birer misal olarak... durmaktadır." Belediyeler ve özel idareler bizzat taşıt kullanarak nakliyecilik yapan yurttaşları işsiz bırakmaktadır. "Bir maddeye hükümet el koymuş ise... el konulan maddeler ... karaborsaya intikal etmiş; ... ne zaman serbest bırakılmış ise derhal piyasa düşerek normal vaziyet hasıl olmuştur. Devletçiliğe bir hudut tespit edilmesini ... teklif ediyorum..."[10]

Program komisyonu sözcüsü Vehbi Sarıdal ise devletçiliğin doğuş sebeplerini ve bugünkü değişikliği gerektiren zorunlulukları şöyle belirtiyor: "Cumhuriyetin ilk yıllarında özel sermaye ... bugün olduğu gibi kemâl haddini bulmuş değildi. Onun için ... devletçilik ... bir imar hareketi olarak başladı [ve] ... muvaffak oldu. Özel sermaye tekevvüne başladıkça... devletçilik hududu nerede başlar, nerede biter [meselesi ortaya çıktı] ... özel müteşebbisler

[10] Hatip 8. ve 9. maddelerde devletçiliğe kesin bir sınır çizildiğinin farkında görünmemektedir.

bu müphem vaziyetin önünde ... güvensiz oldular; hatta şunu da düşündüler: ... bir endüstri teşebbüsüne girişecek olursak ... devlet ... teşebbüsü elimizden alabilir mi?... Bu vuzûhsuzluğun izâlesi lâzımdı ... Tasarıda ... bu endişeler ... izâle edilmiştir."

Muammer Alakant'a göre ise devletçilik, "teşebbüsü şahsînin ... asıl olmasını kabul eder ... ancak [bunun] ... kitleleri istismar eden mahiyetini önlemek için devlete ekonomik faaliyetleri nizamlama:k ... özel sermâyenin yapmadığı ... veya yapmak istemediği işleri [yapmak] ... nazariyesini vazeder. Devletçiliğin partimizce de anlayışı ve bugünkü tatbikatı [böyledir] ... Ancak [geçmişte] ... bazı ayrılıklar görülmüştür. Devlet[in kendisiyle] ... aynı sahada husûsî teşebbüsler kurulmasını önlediği görülmüştür. CHP'nin ekonomik siyaseti beş-altı seneden beri devletçiliğin gittikçe yumuşatılması mahiyetindedir. [Programdaki] 7. madde ... amme sultasına mutlak selahiyetler veren bir mahiyet arz etmektedir... Bir sosyalist partisi de devletçilik programı hazırlamış olsaydı bu ... maddedeki mealden pek uzaklaşamazdı ...[Devletçiliğin] esas ... ruh[u] olan 7. maddede özel teşebbüsleri teşvik ve tertip eden bir ifadenin yer alması lâzımdır. Çünkü devletçilik sosyalizmin tamamen zıddı[dır]."

Program komisyonu adına konuşan C. Dursunoğlu ve İ. Sabuncu özel teşebbüse taviz verilen sonraki maddelere dikkati çekerek eleştirileri karşılamaktadırlar. Buna rağmen devletçiliğe yönelen eleştirilerin önü alınamamıştır.

CHP'nin eski devletçilik anlayışını Kurultayda sadece Alâeddin Tiridoğlu savunabilmiştir. Tiridoğlu'na göre, hiçbir doktrin kötü değildir: "Kötü olan bir fikrin yarım ... tatbik edildiği zamandır." CHP devletçiliğinin şansızlığı da buradadır; zira her ekonomi bakanı devletçiliği istediği gibi yorumlamıştır. 'Özel Teşebbüsün başaramadığı işleri devlet yapar' formülü hiçbir anlam taşımaz; zira "kanunlar

mani olmadığı halde özel sermayenin başaramadığı bir iş" yoktur. Programın her yana çekilebilir yuvarlak ifadelerden kurtulması gerekir. Vatandaşa güvensizlik veren programsızlık ve istikrarsızlıktır. "Devletçiliği tespit ederken... memleketin gerçeğine uymak iddiası ..... tamamiyle demagojiktir... Memleketin gerçeğini herkes kendi düşüncesine göre takdir ederse müsbet bir neticeye varmamıza imkân yoktur." Ancak Tiridoğlu, bu görüşlerinde yalnız kalmış; Partinin program tasarısını hazırlayanlar programda mevcut tavizlerin daha da artırılması için çaba harcayanları önlemekte güçlük çekmişlerdir. 10. maddenin değiştirilmesini hedef alan Ali Veziroğlu, devlet işletmelerinin hisselere ayrılarak şahıslara satılmasını önermişse de bu öneriye komisyon sözcüsü karşı koymuş ve önerge reddedilmiştir. 9. maddede özel teşebbüs lehine mevcut hükümleri yeterli bulmayan bir delege ise maddeye "devlet hususî teşebbüse gerek inhisar, gerek müdâhale yoluyla hiçbir zaman engel olamaz" diye bir fıkra eklenmesini önermiştir. Böyle bir fıkranın tekellerin tasfiyesini gerektireceğini ileri süren komisyon sözcüsü, bu önergenin kabulüne engel olabilmiştir.

Bunların dışında, program, "kanunlarımıza uygun olarak ve eşit şartlarla yabancı sermâyeden faydalanmak" ilkesini kabul ediyor. Ayrıca, program tasarısında mevcut olmadığı halde Kurultay, "kabotaj ulaştırmalarında yolcu ve eşya taşıma işinin özel teşebbüsler tarafından da yapılabileceğini" ve "özel armatörlerin eşya taşıma işlerinde daraltıcı kayıtların kaldırılarak her türlü eşya taşımalarına yetki verilmesini" kabul etmiştir. Bu hükümlerin programa girmesi, üstelik, başbakanın ve ulaştırma bakanının muhalefetine ve bu alanları özel teşebbüse tamamen açmak için vaktin gelmediğini savunmalarına rağmen kabul edilmiş ve şilepçilik ile posta seferlerine 1930'larda konan sınırlamalar CHP programında reddedilmiştir.

Kurultay'dan kısa bir süre sonra Ulus gazetesinde yayımlanan bir başyazıda, eski devletçilik anlayışının tasfiyesinin niçin gerekli görüldüğü açıklanıyordu:[11]

"Devletçilik prensibimiz, ta başlangıçtan beri bir kalkınma tedbiri olarak düşünülmüş, totaliter bir ... doktrinle ... karışmamasına... dikkat edilmiştir... Devletçiliğin ... şahsî teşebbüse engel olmaması şarttı. Bu maksatla devletin bir yandan ancak husûsî sermayenin başaramayacağı veya savunma ihtiyaçlarının zarûrî kıldığı teşebbüslere girişmekle yetinmesi, diğer yandan da şahsî teşebbüsü teşvik etmesi ... kabul edilmişti. Yirmi yıla yakın bir devre içinde zaman zaman husûsî teşebbüs için Teşviki Sanayi Kanunu nevinden teşvik tedbirlerine de başvuruldu. Fakat iki dünya harbinin ... sıkıntıları tatbikatta devletçilik sınırlarının daha geniş çizilmesini zarurî kıldı. Dış piyasaların kapanması ... devletin husûsî teşebbüsün rağbet etmediği bir sürü teşebbüslere ... el koyması neticesini doğurdu. Harbin sona ermesi ile başlıyan ekonomik ve demokratik gelişme devletçilik prensibinin yeni şartlara ayarlanmasını ve ferdî teşebbüsü engelleyen kayıtların azaltılmasını hem zarurî, hem mümkün kılmış idi. Nitekim ... son CHP kurultayı tatbikatta belirtilen temayülü kâfî görmeyip ... devletçilik prensibinin sınırlarını daraltma yolunu tuttu. Artık CHP programında devletin doğrudan doğruya yapacağı işler ... belirtilmiş bulunuyor ... Genişleterek yorumlanması caiz olmayan ... tahdidi sayış da gösteriyor ki devletin yapabileceği işler kategorisine... husûsî teşebbüsün başaramayacağı... kâr ve menfaat görmeyeceği ... faaliyetler girmektedir. Özel teşebbüsleri ... korumasını... yardımlarda bulunmasını devletin bir ödev halinde yüklenmesi lâzım gelmektedir. Bu suretle CHP devletçiliği hürriyet ve demokrasi ile sosyal adâleti en iyi şekilde telif ederek ... günümüzün şartlarına ayarlanmış bulunmaktadır."

---

[11] *Ulus*, 17.1.1948.

Böylece, 1947 yılı sonunda, CHP'nin devletçilik anlayışı DP'nin iktisadi görüşleri ile esasta birleşmiş bulunuyordu. Şüphesiz, ayrıntıda bazı farklar süregelmekteydi. Örneğin, DP'nin devlet işletmelerini özel sektöre devretmeyi öngören önerisi, CHP 7. Kurultayında görüşülmüş olmakla birlikte kabul edilmemişti. Ancak, bilindiği gibi, Türkiye burjuvazisi DP'nin bu önerisini hayata geçirecek yeteneği ve isteği sonraki otuz yıl boyunca gösteremeyecekti.

4. Sonuç: Bir Genel Değerlendirme

Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal tarihi henüz tam olarak yazılmamış olmamakla birlikte, elli küsur yıllık dönemin sınırlı bir bölümü üzerinde veya bütün dönemi kapsayan belirli konular üzerinde derinliğine ve ayrıntılı çalışmaların sayısı artmaktadır. Bütün bu çalışmaların bileşkesi olarak Cumhuriyet sosyal tarihinin bir tablosu yavaş yavaş oluşacaktır. İşte "Türkiye'de Devletçilik" üzerindeki bu çalışmaya, henüz oluşmakta olan bu büyük tabloya, çok sınırlı da olsa bazı katkılar yapabilmek umuduyla giriştik.

"Devletçilik" kavramı, Cumhuriyet döneminin iktisat politikalarının tümünü kapsamaz. Üstelik bu çalışmada biz, devletçilik kavramı içerisinde ele alınabilecek; ancak tarım, bankacılık, para-maliye, sosyal politika alanlarına giren birçok konuyu esas olarak ele almadık. Sayısal bir tahlile girişmedik. Her dönemin iktisat politikalarının genel görünüşünü sunmanın ötesinde, ağırlığı iktisadi düşüncelere ve iktisadi mevzuata yönelttik. Kısacası, çalışmamız çok sınırlı ve birçok bakımdan yüzeydedir; ancak, öyle sanıyoruz ki Cumhuriyet sosyal tarihinin belli noktalarının kavranmasına yardımcı olabilecektir.

Devletçiliğin hikâyesi, bir bakıma, yeni rejimin ilk otuz yılı boyunca, siyasi-yönetici kadrolarla Türkiye toplumunun hâkim sınıfları arasındaki bağıntıların kurulma-

sının ve gelişmesinin tarihçesidir. Emperyalizme ve Osmanlı rejimine karşı silahlı bir mücadelenin sonunda kurulan bir yeni devlette bu bağların karmaşık ve girift olması; istikrarlı bir görüntüye ulaşabilmek için oldukça uzun bir süreye ihtiyaç duyması tabiidir... Üstelik, yeni rejimin siyaset ve yönetim kadrolarını oluşturan asker-sivil aydınların içerisinde bütün çelişkileri, yalpalamaları ve tutarsızlıkları ile küçük burjuva ideolojisinin bir hayli yaygın olduğu dikkate alınırsa, hâkim sınıflar-siyasi kadrolar ilişkilerinin istikrara ulaşması için uzun ve sancılı bir sürecin niçin gerekli olduğu daha kolay anlaşılır.

Bundan hareketle yukarıdaki görüşümüzü bir başka biçim altında yeniden ifade ederek diyebiliriz ki, devletçiliğin ideolojik düzeydeki hikâyesi, küçük burjuva ideolojisinin hâkim sınıfların ideolojisiyle uzlaşma ve çelişkilerinin, fakat büyük ölçüde (ve nihai olarak kesinlikle) uzlaşmasının hikâyesidir. Tartışmayı bu noktada gereğinden fazla genişletip yaymamak için "hâkim sınıfların ideolojisi" ibaresini, bu ideolojiyi somut olarak nitelendirmeden ve içeriğini belirlemeden kullanmayı tercih ediyoruz.

İşte bu açıdan bakınca, devletçiliğin gelişimine, bazı kritik dönüm noktalarını vurgulayarak bakmak aydınlatıcı olabilir. Birinci uğrak, devletçilik açısından olumsuz bir uğraktır; devletçi politikaların niçin *doğmadığını* sormayı hedef alabilir ve 1922 güzü ile 1923 İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması arasında geçen zamanı içerir.

1923 İktisat Kongresi, Milli Mücadele yıllarına ait pek çok radikal sloganı geride bırakarak toplanıyordu. Kongrenin en örgütlü grubu olan ve diğer grupları, hatta siyasî kadroları da peşinden sürükleyen İstanbul Türk burjuvazisinin tezleri toplantıya ana çizgileriyle hâkim oldu. Kongre kararlarının da ötesinde, Kongre hazırlıkları ve Kongrenin kendisi İstanbul Türk burjuvazisinin yeni siyasi kadrolarla bütünleşme ve kaynaşma çabaları bakımından önemlidir. Sonraki yıllarda, imtiyazlı şirketler ve diğer anonim şirket-

lerin bünyesinde gerçekleşen yerli burjuvazi-yabancı sermaye-siyasetçi işbirliği, dönemin âdeta belirgin bir niteliği olmuştur. Bu dönem, daha ziyade dışa dönük İstanbul burjuvazisinin yüksek siyasi-yönetici kadrolarla yakın ilişkiler kurabilmiş kesitlerinin; siyasi görevlerden, yabancı sermayeyle aracılık, komisyonculuk ve müteahhitlik yapmak üzere veya doğrudan doğruya İş Bankası çevresinde yerini almak üzere ayrılan veya bu işlerle siyaseti uzlaştıran bürokratik burjuvazinin altın yıllarıdır.

Lozan Antlaşması'nda emperyalizme verilen iktisadi tavizler, Chester-tipi teşebbüsler ve biraz önce sözünü ettiğimiz yabancı sermaye-yerli burjuvazi-siyasetçi ortaklıkları, aslında ortaya öyle bir tablo koymaktadır ki bu tablodan siyasi iktidarın emperyalizme ve onun yerli ortaklarına kesinlikle teslim olduğu sonucunu çıkarmak pek de güç olmayacaktır; Ancak bu sonuç resmi iktisat politikasında 1929'dan başlayarak 1932'ye kadar uzanan bir dizi değişikliği açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Bir kere, 1929 yılından itibaren kuvvetli bir himayecilik yolu kesin olarak seçilmiştir. Dışa açık ticaret burjuvazisinin ve emperyalizmin çıkarları bu temel karar söz konusu olduğunda çiğnenebilmiştir. İkinci olarak, himayecilik duvarları arkasında semiren, fakat sürekli devlet yardımı ve desteği talep eden ve bu himaye ve destekler sonunda olağanüstü tekelci avantaj ve kârlara mazhar olan sanayi burjuvazisinin çıkarları da 1932'yi inleyen devletçi uygulamalara geçişle çiğnenebilmiştir. Böylece devletçilik, himayeciliğin rantım sanayi burjuvazisine teslim etmemenin bir yolu olmuştur. Ve 1922'yi izleyen yıllarda, yabancı sermaye ve dışa bağlı ticaret sermayesi ile (ve sonraki yıllarda sanayicilerle) siyasi kadroların kurduğu sıkı bağlar, bu grupların kısa dönemli çıkarlarını açıkça çiğneyen uygulamalara engel olamamıştır.

Şüphesiz ki 1929 buhranının Türkiye'ye uzanan ağır etkileri, rejimin bekası bakımından, herhangi bir gelişme-

nin mümkün olabilmesi için himayeci ve devletçi politikaları bir anlamda zorunlu ve kaçınılmaz kılıyordu. Üstelik devletçi politikaların zorunluluk sınırlarını aşan kontrolsüz bir radikalizme yönelmemesi için, 1932 yılında Celâl Bayar'ı iktisadi komuta mevkiine getiren bir operasyon yapılmıştı. Fakat her şeye rağmen, 1929-1932 dönemi, önceki yılların sıkı ilişkilerine rağmen dışa bağlı ticaret burjuvazisi ile sanayici çıkarlarının stratejik kararları etkilemediği bir geçiş dönemi olmuştur.

Devletçiliğe refakat eden içe-dönük sanayileşme politikaları ise, buhrandan ötürü olağanüstü bir sarsıntı geçirmiş bulunan tarım ürünlerinin desteklenebilmesini mümkün kıldı. Piyasaya dönük büyük çiftçi ve tarım ürünleri üzerinde egemenlik kurmuş ticaret sermayesinin devletçi sanayileşme politikalarını desteklemiş olduğu söylenebilir. Bu unsurların yanı sıra, devletçilikle birlikte bir durgunluk ve dar bütçe dönemi yerine geniş bir bütçe ve kamu yatırımları dönemine geçilmesi, devlet yatırımlarına bağlı geniş ihale işlerini alan aracı grupların da güçlenmesi sonucunu doğuracaktır.

Emperyalist âlem buhranın etkilerinden sıyrılmaya başladıkça Türk devletçiliği dışa açılma ve yumuşama eğilimleri göstermiştir. 1937 yılı içinde başlayan bu belirtiler savaşın kopması ile geçici olarak durdu. Ancak bu duraklama, 1945'i izleyen yıllarda on beş yıllık büyük bir sarsıntı dönemini artık aşmış bulunan emperyalizmin, ABD'nin öncülüğünde ekonomik ve siyasi düzeyde dünya hâkimiyetini izleyen politikalarıyla kesinlikle aşılacaktı.

Savaş yılları bu bakımdan bir "perde-arası" gibi görülebilir. Ancak, savaş sonunun dönüşümlerini kolaylaştırıcı unsurlar da taşıyan bir perde-arası ... Zira, 1940-1945 yıllarının güç şartlarında olağanüstü bir birikim imkânı bulan; ancak savaş ekonomisinin, devletçiliğin ve küçük burjuva radikalizminin müdahale ve kontrollerini kesin olarak geride bırakmak isteyen sermaye ve toprak unsurları-

nın bir "düzen değişikliği"ni hedef alan güçleri ve özlemleri, savaş öncesine göre çok daha etkili olabilecekti.

Savaş şartları ise, Saraçoğlu'nun "% 25 kararı" sonunda, piyasaya dönük çiftçilerin ve toprak ürünleri ticaretini kontrol eden sermaye gruplarının belirgin bir biçimde lehine işletildi. "% 25 kararı"nın ve genel olarak savaş ekonomisinin finansmanına varlıklı sınıfların katılması zorunluluğu doğunca, İstanbul'un özellikle gayri müslim burjuvazisine ve toprak mahsulleri vergisi ile bir bütün olarak ve yoksul köylüler de kapsanarak çiftçiye yüklenildi. Böylece, Anadolu kökenli ticaret burjuvazisi ve varlıklı sınıfların yüksek bürokrasiyle ilişkili kanatları savaş şartlarının parsasını sonuna kadar, sınırsızca toplayabilen ana gruplar oldular.

Ancak bu gruplar dahi, savaş sonunda 1930'lara dönüş yollarını kesinlikle kapamaya kararlı idiler. Siyaset düzeyinde CHP içinde küçük burjuva reformizmi etkisiz kılındıktan sonra, hâkim sınıflar iki büyük partiyi paylaştılar. Yukarıda sayılan gruplaşmalardan birincisi, ana çizgileriyle DP'ye; ikincisi ise yeni bünyesi ile CHP'ye angaje oldular. Devletçilik böylece tarihe karışmış oldu.

Devletçiliğin hikâyesi, görülüyor ki bir anlamda da emperyalizmin uzun süren bir bunalım ve sarsıntı döneminde, geri kalmış ve siyasî olarak bağımsız ülkeler için doğan bir fırsatı, bağımsız bir sanayileşmeye yönelme fırsatını Türkiye'nin nasıl ve ne ölçüde kullandığını anlatmaktadır. Böyle bir denemenin yapılmış olduğu açıktır; ancak elde edilen sonuçlara bakılınca, uluslararası konjonktürün Türkiye'ye sunduğu bu fırsatın sonuna kadar kullanılamamış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliyoruz.

Korkut Boratav

Türkiye'de Devletçilik

Türkiye'nin yirmi birinci yüzyıl iktisat tarihini inceleyecek olan geleceğin araştırıcıları, 2005'te bir maliye bakanının "Sümerbank'ı bitirdik; tarihe gömdük." diye övündüğünü yazacaklardır. Kimi araştırıcılar, 1980'den bu yana Türkiye'nin bilinçli olarak bir "kurumlar mezarlığı"na dönüştürüldüğünü; o yıllarda Türkiye'yi yöneten kadrolarca gerçekleştirilen bu uygulamaların, biraz da Cumhuriyet'in ilk çeyrek yüzyılının kurumlaşma tarihine duyulan tepkiyle, hatta nefretle bağlantılı olabileceğini belirleyeceklerdir. Bu kurumlaşma tarihinin ana öğelerinden biri, büyük dünya bunalımının genç ve zayıf Cumhuriyet ekonomisini sarstığı yıllarda, özgün bir stratejik sentezle oluşturulan devletçilik uygulamaları olmuştur.

Türkiye'de Devletçilik, bir kalkınma stratejisi olarak devletçiliğin oluşumunu, gelişimini ve tükenmesini Cumhuriyet'in ilk çeyrek yüzyılını mercek altına alarak inceliyor. Böylece, Cumhuriyet'in bugün unutturulmak istenen yakın tarihine, yani toplumumuzun geçen yüzyılın başlarında geçirdiği devrimci dönüşümün bazı boyutlarına, sevapları ve günahlarıyla ("yarı kalmışlık" olgusunun ağır yükünü de hatırlatarak) sahip çıkıyor.

ISBN 975-333-161-0
9 789755 334615

imge·com·tr
internet kitabevi